

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી સાંપ્રદાયિક વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૬૮૫૪ કિંમત ૪-૧૨-૦

ગ્રંથનામ પાગલુતા

વર્ગીક ૨૩૪૭:૩

યમુર ગૃહે વાસ કરતી પરંતુ પતિપ્રેમથી વંચીત એવી
કોડભરી, સુશીલ વાયદતા નારીના કુદૃષ્ટપ્રેમ અને આત્મ-
વિલોપનના, નિસ્વાર્થ ત્યાગની સજાનું નવલકથા

વા ગૂ દ તા

[ભાગ ૧-૨ સાથે]

કર્તા

પ્રજાવતીદેવી સરસ્વતી

અનુવાદક :

[સ્નેહ અને સમર્પણ, પાડ, અભિમાન, વિના અનુવાદક]

મોહનલાલ ચુનીલાલ ધામી

એન. એમ. ઠક્કરની કું.

બુકસેલર્સ. પબ્લિશર્સ

૧૪૦ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ. મુંબઈ-૨

કિંમત રૂ. ૪-૧૨-૦

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
જા. પો. ટ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ
૨૬૮૫૪

મુદ્રક : મણિલાલ જનલાલ શાહ : ધી નવપ્રભાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ
લીકાટા રોડ, અમદાવાદ.
પ્રકાશક : નંદલાલ મોહનલાલ ઠક્કર : એન. એમ. ઠક્કરની ડુકા.
૧૪૦ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ.

૧૯૪૮

મારા પરમ મિત્ર શ્રી. ઉ. ન. દેવરનાં '
 — પ્રિય અને આદર્શ પત્ની —
 સ્વ. બહેન શ્રી મનહરબાળા બેનની
 કરુણ મંત્રણ સહાદતને અર્પણ

મોહનલાલ વામી

બે બાલ

શ્રી પ્રભાવતી દેવી સરસ્વતી બંગ સાહિત્યનાં રત્ન છે. બંગાળી સાહિત્યમાં ત્યાગ, ચારિત્ર્ય, વિશુદ્ધ જીવન અને સંસ્કારની બાત પાડતી ઘણી કથાઓ તેમણે લખી છે. એમની બાવવાહી કળા પર બંગાળી જનતા ગર્વ લે છે.

ગૂજરાતી સાહિત્યમાં શ્રી પ્રભાવતી દેવીની 'રનેહ અને સમર્પણ' નામની એક આદર્શ કથા આ અગાઉ આપી છે અને જનતાએ એનો ભાવ ભર્યો સત્કાર કર્યો છે.

આ કથા એવી જ બાવવાહી અને આદર્શ છે. ત્યાગ, ચારિત્ર્ય, પ્રેમ, નારીના પ્રાણની ભવ્યતા, ગૃહ જીવનમાં નારીના હૈયાના ધન્યકારા, પશ્ચિમની કેલવણીનાં દુષ્પરિણામ, એક નારીના પ્રાણની મર્મ વેદના, નારીનું પરમ મંગલ સ્વરૂપ અને જીવન વહેણનાં અનેક પછઠાટ આ કથામાં એકાદ કવિતા સંભા વારંવાર નજરે ચડે છે. સાથો સાથ એક માતાનો પ્રેમ અને એક વ્યથાથી ઘેરાયેલા વૃદ્ધ દાદાનું વાતસલ્ય આ કથાને કાંઈ પવિત્ર ઓપ ચકાવે છે.

બહેનો અને માતાઓ નાના મોટા દરેકને માટે આ કથા ખૂબ જ પ્રેરણાદાયક છે.

મને આશા છે કે ગૂજરાતનાં નરનાર આ કથા પ્રત્યે મમતા ભરી નજરે જોશે.

વીર ઔષધાલય
રાજકોટ
૧૭-૪-૪૮
રામનવમી

વેધ મોહનલાલ ચુનીલાલ ધામી

“ જ્યોતિ.....”

દાદાનો ગંભીર અવાજ જ્યોતિર્મયના કાન પર અથડાયો. તે પોતાના ખંડમાં બેઠો બેઠો એક પુસ્તકના પાના ઉથલાવી રહ્યો હતો.

દાદાના આહવાનને ટાળવાનું સાહસ તેનામાં નહોતું. તેથી તે એકદમ પુસ્તક ઉંચું મૂકી બિભો થઈ ગયો.

પિતામહ બિહારીલાલ મુખોપાધ્યાય તેજસ્વી પુરુષ હતા. એવો કોઈ પણ માણસ નહોતો કે જે તેમનાથી ન બીતો હોય. જ્યોતિર્મય દાદાથી બહુ ડરતો હતો. કોઈ દિવસ તે દાદાની વાતને ટાળી શક્યો નહોતો. દાદાના મોઢે કોઈ પ્રકારની વાત કે વિરોધ કરવાનું તેનામાં સાહસ પણ નહોતું.

બિહારીલાલ પોતાના ખંડમાં એક બિછાના પર મોટા તકીયાને અદેક્ષીને બેઠો હતા. સામે અંબરી તમાકુથી ભરેલો હુકો પડ્યો હતો; તે તરફ તેમની નજર નહોતી.

જ્યોતિએ દરવાજા બહારથી ડોકું કાઢીને એક વાર જોયું, દાદાના ચહેરાનો ભાવ કેવો છે. બિહારીલાલનો ચહેરો સ્વાભાવિક રીતે ગંભીર જ રહેતો, તેમના ચહેરા પર હાસ્ય કોઈ વાર જ આવી જતું. લોકો કહેતા, આ જમિનદારની કળા છે. પણ કળા હો કે પ્રકૃતિ હો, સહુ તેમની સામે સંકુચિત બની જતા હતા.

જ્યોતિર્મયે ધારીને જોયું, આજ દાદાનો ચહેરો કંઈક વધારે ગંભીર છે,—વિજ્ઞાન લલાટ પર કેટલીક રેખાઓ પણ ખેંચાણી છે. તેમનું આહવાન હંમેશના જેવું સાધારણ નહોતું. એમાં એવું કંઈક

હતું કે જે મગજમાં ઘેળાયા કરે. ક્રાઇ અપરાધીને બોલાવવાનો હોય, તે રીતે આ સાદ હતો.

દાદાનો ખાસ નોકર રાખાલદાસ ઓરડામાં દાખલ થતો હતો, દરવાજા પાસે જ્યોતિને અચકાતા ભાવે ઉભેલો જોઈને તે સમજ્યો કે દાદા ખીજે સાદ નહિ કરે, ત્યાં સુધી જ્યોતિભાઈની જડતા દૂર નહિ થાય. તેણે પોતે જ જ્યોતિની જડતા દૂર કરવા જરા હિંચા સ્વરે કહ્યું: “લ્યો, જ્યોતિભાઈ તો અહીં ગેમા છે. અંદર ચાલો, બાપુ કચારના આપની રાહ જોઈ રહ્યા છે.”

જ્યોતિના મનમાં થયું, રાખાલના મજબુત ખમા પર એક ઠોસો લગાવી દઉં, પરંતુ તેમ કરવાનું તેનામાં સાહસ નહોતું. માથું નીચું નમાવીને તે ધીરેધીરે અંદર દાખલ થયો.

માલિકને ઉંડા વિચારમાં પડેલા જોઈને રાખાલે કહ્યું: “બાપુ, તમારું બળી જાય છે.....”

મિહારીલાલ સ્વસ્થ થતાં બોલ્યા: “હા...લઈ” છું. જ્યોતિ આવ્યો છે ?”

જ્યોતિર્મય વિનયપૂર્વક સામે ગમે રહ્યો.

રાખાલે કહ્યું: “આ રહ્યા બચુભાઈ...”

મિહારીલાલે પૌત્રના મોઢા સામે જોતાં કહ્યું: “ઓહ...તું ક્યારે આવ્યો છે તે હું જાણી શક્યો નહિ. અહીં બેસ, એક વાત કહેવાની છે. કંઈ ખાસ કામ તો નહોતો કરતો ને ?”

જ્યોતિએ વિનયપૂર્વક કહ્યું: “ના, એક પુસ્તક જોતો હતો.”

“આધુનિક યુગની ક્રાઇ નોવેલ હશે...”

દાદાની બ્રકુટી કંઈક વક્ર થઈ.

જ્યોતિર્મયે તરત કહ્યું: “ના દાદા, મારા અબ્બાસનું પુસ્તક હતું. મને નોવેલ વાંચવાનો શોખ નથી.”

ખુશી થયા છતાં તે બાવ દાદાના ચહેરા પર ખીલ્યો નહિ. તેઓ બોલ્યા: “સારું.....આબની નઅળી નવલકથાઓ વાંચીશ નહિ, એથી મનમાં કચરો એકઠો થાય છે. એ બધી વાર્તાઓથી જુવાન છોકરાઓનાં હૈયા બગડી જાય છે, એ લોકો પોતાના જીવનને એકાદ નવલકથા જેવું માની લે છે. જોમો શા માટે રહ્યો છે....., એસ. ”

સંકુચિત બાવે જ્યોતિર્મય એક તરફ બેસી ગયો..

દાદા એવા ને એવા ગંભીર વદને હુકો પીવા લાગ્યા. દિવાલ પરની ઘડિયાળ ટક ટક કરી રહી હતી, મિનિટનો કાંટો આગળને આગળ વધતો હતો. આમને આમ ઘણી વાર સુધી ખિચારા જ્યોતિર્મયને ચુપચાપ બેસી રહેવું પડ્યું; એ સિવાય કોઈ માર્ગ પશુ નહોતો.

જ્યારે હુકાની તમાકુ સાવ બળી ગઈ, અને ધૂમાડો નીકળવો બંધ થયો, ત્યારે દાદાએ હુકાની નળીને એક બાજુ મૂકી. તીવ્ર નબરે જ્યોતિ સામે જોતાં કોઈ પશુ પ્રકારની ભૂમિકા કર્યા વગર તેમણે પ્રશ્ન કર્યો: “મેં સાંજીવ્યું છે કે તું વિલાયત જાય છે?”

આ વાત ઘણી ખાનગી હતી. મિત્રો વચ્ચે ચર્ચાતી હતી, પરંતુ મિત્રોની દિવાલ બેઢીને આ વાત અહીં દૂરના ગામડામાં દાદાના કાનસુધી પહોંચી રીતે પહોંચી તે એક આશ્ચર્ય હતું. સુયોગ મળ્યો હતો, મિત્રોનો ઉત્સાહ હતો, સાહસ કરીને આ વાત હજી સુધી તેણે ઘરમાં કરી નહોતી, વખતે ધમાલ થઈ પડે અને તેની આશ્વા નબટ પામી જાય.

વિશ્વવિદ્યાલયમાં તેણે ઉચ્ચ સન્માન મેળવ્યું હતું, વિશ્વવિદ્યાલય તરફથી જ તેને વિદ્યાવત મોકલવાનો હતો.

દાદાને આ વાતથી રોષ ચડ્યો. પશુ તે કેટલા દિવસ સુધી

રહેશે? બે દિવસ સુધી આ રોષ રહેશે, પછી તેઓ બહો જશે. દાદાના બે દિવસના રોષ ખાતર શું આવો સુયોગ જ્યોતિએ જતો કરવો?

શિક્ષણનો આવો સુયોગ તે છોડી શકે તેમ નહોતો; કારણ કે તેના અંતરમાં જ્ઞાનની તૃષ્ણા પ્રબળ હતી.

આ વાત કહેવાની હતી, પણ આ રોતે નહિ. દૂર રહીને પત્ર-દ્વારા જણાવવાથી કમ ન રહે, જ્યોતિર્મંથે આવો જ સંકલ્પ કર્યો હતો. આજ રૂઝમાં આ પ્રશ્ન સાંભળવો પડશે અને તેનો ઉત્તર આપવો પડશે, તે વિચારથી જ્યોતિને પસીનો વળવા માંડ્યો. માથું નમાવીને તે વિચારવા લાગ્યો, કયા વિશ્વાસવાતકે આ સમાચાર અહીં મોકલ્યા હશે? ખિહારોલાલ તેના ઝાંખા પડી ગયેલા ચહેરા સામે જોઈ રહ્યા હતાં. જ્યારે જ્યારે જ્યોતિ દાદા સામે જોવા ગયો, ત્યારે દાદાની તીવ્ર નજર જોઈને તેનું માથું નમી પડ્યું હતું.

ખિહારોલાલે કહ્યું: “મારી વાતનો ઉત્તર કેમ નથી આપી શકતો જ્યોતિ, શું વાત સાચી છે?”

શું કહેવું તે જ્યોતિ નક્કી કરી શકતો નહોતો. જીવનમાં કોઈ દિવસ તે અસત્ય બોલ્યો નહોતો, આજ પણ સત્યને અસત્યના આવરણ પાછળ છૂપાવી શકે તેમ નહોતો. તે નમેલા વદને ખેંસી રહ્યો, કપાળ પર પરસેવાનાં બીંદુ વળી ગયાં, તે કશે ઉત્તર આપી શક્યો નહિ.

“જ્યોતિ.....”

એકાએક તીવ્ર કઠોર વાણીના બદલે આવું શાંત કોમળ આહ્વાન એક જ મુખેથી સાંભળીને વિસ્મય સહિત જ્યોતિએ ઉચ્ચ જોયું. દાદાના ચહેરા પરની ભયનક ગંભીરતા એક જ પળમાં અદૃશ્ય થઈ ગઈ હતી, એના બદલે શાંત કોમળતા વિસર્જ રહી હતી.

“તું શું પાગલ થયો છે જ્યોતિ? તું વિદ્યાયત જવાનો છે એવું મોઢેથી કહે, તોપણ તારા અંતરમાં એવો ભાવ કદી પોષાયો ન હોય, એમ હું માનું છું. આજ કોઈ અજ્ઞાત માણસનો પત્ર વાંચીને હું ભારે વિસ્મયમાં પડી ગયો છું, આવું શું કદી બની શકે? હિન્દુ બ્રાહ્મણના ધરતો તું પુત્ર, વિધવા માતાની એકની એક આશા, આ વૃદ્ધ દાદાની આખની રોશની, મારા વંશનું ગૌરવ, મારા શ્રાધ્ધનો અધિકારી...શું તારા દાદા આવું કાર્ય કદી થઈ શકે ભાઈ! એક વાર તારા મોઢેથી કહે, આ વાત ખોટી છે. તરંગને વશ બનીને કોઈ વાર મોઢા પર આવી વાત આવે તોપણ તારે કહેવી નહિ.”

વૃદ્ધ જેતા હનાં-કિમ્બરલાયક પૌત્રને-દયાવવાથી પોતાનું માન જવાની સંભાવના છે, કૌશલથી કાર્ય કરવું જોઈએ.

સમુદ્રપાર જવાથી અહિન્દુના દેશમાં રહેવું પડે અને હિન્દુ જાતિનું પતન થાય, આવી માન્યતા દેશના ઘણા વૃદ્ધ માણસોના મનમાં દૃઢ થયેલી છે, એ વાત જ્યોતિર્માય બરાબર જાણતો. અને આ બધી રીતના કારણે જે તેનામાં હિન્દુ ધર્મ પ્રત્યે શ્રદ્ધા નહોતી રહી.

જ્યોતિએ કહ્યું : “વિશ્વવિદ્યાલય તરફથી મને મોકલવાની વાત થાય છે, વિજ્ઞાન શિખવા માટે.....”

ડોસા એકદમ ખેંઠા થઈને દીપ્ત સ્વરે બોલી ઉઠ્યા : “ચુલામાં જાય તારું વિશ્વવિદ્યાલય ! જે છોકરો સારો હોય તેને જ વિદ્યાયત મોકલવો જોઈએ એવો કોઈ નિયમ હોઈ શકે નહિ. તમારા પદાના મનમાં એવું ઈસી ગયું હોય છે કે વિદ્યાયત ગયા વગર યથાર્થ શિક્ષણ મળી શકતું નથી, આ શું સાચું છે? જે માણસ થવા ઇચ્છે છે, તે દેશના શિક્ષણથી જ માણસ બની શકે છે, એવો મારો વિશ્વાસ છે. દાખલા તરીકે વિદ્યાસાગર, અંકિમ, હેમચંદ્ર વગેરે. તું શું એમ કહી શકે છે, આ લોકો વિદ્યાયત નથી ગયા માટે યથાર્થ

શિક્ષણ પામી શક્યા નથી ? તમે બધા એમ જ કહેશો—વિલાયત ગયા વગર સંપૂર્ણ બાવે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકાતું નથી, પણ આ માન્યતા પાયા વગરની છે. એક વાત નક્કી છે કે વિદેશમાં ગયા પછી માણસ વિલાસ અને વિકૃત સંસ્કૃતિ લઈ આવે છે. આપણા દેશમાં વિલાયત જઈ આવેલા હજારો કાળા સાહેબો રહે છે, અને બતાવે એ લોકોએ કયા પ્રકારનું વિશેષ જ્ઞાન મેળવ્યું છે ? એ લોકો જો હંમેશા પચાસ રૂપિયા કમાઈ શકતા હોય, તો હંમેશા સો રૂપિયા ખર્ચ કરે છે. આ ઉપરથી જ સમગ્ર જાત છે કે એ લોકોએ કેટલું અને કેવું જ્ઞાન મેળવ્યું છે. એ લોકો વધારામાં એ શિક્ષ્યા હોય છે કે, દેશને... ખાસ કરીને દેશવાસીઓને ઘુણાની નજરે નિહાળે છે. એક સમયે જે લોકો ગામડામાં રહેતા હતા, તે લોકો થોડો સમય શહેરમાં રહીને જે રીતે ગામડા પ્રત્યે સુગ રાખે છે, ગામડાના હવાપાણી તેઓને અસહ્ય થઈ પડે છે...તે રીતે વિલાયતથી પાછા ફરેલાઓ દેશ પ્રત્યે ઘુણા કરે છે. એ લોકો આ દેશના પૈસાથી જીવે છે, પોતાનો વિલાસ આ દેશના નાણા પર ભોગવે છે, છતાં દેશ ઉપર મોટો ઉપકાર કરતા હોય તે રીતે રહે છે. દેશના આચાર વ્યવહાર પ્રત્યે એ લોકોને આંતરિક સુગ હોય છે. વિદેશી આચાર વ્યવહાર પાછળ પાગલ બનતા હોય છે. એ લોકો આગળ ધર્મ એ બાળકોના રમકડા જેવી વસ્તુ હોય છે, ભગવાનની મૂર્તિને એ લોકો પુતળું માને છે—પત્થર માને છે. દેવમૂર્તિ સમક્ષ માથું નમાવવું તો ફત્તરું, મોઢું વિકૃત કરીને ચાલ્યા જાય છે. બ્રાહ્મણના પુત્રો જનોઈને ત્યાગ કરતાં જરાયે અચકાતા નથી. આહાર વિહારમાં અને વ્યવહારમાં તેઓ એકાદ અંગ્રેજ કરતાં પણ સવાયા બને છે ! અનુકરણપ્રિય બંગાળીઓ જ્યાં સુધી પોતાની જાતને કાણુમાં નહિ ગણી શકે, ત્યાંસુધી ધરતી ત્યાગ કરીને બહાર જવું તેઓ માટે અન્યાયયુક્ત છે. તેથી જ કહું છું, જે કોઈપણ દિવસ તું વિલાયત જવાનું ઇચ્છે, તો એટલું માની રાખજે, હું કહીપણ અનુમતી આપીશ નહિ.”

દાદાના લાંબા પ્રવચનમાં જ્યોતિર્મયે જરાયે વિરોધ ન કર્યો, વાત પુરી થવા છતાં પણ તે કશું બોલ્યો નહિ, જે રીતે ચુપચાપ ખેડો હતો, તે રીતે બેસી રહ્યો,

બિહારીલાલે કંઈક યાદીને તકીયા પર ઝોઠીંગણું દેતાં કહ્યું: “ તારા પર મેં કેટલી આશા રચી છે, તે તું ક્યાંથી સમજે જ્યોતિ ? હું તો વૃદ્ધ થયો છું, ક્યારે મરી જઈશ તે નક્કી નથી. મોટી આશા સાથે તારા આપને અને કાકાને માણસ બનાવ્યા હતા, મેં જાતે જાંતેના શિક્ષણને બાર લીધો હતો, યોગ્ય શિક્ષણ આપવામાં મને સફળતા મળી હતી. એક બી. એ. થયો હતો, એક એમ. એ. થયો હતો. પણ એના સંસ્કારનું માપ આ ડીગ્રીઓમાં નહોતું. જાંતે બાઈઓ સંસ્કૃતના અને ધર્મશાસ્ત્રના પુરા અભ્યાસી હતા. આજકાલના જીવાનો માફક એ બાઈઓ ધર્મકથાઓને ગંજેરીની કલ્પનાએ નહોતા માનતા. પણ ભગવાને મારા સામે દયા દ્રષ્ટિ ન કરી. તને ત્રણ વર્ષનો મૂકીને મારો મોટો પુત્ર ગુજરી ગયો...ત્યારપછી તારા કાકાએ ચિર વિદાય લીધી. આ બધો શોક, આ બધું દુઃખ માત્ર તારી સામે જોઈને હું બૂલો ગયો છું. ”

એક દીર્ઘ નિશ્વાસ તેઓ કાઢપણુ ઉપાયે રોકી શક્યા નહિ.

બચિત સ્વરે જ્યોતિ બોલ્યો: “ દાદા, મને ક્ષમા કરો, હું જઈશ નહિ. ”

જ્ઞાંત સ્વરે બિહારીલાલે કહ્યું: “ આવું જ મનમાં રાખજે બાઈ, તારા સિવાય આ વૃદ્ધનો આશ્રય કોઈ નથી એ કદી ભૂલીશ નહિ. હવે હું ક્યાંસુધી જીવવાનો છું ? લગભગ સીત્તેર વર્ષ થવા આવ્યાં, આતો જૂના જમાનાનાં હાડ છે, તે હજીસુધી જીવી રહ્યો છું. યાદ રાખજે, મને પીંક તારે જ આપવાનો છે, મારા મોઢામાં તારે જ અગ્નિ મૂકવાનો છે, તારા સિવાય મારે બીજુ કોણુ હતું ? ત્યારે હવે તું જા...બીજી કશી વાત નથી. ”

નમેશા વદને ન્યોતિર્મય બહાર ચાલ્યો ગયો. નિહારીલાલે રાખાલ સામે આનંદભર્મી વદને જોતાં કહ્યું: “હુકાની એક ચલમ ભરી લાવ રાખાલ ! જોયુંને, પેલો કાગળ કાઢ્યો ખોટો જ લખેલો. ન્યોતિ પાછા થશે અને પાછાકન્યા સાથે લગ્ન કરી વિલાયત જશે આવું કદી બની શકે ! હું અગાઉથી જ જાણતો હતો, ન્યોતિના કાઢ દુશ્મને આવો કાગળ લખ્યો હશે. અન્યાસમાં ન્યોતિ એટલો હુશીયાર છે કે, તેની ઇર્ષ્યા કરનારા ધણા હોય. એવા કાઢ ઇર્ષાળુએ જ કાગળ લખ્યો લાગે છે.”

પરમ શાંતિથી તેઓ હુકો પીવા લાગ્યા.

અંગાળના કુલીન કુટુંબોમાં પુરુષો એકથી વધુ સ્ત્રીઓ પરણતા હતા. બિહારીલાલના પિતાશ્રી પણ સાત સ્ત્રીઓ પરણ્યા હતા; પરંતુ બિહારીલાલે આ કૌલિન્ય જાળવ્યું નહોતું. તેઓ એક જ વાર પરણ્યા હતા. તેમને બે પુત્રો થયા હતા. જ્યોતિર્મયનો બાપ પ્રકાશ સૌથી મોટો પુત્ર હતો અને નાનો પુત્ર પ્રતાપ હતો. નાનાને ઇલા નામની એક કન્યા હતી.

જ્યોતિર્મયની માતા ઇશાનો અત્યારે આ ઘરમાં ગૃહિણીપદે હતી, ઇલાની માતા અહીં રહેતી જ નહોતી.

પ્રતાપના લગ્ન કલકત્તામાં થયાં હતાં; તેની પત્ની જયંતિ એક કેળવાયેલી સ્ત્રી હતી. પરણીને પ્રથમવાર ગામડામાં આવી ત્યારે તે કંટાળી મઠ હતી, એટલું જ નહિ પણ એના કંટાળાએ ઘરમાં મોટી અવ્યવસ્થા ફેલાવી દીધી હતી, આ જોઈને બિહારીલાલે પુત્રવધૂને પિયર મોકલાવી દીધી.....ફરી તેડાવી જ નહોતી. ઇલાનો જન્મ કલકત્તામાં થયો હતો. એ સમાચાર જાણીને બિહારીલાલના હૈયામાં આનંદ થયો હતો, છતાં તેઓ પૌત્રીને જેવા ખાતર પુત્રવધૂને અહીં બોલાવી શક્યા નહોતા. આ માટે પ્રતાપે અન્ય કોઈની મારફત પિતા આગળ વાત મૂકાવી હતી, પરંતુ બિહારીલાલે પ્રતાપને બોલાવી કહ્યું હતું: “મારા ખાતર તારી પત્નીને અહીં બોલાવવાનો જરૂર નથી પ્રતાપ, તું તો જાણે છે કે વહુમાને ગામડું ગમતું નથી, આ ઘરમાં તેને ખૂબ જ કष्ट લાગે છે. ભગવાનની ઈચ્છા હશે તો કોઈવાર હું તારી કન્યાને જોઈ શકીશ, એ માટે વ્યગ્ર થવાની

આવશ્યકતા નથી. તું વારંવાર ત્યાં જતો રહેજો અને એ લોકોની સંભાળ રાખતો. રહેજો. મારી પૌત્રીને હું મારા જોળામાં રમાડી શકતો નથી એ બાબતનું મને જરાયે દુઃખ નથી.”

દુઃખ છે કે નહિ, તે પ્રતાપ ખરાબર સમજતો હતો. અસહ્ય વેદનાથી હૈયું ફાટી જાય તો પણ પિતા કાંઈને જાણાવદે તેમ નહોતા એ વાત પ્રતાપ જાણતો હતો. પિતાનું દર્દ જોઈને પ્રતાપે ફરી કોઈવાર પત્નીને અહીં તેમણે સંબંધી વાત કરી નહિ; પરંતુ તે ઈલાને એકવાર અહીં લાવ્યા વગર રહી શક્યો નહિ.

ચાર વર્ષની ઈલાને એક દિવસ માટે પ્રતાપ રામનગર લાવ્યો હતો. કમળના કુલ જેવી પૌત્રીને વૃધ્ધે હૈયા સરસી જડી લીધો હતી. આનંદ અને હર્ષથી વૃદ્ધના નયનો સજળ બની ગયાં હતાં.

પિતાના હૈયામાં રહેલો રોહ જોઈને પુત્રનો પ્રાણુ પુલકિત બની ગયો. તે બોલ્યો: “બાપુ, ઈલા ભલે અહીં રહે. મારાં ભાબી તેને ખરાબર સાચવશે અને જ્યોતિ સાથે તેને મળ પડશે.”

એક નિસાસો નાખીને બિહારીલાલે કહ્યું: “ના પ્રતાપ, મારાથી આવો અન્યાય ન થઈ શકે. એક નાના બાળકને માથી વિપ્રહું પાડવાનું સાહસ મારામાં નથી. તું ઈલાને તેની મા પાસે લખજા. મોટી થયા પછી જો ઈલા સ્વેચ્છાએ અહીં આવવા માગશે, તો જરૂર આવી શકશે.”

પ્રતાપે કહ્યું: “બાપુ, ઈલાને ત્યાં કેવા પ્રકારનું શિક્ષણ મળશે એ આપ જાણો છો, છતાં ત્યાં મૂકવાનું શા માટે કહો છો? એ લોકોના ધરના આચાર વિચાર જૂદા પ્રકારના છે, શિક્ષણ પણ જૂદા પ્રકારનું છે, એ ધરના સંસ્કારો વડે ધમધમી ઈલા આપણા ધરમાં

નહિ લગી શકે, એ વાત આપ પણ જાણો છો. ઇમા હજી બાળક છે, અત્યારથી એ લોકો સાથેના સંસર્ગ છોડાવશું તો આપણે ઇલાને યોગ્ય શિક્ષણ આપી શકીશું. એ લોકોના સંસર્ગમાં ઇલાયા પછી પરિવર્તન કરી શકાશે નહિ. ત્યાં રાખવાથી ઘરનું રત્ન પરાયું બની જશે !”

બિહારીલાલે શાંત સ્વરે કહ્યું: “ બેટા, લગવાનની એવી જ ઇચ્છા હશે, તો હું કે તું કોઈ રોકી શકશું નહિ. વળી માતાના બોળામાંથી બાળકને જીનવી લઈ મારી પાસે રાખુ એવો હું નિર્દય કે નિષ્કુર નથી. તારો આપ લાગણી શૂન્ય નથી એટલું તું યાદ રાખજો.”

ત્યાર પછી પ્રતાપ ઇલાને તેની માતા પાસે મૂકી આવ્યો.

પ્રતાપે પોતાની પત્નીને રામનગર લાવવા માટે ફરી એ ચાર વાર પ્રયત્ન કરી જોયો હતો, પરંતુ જ્યાંતિ કોઈ પણ ઉત્તરે ગામડામાં આવવા રાજી ન થઈ, ઇલાને મોકલવા પણ સંમત ન થઈ અપમાન અને દુઃખથી દુભાયેલા પ્રતાપે જાતે જ પત્ની પાસે જવું આવવું બંધ કર્યું.

કેટલાક વરસ પછી પ્રતાપ કઠિન રોગમાં સપડાયો. તે વખતે પ્રતાપની ના હોવા છતાં બિહારીલાલે પુત્રવધૂને સમાચાર મોકલ્યા. એ દિવસ પછી જ્યાંતિ જે દિવસે કન્યાને લઈને રામનગર આવી પહોંચી, તે દિવસે પ્રભાતે પ્રતાપ આ સંસારમાંથી ચાલ્યો ગયો હતો. એનું શય ત્યારે સ્મશાનમાં હતું. બિહારીલાલ પૌત્રને સાથે લઈને પુત્રનો અંતિમ સંસ્કાર કરવા ગયા હતા. આ વાત વિચારતાં પણ હૈયું ફાટી જતું.....અને આદર્શ અને સંસ્કારી પુત્રો ચાલ્યા ગયા.....મરવા જોગ વૃદ્ધ બાપ બચી ગયો.....અને પુત્રોના અંતિમ સંસ્કાર એના જ હાથે કરવા પડ્યા !

આ વાતને હજી ચાર જ વર્ષ થયાં છે. જ્યોતિ કાલેજમાં ભણતો હતો પ્રતાપની ઇચ્છા હતી, જ્યોતિને આદર્શ અને સંસ્કારી મનુષ્ય બનાવવો, પણ નિષ્કુર કાળે તેની ઇચ્છા પુરી ન થવા દીધી.

તે દિવસે સંધ્યા પછી અગ્નિદાહનું કાર્ય પૂર્ણ થઈ ગયું, વૃદ્ધ બાપ કાંઈ પણ ઉપાયે ઘેર આવવા પગ ઉપાડી શકતો નહોતો; જ્યોતિર્થ દાદાને સંભાળીને લઈ આવ્યો હતો. ઘેર પહોંચ્યા પછી બિહારીલાલ મથારીમાં પડકાયા હતા.....!

બીજે દિવસે સવારે તેમણે સાંભળ્યું કે પુત્રવધૂ અને પૌત્રી આવેલ છે. તેમના માથામાં જવાળા પ્રગટી ઉડી! તેઓ આવેશથી બોલી ઉઠ્યા: “વહુમા, એ લોકોને મારા ધરનો ત્યાગ કરીને ચાલ્યા જવાનું કહી દો; હું પ્રતાપની વહુનું મોઢું જોવા ઇચ્છતો નથી, એની સાથે મારે કાંઈ જાતનો સંપર્ક રહ્યો નથી.”

ગરમ મિત્રજની જ્યોતિ અભિમાનથી રડતી રડતી તરત પુત્રીને લઈને જવા તૈયાર થઈ. જ્યોતિર્મથની માતાએ તેનાં બંને હાથ પકડી શાંત સ્વરે કહ્યું: “તું આ શું કરે છે બેન? દાદાજીની વાત સાંભળી રોષપૂર્વક ક્યાં જવા તૈયાર થઈ છે? શું એમનું માથું અત્યારે ઠેકાણે છે?.....આવા સમયે કાંઈનું મગજ ઠેકાણે રહી શકતું હશે બેન? જેમની ઉમ્મર સીતેર જેટલી થવા આવી છે... વૃદ્ધાવસ્થામાં તેમના હૈયા પર પુત્ર વિયોગનો બા પડ્યો ને.....હજી પોતાના વડાલા પુત્રને અગ્નિદાહ આપીને ચાલ્યા આવે છે..... એમના મનની સ્થિતિ અત્યારે કેવી હશે? આવા શોકમાં તો માણસ પાગલ થઈ જાય બેન! એકવાર એમની અવસ્થા સામે જો...પછી રોષ કરવો હોય તો કર.”

જ્યોતિએ આંખના આંસુ લૂછતાં લૂછતાં કહ્યું: “કાંઈ એમના પુત્ર જ નથી ગૂંજરી ગયા, મારા સ્વામી ગયા છે.....ઈલુના બાપ

મયા છે. શોક કંઈ એમને એકલાને નથી, એમને પણ છે...એકતાર આ વાત ન વિચારવી જોઈએ? બેન, મને અહીં રહેવાનું કહેશે નહિ; આ રીતનું અપમાન સહન કરીને બીજું કાઈ રહી શકે — હું રહી શકું નહિ. મારે હવે શું રહ્યું છે.....એમના જવાબી બધા ચાલ્યા ગયા છે. દોકરીને લઈને ગમે ત્યાં પડી રહીશ. વિધવાને શી ચિંતા છે.....એક મુઠી બાત મળી રહેશે.”

ઈશ્વાની કશું બોલી શકી નહિ, મૌન બાવે સમજળ નયને દેરાણી સામે જોઈ રહી.

સહુની વિનંતિનો તિરસ્કાર કરીને નાહ્યા-જમ્યા વગર જ્યંતી તરત જ કન્યાને લઈને બળદ ગાડીમાં બેસી ગઇ. ઈશ્વાની એ આતંરવરે કહ્યું: “બેન આટલી ઉતાવળ શા માટે? અત્યારે તને સારા નરસાનો વિચાર નથી આવી શકતો, પરંતુ સમય જતાં તારે આ માટે પસ્તાવું પડશે.”

જ્યંતિએ આંસુ લૂછતાં મુઠક સ્વરે કહ્યું: “ના બેન, આ માટે મારે કદી પસ્તાવું નહિ પડે. અહીં રહેવા કરતાં ન રહેવું તે જ શોગ્ય છે.”

આ ઘટના પછી ચાર ચાર વર્ષ ચાલ્યાં ગયાં છે. જ્યોતિર્મય અત્યારે ચોવીસ વર્ષનો યુવાન છે, ઈસા પંદર વર્ષની યુવતી છે. જ્યોતિર્મય કલકત્તામાં એક બોર્ડિંગમાં રહેતો. ત્યાંથી ઈશ્વાના મામાનું ઘર નજીક હતું. લગભગ તે હંમેશા ઈશ્વાને મળતો. પુત્રવધૂ પર વિરક્ત થઈને બિહારીલાલે ઈસા સાથેનો સમજો સંબંધ દૂર કર્યો હતો, પણ જ્યોતિર્મય દૂર કરી શક્યો નહોતો, કારણ ઈસા પ્રત્યે તેના પ્રાણમાં મમતા હતી. ખરેખર ઈશ્વાને જે જોતાં તે ઈસા પ્રત્યે મમતા રાખ્યા વગર રહી શકતો નહિ.

ઈલાના મામા મોટા દાકતર હતા. તેઓ વિશ્વાયતથી પોતાના નામ પાછળ એમ. ડી. ની ડીગ્રી લખને દેશમાં આવ્યા હતા. એમને બે કન્યા અને એક પુત્ર હતાં. પુત્ર રવીન્દ્ર જ્યોતિર્મયની હેડીનેા હતા. આ વખતે બંને સાથે પરિક્ષા દેવાના હતા, પરિક્ષા પુરી થયા પછી રવીન્દ્ર વિશ્વાયત જવાનો હતો.

પ્રોફેસર સુરેશમિત્ર જ્યોતિર્મયને ખૂબ ચાહતા હતા, ધણીવાર સહાય પછુ કરતા હતાં. તેઓ નિષ્ઠાવાન બ્રાહ્મ હતાં. વિજ્ઞાનમાં જ્યોતિર્મયનો વધુ પડતો આગ્રહ જોઈને, તેઓજ તેને વિશ્વાયત મોકલવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા.

વિશ્વાયત જવા માટે સુરેશબાણુ કરતાં પછુ તેમની પત્ની અને કન્યા દેવયાની જ્યોતિર્મયને ખૂબ ઉત્સાહીત કરી રહ્યા હતાં. દેવયાની કોલેજના બીજા વર્ષમાં હતી. જ્યોતિર્મય ધણીવાર સુરેશબાણુના ઘેર જતો અને દેવયાનીને અભ્યાસમાં મદદ કરતો.

આ બ્રાહ્મ પરિવારનો ઉત્સાહ મેળવાને જ્યોતિર્મયના મનનેા સક્રિય દૂર થઈ ગયો હતો. સુરેશબાણુ સમગ્રવત્તા હતા, આટલું જ્ઞાન મેળવ્યા પછી ગામડામાં કદી પછુ સારી રીતે રહી શકાયે નહિ. આ સત્ય જ્યોતિર્મય પછુ સમજ્યો હતો અને તેના પ્રાણમાં ગામડાના જીવન પ્રત્યે ઘૃણા જન્મી ચૂકી હતી. તેને પોતાના પિતા યાદ નહોતા; કારણ, એ વખતે તે કેવળ બે વર્ષનો જ હતો. પરંતુ કાકાનેા પરિચય તેને સારો હતો. પ્રતાપ બી. એ. થયો હતો, તેનું હૃદય નિર્દોષ હતું. ગામડામાં રહીને ગામડાનું કલ્યાણ કરવાનું તેમણે વ્રત લીધું હતું.

વિશ્વાયત જવાની વાત તે આટલા દિવસથી અહીં આવ્યો હોવા છતાં દાદાને કદી શક્યો નહોતો. દાદાની પ્રકૃતિ તે બાણુતો

હતો. દાદા આગળ કોઈ પ્રકારની દક્ષિણ નહિ ચાલે અને તેમના નિર્ણયને કોઈ ટાળી શકશે નહિ, તે વાત જ્યોતિર્ભય બરાબર સમજતો હતો. તેમાંય બાહ્ય લોકો પ્રત્યે દાદાને બારે ઘૂંચા હતી; તેઓ હિન્દુ જાતિને જ જગતની સર્વશ્રેષ્ઠ જાતિ માનતા હતાં.

આવા કંઈન વિચારક સમક્ષ દરેકનું માયું નીચું નમી પડતું, કશી ચર્ચા કરી શકાતી નહોતી. એટલે દાદાના મનની ધારણાઓને ફેરવવાનો પ્રયત્ન જ્યોતિર્ભય કરી શક્યો નહોતો.

નહો કિનારે ફરીને જ્યોતિર્મંથ ધર તરફ જતો હતો. ધરતી પર સંધ્યાની ચાદર લપેટાઈ ગઈ હતી. પંચમીના ચંદ્રનો ક્ષીણ પ્રકાશ હજી ધરતીને સ્પર્શી શક્યો નહોતો. આકાશના પટમાં બે ચાર નક્ષત્રો ડોકીયાં કરી રહ્યા હતાં. નક્ષત્રો પણ હજી પુર બહારમાં ખીલ્યાં નહોતાં. સંધ્યાનો મધુર વાયુ કુલોની મૃદુ સુવાસ સાથે ચારે દિશામાં વિહરતો હતો. ગ્રામનારીઓ પોતાના ધરમાં શંખ વડે મંજળ ધ્વનિ કરતી હતી. જતજતના શંખ ધ્વનિથી ગામનું નીરવ વાતાવરણ કંઈક ઊર્મિલ થયું હોય તેમ જણાતું હતું.

જ્યોતિર્મંથનું મન આજ ચિંતાના બોજ તળે દબાઈ ગયું હતું. તેની સુખશાંતિ જાણે નષ્ટ થઈ રહી હતી. દાદાના મોઢેથી આવજ જે વાત સાંભળી હતી, તે વાતે તેના ઉત્સાહને સાવ દબાવી દીધો હતો.

ગામમાં આવવાના માર્ગ પર બંને બાજુએ વાડો હતી, એ વાડો ધીરે ધીરે અંધકારના પડમાં સમી બની રહી હતો. પંચમીનો ચંદ્ર જ્યારે અસ્ત થશે ત્યારે આ અંધકાર પોતાની પાંખમાં ધરતીને સમાવી લેશે એમ દેખાતું હતું.

જ્યોતિર્મંથની આંખ સામે પ્રકૃતિનું અનંતરૂપ ઉજળી રહ્યું હતું, છતાં તેનો પ્રાણ એ રૂપને સ્પર્શી શકતો નહોતો. એની આંખ સામે આવજ સઘળું જડ બની ગયું હતું, વિશ્વની નવિનતા મરી પરવારી હતી. તેના અંતરની આશા રડી રહી હતી. તેનું મન કરુણ ભાવે પોકારી રહ્યું હતું- 'ન થયું...કયું પણ ન થયું. સઘળી આશાઓ

એળે મધ. સંસારના અન્ય માણસો માફક હું પણ એક સામાન્ય માનવી બની ગયો. જીવનનો વિદાસ રૂંધાઈ ગયો... માનવતા નવ સર્જનના હિંડોળે ન ઝૂલી શકે.

ચાલતાં ચાલતાં તેના મનમાં થયું ‘અદિથી હું કલકતા જઈશ, તારે મિત્રોને ફેવી રીતે માફ મોહું’ બતાવી શકીશ ? મુરેશ્વરપ્રાણુની ટ્રેરણાએ મારા પ્રાણુમાં નવજીવન પુરું હતું... એ નૂતન આશા વડે માફ હૈયું ભરપૂર બની ગયું હતું... વિદાયતથા આગ્યા પછી દેવયાની સાથે લગ્ન કરી શકાત... જીંદગી અનંત સુખથી સફળ થાત... મથુ...

વિદેશયાત્રાની આશા પાછળ દેવયાની ન હોત તો જ્યોતિર્મયને નિરાશાનું આટલું દુઃખ ન થાત. તેના મનમાં એક વાત વસી ગઈ હતી, દેવયાની સાથે લગ્ન ન થાય, તો જીંદગી દુઃખ ભર્યા કરુણ સ્વપ્ન સમી બની જાય. જીંદગીને અચાવવા ખાતર વિદાયત ગયા વગર કોઈ ઉપાય નહોતો.

દાદાની રપટ વાણી સાંભળવા છતાં તેના મનમાં એક હળવી આશા જાગી હતી. તેણે વિચાર્યું, સઘળીવાત માને કહેવી. મા જો પુત્રના હૃદયનું દર્દ સમજી શકશે, તો જરૂર દાદા સાથે આ પ્રશ્ન ચર્ચી લેશે. દાદા કોઈ પણ સંયોગોમાં માની વાત ઠેલી શકશે નહિ: કારણ કે તેઓ ઇશ્વાની દેવીની વાત કોઈ દિવસ અમાન્ય કરતા નથી. સાત વર્ષની ઇશ્વાની સાથે પુત્રના લગ્ન કરીને તેઓ તેને ધેર લાવ્યા હતા. પિયરમાં કોઈ ન હોવાથી ઇશ્વાની અહીં જ રહી હતી. તે નાનપણથી જ અતિ શાંત સ્વભાવની હતી. બહુ વાતો કરતી તેના સ્વભાવથી વિરુદ્ધ હતું.

એ ગમે તે હો, પરંતુ જ્યોતિર્મયની તે મમતામયી જનની હતી. એકતાએક પુત્રનું જીવન અરબાદ નહિ થવાદે, એ જ્યોતિર્મય જાણુતો હતો.

ઘેર આવીને તે સીધો મેઢી પર ગયો. ઇશ્વાની એ સમયે ગૃહમંદિરમાં ઠાકોરજી સામે સંખ્યા પૂજન કરી રહી હતી.

ખાલી અટકાવેલા ખારજી પાસે ઉભા રહીને જ્યોતિર્મંથે કહ્યું:
“મા...”

ઇશ્વાનીએ પૂજન કામ પતાવી દીધું હતું; તેણે અથ ખૂટ્યા દાર તરફ જોયું. પુત્ર ઉભો હતો. સંકેતથી ધડીક રાદ જોવાનું કહીને ઇશ્વાનીએ ભગવાનને નમસ્કાર કર્યા. “ગૃહદેવતા શ્રીધર સમક્ષ મનથી પ્રાર્થના કરી. ઠાકુર મારા માટે મેં દાઈ દિવસ દાઈ પ્રકારની પ્રાર્થના કરી નથી, જ્યોતિ ખાતર હંમેશ આપની સામે પ્રાર્થના કરું છું. આજ પણ એના ખાતર આપ સમક્ષ પ્રાર્થના કરું છું ભગવંત, એના મનને પાછું વાળો, એને ઉચ્છ્રંખલ થવા દેશો નહિ, એના પ્રાણને સંયમી બનાવો પ્રભુ! આજ સુધી એના દોષજીવન માટે વિનંતી કરતી હતી, તેના અભ્યાસની સફળતા માટે પ્રાર્થના કરતી હતી—એના ધર્મ ખાતર દાઈ દિવસ પ્રાર્થના કરી નથી—આજ એ માટે પ્રાર્થના કરું છું, દયામય! એને એની માતાના દેશમાંથી છીનવી લેશો નહિ...એને અન્ય પ્રવાહમાં ખેંચાવા દેશો નહિ. એ તમારા ભક્તનો વંશધર છે, એ જો તણાઈ જશે...ધર્મ હીન બની જશે, તો પ્રભુ, આપની પૂજા નહિ થાય.”

ગૃહદેવતાની પૂજા નહિ થાય—એ વિચાર આવતાં જ ઇશ્વાનોની આંખો સજ્જ બની ગઈ. શું વંશનો દોષડો આ રીતે સફળે દુઃખ આપીને પરચો બની જશે? પ્રભુ, તમે તો જગૃત દેવતા છો... ભગવંત, જો પોઠી ગયા હો, તો જગૃત થજો...જગૃત થજો... તમારો ભક્તવંશ જૂંસાઈ ન જાય.

હા...જૂંસાઈ ન જાય તો ખીજું શું? બાહ્ય પુત્ર થઈને તે જનોઈનો ત્યાગ કરશે, કાયસ્થ કન્યા સાથે લગ્ન કરશે. મ્લેચ્છના દેશમાં જઈને કદાચાર કરશે. એવું થશે તો વડવાઓ એના હાથની

અંજલી કેવી રીતે સ્વીકારશે ? ભગવાન શું એની પુજા સ્વીકારશે ? એનો પિતામહ ધર્મત્યાગી યજ્ઞ શકતો નહિ. આ બધી વાતો મનમાં આવતાં માનું હૈયું દબાઈ જાય છે.”

છેડાવતી આંસુ લુંછીને સોનાના સિંહાસન પર બિરાજેલા શ્રીધર સામે જોઈને માએ કહ્યું; “ પ્રભુ, પાગલ બાળકના મનની ગતી પાછી વાળજો. ”

પૂજા સમાપ્ત કરીને ઈશાની ગદાર આવી. જ્યોતિર્મય ત્યાં નહોતો. એક દાસીએ કહ્યું: “ બચુભાઈ અગાશી પર ગયા છે.”

માને પ્રાર્થના કરતાં વાર ભાગવાથી જ્યોતિર્મય ભારે કંટાળી ગયો હતો, પથરના એક ટુકડા સામે લોકોને મનમાં આટલી શ્રદ્ધા ક્યાંથી આવતી હશે ? માની આવી શ્રદ્ધા જોઈને જ્યોતિર્મયને દુઃખ થતું, એ બિચારા પ્રતિમાને કેવળ પથરનો ટુકડોજ માનતો હતો. ભગવાન આવા સામાન્ય પથરના પૂતળામાં પુરાઈ રહે નહિ. જે સમગ્ર વિશ્વની નાની મોટી પ્રત્યેક વસ્તુઓમાં બિરાજે છે, તે શું એક પથરના ટુકડામાં પૂરાઈ રહે ? આ બધું દીવા જેવું સ્પષ્ટ હોવા છતાં લોકો પથરના દેવને પૂજે છે, શણગારે છે. નવરાવે છે, ધણું ધણું કરે છે. તે બ્યારે નહાતો હતો, ત્યારે સફુની દેખાદેખીથી તે પથ્થર આ પથરના પુતળાને મદાન શક્તિશાળી માનતો અને એને ન નમીએ તો મોટો અશાંતિ ઉભી યાય તેવું સમજતો. પરંતુ આજ વિજ્ઞાનની આલોચના પરથી તે સમજ શક્યો છે, ભગવાન નામનું કોઈ પ્રાણી નથી, આ બધું જૂનવાણી માણસોની કલ્પનાનું સર્જન છે, તેઓએ વાયુને રૂપ આપ્યું છે, જળને રૂપ આપ્યું છે, ચંદ્ર, સૂર્ય, અગ્નિ વગેરેને પણ રૂપ આપ્યું છે, પ્રાકૃતિક નિયમ પ્રમાણે જે બન્યું છે, તે બની રહ્યું છે. અને બન્યા કરશે; આટલા ખાતર ભગવાનને માનવા એ મોટો અન્યાય છે અને આવો અન્યાય જનતામાં હિન્દુ જાતિ સિવાય કોઈએ પ્રસાર્યો નથી.

વર્તમાન સંસ્કૃતિના આવા બધા વિચારોના અંગે જ્યોતિર્મય પુરેપુરો નાસ્તિક બની ગયો હતો. ઘરમાં ગૃહમંદિર હોવા છતાં, દાદા તેમજ માનો અપૂર્વ સ્નેહ મળ્યો હોવા છતાં અને ઘરના સંસ્કારો મળવા છતાં તે સ્વાવ વિપરિત વિચારનો બની ગયો હતો. અધ્યાપક સુરેશ મિત્રને ઘેર આ સંબંધો એક દિવસ ભારે વિવાદ બન્યો હતો, સુરેશભાણુનો મત કંઈક આવો હતો, પરંતુ તેમનાં પતિન-કન્યાનો મત આથી જુદો હતો. દેવયાનીએ સ્પષ્ટ ભાવે કહ્યું હતું: “પ્રશ્નર નથી એ વાત ન કહેશો જ્યોતિર્મય, કારણ આપ એવું કશું મેળવી શક્યા નથી, જે દ્વારા સહેલાઈથી સિદ્ધ કરી શકાય કે ભગવાન નથી. આપનું આવું સાદસ બોલને મને આશ્ચર્ય થાય છે, જે કુટુંબમાં આપ ઉછર્યા છો, તે કુટુંબમાં તો ધોર મૂર્તિ પૂજા ચાલે છે...એ સંસ્કાર આપના મનમાંથી જૂંસાય કેવી રીતે? આપ આપની જાતને નાસ્તિક તરીકે ઓળખાવવા આટલી હદે જશો એમ હું નહોતી માનતી. જ્યોતિર્મય આટલી હદે જશો નહિ, નહિ તો કોઈ સમયે આપ ભાંગી પડશો. હા, આપ મૂર્તિપૂજા ન માનો તે ખરાબર છે. માટી, પથ્થર કે એવા ઉપાદાનમાં ભગવાન છે એવું આપ ન માનો તે વ્યાજબી છે. પરંતુ આપને એટલું તો સ્વીકારવું જ પડશે પ્રકૃતિના પદ્મ પાછળ એવી એક શક્તિ જરૂર છે, જેનું અસ્તિત્વ આપણે સમજી શકીએ છીએ... પકડી શકતા નથી. એટલે આપે એ શક્તિને ભગવાનની શક્તિ માનવી પડશે. ભગવાન પ્રત્યેક વસ્તુમાં ઘિરાળે છે.”

દેવયાનીના મંતવ્ય સામે જ્યોતિર્મય મૌન રહ્યો હતો, છતાં તે પોતાના વિચારોને છોડી શક્યો નહોતો. ઘેર પૂજન આદિ કાર્યમાં તે કદી પણ વિરોધ કરી શક્યો નહોતો. ઘરમાં જે લોકો જે કંઈ કહેતા-તે વગર બોલ્યે સાંભળી લેતો. મા આમજ કોઈ દિવસ તેના વિચારોની છાયા દેખાઈ જતી, ત્યારે મા તેને પાગલ કહીને જતો કરતી, પુત્રની વાત માના મનમાં કોઈ દિવસ વસી નહોતી.

આજ સ્વર્ણ સિંહાસન પર મિરાજેલી મૂર્તિ પ્રત્યે વિષ બરી નજર કરીને જ્યોતિર્મય ત્રોળ મજલાની અગાશી પર આદ્યો ગયો.

અગાશી ફરતી છાતી સુધીની દિવાલ હતી. દિવસના ભાગમાં સોઝો આવીને દિવાલોમાં કરેલાં જાળીયાં વાટે બહારનો ભાગ જોઈ શકતી હતી. કોઈ પણ જાતે મોઢું બહાર દેખાડવાનો અધિકાર નહોતો.

અગાશી પર એક તરુણી ઉભી હતી, અગાશીની દિવાલના ટેકે ઉભી રહીને તે દૂર દૂરની નદી તરફ જોઈ રહી હતી. પંચમીનો ચંદ્ર અત્યારે પશ્ચિમ તરફ ઢળી ગયો હતો, તેનો પ્રકાશ હજી પણ સ્વપ્ન માફક ધરતી પર છવાયો હતો. અધિકાર શિકારી વાઘ માફક લપાઈને બેઠો હતો, ધરતીનો ગ્રાસ કરવા માટે તૈયાર થઈ રહ્યો હતો.

નદીના જળ ઉપર અસ્ત થતા ચંદ્રના કિરણો હજી પણ ઝળ-હળતાં હતાં. નદી એકધારા સૂરે ગીત ગાતી વહી રહી હતી. એ સૂર નિસ્તબ્ધ રાત્રિએ અતિ મધુર જણાતો હતો. તરુણી મુગ્ધ નયને જોઈ રહી હતી.....એકએક પાછળ જ્યોતિર્મયનો અશ્વાત પદરવ જાળનાર્તા ચમકીને તેણે મોઢું ફેરવ્યું. તેણે આજ્ઞા નહોતી કરી, જ્યોતિર્મય આ સમયે આ રીતે અહીં આવી ચડ્યો. અત્યંત સંકુચિત ભાવે સાડીનો છેડો સરખો કરીને તે એક તરફ ખસી ગઈ.

જ્યોતિર્મય તરુણીને જોતો સ્થિર ભાવે ઉભો રહ્યો. પાછા આદ્યા જવા માટે તે પગલું ઉપાડે તે પહેલાં જ તેની આજ્ઞામાંથી તરુણી સદસદાટ દાદર ઉતરીને ચાલી ગઈ.

આ તરુણીને જ્યોતિર્મયે અગાઉ બે વાર મા પાસે બેઠેલી જોઈ હતી.

પોતાને જોઈને તે સંક્રાંત્ય પામતી હતી, જોવું તે જાણી શક્યો હતો.

છતાં તેણે વિરિમત ભાવે તરુણોને ચાલી જતી જોઈ. ત્યાર પછી હળવા પગે તે અગાશીના એક ખૂણા પાસે ગયો અને આસપાસ નજર કરી નીચે બેસી ગયો; માનસિક થાકના કારણે બેસી શકાયું નહિ, એટલે તે ખુદ્દવી અગાશીમાં આડે પડખે થયો અને બંને હાથ વતી મોઢું દાંડી ગંભીર વિચારમાં ડૂબી ગયો.

“આ શું જ્યોતિ, કશું પાથર્યા વગર નીચે કેમ સૂઈ ગયો છે ? કામને કહ્યું હોત, તો શું શૈતરંજી ન આપી જાત ?”

મા કામને શૈતરંજી લાવવાનો આદેશ કરે તે પહેલાં જ જ્યોતિ-મંથ બેઠી ઉઠ્યો : “રહેવા દો મા, આમ મજા પડે છે. જાજી વાર નથી રહેવું, હમણાં જ નીચે ચાલ્યો જઈશ. તમે અહીં બેસો.”

ઈશ્વાનીએ કહ્યું : “અગાશીમાં કાંકરી પડે છે, શરીરને ખૂંચશે બાઈ.”

જ્યોતિમંથે હસીને કહ્યું : “કશું નથી ખૂંચવું મા, તમે અહીં બેસો, હું તમારા ખોળામાં માથું રાખીને થોડીક સૂઈ રહું.”

માએ બેસીને પુત્રનું માથું ખોળામાં લીધું; ધીરે ધીરે માથા પર હાથ ફેરવવા માંડ્યો. જ્યોતિમંથ શાંત બાવે પડ્યો રહ્યો. આજ સાંજે વાત માને કહેવાનો વિચાર કર્યો હતો તે વાત મા આગળ કેવી રીતે મૂકવી તે વિચારવા લાગ્યો.

માએ શાંત સ્વરે કહ્યું : “ચાહો આથમી ગયો છે, અંધકાર વળી રહ્યો છે જ્યોતિ, મારા ઓરડામાં ચાલને !”

“ના મા. અહીં તમારા ખોળામાં શાંતિ મળે છે. નીચેનો કાલાહલ ગમતો નથી. અહીં કામ જાતનો કાલાહલ નથી, ખૂબ મજા આવે છે.”

માએ તેના માથા પર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં કહ્યું : “સાફ ત્યારે થોડીક સૂઈ રહે.”

જ્યોતિર્મયે મા સામે નજર કરી તો મા એક ધ્યાને તેના સામે જ જોઈ રહ્યા હતાં. તેણે નજર ફેરવીને પ્રશ્ન કર્યો: “મા એક વાત કેટલાય દિવસથી પૂછવાનું વિચારી રહ્યો છું, પણ જૂલી જાઉં છું. જે છોકરી તમારી પાસે આવીને રહી છે.....”

વચ્ચે જ માએ કહ્યું: “તું એને નથી ઓળખતો. જ્યોતિ, પણ તેં નામ સાંભળ્યું છે, એનું નામ સીતા.”

જ્યોતિર્મયે કહ્યું: “એ હું જાણું છું. પરંતુ તે અહીં શા માટે આવી છે મા, શું એને કાંઈ નથી?”

એક દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખી વેદના ભર્ષા સ્વરે માએ કહ્યું: “કાંઈ હોય તો અહીં આવીને રહે ખરી? ગિચારીએ બધું ગુમાવ્યું છે, તારા દાદા એને અહીં લઈ આવ્યા છે.”

સીતાનો અદ્ય પરિચય તે જાણતો હતો, આજ મા પાસેથી પૂરો પરિચય તે મેળવી શક્યો.

વિનય ચટ્ટોપાધ્યાય પ્રકાશના અભિજ્ઞ મિત્ર હતા. બંનેનો પ્રેમ અથાગ અને અતૂટ હતો. એ પ્રેમની વચ્ચે બંનેમાંથી કાંઈની સ્ત્રી પણ આવી શકતી નહોતી. જૂના જમાનાની કઢાણી પ્રમાણે બંને મિત્રો વચ્ચે એક વાત હતી. જેને પુત્ર થાય તે બીજાની કન્યા સાથે પરણાવે. પ્રકાશનાં લગ્ન ગિદારીલાલે અભ્યાસ કાળમાં જ કર્યાં હતાં. વિનયે અભ્યાસ પૂરો કર્યા પહેલાં લગ્ન કર્યાં નહોતાં. પ્રકાશ જ્યારે મરણ પામ્યો, ત્યારે જ્યોતિર્મયની ઉંમર એ ત્રણ વર્ષની હતી, વિનય ત્યારે પરણ્યો નહોતો. ત્યાર પછી ત્રણ વર્ષ વિનય પરણ્યો અને દોઢેક વર્ષ પછી સીતાનો જન્મ થયો. જ્યોતિર્મય કરતાં સીતા સાત આઠ વર્ષ નહાની હતી.

મૃત્યુકાળે પ્રકાશે પોતાની પ્રતિષ્ઠા પિતાને, ભાઈને અને પત્નીને કહી હતી. પ્રતાપે આ છોકરીને જ્યોતિની પત્ની તરીકે માની લીધી હતી.

સીતા જ્યારે નહાની હતી, ત્યારે તેની માતા મરી ગઈ હતી. વિધુર થયા પછી વિનયે ફરી વાર લગ્ન ન કર્યાં અને પ્રતાપના કહેવા પ્રમાણે કન્યાને શિક્ષણ આપવામાં મન પરાવ્યું. આજકાલના જુવાનો બહેલી પત્ની પસંદ કરે છે, જ્યોતિર્ભય પણ એમાં જ છે. જૂના વિચારના બિહારીલાલે આવા શિક્ષણનો વિરોધ કર્યો હતો, પરંતુ પ્રતાપે એમને સમજાવીને શાંત પાડ્યા હતા.

જે દિવસે સીતા મેટ્રીક પાસ થઈ, તે વરસે વિનય પરલોકવાસ્થી થયો. તે કલકત્તામાં કોઈની ઓફિસમાં કામ કરતો હતો, આવક કરતાં ખરચ વધારે હતું. દેશમાં ફર્યાદ વગેરે જે કામ હતા, તે મદદ માગ્યાં કરતાં હતાં અને વિનય બધાને યથાશક્તિ સહાય કરતો હતો. આવી સ્થિતિમાં મરતી વખતે દેણા સિવાય કશું મૂકી ગયો નહિ. બિહારીલાલને જ્યારે આ સમાચાર મળ્યા, ત્યારે તરત તેમણે દિવાનને કલકત્તા મોકલી દીધો અને વિનયનું બધું દેણું ચુકાવી સીતાને અહીં લઈ આવવા કહ્યું હતું. આ બનાવ ફક્ત ત્રણ મહિના પહેલાં બન્યો હતો. જ્યોતિર્ભય કલકત્તામાં રહેતો હોવા છતાં કશું જાણી શક્યો નહોતો. પોતાના પિતા અને વિનય ચટ્ટોપાધ્યાય વચ્ચે થયેલી વાત તેણે સાંભળી હતી, પરંતુ તે વાત તેણે હસવામાં ઉઠાડી દીધી હતી. તે માનતો હતો કે વીસમી સદીમાં આવી પ્રતિજ્ઞાઓ કે વચનો હોય જ નહિ. આ વખતે અહીં આગ્યા પછી તેણે આજની માફક બેચાર વાર પણ પુરતી સીતાને જોઈ હતી, શરમના અંગે તે સીતાને ધારીને જોઈ શક્યો નહોતો. સીતા સાથે પોતાના લગ્ન કરવાનાં છે અને એટલા જ માટે તેને અહીં રાખવામાં આવી છે, આ વિચાર મનમાં આવતાં તેનો પ્રાણ વિદ્રોહી બની જતો. તે એક અનાથબાળા છે એટલા માટે મા અને દાદા તેના પર દયા કરી શકે છે, પરંતુ જ્યોતિર્ભય સાથે લગ્ન કરી શકે એવું કદી ન બની શકે. લગ્ન કંઈ એવી વસ્તુ નથી કે ગમે તે રીતે ઢીંગલા ઢીંગલીને જોડી શકાય.

જ્યોતિર્મંથના મનમાં થયું-સીતાને એકવાર જોઈ છે, ત્યારે સીતાની ઉમ્મર ઘણી નહાની હતી. આજ સીતાની વાત નીકળતાં તે સમયની સીતાની આકૃતિ મનમાં જગૃત થઈ. જ્યોતિના મનમાં થયું, ‘ના...કાઈકાળે સીતા સાથે મારા લગ્ન થઈ શકે નાંહ.’

ધજ્ઞાની અન્ય દિશા તરફ જોઈ રહી હતી, વિચારવામાં પડેલા જ્યોતિર્મંથે એક નિશ્વાસ નાખ્યો. એ નિશ્વાસનો શબ્દ સાંભળીને માએ નબર ફેરવી. એ વખતે ચારે દિશાઓ અધિકારથી ઉભરાઈ રહી હતી; નક્ષત્રોનો સામાન્ય પ્રકાશ આકાશની આદરને લીંબવી રહ્યો હતો.

ધજ્ઞાનીએ કહ્યું: “અંદર ચાલ જ્યોતિ, અધારે વધતું જાય છે.”

જ્યોતિર્મંથે કહ્યું: “અધિકાર ઘણો સરસ લાગે છે મા, પ્રકાશ જોઈને આંખો જાણે ખેંચાય છે...એથી તો અહીં અધિકારમાં ખેંચવા આવ્યો છું.”

માએ કહ્યું: પ્રકાશથી આંખો ખેંચાતી હોય તો દાકતરને જા માટે નથી બતાવતો ?”

જ્યોતિએ હસતાં હસતાં કહ્યું: “દાકતરને દેખાડું તો કહેશે ચક્ષમા લે...આંખો ખરાબ ન હોય તો પણ ચક્ષમા લેવાં પડે. તમે ગભરાશો નહિ મા, મારી આંખો જગડી નથી.”

માએ કહ્યું: “તો તો સારું, જગવાન તને સાંજે નરવો રાખે. ધર્મમાં તારું મન સ્થિર રહે અને દરેક રીતે તારી ઉન્નતિ થાય એવી હું પ્રાર્થના કરું છું. તારા સિવાય મારે ખીજું કોણ હતું જ્યોતિ ? તને સુખરૂપ જોઈને મારી આંખો મીંચાય એટલે બસ.”

તેમનો સ્વર ગળગળો થઈ ગયો.

નીચેથી એક અતિ મધુર સાદ સંભળાયો: “મા...!”

ધશાનીએ કહ્યું: “સીતા બોલાવે છે. રાજ સંખ્યા પછી તે મને કાઢને કાઢ પુસ્તક વાંચી સંભળાવે છે. હમણા રામકૃષ્ણદેવના જીવનચરિત્રનું વાંચન ચાલે છે. તું પણ આવને જ્યોતિ! ઘડીકે સાંભળજે.”

જ્યોતિર્મંથે બેઠા થતાં કહ્યું: “તમે સાંભળો મા, મને કાઢના જીવનચરિત્ર વાંચવા-સાંભળવાનો જરાયે શોખ નથી. મારે તમને કેટલીક વાતો કહેવી હતી, પણ પછી કહીશ.”

ઉઠતાં ઉઠતાં ચિંતિતભાવે ધશાનીએ કહ્યું: “શું તું એકલો અહીં અંધકારમાં બેસી રહીશ?”

જ્યોતિર્મંથે હસતાં હસતાં કહ્યું: “હું અંધકાર કે જૂન પ્રેતથી નથી ડરતો, એ તો તમે જાણો છો. તમે જાઓ, હું હમણા જ નીચે આવું છું.”

જતાં જતાં ધશાનીએ કહ્યું: “બહુ મોડું ન કરતો.”

“હું હમણા જ આવું છું.”

મા ચાલી ગઇ.

અપેર પછી પોતાના ખંડમાં ઇચ્છાની આડે પડ્યો સતી હતો. ગઈ રાતે તેણે એક અરામ સ્વપ્ન જોયેલું હોવાથી તેનું મન બારે ચિંતામાં પરોવાયું હતું. એ ચિંતા દૂર કરવા તેણે આજ સવારે પૂજનમાં વધારે સમય લીધો હતો, પણ ચિંતા દૂર નહોતી થઈ... આંસુ વડે પૂજના કુલ્લ બીનાં થઈ ગયાં હતાં. ચિંતાતુર મનને અન્ય બાજતમાં વાળવા આજ તેણે ઘણો પ્રયત્ન કર્યો હતો, પરંતુ સ્વપ્નની વાત કાઠપણ ઉપાયે બૂઝાતી નહોતી. મનમાં થતું, આ તો જે વાતો વારંવાર વિચારી રહી છું, તેજ વાતો સ્વપ્નમાં આવી છે. છતાં સંતોષ નહોતો થતો; મનમાં થયા કરતું, પાછલી રાતનું સ્વપ્ન કહી ખોટું નથી પડતું.

કાઠપણ ઉપાયે મનની ચિંતા દૂર નહોતી થતી; ચિંતાને દૂર કરવા જતાં વધારે વેગથી ચિંતા મનને ધેરી વળતી.

તેનું ઝાંખુ વદન જોઈને સીતાએ ધણીવાર દારણ માટે પૂછેલું, પરંતુ તે સ્વપ્નની વાત કહી શકી નહોતો, કહેવા જતાં તેનો કંઠ રૂંધાઈ જતો હતો.

સીતા દાદાના માથા પર હાથ ફેરવતી હતો. આ તેનું હંમેશનું કાર્ય હતું. બિહારીલાલ તેનાથી અપરિચિત નહોતા; વરસમાં બે ત્રણ વાર તેઓ કલકત્તા જતા અને તેમને સીતાનું આતિથ્ય સ્વીકારતું પડતું. સીતા પણ બાલ્યકાળમાં પિતાની સાથે અહીં ધણીવાર આવતી, મોટી થયા પછી પણ તે બે ત્રણવાર અહીં આવી હતી. મોટી થયા પછી જ્યોતિર્મય સાથે ખાસ પરિચય નહોતો રહ્યો.

અગાઉ નાની વયમાં તે જ્યોતિ સાથે રમતી, સંક્રાન્ત વગર વાતો પણ કરતી. પિતાના મૃત્યુ સમયે જ્યોતિ સાથે પોતાના લગ્ન થવાનાં છે, એ જાણીને તે શરમથી બારે સંક્રુચિત બની ગઈ હતી. ત્યારપછી આશ્રય ખાતર તેને અહીં આવવું પડ્યું. લગ્ન વડે તેનું હૈયું એ વખતે બરાબ ગયું હતું.

તે હવે જ્યોતિર્મય સામે આવી શકતી નહોતી, વાત કહેવી તો દૂર રહી. જ્યોતિર્મયે આથી આરામનો શ્વાસ લીધો હતો. આ વખતે ઘેર આવીને સીતાને જોતાં જ તેની આંખો રિચર થઈ ગઈ હતી. આ વખતે જ તે જાણી શક્યો હતો, કે હાહા તેના હાથમાં સીતાને સોંપવા માગે છે. આથી તે ખૂબ કરતો કરતો ચાલતો, વખતે લગ્નની વાત ઉઠો થાય અને એ વાતમાં પોતાને ભાગ લેવો પડે.

સીતાએ ધીરે ધીરે એક પછી એક ધરનાં સઘળાં કામ પોતાના હાથમાં કેવી રીતે લઈ લીધાં, તે કાંઈ જાણી શક્યું નહિ. ઇશાનીના હમેશનાં કેટલાક કાર્ય—પૂજાની તૈયારી જ રસોઈની તૈયારી—આ બધાં કામ સીતા અગાઉથી તૈયાર કરી વાળતી. આ સિવાય ખીજાં કેટલાંક નવાં કામ પણ આવી પડ્યાં હતાં—માથા પર હાથ ફેરવાવ્યા વગર બિહારીલાલને ઉંઘ નહોતી આવતી. જમતી વખતે ઇશાની ખેસે તે નહોતું ચાલતું. સીતાને ખેસવું પડતું, અને સીતા આગ્રહ કર્યા વગર જમાડે નહિ તો દાદાનું પેટ બરાતું નહોતું. સંખ્યા સમયે નિયમિત બાવે રામાયણ, મહાભારત, રામકૃષ્ણકથામૃત, ભક્તિયોગ વગેરે વાંચવું જ જોઈએ, નહિ તો સંખ્યા સુખરૂપ જતી નહોતી. સીતા નહોતી આવી ત્યારે આ બધું એમને એમ ચાલ્યું જતું હતું.

સીતા ખૂબ જ શાંત પ્રકૃતિવાળી હતી. તે જાણ વાતો કહી શકતી નહોતી, પરંતુ તેના સુંદર અંધર પર સર્વદા હાસ્ય રમ્યા કરતું હતું. ધરનાં દાસદાસીઓ પણ આ ત્રણ માસમાં સીતા પ્રત્યે ખૂબ જ

મમતા રાખતાં થઈ ગયાં હતાં, અને આ બધું સીતાના ઉદાર સ્વભાવનું પરિણામ હતું. તે સુખ્ય રસોડામાં સદાય કરતી, બધાને સરખી રીતે ખોરાક આપતી, કાઠને ભોજનમાં કચવાટ રહેતો જ નહિ. રાખાલ આ તરુણી પર ખૂબ જ મમતા રાખતો હતો. એક દિવસે આ તરુણી જ આ સંસારની ગૃહિણી બનશે એ વાત તે દરેકને કહેતો હતો.

સીતા વગર બિહારીલાલને એક પળ માટે પણ ચાલતું નહોતું. સીતાનું નિરૂપમ સૌન્દર્ય, શિક્ષણ, વિનય, લજ્જા વગેરે બિહારીલાલ માટે ગર્વ સમાન હતું. તેઓ પોતાના બેઠકીયાઓ સામે ગર્વપૂર્વક કહેતા: “જેયુંને, મારો પ્રકાશ બારે વિચક્ષણ હતો; બરાબર આવું જ થશે એમ ધારીને તેણે જન્મ પહેલાં જ સગપણ નક્કી કરી નાખ્યું હતું. સીતા વગર મારે જરાય ચાલતું નથી, એતો તમે જોઈ શકો છો. મારી સીતામાં એકલું રૂપ નથી, રૂપ કરતાં ગુણ વધારે છે. મારા અધિકારભર્યા ઘરને તેણે પોતાના દારય વડે ઉજવળ બનાવી દીધું છે.”

દાદાને નિદ્રાધિન કરો, ઓરડાનું દાર અટકાવી સીતા બહાર નીકળી. ક્ષમા દાસી વાસણનો ખડકલો લઈને બાજુમાંથી જતી હતી, એકાએક દિવાલ સાથે વાસણ અથડાતાં ઝલુઝણાટ કરતાં નીચે પડી ગયાં. ક્ષમા એકદમ વાસણ એકઠાં કરવા લાગી. સીતાએ તેને મદદ કરતાં કરતાં કહ્યું: “બપોર વખતે જરા સાવધાનીથી આવળ કરવી જોઈએ. દાદાને સારી ઉંઘ આવી ગઈ છે, નહિ તો આ અવાજથી તેઓ જાગી જાત.”

ક્ષમા વાસણ લઈને તરત ચાલી ગઈ. બિહારીલાલના ખંડેનો દરવાજો જરા ઉઘાડી સીતાએ જોયું, તેઓ સૂતા હતા, વાસણના ખડખડાટથી તેમની નિદ્રા ભાંગી નહોતી. નિશ્ચિત થઈને તેણે દાર અટકાવ્યું.

ઇશાની કંઈક તંદ્રાવશ બની હતી, વાસણના અવાજથી તંદ્રા ચાલી ગઈ હતી. સીતાએ ખંડમાં પ્રવેશ કર્યો કે તરત ઇશાનીએ કહ્યું: “ શું પડ્યું મા ? ”

સીતાએ બાબુમાં બેસતાં પડખા પર હાથ મૂકીને કહ્યું: “ ક્ષમા વાસણ બંધને જતી હતી, બિચારીના હાથમાથી પડી ગયાં. આપની નિંદ્રા એથી ઉડી ગઈ લાગે છે, દાદાની ઉંઘ ન ઉડી, એ તો બસ-બસાટ ઉંઘે છે. ”

ઇશાનીએ સીતાનો હાથ પોતાના હાથમાં લેતાં કહ્યું: “ આવા કુલ જેવા હાથના સ્પર્શથી દાદાને આવેલી નિંદ્રા શું સહજમાં ચાલી જાય ? રહેવા દે...મારો વાંસો પંપાળોશ નહિ, હજી દાદાની સેવા કરીને ચાલી આવે છે...બીક આરામ લે. ”

“ ના મા, આ તે કંઈ સેવા કહેવાતી હશે ? બે બીક હાથ ફરવો એમાં શું ? ”

ઇશાનીએ હસીને કહ્યું: “ સારું, તું બીક વિસામો લે, આડે પડખે થવું ન ગમે તો મારો સામે બેસીને તારો રૂમાલ બર. હું બીક સૂઈ જઈ. ”

એક ખાદીના રૂમાલમાં સીતાએ કુલ બરવા ચાર કર્યાં હતાં, એ કુલો ખૂબ જ સુંદર બરાતાં હતાં. શાળામાં તે ભરતચુંચણનું કામ શીખી હતી. અહીં ત્રણ માસથી આવીને તે કેવળ બરકામમાં જ મુંઝાયેલી નહોતી રહેતી, અવકાશ મળતો ત્યારે આવાં કામ પણ કરતી હતી. દાદા પાસે સારા રૂમાલ નહોતા એટલે કેટલાક રૂમાલ તૈયાર કરી આપવાનું તેણે સ્વીકાર્યું હતું, આ રૂમાલ તેમાંનો જ એક હતો.

સીતા બરવાનો સામાન લઈને ઇશાની પાસે બેઠી. ઇશાની તેનું બરત બેતી બેતી સૂઈ ગઈ.

સીતા શાંત ચિત્તે રૂમાલમાં પુલ બરવા લાગી.

“મા...”

ચમકીને સીતાએ ઉંચે જોયું, દ્વાર પાસે જ્યોતિર્મય ઉભો હતો. સીતાને બપોરવેળાએ પણ મા પાસે જોડેલી જોઈને તે બારે વિરકત બની ગયો. આશ્ચર્ય ! કાઠપિણુ સમયે મા એકાંતમાં મળી શકતાં નથી. આ છોકરી કાણ જાણે ક્યાંથી આવીને માને ઘેરી વળી છે, મા જાણે છોકરીના પંજમાં સપડાઈ ગયાં છે.

છતાં તે ઉભો રહ્યો—તેના મનમાં હતું સીતા પોતાને જોઈને ચાલી જશે.

સીતા બરતનું કામ સંજોડીને એકદમ ઉઠવા જતી હતી, ઈશ્વાનીની નિદ્રા ઉડી જતાં, તેમણે વિસ્મયથી સીતા સામે જોતાં કહ્યું: “કેમ ઉભી થઈ સીતા ?”

ઉત્તર ન મળતાં તેમણે દરવાજા તરફ જોયું તો જ્યોતિર્મયને ઉભેલો જોયો. કહ્યું: “જ્યોતિ આગ્યો છે...સાઈ એને જોઈને તારે શા માટે ચાલ્યા જવું જોઈએ મા ?” મા પાસે આવવાનો એને જોડેલો અધિકાર છે, એટલો જ અધિકાર મા પાસે બેસવાનો તને પણ છે. હું કંઈ એના એકલાની મા નથી, તારો પણ છું. તું તારે તારું બરતકામ કર. જ્યોતિ આ તરફ બેસશે, એના માટે એક આસન પાથરી દે.”

પોતાના હાથે તૈયાર કરેલું એક આસનીયું સીતાએ સામીઆજી પાથર્યું, અને પોતે સંકાય સહિત ઈશ્વાની પાસે બેસી ગઈ.

જ્યોતિર્મયે આસન પર બેસતાં બેસતાં જરા અચકાઈને કહ્યું: “મારે તમને એક વાત કરવી હતી મા ! એ વાત અન્ય કાંઈ શંકાજો એવી મારી ઇચ્છા નથી...વાત ખાનગી છે.”

સીતાએ એકવાર ઇશાની સામે જોઈને ઉઠવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ ઇશાનીએ તેનો હાથ પકડતાં કહ્યું: “એવી કાંઈ ખાનગી વાત નથી જ્યોતિ, જે સીતા સામે ન કરી શકાય. તું તારે સહોદય વગર કહે.”

જ્યોતિર્મયે નીચી દૃષ્ટિ રાખીને ધીરે ધીરે કહ્યું: “એ બરાબર છે મા, સીતા આગળ તમારે કાંઈ ખાનગી વાત ન હોઈ શકે...પણ એવી કાંઈ વાત હું કાંઈની હાજરીમાં તમારી સમક્ષ વગર સંકોચે કરી શકું...એવું કેમ બની શકે?”

સીતાનો ચહેરો શરમથી લાલ થઈ ગયો, તે એકદમ ઊઠીને બહાર ચાલી ગઈ.

ઇશાનીએ તીક્ષ્ણ નજરે પુત્ર સામે જોઈને કહ્યું: “એવી કંઈ ખાનગી વાત છે જ્યોતિ, જે મારા સિવાય કાંઈ સાંજણી પણ ન શકે?”

હૈયાની વાત મોઢા પર કેટલીય વાર આવીને પાછી વળી જતી, પણ કહ્યા વગર ચાલે તેમ નહોતું. આટલે સુધી આગળ વધ્યા પછી પાછા વળી શકાય નહિ, એમાં એને ચેતાને જ સહવાનું હતું.

તેણે એક વાર મા સામે નજર કરી. મા સ્થિર નજરે પુત્ર સામે જોઈ રહી હતી. જ્યોતિર્મયે સંકોચનો ત્યાગ કરી દૃઢ સ્વરે કહ્યું: “તમે પરાઈ કન્યા સીતાને ઘરમાં રાખી છે, અને તેને મા માટે પરણાવતા નથી, તે હું સમજી શકતો નથી. મારી આશા રાખીને એના લગ્ન ન કરતાં હો, તો ભૂલ કરો છો; કારણ, હું તેના સાથે કાંઈ કાળે લગ્ન કરી શકાશ નહિ.”

જ્યોતિર્મયની સ્પષ્ટ અને સરલ વાત સાંજણીને ઇશાની તેના સામે જોઈ રહી. તેણે કલ્પના પણ નહોતી કરી, કે પુત્ર આ રીતે મા સામે સ્પષ્ટ રીતે વાત કરશે. તેણે કહ્યું: “તું થું કહેવા માગે

માગે છે, તે હું બરાબર સમજી શકતી નથી જ્યોતિ, જે કહેવું હોય, -જરા સ્પષ્ટ કરીને કહે. ”

સંકાય દૂર થયા પછી વાત કહેવામાં કશું નડતું નથી. જ્યોતિ-મયે કહ્યું: “ મેં તો સ્પષ્ટ જ કહ્યું છે, હું સીતા સાથે લગ્ન નહિ કરી શકું. ”

ધવાયેલી માતાએ રિધર નજરે પુત્ર સામે જોઇને કહ્યું: ‘ જોની સાથે શા માટે લગ્ન કરવાની ના પાડે છે.... શું જોનામાં કોઈ પ્રકારની ખોડખાંપણ છે ? ’

જ્યોતિમયે કહ્યું: “ ના મા, એટલા ખાતર હું ના પાડું છું એમ નથી. તમે તો જાણો છો...દાદા સમક્ષ હું કહી વાત કરી શકતો નથી. એટલે તમને કહું છું-તમે દાદાને કહો. ”

“ હું આ વાત તેમને નહિ કહી શકું જ્યોતિ, -આ વાત કહેતાં મારું મોઢું નહિ ખૂલે. તારા બાપુએ મરતો વખતે દાદાને જે કહ્યું હતું, તે દાદા કોઈ પણ સંયોગોમાં ક્યારે વગર રહેશે નહિ. તું જાણે છે કે તારા પિતાની એ પ્રતિજ્ઞા હતી....! દાદા કોઈ પણ ઉપાયે મરનારની પ્રતિજ્ઞા સાચવશે. મારી વાત કરતો હો, તો હું પણ મરનારની આજ્ઞાનું પાલન...” કહેતાં કહેતાં ઇજ્જાનીને કંઈ રૂંધાઈ ગયો.

જ્યોતિમયે શાંત સ્વરે કહ્યું: “ સીતાના લગ્ન ખાતર તમે કોઈ જરા પણ ચિંતા કરશો નહિ મા. તમે અનુમતિ આપશો તો હું મુરતીયો શોધી આપીશ. મારો એક મિત્ર નિખિલેશ ધણો લાયક છે, તેને હું સમજાવીશ. હું કોઈ કારણના અંગે લગ્ન કરી શકીશ નહિ મા, આ માટે મને માફ કરો. ”

તેના બંને નયનો બીનાં ગઈ ગયાં.

માનું હૃદય નરમ બની ગયું. તેણે પુત્ર સામે પ્રેમભરી નજર

કરતાં કહ્યું: “ ક્યા કારણે તું સીતા સાથે પરણવા નથી માંગતો એ વાત તું મને કહી શકીશ જ્યોતિ ? ”

“ હું સમજી વાત તમને કરીશ મા. તમારી આગળ મેં કદી કોઈ વાત છૂપાવી નથી, આજ પણ નહિ છૂપાવું. હું વિલાપતજવાને છું એ વાત...”

અમરનાથે પ્રશ્નનીએ કહ્યું: “ તો શું એ વાત સાચી છે ? તેં મને હજી સુધી એ વાત કહી જ નથી ! ”

“ ના, મા નથી કહી, કહેવાનું સાહસ નહોતું તેથી જ પણ મેં નકકી ક્યું હતું, તમને સમજી વાત જણાવીશ, કારણ તમને કલ્યા વગર તમારા આશીર્વાદ લીધા વગર મને કોઈ કાર્યમાં સિદ્ધિ ન મળે યાદ કરો, મેં તમને અગાઉ એક વાર સીતા સાથે લગ્ન કરવાની ના કહી હતી, પણ તમે મારી વાત પર ધ્યાન નહોતું આપ્યું. આજ સંકાય ઊઠીને રૂપેટ કહું છું-સીતા સાથે હું લગ્ન નહિ કરી શકું. હું કપુત્ર કહું છું, સીતા દરેક વાતે સુયોગ્ય છે. પણ મા, હું સીતાને યોગ્ય નથી. ”

પ્રશ્નનીએ પુત્રના માથા પર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં કહ્યું: “ તું એને યોગ્ય નથી, એવી વાત ન કરીશ ભાઈ. હું જાણું છું-સીતા માટે જો કોઈ પણ યોગ્ય સ્વામી હોય, તો તે તું જ છે. તારા અગમ્યમાં અનેક કલ્પનાઓ ભ્રમતી લાગે છે. તું એ બધી જતી કર. એથી તું પણ દુઃખી થઈશ અને અમને પણ દુઃખી કરીશ. હિન્દુ ધર્મનો ત્યાગ કરી બ્રાહ્મધર્મનો સ્વીકાર કરી, કોઈ બાલ કન્યા સાથે લગ્ન કરીને...”

“ આ વાત તમે કાઢી છે, તો હું એને પુરી જ કરી દઉં મા, કહેતાં કહેતાં જ્યોતિને કંઈ રૂંધાવા લાગ્યો. તેણે મનની જઠતા દૂર કરી કહ્યું: “ આ વાત ભગભગ સાચી છે મા, મને ક્ષમા કરો... હું તમારો અભાગી પુત્ર છું, તમને ખૂબ જ કષ્ટ દઈ રહ્યો છું. ”

માના ખોળામાં મોઢું રાખીને તે ગળગળા સ્વરે બોલ્યોઃ
 “ તમે કાઈ દિવસ મને અસત્ય બોલવાનું શીક્ષણ નથી આપ્યું મા,
 અને હું કદી અસત્ય બોલ્યો નથી ! જો હું વિલાપત નહિ જઈ
 શકું, તો કોઈ કાળે દેવયાની સાથે લગ્ન કરી શકીશ નાંહ. આમ
 થશે તો મારું જીવન સાવ અરબાદ થઈ જશે. ”

ન છૂટે આજ તેણે મા આગળ પોતાના ગુપ્ત પ્રેમની વાત
 કરી નાખી. તેના વિલાપત જવા પાછળ શું રહ્યું છે, તે જાણીને
 માતા કંઈક હેજતાઈ ગઈ.

બહુવાર સુધી ઇશાની કશું બોલી શકી નહિ, તેની નજર
 દિવાલ પર ટોંગડેલી રાધાકૃષ્ણની છબી પર સ્થિર થઈ હતી. હૃદય
 વચ્ચે આતંકાવે પ્રાણ રડી રહ્યો હતો. આ કેવી પરીક્ષા આવી
 પડી પ્રભુ ? એક તરફ પુત્રના જીવનની અરબાદી...શું કોઈ મા આ
 સહી શકે ? બીજી બાજુ પણ બીવણ દૃશ્ય... કેવો ભગવાનક
 કલ્પના !

ઇશાની વધુવાર છબી સામે જોઈ શકી નહી; તેની આંખો
 બંધ થઈ અને ધીરે ધીરે એ આંખોમાંથી આંસુ ટપકવા માડ્યાં.
 જ્યોતિર્ભય માના શાંત ખોળામાં મોઢું છૂપાવીને રડી રહ્યો હતો.
 આનંદ અને વેદના અનેનો વેગ તેના હૈયામાં નાચી રહ્યો હતો.

“ જ્યોતિ.... ”

અમીને જ્યોતિર્ભયે મા સામે જોડું.

ગળગળા સ્વરે ઇશાની બોલીઃ “ મને હવે કરી વાત ન કહીશ
 બાઈ. મારી સમજી આશાનો અંત આવી ગયો છે, હું જોઈ શકી
 છું. મારા સામે ગાદ અધકાર ફેલાઈ રહ્યો છે. ભગવાને મારી કેવી
 કસોટી કરવા ધારી લીધે..... ”

અને હાથ વડે તેમણે પોતાનું મોઢું ઢાંકી દીધું.

ન્યોતિમંથે ઉત્તેજિત બારે કહ્યું: “ભગવાન શું કરવાના હતા મા ? નારાયણ કશું દેતા નથી, દેવાના પણ નથી, કશું કરતા નથી; કરવાના પણ નથી ! કારણ કે ભગવાનનું નામ હોવા છતાં ખરી રીતે એવું કાંઈ બેજ નહિ, આ બધી તમારી મિથ્યા કલ્પનાઓ છે.”

ઈશ્વાનીનો ચહેરો વિકૃત થઈ ગયો, તેણે વિકૃત સ્વરે કહ્યું: “આવી વાત મોઢા પર ન લાવીશ ન્યોતિ. સમજો! વિશ્વાસ શ્રુમારીને તું નવા પ્રવાહમાં તણાઈ રહ્યો છે, પ્રવૃત્તિના દમન માટે આવશ્યક સંયમની મુડી તારી પાસે નથી રહી. હર છોડીને ખઠાર તરફ નજર રાખી પાગલ માફક દોડી રહ્યો છે, પરંતુ અસહ્ય વસ્તુ તારા પગતળે પીસાઇને માટીમાં મળી રહી છે. તારી સામે સુશીતલ જ્વાળા હોવા છતાં તું મૃગજળ પાછળ તારી તૃષ્ણા છીપાવવા દોડી રહ્યો છે, મને નથી ખબર તારી તૃષ્ણા કયારે છીપાશે! સોનું છોડીને કથારને લેવા ન જા..... પોતાના માણસને છોડીને પરાયાને પોતાના કરવા ન જા. તું વાદ રાખજે, લોહીનું આર્ક્ષણ એ સાચું છે, બીજું બધું મોહ-મય છે. દુનિયાના કાંઈ માણસો તારા નહિ બને. કાંઈ પોતાનું આપીને તને બરપુર નહિ બનાવે...સહુ લેવા ઇચ્છે છે, તારી પાસે હશે ત્યાં સુધી લેશે...પછી તને ફેંકી દેશે. જે તને ઉચ્ચ શિક્ષણ ન આપ્યું હોત, તો તું તારા ધર્મને—તારા ભગવાનને આ રીતે અવિશ્વાસથી જોત ખરો ? તારું ઉચ્ચ શિક્ષણ તારા જીવનમાં જરાયે સફળતા ન આપી શક્યું, તને ઉત્તરિના પથે ન સમજી શક્યું...હું જેમ શકી છું, તને દિવસે દિવસે અધઃપતન તરફ તારું શિક્ષણ ખેંચી રહ્યું છે. જે શિક્ષણ પોતાના ધર્મને અને પોતાના સંસ્કારને દૂર કરી દે... પોતાના સ્વજનોને પરાયા બનાવી દે..., તે શિક્ષણને તું કદાચ ઉચ્ચ કહી શકે.....હું કહી શકું નહિ... કહી કહી શકું નહિ.

જે શિક્ષણ પુત્રને માતાના ખોળામાંથી છીનવી લ્યે, વૃદ્ધ દાદાના

એક માત્ર અવસાનને..." કહેતાં કહેતાં ઇશ્વાનીનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. તે ઉઠીને બહાર આવી ગઈ.

આજ ઘણો આઘાત લાગવાથી તે આટલી વાત કહી શકી હતી, જે તેના સ્વાભાવમાં હતું નહીં. કોઈ દિવસ કોઈના સામે તે આંસુ દેખાડી શકતી નહોતી, લોકો સામે રડી પડવું તે એને મન શરમની વાત હતી. જ્યોતિર્ભયની વાત સંભળી તેના હૈયા પર ભારે આઘાત લાગ્યો હતો. પ્રથમ તો તે રતબ્ધ બની ગઈ હતી, પછી હૈયાની વેદના વાણી વાટે બહાર ઉછળી પડી હતી. આંસુ નહોતા પાડવા છતાં તેનાથી રોડી શકાયાં નહોતાં.

અભિમાન અને દુઃખથી તેનું હૃદય સો સો ટૂકડા થઈ રહ્યું હતું. એ દેવયાની કોણ છે, એનામાં એવી કેટલી શક્તિ છે? શું તેનું મોહાકર્ષણ એટલું પ્રબળ છે કે જેની સામે મા, સ્નેહમય દાદા, ધર્મ બધું તુચ્છ બની ગયું છે? શું દેવયાનીને મેળવવા માટે જ્યોતિર્ભય મા, દાદા અને ધર્મનો ત્યાગ કરવા તૈયાર થયો છે?

હાય રે પુત્ર! આટલા જ માટે શું માતા હોવામાં વેદના અને વ્યથાનો અનુભવ કરી રહી છે! પુત્રનો પત્ર મળતાં એ દિવસનો વિલંબ થતો, એટલે માતા ભગવાનના ચરણમાં કેટલીય પ્રાર્થનાઓ કરતી! શા માટે? પુત્ર તો એ કશું જાતો પણ નથી! મા કરતાં દેવયાનીને વધારે આહો છે!

"નારાયણ," ઇશ્વાની બહારના વરંડા પાસે જઈ દઈને બેસી ગઈ. હૈયાના અનંત હાહાકારથી ખળભળતા આંસુ તેના નયનમાંની નીતરવા લાગ્યા.

કલકત્તાથી અધ્યાપક સુરેશ બાણુનો તામીરનો પત્ર આવેલો હોવાથી જ્યોતિર્મય આવતી કાલે વહેલો સવારે અહીંથી જવાનો હતો.

હેલ્લા કેટલાક દિવસોથી ઈશ્વાનીના અહેરાનું પરિવર્તન થઈ ગયું હતું, તેનું હાસ્ય જાણે સાવ મરી ગયું હતું. આ માટે સીતાએ બધી વાર પુછ્યું હતું, પરંતુ ઈશ્વાનીએ તખીયત બરાબર ન હોવાનું કારણ બતાવી સીતાના મનનું સમાધાન કર્યું હતું,

આજ આખો દિવસ તેણે નીરવ ભાવે ધરકામ કર્યું હતું, જ્યોતિર્મયનો સરસામાન પણ તેમણે જ પોતાના હાથે તૈયાર કરી દીધો હતો. સંધ્યા વખતે કામકાજમાંથી નિવૃત્ત થઈ, સ્નાન કરી તે ઠાકુરધરમાં ગઈ હતી, હજી સુધી બહાર નીકળી નહોતી.

આવતી કાલે સવારે કલકત્તા જવું જ પડશે. અહીં રહીને પરાધિનતાનું કપરું દુઃખ આઠે પ્રહર સહવું પડતું હતું, એ દુઃખમાંથી છૂટકારો આવતી કાલે મળશે, છતાં જ્યોતિર્મયના પ્રાણમાં સુકિતનો આનંદ નહોતો. આજ પોતાનું આ ગામડું. માતા આશ્રય, પરિચિત વ્યક્તિઓનો સંબંધ વગેરે છોડીને જવું પડશે એ કલ્પનાથી તેનું હૃદય વ્યથા અનુભવી રહ્યું હતું. તેના મનમાં થતું, -ફરોવાર પોતે અહીં આવી શકશે નહિ, આ જાણે તેની હેલ્લી વિદાય છે. ગામડાના હેમા પર હંમેશની માફક પ્રભાતે નૂતન સૌન્દર્ય જમશે, વાયુ આવીને લોલાં વૃક્ષ પત્રો પર હીલોળાં લેશે, પંખીઓ મુક્ત ગીતો

વડે દીશાએને રંગીયામણી બનાવશે, ઉપાના કિરણો ચારે તરફ સ્વચ્છરમ વેરશે, પરંતુ પોતે આ બધું જોઈ શકશે નહિ.

આજ શુદ્ધ ચૌદશની રાત છે, લગભગ પૂર્ણ ચંદ્ર મગનની અટારીએ ઝળહળી રહ્યો છે, તેના ઉજવળ પ્રકાશ ચારે દિશાએ વેરાઈ રહ્યો છે. આજ ઘર હસી રહ્યું છે, ગામ હસી રહ્યું છે, રસ્તાઓ હસી રહ્યા છે, ઝાડ લતા ફૂલ બધા હસે છે, દૂર વહેતી નદીના પટ પર પણ પ્રકાશનું તોફાન જામી પડ્યું છે. આજ બધે પ્રકાશ છે, જોને જોને ચંદ્ર રપશે છે, તે તે હસે છે.

જ્યોતિર્મયના પ્રાણમાં આનંદ નહોતો. મરેલા મનથી અને દિવાલ દૃષ્ટિએ તે કેવળ જોઈ રહ્યો છે. દૂર દૂર કોઈ ખેડૂતી ઝુંપડીમાંથી બંસરીનો નાદ વાયુમાં રમતો રમતો અહીં સુધી આવી રહ્યો છે. એ સૂર જાણે આંત કરુણ... રડી રડીને કોઈને વિદાય આપી રહ્યા છે. ચિરપરિચિત આ બધું...બધું રહેશે, કેવળ પોતે જ નહિ રહે ! કેટલે દૂર ક્યાં પોતે ચાલ્યો જશે એ કોણ જાણે છે ? અંતરમાં પ્રાપ્ત આઘાત કરી રહ્યું હતું, કોઈ સાદ કરીને કહેતું હતું : ‘ જોઈલે...જોઈલે...ફરી વાર આ સ્વર્ગ જેવા નહિ મળે.’

આ કોના શબ્દો ? ઝો ! અંતરવાસી તમે કાણ છો, આ શબ્દો કવી રીતે કહો છો તેનું ઘર અહીં છે, તેની મા અહીં છે તેના દાદા અહીં છે, -તેનું પોતાનું જે કંઈ છે તે સઘળું અહીં છે, સઘળાનું વિર્સજન કરીને તે જશે-ક્યાં જશે...કેમ જશે ?

પણ ન જાય તોયે સર્વસ્વ જવાનું છે. તેની દેવયાની, એ કોઈ બીજાની બને, -જ્યોતિર્મય આ કેવી રીતે સહન કરે ? જોને પોતે વાંછી રહ્યો છે, જે તેના ખાતર રાહ જોઈ રહેલ છે, તેને શું આવી રીતે ગુમાવી દેની ?

જ્યોતિર્મયે પોતાના અંતર સામે જોયું. દેવયાની વિહોણા જીવન વડે તે કેવી રીતે જીવી શકે ? કોઈ આશ્વા નથી, ઉન્નતિ

નથી...જીવતા મડદા માફક જીવવું એ અસલ છે.

ફાગળને! મધુમય વાયુ-નીચે આગમાં ખીલેલાં ફુલોની સૌર-
જા સાથે ચારે તરફ ધૂમી રહેયો હતો. નીચે સીતાના ખંડમાંથી
સીતાર રણજીથી ઉઠી. સીતારના સ્વર સાથે એક અતિ કામળ
સૂર જોતપ્રોત બની ગયો તે કંઠ સ્વર સીતાનો હતો.

સીતા ગાતી હતી,

જતખાર આલો જવાલાતે ચામ
નિમે જય ખારે ખારે;

(આમાર) જીવને તોમાર આસન

ગંભીર અધારે *

અતી કરુણ સૂરે સીતા ગીત ગાત રહી હતી. એ સૂર તેના
આંસુ વડે પલળીને કંપતો કંપતો ઉંચે જઈ રહ્યો હતો, કંપતો
કંપતો નીચે આવતો હતો.

સીતાર હરમાં ધણા સમયથી પડ્યો હતો. ખાસ શોખથી પ્રનાયે
ખરીદ્યો હતો. આ સીતારનો ઉપયોગ તે પણુ વધુ સમય કરી શક્યો
નહોતો. જ્યોતિર્મય ઘેર આવતો, ત્યારે કામ કામ વાર સીતારને
વાચા આપતો. તે માત્ર સીતાર બબ્બતો હતો, તેને સંગીત અતિ
પ્રિય હોવા છતાં તે ગાઈ શકતો નહોતો.

ગામડાની સંજ્ઞાએ વિદાય લીધી હતી, રાત્રિનો પાલવ વિસ્તરી
રહ્યો હતો, જ્યોત્સનાના પ્રવાહમાં સીતાનો સ્ફુર કંઠ અતિ મુંદર
લાગતો હતો. જ્યોતિર્મય આડે પડખે પડ્યો પડ્યો એક ચિત્તથી
ગીત સાંભળી રહ્યો હતો.

* જેટલી વાર દીવડો ચેતવું છું તેટલી વાર-વારવાર-ઓલવાઈ જાય
છે; મારા જીવનમાં તમારૂં આસન ગંભીર અધાર વચ્ચે સ્થાપેલું છે.

જે લતાદી આઠે શુકાયે છે મૂલ,
કુંદી ધરે જર નહિ કલ પુલ,

આમાર જીવને તખ સેખા તાર્થ બદવાય ઉપચારે. x

માતાં માતાં તેના નયનોમાંથી ક્યક્ય આંસુ ઝરવા લાગ્યાં,
ધશાની ન જોઈ જાય એટલા ખાતર મોહું નમાવીને તેણે આંસુ
લૂછી નાખ્યા.

થોડે દૂર એક આસનપર બેસીને ધશાની ગાન સાંભળી રહી
હતી. તેના હૃદયમાં બાંધેલી વેદના ગીત સાંભળીને ખુદી મધ હતી
અને આંખવાટે વરસી રહી હતી.

આ ગાનના પ્રત્યેક શબ્દો પાછળ જાણે કોઈ ગુપ્ત વેદના ભરી
પડી છે. પ્રજુ, ભાગ્યમાં શું આવું જ લખ્યું છે? અંતરનો દીવડે
પ્રગટાવવા જતાં વારંવાર શા માટે ઓલવાઈ જાય છે? તમારું આસન
અધિકારમાં શા માટે પથરાયું છે? અધિકારમાં મારગ કેવી રીતે સૂઝશે?
ફળપુલને મૂળ વચરની લતા કોનો આશ્રય ગ્રહણ કરી શકશે? વેદ-
નાના ઉપચાર વડે કરાતી સેવા શું વ્યર્થ જશે?

જૂદી જૂદી રીતે બે તથ્યવાર એકનું એક ગીત ગાઇને સીતા
મૌન થઇ; સીતાર સ્તબ્ધ બન્યો.

આંખો લૂછતાં લૂછતાં ધશાનીએ કહ્યું: “સીતા !”

સીતાએ સજ્જન નયને સામે જોતાં કોના સ્વરે કહ્યું:
“શું મા ?”

“તું આવું ગીત શા માટે ગાય છે મા, આ ગીત તારે માટે

x જે વતા છે તેના મુળ સૂઝાઈ ગયાં છે, જેનામાંથી છાળ ભરીને
ફળકુલ મળી શકે તેમ નથી, તમારી સેવા માટે મારા જીવનનો વેદના ભર્યો
ઉપચાર વ્યર્થ થઈ રહ્યો છે.

યોગ્ય નથી આ ગીતમાં મારા જ અંતરની વ્યથા ભરી છે. જેનું સર્વસ્વ ચાલ્યું ગયું છે, જેના ધરખાર બધું અંધકારમય બની ગયું છે, એના માટેનું આ ગીત છે. આ કાંઈ તારા જેવી તરુણીના ઉપયોગનું ગીત નથી. તારી સામે ઉજવળ પ્રકાશથી ભરપૂર બનેલું ભાવિ પડ્યું છે, તું એવું જ કાંઈ ગીત ગા. આવું ગીત ફરી કોઈવાર ગાઈશ નહિ આ સૂર તારા મોઢાને નથી શોભતો. મનને બળ મળે અને પ્રાણને પ્રેરણા મળે એવું જ કાંઈ ગીત ગા.”

અન્ય દિશામાં જોતાં સીતા બોલી : “બીજું કયું ગીત ગાઈ મા, મને બીજું કાંઈ ગીત આવડતું નથી.”

કાંઈ ન જાણે એવો નિસાસો નાખીને તેણે સીતારને વાચા આપી.

મજાનીએ ભર્યાં સ્વરે કહ્યું : “સહુને શોભતું હોય તે જ શોભે. મારા હૈયામાં ભારે વ્યથા છે, તેથી વાત કરતાં વ્યથા જ ઉછળી પડે. મારી ચારે દિશાએનો પ્રકાશ છુટાઈ ગયો છે મા, મારી પાછળ અંધકાર, આગળ અંધકાર, ઉપર નીચે બધે અંધકાર છવાયો છે, આવા ગાઢ અંધકાર વચ્ચે હું એકલી ઉભી છું, અંધકારમાં સાવ પરેશાન થઈ મઈ છું, છતાં મને કાંઈ પ્રકાશની રેખા દેખાડતું નથી, કાંઈ માર્ગ ચીંધતું નથી. એવું કાંઈ નથી જે મારો હાથ પકડીને મને દોરી જાય. વારંવાર બંને હાથે હૃદય દબાવીને આતંભાવે પોકાર છું,—“નારાયણ હવે કેટલી પરીક્ષા કરશો ? મારો સર્વ શક્તિ નાશ પામી ગઈ છે, હવે નહિ ભગવાન, હવે તો મારું આ ક્ષુદ્ર જીવન એકદમ પુરું કરી દો-હવે મને અંધકારમાં કુબાડી રાખોમાં.”

હૈયાની વેદનાએ ઉછાળો માર્યો હોવાથી, તે વધુ બોલી શકી નહિ.

થોડીવાર પછી એક નિસાસો નાખી વેદનાને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરતાં ઇશ્વાનીએ કહ્યું: “પણ તું શા માટે અધિકારનો કલ્પના કરે છે સીતા ? તારે માટે તો અધિકાર પાછળ રહી ગયો છે તારી સામે પ્રકાશમય ભવિષ્ય પડ્યું છે ! તું એના સામે જ જો તારા હૈયાને એ પ્રકાશ વડે ભરી દે. તું શા માટે ભુતકાળ સામે નિહાળે છે ?”

શા માટે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવા બતાં પણ આપી શકાતો નથી, સોતાના અંધર કંપો ઉડ્યા. એકદમ નજર ફેરવીને તેણે સામેની ખારી વાટે દેખાતી ચાંદની તરફ જોયું. આંખમાં આંસુ ભરાઈ ગયા હતાં, જાણે હૈયાની વાદળી વરસી રહી હતી.

દાસીએ આવીને સમાચાર આપ્યા, “બાપુજી બેનયાને બોલાવે છે હમણાજ આવે.”

છાતી ચીરીનાએ એવી વેદનામાં આનંદનું ગીત કેરી રીતે ગાવું એ સીતા વિચારી રહી હતી. આતો જાણે તાંડવએક્ષની વર્ષામાં વસંતને આહવાન કરવા જેવું હતું. દારૂણ તાપથી સુકાઈને ખરી પડતાં પત્ર પુષ્પોને પરાણે દરોયાળાં રાખવા જેવું હતું. આ શું બની શકે ? જે કુલ સુકાઈ ગયાં છે તેને સંજીવિત કરવા એ કાર્ય માનવીનું નથી.

દાદા બોલાવે છે એ સાંભળીને સીતા કંઈક રાજી થઈ. સીતાર નીચે મૂકીને ઉભી થતાં તે બોલી: “પહેલાં દાદા પાસે જઈ આવું મા, નહિં તો ચીડાશે. પછી આવીને ગીત ગામશ.”

ગાંખા દાસ્યની સ્વચ્છ રેખા વદન પર લાવીને ઇશ્વાની શુષ્ક કંઠે બોલી: “પછી આવીને તું શું ગામશ તે હું બરાબર જાણું છું. દાદાએ તને કટાણે બોલાવી છે, એટલે જરૂર કંઈકનું કંઈક બન્યું હશે. અને તું તરત છૂટી શકીશ એ પણ અશક્ય છે, સારું, તુંજ.....હું થીક સતી છું.”

સીતાએ કહ્યું: “ અત્યારમાં સૂઈ રહેવા જાઓ છો મા, જ્યોતિબાઇના વાળુનું...”

“ એને વાળુની ધણીવાર છે. તે હમણા નહિ જમે, આજ માઈં શરોર પણ બરાબર નથી, થોડીવાર સૂઈ જઈશ તો શાંતિ મળશે તું જે મને સૂઈ ગયેલી જુએ તો જગાડજે, ”

તે પોતાના ખંડ તરફ ગઈ, સીતા દાદાના ખંડ તરફ ગઈ.

ચાંદનીથી ભરેલી અગાશીમાં જ્યોતિર્મય હોયો હતો, તે નીચે ઉતરતો હતો, તેની નજર દાદાના ખંડ તરફ જતી સીતા પર ગઈ. સીતાએ પણ એકવાર એ તરફ જોઈને નજર વાળી લીધી.

ઓસરી અને ચોક બંને વટાવીને જમીએ ત્યારે બિહારીલાલનું શયનગૃહ આવે. આ શયનગૃહમાંથી બહારની બેઠકમાં અને અંતઃપુરમાં બંને સ્થળે જમ શકાતું, છતાં શયનગૃહનો સંબંધ કોઈ સાથે નહોતો. અંતઃપુર તરફનું બારણું હંમેશાં બંધ રહેતું, જ્યારે ખાસ કામ હોય ત્યારે એ વસ્તેથી સીતા આવતી જતી.

બિજાના ઉપર બિહારીલાલ પડ્યા હતા. પાસે કોઈ હતું નહિ. રાખાલ હુકકો મૂકીને બહારના દરવાજા પાસે હંમેશ મુજબ આગાની રાહ જોતો ઝોલા ખાતો બેઠો હતો.

સીતાએ અંદર દાખલ થતાં થતાં કહ્યું: “આજ અત્યારમાં કેમ આવ્યા દાદા ? રોજ રાતના દસ વાગ્યા પહેલાં બેઠકમાંથી આવતા નથી, તે પછુ ફેટલીય વાર તેડું મોકલીયે ત્યારે... મોજન ફરીને ઠીંકરે થઈ જાય છે એમ કહીએ ત્યારે જ તમે અંદર આવો છો, આજ તો વગર તેડાવ્યા આટલા વહેલા આવીને સૂઈ ગયા છો... તબિયત તો સારી છે ને ?”

દિવાલપરનો દીવો સાવ ઝાંખો બળતો હતો. ઘરમાં અંધકાર અને પ્રકાશ બન્નેએ એક બનીને પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. સીતાએ વાટ મોટી કરી. ત્યાર પછી વૃદ્ધના કપાળ પર હાથ મૂકી તાવ છે કે નહિ તે પરિક્ષા કરી,

ખિહારીલાલે સીતાના કામળ હાથને પોતાની આંખ પર લઈ ચઢેલા સ્વરે કહ્યું: “નારે પાગલ, તબિયત નથી ખગડો. બહાર ખાસ કામકાજ હતું નહિ - અને સાંજની ટપાલમાં એક પત્ર આવ્યો હતો. પત્ર સવારે મળવો જોઈતો હતો, પરંતુ સવારની ટપાલ વહેંચાણી નહોતી એટલે અત્યારે મળ્યો. એ કાગળ તને વંચાવવા માટે એકદમ આવ્યો છું. મા તારી પાસે નહેતા ?”

ઉત્તર આપતાં સીતાએ કહ્યું: “મા મારો પાસે જ હતાં, પણ તેમનું શરીર આજ બરાબર નથી એટલે સૂઈ રહેવા ચાલ્યાં ગયાં. મેં પણ તેમને બહુ આગ્રહ ન કર્યો, કારણ કે છેલ્લા પાંચ સાત દિવસથી તેઓ કંઈક નબળાં પડતાં જણાય છે.”

ખિહારીલાલે કહ્યું: “સારે માને બોલાવવાની જરૂર નથી. કાલ તું જ માને આ પત્ર આપજો. તેઓ પોતે એક વાર વાંચે.”

ઓસોકા નીચેથી એક કવર કાઢીને તેમણે સીતાના હાથમાં મૂક્યું. સીતાએ કવર પરનું સરનામું જોઈને કહ્યું “આ તો આપનો પત્ર છે દાદા !”

ખિહારીલાલે ચાકેલા સ્વરે કહ્યું: “હા, સરનામું માફ છે, પણ નાની વહુયાએ સહુને કોંઈની કાગળ લખ્યો છે. તેની ખાસ ધ્વજા છે કે આ પત્ર તું, જ્યોતિની મા, જ્યોતિ, બંદા વાંચે. વાંચ મહેન, હું હું છું, સંકોચ વગર વાંચ.”

કવરમાંથી પત્ર કાઢીને સીતા વાંચવા લાગી.

કુબ્જ સ્વરે ખિહારીલાલે કહ્યું: “વઢો ગમે તેટલા કડબુ હોય, તો પણ કોમ કોમ વાર ભારે દુર્જન બની જાય છે. યેન! પ્રભાતે પત્ર જે દિવસે મળ્યો હતો, તે દિવસથી આ પાપાણું હૈયામાં એકાએક સ્નેહધારા ઊછળી રહી હતી...એક વાર તેને જોવા માટે પાગલ બની રહ્યો હતો. મેં તેને એકવાર મળી જવા લખ્યું હતું. પણ વહુમાએ જણાવ્યું

હમણાં નહિ બની શકે. બેન, મારું હિમત મસ્તક નીચું નમી પડે છે, મારા મોઢા પર વહુ માએ મેંસ ચોપડી છે. આ પત્ર મળ્યા પહેલાં મેં ધાયું હતું. ઈલા ઉપર મારો સંપૂર્ણ અધિકાર છે, કારણ, તે મારી પૌત્રી છે... મારા પ્રતાપની કન્યા છે એ તેના મામાની નથી, તેની માની નથી, મારી છે...! મારો આ કેવો મોહ અને બરાબર સખ મળી જ. જેટલો કોમળ બન્યો હતો, તેટલોજ કઠોર થતો હતો. મારી કોમળતાનું પ્રાયશ્ચિત ઘણું કઠોર થયું છે, હજુ પશુ કરીશ. બાબ અને વાદ આવે છે બેન—મારો પ્રતાપ અને કહી ગયો હતો... એ નામણનું બચ્ચું છે... કુંડાડો મારતાં એને પશુ આવડે છે. આ વાત ખોટી નથી—આજ મોટો આઘાત સહોને મારી બૂલ જમણ શક્યો છું. ”

ઈલાની માએ અતિ નરમ જાવે જણાવ્યું હતું, ઈલા આ વખતે મેટ્રિકની પરિક્ષા આપવાની છે... એટલે અભ્યાસમાં રખાવન થાય એ ભયથી તે અત્યારે ક્યાંય જઈ શકશે નહિ. થોડા દિવસ પછી પરિક્ષા શરૂ થશે, ત્યારપછી જો એનો ઇચ્છા હશે તો તે રામનગર આવશે.

સોતાએ પત્ર કવરમાં નાખતાં નાખતાં કહ્યું: “ દાદા, પરીક્ષા નજીક છે એટલે અભ્યાસમાં ક્ષતિ થાય તે બરાબર છે. ”

તીવ્ર સ્વરે બિહારીલાલે કહ્યું: “ બરાબર છે, એ મટિ હું કશું કહેતો નથી. એણે લખ્યું છે... જો એનો ઇચ્છા હશે તો તે રામનગર આવશે. આ શબ્દો જ અને ખૂંચે છે બેન ! નાની વહુ અહીં આવીને થોડાજ દિવસમાં કંટાળા ગઈ હતી. એનો કંટાળો જોઈને મારે તેને કબકતા મોકલી દેવી પડી હતી. એનો જ દીકરો ઈલા છે... એ પશુ કહી શકે છે હું ગામડામાં નહિ જઈ એ બધા શહેરની હવાથી ચોપાયેલા જીવ છે, ગામડામાં આવીને એ લોકો રહી શકે બરાબર પરંતુ પ્રતાપની સ્ત્રીની કેટલી હિંમત... મારા પત્રનો ઉત્તર એણે પોતે આપ્યો... આકસ્તરી રીતે તો ઈલા નહિ આવે એવુંજ સૂચન થયું છે. ”

ઈલાનું સુંદર મોઢું...કુલની માફક...નાચી રહ્યું હતું, એની કાલી કાલી વાણી માફ આવતી હતી. જે તેણે પોતે મને લખ્યું હોત, કે પરીક્ષા પછી આવવાનો પ્રયત્ન કરીશ, તો મને આટલું દુઃખ ન થાત. વહુમાએ લખ્યું છે, જાણે હું એનો કોઈ છું જ નહિ, મારો કશો અધિકાર પણ નથી. ઈલાની સઘળી જવાબદારી જાણે એનોજ છે ! સીતા, નાનીવહુ બાણેલી છે...પરંતુ એના સ્વામીના મૃત્યુ વખતે તેણે પોતાની જાતનો જે પરિચય આપ્યો છે, તે જોઈને એના શિક્ષણનો મને પુરતો અનુભવ થઈ ગયો છે. આવું વર્તન તો આજની બાણેલી સ્ત્રીઓજ બતાવી શકે, ”

તેઓ ધડીક મૌન રહ્યા. સીતાનો હાથ જાતીપર લેતાં તેઓ પુનઃ બોલ્યાઃ “ કોઈ કાળ ચોખ્ખીએ પ્રતાપને ત્યાં પરણાવ્યો હતો. તેણે ધણી ના પાડી હતી, પણ મેં માન્યું નહિ. મેં ધાયું હતું —જે રીતે મોટી વહુને પામી શક્યો છું, તે રીતે નાની વહુને પણ પામી શકીશ. મૂળમાં જ મોટી જૂલ કરી નાખી હતી, એ જૂલ જીવન પર્યંત બોગવવી પડશે. આ તો પશ્ચિમના શિક્ષણનું ફળ છે...જેના પરિણામે સ્ત્રીઓનું માથું સાવ વિકૃત બની જાય છે. આથી જ હું સ્ત્રીઓને આજનું શિક્ષણ આપવામાં વિરોધી છું. ધણા લોકો કહે છે, શિક્ષણ આપવાથી માણસનું મન ઉન્નત બને છે—આ દિસામે સ્ત્રીઓના મનની સંકિર્ણતા દૂર કરવા શિક્ષણ આપવું જરૂરી છે. એ લોકો એમ પણ કહે છે, શિક્ષણ પામેલી સ્ત્રી પરાયણે પોતાના કરી શકે છે. પરંતુ એ લોકો માત્ર કલ્પનાઓમાં જ વિચરે છે...અનુભવમાં નથી વિચરતા. મારી નાની વહુ શિક્ષિતા છે...નવો પ્રકાશ પામેલી છે, તેથી જ શહેર છોડીને ગામડામાં આવતાં મોઢું બગાડી નાખે છે. કોઈ પણ રીતે તે અહીંની સ્ત્રીઓ વચ્ચે મળી શકે તેમ નથી. ગામડાની સ્ત્રીઓ વચ્ચે આવીને પણ પોતાની મહત્તા ગૌરવને લીધે દૂર દૂર જ રહે છે. તેનું શિક્ષણ તેના

શિક્ષિત સ્વામી સાથે પણ પયાર્થ ભાવે મળવા દેતું નથી, વચ્ચે કોઈ વિરાટ દિવાલ માફક ઉભું રહે છે. એના આધુનિક શિક્ષણમાં આપણા દેશની સતી સાવિત્રીનું કોઈ સ્થાન નથી...સ્વામી સાથે કોઈ વૃક્ષ નીચે રહેવું પડે તો પણ તે એને ગમે નહિ. તેઓ જાણે છે, સ્વામી એ કંઈ દેવતા નથી...અંસારનો સાથી માત્ર છે. તેથી જ તે ગામડામાં રહી શકી નહિ, ચાલી ગઈ. પોતાના ચાર દિવસના સાથીને છોડીને પણ ચાલી ગઈ. પાતિવ્રત્ય એ એક પ્રકારનો ધર્મ છે. એ વાત કોઈ દિવસ એના ગળે ઉતરી નથી. મારા હૃતમાગી પુત્રની શું વાત કરું સીતા, સ્ત્રી અને કન્યા હોવા છતાં, કોઈ નથી એમ માનીને આ બુઢા બાપના બોળામાં માથું રાખીને...”

તેમનો કંદેસર ધ્રુજવા લાગ્યો. શુષ્ક નેત્રે તેઓ અન્ય દિશા તરફ જોઈ રહ્યા.

સીતા સ્થિર ભાવે ઉભી હતી, કશું બોલી શકતી નહોતી,

જરા સ્વરથ યજ્ઞને વૃદ્ધે ફરી કહ્યું: “એ શું મારું કાર્ય હતું એન ? પ્રતાપ પોતાની સ્ત્રી-કન્યાને જોવા માટે અધિર ભાવે ચાર તરફ જોતો હતો, માત્ર એક જ વાર તેના મોઢામાંથી ‘મૃત્યુ’ એટલું બોલાયું હતું. ત્યાર પછી બધું શાંત...પછી તે કશું બોલી શક્યો નહોતો. એના પ્રાણમાં ફેટલી વેદના હશે એન ? જેના બોળામાં હું માથું મૂકીને મરવાની આશા રાખતો હતો, તેનું માથું મારા બોળામાં પડ્યું, મારા હાથે મેં તેના મોઢામાં ગંગાબળ રેડ્યું, તેના કાનમાં મેં ભગવાનનું નામ સંભળાવ્યું. શું આ મારું કામ હતું સીતા, કોઈ બાપ આ કરી શકે ? પણ બધું મારે કરવું પડ્યું... નથી જાણતો મારામાં કયાંથી એટલું બળ આવ્યું, કાણે મારામાં એટલી સ્થિરતા મૂકી ? સ્થિર નજરે હું તેના ચહેરા સામે જોઈ રહ્યો, કેવી રીતે એની આંખો મીચાણી...હેલી વાર તેણે ‘બાપ’

કહીને કેવો કરુણ સ્વર કાઢ્યો, આ બધું જોયું. ત્યાર પછી જે કંઈ કરવાનું હતું તે પણ મેં કર્યું, મરી ચૂકેલી આજ્ઞા સાથે હું દીકરા સાથે સ્મશાને ગયો, લોકો મને કહેતા હતા—તું ન જતો...તારા હાથે એને અગ્નિ અપાશે નહિ. પણ એ કેમ બને...આ હૈયું પત્ય-રનું છે...શેણેય ભાંગતું નથી. વૃદ્ધ આપની સામે છેલ્લા એકના એક પુત્રની કાયા ચિતા પર મૂકવામાં આવી ! તને શું કહું બેન, મારા હાથે મેં એના મોઢામાં અગ્નિ મૂક્યો, જ્વાળા પ્રગટાવી. એતજ્જો-તામાં એની કાયા પ્રજ્વળીને રાખ થઇ ગઇ. મારો વડાલો અને સુયોગ્ય પુત્ર સદાને માટે અદશ્ય થઇ ગયો...કઠણ છાતી રાખીને મેં જોયા કર્યું. ધીર પાછો આવ્યો...મારા પગ ભાંગી ગયા હતા; ખીજે દિવસે સવારે ખબર પડી કે નાની વહુ ને ઈલા આવેલ છે; સાંભળીને મારા માથામાં ભડકા થયો, શ્રાદ્ધની તૈયારી કરવાના અધિકારથી મેં એ લોકોને વંચિત રાખ્યા...કાઠી મૂક્યા.”

એકએક વાત ફેટલી વેદના ભરી હતી, તે સીતા અનુભવી રહી હતી. બિહારીલાલ જરા મૌન થયા એટલે તે બોલીઃ “ દાદા હવે રહેવા દો, મેં આ બધું સાંભળ્યું છે, નકામું જા માટે...”

વચ્ચે જ ઉત્તેજિત સ્વરે વૃદ્ધ બોલી ઉઠ્યાઃ “ નકામું નથી સીતા મારા પ્રાણમાં આઠે પ્રહર આ એક જ વાત ઘૂમી રહી છે ! તે કાષ્ઠ દી સાંભળ્યું છે—સીતેર વર્ષનો વૃદ્ધ એક યુવાન માફક કામકાજ કર્યે જ બધ...જરા જેટલો વિશ્રામ પણ ન હ્યે ? હું જા માટે વિશ્રામ નથી લેતો તે તું જાણે છે ? વિશ્રામના સમયમાં મને પ્રતાપની વાતો યાદ આવે છે. પ્રતાપે મારા પ્રકાશનો વિશ્રામ બૂલાવી દીધો હતો, એનાથી હું પ્રકાશને યાદ પણ નહોતો કરતો. પુરાણમાં પિતૃભક્ત રામની કથા સાંભળી છે...પિતાની આજ્ઞા ખાતર જેણે ચૌદ વર્ષનો વનવાસ વેઠ્યો હતો. મારા પુત્રે મારા ખાતર પોતાની પત્ની અને

કન્યાનો પણ્ય ત્યાગ કર્યો હતો. નાની વહુ અહીં રહેવા ખુશી નહોતી, પણ્ય તેણે અને તેના ભાઈએ પ્રતાપને કલકત્તામાં રાખવાનો ઝોછો પ્રયત્ન નહોતો કર્યો. પિતૃભક્ત સંતાને કાઠ પણ્ય ઉપાયે મારો ત્યાગ ન કર્યો. વહુમાના અને તેના ભાઈના બધા પત્રો તે મને આપતો હતો, હું વાંચતો નહોતો...સામેના ખાનામાં મૂકી દેતો...હજી પણ્ય એ ખાનામાં પડ્યા છે. મેં કાઠને એ પત્રોની વાત કરી નથી, કાઠને પત્રો દેખાડ્યા પણ્ય નથી. આજ અસહ્ય વેદનાના અંગે તને કહું છું. એક દિવસ સામેના કપાટના ખાનામાંથી બધા પત્રો કાઢીને વાંચજે, મારી નાની વહુની પ્રકૃતિ કવી છે એ તને સગબશે. પ્રતાપે પિતાનો ત્યાગ ન કર્યો, પણ પત્નીએ પતિનો ત્યાગ કરવામાં જરાય આંચકો ન અનુભવ્યો અનેના શિક્ષણનો આટલો ભેદ છે. એટલા જ માટે પ્રતાપ ઈલાને આધુનિક કેળવણીથી ઘડવા નહોતો માગતો. એ કહેતો હતો, આ કુશિક્ષણ પ્રાપ્ત કરીને ઈલા પણ્ય કાઠના સંસારમાં જવાલા પાથરશે ! તો પછી આવા શિક્ષણની શી જરૂર છે ? જે શિક્ષણ માણસને માનવી બનાવી શકે, તે શિક્ષણનો હું પક્ષપાતી છું...એવું શિક્ષણ સ્ત્રી પુરુષને મળવું જોઈએ.

બંને હાથ વડે આંખો ઢાંકીને તેઓ શ્વાસ લેવા લાગ્યા. સીતા કશું બોલ્યા વગર તેમના મસ્તક પર હાથ ફેરવવા લાગી, એક લાંબો નિસાસો નાખી આંખ પરથી હાથ ઉઠાવી લઈ ખિહારીલાલે સીતા તરફ જોતાં પુછ્યું : “ શું જ્યોતિ આવતી કાલે સવારે કલકત્તા જવાનો છે ? ”

સીતાએ અન્ય દિશા તરફ નજર કરીને કહ્યું : “ હા. ”

ખિહારીલાલે કહ્યું : “ વિલાયત જવા સંબંધી કશી વાત તમે કાઠ એના મોઢેથી સાંભળી શક્યા છો ? ”

સીતાનો ચહેરો ઝાંખો પડી ગયો ને બોલો : “ હું કશું નથી જાણતી હાહા. ”

“ નથી જાણતી...સાહેબ.”

એક પળ મૌન રહીને બિહારીલાલે કહ્યું: “ રાતના નવ વાગી ગયા, હવે તું જા બહેન. આ કાગળ લેતી જા, કાલ વહુમાને વંચાવી કાઢીની સાથે કાગળ પાછો મોકલી દેજે. રાખાલને કહેતી જા, દરવાજો બંધ કરી દે. હવે હું નીરાંતે સૂઈ રહીશ. ”

સીતાએ ઊઠતા ઊઠતા કહ્યું: “ કશું જમવું નથી દાદા ? ”

બિહારીલાલે માથું હલાવતાં કહ્યું: “ આજ જમવાની જરાયે રૂચી નથી, શરીર કંઈક ખરાબ થયું હોય તેમ લાગે છે. તું જા... હવે મને ઉંઘ આવો જશે. ”

સીતા પત્ર લખતે બહાર નીકળી ગઈ, જતાં પહેલાં રાખાલને બોલાવીને બધું બંધ કરવાનું જણાવી દીધું હતું.

ન્યોતિર્મૃત્યુના જવા સાથે ધરનો આનંદ પણ આસ્થા ગયો હતો. દેશાની છેલ્લા કેટલાક દિવસથી શરિર અને મનથી અશક્ત હોવા છતાં મેં તેમ કરીને ધર સંસ્કારનું કામ નિયમિત કરતી હતી, પરંતુ ન્યોતિર્મૃત્યુના જવા સાથે તે સાવ લાંબી પડી.

અંતઃપુર સાથે બિહારીલાલને ખાસ કાંઈ પ્રકારનો સંપર્ક નહોતો, એમ કહીએ તો તે વધારે પડતું નથી. બપોરે કેવળ અડધી કલાક માટે તેઓ અંદર આવતા અને ઉતાવળથી રનાનાહાર કરી થાંછા બહાર આસ્થા જતા. બીજા બધા બપોરે વખતે એકઠી સૂઈ જતા, પણ બિહારીલાલ એ સમયે જમીનદારીના કાગળ પત્ર તપાસતા. લોકો કહેતા, વૃદ્ધતા જીવન વૃક્ષનું મૂળ જેમ જેમ શિથિલ થતું જાય છે, તેમ તેમ તે પોતાની જાતને હિલી રાખવા આસપાસની માટીને પકડી રાખે છે. જેના સુયોગ્ય અને ઉમ્મરલાયક એ પુત્રો આસ્થા ગયા છે, તેના મનમાં સંપત્તિ પ્રત્યેની આટલી આસક્તિ હોવા એ અરેબર દુર્લાભ છે. આ ઉમ્મરે તો તેણે તૌર્યાયાત્રા, ધર્મ કર્મ આદિ કરવું જોઈએ.

કોણ સમજે—શા માટે વૃદ્ધ કામકાજ વચ્ચે ડૂબી રહેવા માગે છે? કર્મશૂન્ય ધર્મજીવનમાં ચિંતા અને દુઃખથી છૂટકારો મેળવી શકાતો નથી. તેઓ પહેલાં નિર્જનતા પસંદ કરતા, હવે નિર્જન-

તાથી મજરાય છે, હવે તો ધાંધલ વચ્ચે રહેવું પસંદ કરે છે. પ્રતાપ જ્યાંસુધી જીવતો હતો, ત્યાંસુધી સંસારનો સંઘળો બાર તેના પર મૂકીને બિહારીલાલ દર દર રહેતા હતા. પ્રતાપના મૃત્યુ પછી થોડો સમય તેઓએ કશું ન કર્યું. ભગવાનનું નામ સ્મરણ કરવા જતાં, આરાધના કરવા જતાં જાણે બધું વ્યર્થ બની જતું હતું. કમંડીત ધર્મથી તેના સંઘળા પ્રયત્નો નફામાં બની જતા હતા. પુત્રની વાત, પુત્રવધૂ અને પૌત્રીની વાત તેઓ પણ મારે પણ વિસરી શકતા નહોતા. નિર્જનતામાં રહેવાથી પોતે પાગલ બની જશે એમ લાગવાથી તેઓ ફરીવાર કોલાહલમાં કુદી પડ્યા હતા. તેમણે નક્કી કર્યું, જ્યાં સુધી જીવવાનું છે, ત્યાંસુધી કામ કરવું જ જોઈશે. એમાંથી જો ધર્મ થઈ શકે તો ઠીક.

વૃદ્ધની નજર દિવસે દિવસે ઝાંખી થઈ રહી હતી, ચાલતાં પણ ધૂંજતાં, કમ્મરથી સહેજ વાંકા થઈ ગયા હતા. છતાં તેઓ ગમે તેમ કરીને પોતાની નમણાઈ ઢાંકી રાખતા અને કોઈ યુવકની સહિત માફક કામકાજ કરતા. ગમે તે કામમાં મન પરોવીને તેઓ જૂતકાળની દુઃખદ સ્મૃતિને બૂલવા માગતા હતા. જે જૂતકાળના દુઃખદ સ્વપ્નમાં નિમગ્ન રહે તો માણસ દિવાનો બની જાય!

એમનો આખો દિવસ બહાર જ ચાલ્યો જતો. પહેલાં તેઓ કોઈપણ દિવસે રાતના બાર પહેલાં ઘરમાં આવતા નહિ, જમીને સૂઈ રહેવા જતા ત્યારે રાતના એક વાગી જતો. સોતાએ અહીં આવ્યા પછી દાદાની વ્યવસ્થાનો બાર પોતાના માથે લીધો... બરાબર દસ વાગે દાદાએ સૂઈ જવું જોઈએ. નવ વાગે અંદર આવી જવું જોઈએ. તેમને જમાડી, સુવડાવી, બેઘડી વાતો કરીને ત્યાર પછી સોતા નવરી થતી. તેમનો કાયમી નિયમ સોતાએ ચલાવીને બદલાવી નાખ્યો હતો. આ 'સ્નેહબધુ' શાસન વૃદ્ધને અતિ મધુર લાગતું હતું.

તે દિવસે જ્યોતિર્મય સાથે વાતચિત થયા પછી ઇશાની ઈર્ષ પશુ ઉપાયે જ્ઞાતિ મેળવી શકતી નહોતી. પુત્ર સાથે થયેલી વાત તેણે ડાહ્યને કરી નહોતી. તેના મનમાં જ દટાઈ રહી હતી. વિદાય વખતે જ્યારે જ્યોતિર્મયે આવીને તેની ચરણરજ મસ્તકે લીધી, ત્યારે અમાહિની માફક તેણે જાગવાનું કુલ અને તુલસીપત્ર પુત્રના હાથમાં મૂકવા માંડ્યું. જ્યોતિર્મયે મોઢું વિકૃત કરીને કહેલું: “મને તો તમે ઓળખી ગયાં છો મા, હું સાવ નાસ્તિક છું... કયાને માનતો નથી પછી શા માટે આ કુલ તુલસી આપો છો? હું જેને અસત્ય માનું છું. તેને કોઈ દિવસ પરાણે સત્ય માની શકતો નથી. આ કુલ તુલસી તમારી નજરે શ્રદ્ધા ભક્તિનું ઉપાદાન હોતું શકે, હું સામાન્ય નજરે જ જોઉં છું મા, એમાં કોઈ પ્રકારનું વિશેષત્વ નથી. જરૂર નથી મા... એવું મને આપણો નહિ.”

માના હાથમાંના કુલ તુલસી હાથમાં જ રહી ગયાં, તેના મોઢામાંથી આશીર્વાચન તો દૂર રહ્યાં, એક શબ્દ પણ ન નીકળ્યો. આંખમાં આવેલા આંસુ વડે દષ્ટિ ઝાંખો થઈ ગઈ હતી અને ઝાંખપના આવરણ વચ્ચેથી જ જ્યોતિર્મય ચાલ્યો ગયો હતો. હાથમાંના કુલ તુલસી ક્યારે નીચે પડી ગયાં હતાં, તે પણ તેના ખ્યાલમાં નહોતું રહ્યું, ઇશાની સ્થિર બનીને માત્ર ઉભી રહી હતી.

હાય,—જે એ વખતે રડી શકાયું હોત તો પણ સારું હતું. પરંતુ આંસુ કેવી રીતે આવે? હૈયામાં વેદનાની આગ પ્રચંડ ભાવે ચળી હતી... એ આગમાં ગિચારાં આંસુ બળીને આખ થઈ ગયાં હતાં. આંખ વાટે માત્ર ઝળઝળાયાં જ ઉભરાયાં હતાં.

તે દિવસથી તેના મનમાં થયા કરતું—જ્યોતિર્મય હંમેશ માટે ચાલ્યો ગયો છે—હવે તે પાછો નહિ આવે... મા કહીને કહી નહિ

બોલાવે. આ વાત મન પર આવતાં તેના હૈયાનાં ટૂંકડે ટૂંકડા થઈ જતા હતા.

તે દિવસે જમવા બેસીને બિહારીલાલ પણ પૂરું જમી શક્યા નહોતા. દૂર બેઠેલી ચિંતામગ્ન પુત્રવધૂ સામે જોઈને તેમણે પુછ્યું હતું: “જ્યોતિ પાછો ક્યારે આવશે, એ માટે કંઈ કહેતો ગયો છે?”

એક હળવો નિશ્વાસ નાખીને માથું હલાવતા ઈશ્વાનીએ કહ્યું હતું: “ના...”

“વિલાયત જવા સંબંધો કશી વાત કરી હતી?” વૃક્ષના અંતરમાં આ પ્રશ્ન ધોળાયા જ કરતો હતો..

ઈશ્વાની જીવનમાં કોઈ દિવસ પિતૃતુલ્ય સસરાજી સામે અસત્ય બોલી નહોતી. પ્રથમ આ પ્રશ્નનો ઉત્તર દેતાં તેનો કંઈ સ્વર જકડાઈ ગયો હતો, પરંતુ ગમે તેમ કરીને તેણે કહ્યું: “એવી ખાસ વાત થઈ નથી—છતાં...”

તે આગળ બોલી શકી નહિ.

બિહારીલાલે દૂધનો ઘૂંટડો ભઈ ને કહ્યું: “ત્યારે તો તારી પાસે પણ તેણે વાત શઢી લાગે છે, પણ તેં એને જરૂર સમજાવ્યો હશે કે વિલાયત જવું તે યોગ્ય નથી...”

દમાયેલા સ્વરે ઈશ્વાનીએ કહ્યું: “હા બાપુ...”

અત્યંત ખુશ થઈને ઉભા થતાં બિહારીલાલે કહ્યું: “ફિરતને મા ન સમજાવે તો કાણુ સમજાવે? પાંચ ભાઈબીધોએ એને ચડાવ્યો હશે એટલે એ તૈયાર થયો હશે...એ વાત છેક મારા કાન સુધી આવશે એવું તેણે ધાયું” નહોતું. મેં એને આ સંબંધી કહ્યું હતું, ત્યારે તે સાવ ઝંખો પડી ગયો હતો. હું સમજ્યો હતો તેને હર લાગ્યો છે. ગમે તેમ તોય હજી બાળક કહેવાય. એમ. એ. બાણે છે

પણ ઉમ્મર કેટલી થઈ ? વીસ વરસ થયાં હશે. મારી સામે તો એનો એ નાનો બચુ જ દેખાય છે. બીજાની સામે તે ગમે તેટલો મહાન બને, પણ એના દાદા સામે તો બાળક જ રહેવાનો. આવતા અપાઠ માસમાં એનાં લગ્ન કરી નાખું એટલે હું છૂંકું. વૈશ્યાખ તો એનો જન્મ માસ છે કેમ વહુમા ? જન્મમાસમાં લગ્ન કરી શકાય નહિ, જેઠ મહિનામાં દિવસ ચોકખા આવતા નથી, એટલે અપાઠ માસ સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય નથી. ગમે તે હો, એને પરણાવીને બધો વહિવટ એના હાથમાં સોંપી દઉં એટલે હું બચી ગયો. ત્યારપછી નિશ્ચિંત થઈને સંસાર છોડી દઉં. લોકો કહે છે, મને મતિભ્રમ થયો છે-અમે છોકરા ગૂનાવીને હું હજીપણ ત્રિષમ સંપત્તિને કેવી રીતે વળગી રહ્યો છું ! હું શા માટે વળગી રહ્યો છું, એ વાત લોકોને સમજાવવી નકામી છે, લોકો નિંદા કરવાના છે, બસે ક્યાં કરતા. મેં તો ખંડ વાળી છે, આ બધી મિલકત જ્યોતિની છે... એકવાર જ્યોતિના હાથમાં મૂકી દઉં એટલે પત્યું. પછી સંસારની કાઈ માયા નહિ...દેશ છોડીને ચાલ્યો જમ્મશ...બરાબર છે ને વહુમા ! અપાઠમાં લગ્ન કરી નાખું એટલે બસ. ”

સીતા પાછળ ઉભી હતી. વિવાહનો પ્રશ્ન નીકળતાં તે ખીરે ધીરે ચાલી ગઈ હતી. ઇશ્વાન એ નમેલા વદને કવળ એક નિસાસો નાખ્યો હતો.

જ્યોતિર્મયના પત્રના આશામાં ઇશ્વાની સવાર સાંજ ટપાલની રાહ જોતી હતી. કેટલાક દિવસ પછી જ્યોતિર્મયનો પત્ર આવ્યો પહોંચ્યો.

હાસી એ પત્રો સાથે ઇશ્વાનીના નિરમિષ રસોડા પાસે આવીને ઉભી રહી અને બોલી : “ રાખાલ આ એ કાગળ આપી ગયો છે અને કહી ગયો છે બચુબાઈએ બાપુ ઉપર પત્ર લખ્યો છે, તેમાં જણાવ્યું છે કે બચુબાઈ આનંદમાં છે. ”

ઇશ્વાની જાત ઓસાવી રહી હતી. સીતા બાળુમાં બેઠી બેઠી શાક સમારી રહી હતી. તેણે ઢાસી પાસેથી બંને કાગળ લઇ લીધા.

ઇશ્વાનીએ પૂછ્યું: “ જ્યોતિનો પત્ર આવ્યો છે ? ”

સીતાએ કહ્યું: “ હા, આ પોષ્ટકાર્ડમાં પહોંચ્યાના સમાચાર જણાવ્યા છે. ”

જ્યોતિના પત્રમાં—પોતે પહોંચ્યો છે અને સુખરૂપ છે એટલું જ લખ્યું હતું. પહેલાં તે કલકત્તા જતો ત્યારે તેના પત્રમાં અનેક વાતો આવતી. આ વખતના નાના પત્ર સામે નજર કરીને ઈશ્વાનીએ એક હળવો નિસાસો નાખ્યો.

પ્રસન્નનો ખ્યાલ હોવા છતાં સીતાએ કહ્યું: “ બા, આ વખતે જ્યોતિભાઈનો પત્ર સાવ નાનો છે. પહેલાં એમનાં દરેક પત્રો ત્રણ ચાર પાનાના આવતા હતા. ધરના કોષ માણસને તેઓ જૂલતા નહોતા. નોકરચાકરથી માંડીને ગાય, પંખી વગેરે બધા માટે કંઈકને કંઈક પૂછતા. આ વખતે માત્ર બેઝ લીટીમાં પતાવ્યું છે. કલકત્તા જતી વખતે એમના ચહેરા પર ઉર્મિ નહોતી, તમારો ચહેરો પણ કરમાઇ ગયો હતો. આપે શું એમની સાથે કંઈ ઝબડો કર્યો હતો ? ”

ઈશ્વાનીના ઝાંખા ચહેરા પર પણ માટે આજા હાર્યની રેખા ચમકી ગઈ. તે બોલી: “ ઝબડો શા માટે થાય મા, કશું થયું નથી. બીજો કાગળ કાનો છે જોતો ? ”

ઈશ્વાની પુત્રની વાત લખાવવા નથી ઈચ્છતી એ વાત સીતા સમજી ગઈ. ઇશ્વાની જાણે શકી નહોતો, પણ તે દિવસની કેટલીક વાત સીતાના કાન પર અનિચ્છા હોવા છતાં પહોંચી ગઈ હતી. દેવયાનીનું નામ કાન પર આવતાં તે ચમકીને ઉભી રહી હતી. બધી વાત તેની આંખ સામે સ્પષ્ટ ઘઈ ગઈ હતી. ઘૃણા; શરમ અને સંકેચથી તેનું હૃદય ભરાઇ ગયું હતું. ના, ના, શું સીતા જ્યોતિર્મયની પત્ની થવાની આશાએ અહીં પડી રહી છે ?

શું જ્યોતિર્મય એમ જ માનતો હશે ? જ્યોતિર્મયે જ્યારે તેના મિત્ર નિખિલેશ સાથે સીતાના લગ્ન કરવાની વાત કરી હતી; ત્યારે સીતાના અહેરો બાલ થઈ મર્યો હતો—તે એકદમ પોતાના ખંડમાં જઈને બિછાના પર પટકાણી હતી.

ત્યારપછી જ્યોતિર્મયથી દૂર રહેવાનો તેણે ફેટલો પ્રયત્ન કર્યો હતો ? છી...કેવી શરમ...ફેટલું અભિમાન ! ના, સીતા હવે આ સ્થળે કાઈપણ ઉપાયે રહી શકશે નહિ. તે પોતાની માસી પાસે ચાલી જશે. તેની એક માસી છે, પિતા જીવતા હતા ત્યારે માસીએ બણીવાર સીતાને પોતાને ત્યાં લઈ જવાનું કહ્યું હતું. માસીનો દીકરો પ્રજ્ઞાંત સીતાને તેડવા માટે બણીવાર આવ્યો હતો, પરંતુ પિતાએ મોકલી નહોતી. આ વખતે તો તે જરૂર માસીને પત્ર લખશે... માસી પાસે જશે, આવી શરમ વગરે હવે તે રહી શકે તેમ નથી પોતાના સ્વજનના ઘરમાં એક દાસી તરીકે રહેવું સારું, પણ અહીં ગૃહિણી તરીકે રહેવું કાઈ ઉપાયે યોગ્ય નથી.

વિચારવું જોઈતું સહેલું છે, તેટલું કરવું કઠણ છે, આટલા ખાતર કહું કહું કરવા છતાં સીતા આ વાત કહી શકી નહોતી. આ ઘરમાં આવીને તે એવા સ્થાન પર મૂકાઈ ગઈ હતી; જે સ્થાન પરથી ખસવું કારે કઠણ હતું. વૃદ્ધ દાદા અને ઇશ્વાનીને એના વગર એક બધી પણ ચાલતું નહોતું આ લોકોનો આટલો પ્રેમ તરછોડીને પોતે કેવી રીતે જઈ શકે ?

રાખાલે આવી ઇશ્વાનીને કહ્યું: “ આપુજી તમને બોલાવે છે.”

ખાસ કારણ વગર બિહારીલાલ કાંઈને બોલાવે નહિ તે સહુ જાણતા હતા. તેથી શંકિત નજરે ઇશ્વાનો રાખાલ સામે જોઈ રહી.

રાખાલે ઇશ્વાનીની દષ્ટિ સમજતાં કહ્યું: “ અચૂકાઈને પત્ર આવ્યો છે, એટલે આપુજી પોતે તમને સંમળાવવા ઇચ્છે છે.”

નીરાંત અનુભવીને ઈશ્વાનીએ સીતા સામે જોઈ કહ્યું: “તું
ધડીક જોઈએ મા, હું હમણા જ આવું છું. જ્યોતિએ મારા પર
જૂદો પત્ર લખ્યો છે, છતાં આપુણ પોતા પરનો પત્ર મને વંચાવ્યા
વગર શાંતિ નહિ મેળવે. મારા પછી તને પણ જોવાવશે. જેને જેને
તેઓ ચાહે છે, તે જધાને જોવાવીને પત્ર વંચાવશે, ત્યાં સુધી
એમના મનને શાંતિ નહિ વળે.”

ઈશ્વાની હાથ ધોઈને ચાલી ગઈ.

ઉદાસ નજરે સીતા જ્યોતિર્મયના પોપટકાકે તરફ જોઈ રહી.

એકવાર બિહારીલાલ પાસે ગયા પછી સહેજે છૂટી શકાતું નથી, તે વાત સીતા બરાબર જાણતી હતી. નિરાશિષ રસોઇની વ્યવસ્થા કરીને તે આશિષ રસોઇ ગૃહમાં ગઈ. જોયું તો રસોઇજી બિચારી ભાતનું મોટું તપેલું ચૂલા પરથી નીચે ઉતારી શકતી નહોતી.

“અસો, હું ભાત ઓસાવી દઉં છું.” કહી સીતાએ ભાતનું તપેલું ઉઠાવીને નીચે મૂક્યું.

વૃદ્ધ શ્યાંત ઠાકુરરાણીએ રાજી થતાં કહ્યું: “હવે તમે રહેવાદો, હું ઓસાવી લઈશ.”

સીતાએ કહ્યું: “તમે લાગનું આંધણ મૂકા હું ભાત ઓસાવી દઉં છું. વૃદ્ધ થયાં છો, ભાતનું તપેલું ઉપાડી શકતાં નથી. મને ઓસાવવી હતીને. ઘરમાં બીજા માણસો ક્યાં ઓછાં છે? ગમે તે આવીને તપેલું નીચે ઉતારી દેત.”

વૃદ્ધ લામણી બર્બા નયને સીતા સામે જોતો કંઈક કહેવા લાગી. સીતાએ તે તરફ ધ્યાન ન દેતાં ભાત ઓસાવવા માંડ્યા. ભાત ઓસાવી હાથ ધોઈને તે બહાર આવી. બહાર દૂરની એક મામીનો છાકરો પાણીનો ઘડો નીચે પડો જતાં પોતે પણ પાણીમાં પડી ગયા હતા.

એની મા કાંઈ કામને અંજે અન્ય સ્થળે હતી. સીતાએ ઊકર-
રાને ઉકાડી તેનું શરિર સ્વચ્છ કરી દીધું. ઊકરાને જાનો રાખી
એની મા પાસે મૂકીને તે પાછી આવી. એ વખતે ઇશાની રસોડામાં
આવી ગઈ હતી. એના ચહેરા પરની ઝાંખપ દૂર થઈ ગઈ હતી,
એ જોઈને સીતાના મનને કંઈક નીરાંત થઈ.

સીતાને જોઈને ઇશાનીએ કહ્યું: “ક્યાં ગઈ હતી ખેન? આ
પત્ર વાંચવો તો રહી ગયો, વાંચ. ”

સીતાએ કવર હાથમાં લેતાં કહ્યું: “દાદાએ શું કહ્યું મા ? ”

ઇશાની એ હળવા હાસ્ય સહિત કહ્યું: “મેં જે કહ્યું હતું તે
જ. જ્યોતિનો પત્ર આવ્યો છે એટલે દાદાના આનંદનો પાર નથી.
એની એ વાત...શું એ ત્રિવ્રાતન જાય ખરો? શું એ સુરેશભાણુની
કન્યા સાથે પરણે ખરો? ગમે તે હો, પણ બાહ્યણુનો પુત્ર છે,
જન્મ સંસ્કારનો ત્યાગ કરી શકાય છે? આવું બધું કહ્યું હતું...તું
જો પત્ર કોનો છે ? ”

કવર ઉપર સુંદર મરોહદાર અમુરથી ઇશાનીનું નામ લખ્યું
હતું; સીતાએ જરા અચ્ચતાં કહ્યું: “આપના નામનો પત્ર છે...
આપ જ વાંચોને. ”

ઇશાનીએ કહ્યું: “તું જ વાંચ મા. આ જગતમાં મારા પર
પત્ર લખનારા એ જ માણસો છે, એક જ્યોતિ અને એક મારી
દેરાણી, બીજું કાંઈ નથી. જ્યોતિનો પત્ર વંચાઈ ગયો, એટલે જયંતી
સિવાય આ પત્ર બીજા કોઈનો નહિ હોય. ”

સીતાએ કવરમાંથી પત્ર બહાર કાઢ્યો. પહેલાં સહી તરફ નજર
કરી ત્યાર પછી તે આખા પત્ર તરફ નજર ફેરવી ગઈ.

તેના ચહેરા કંઈક ઝાંખો થઈ ગયો, તેણે એકદમ નજર અન્ય
દિશા તરફ ફેરવી લીધી, આ પત્ર વાંચવાનું સાહસ તેનામાં નહોતું.

ધીરે ધીરે ઇશ્વાની પાસે પત્ર મૂકી તે બહાર જવા પાછી ફરી. ઇશ્વાનીએ કહ્યું: “કેમ જાય છે બેન, મને પત્ર તો વાંચી સંભળાવ.”

ઇશ્વાનીનો અભાસ સામાન્ય હતો. મહાભારત, રામાયણ વગેરે પુસ્તકો માંડ માંડ તે વાંચી શકતી. હાથનું લખાણ વાંચવામાં તેને જરા મુશ્કેલી પડતી. સીતાના આવ્યા પછી તેને આ બાબતની મુશ્કેલી નહોતી રહી. સીતા કામળો વાંચી સંભળાવતી.

સીતાએ પાછા ફરી, હાથમાં પત્ર લીધો. તેનો હાથ ધ્રુજતો હતો, મળામાં જણે કોઇએ આવીને સ્વર ઝકડો રાખ્યો હતો. એકવાર તેણે ઇશ્વાનીના શાંત વદન સામે જોયું. ત્યાર પછી તેણે પત્રમાં નજર પડાવો. કંઈક સ્વરથ બનીને તેણે પત્ર વાંચવો શરૂ કર્યો.

જ્યંતીએ લાંબો પત્ર લખ્યો હતો. તેણે બહુબળું હતું:—

“બહેન,”

તમે કોઈ મારી સંભાળ ન લો; તો પણ હું તમારા બબર મેળવવા પ્રયત્ન કરતો હું છું; એ કદાચ તમે કોઈ નહિ જાણતા હો. જ્યોતિર્મય અમારી બાળુમાં જ થોડે દૂર રહે છે. તે બહુવાર અમારે ત્યાં આવે જાય છે. મને એના તરફથી તમારા બધા સમાચાર મળ્યા કરે છે.

જ્યોતિના મોઢેથી મેં સાંભળ્યું હતું, બાપુ મારો પત્ર વાંચીને ખૂબ ચીડાયા હતા. હું તમને એ જ પૂછું છું બેન, બાપુ આ રીતે શય કરે તે શું ઉચિત છે? સામે ઇશ્વાની પરીક્ષા છે, આ સ્થિતિમાં એમનો હુકમ મળે એટલે તરત પરીક્ષા જતી કરીને પણ ત્યાં આવવું જોઈએ. એવું કદી બની શકે નહિ. એ દિવસ પછી ઇશ્વાની પરીક્ષા શરૂ થશે, આમાં જે અનિયમિત ચર્ચ જવાય તો આખું વર્ષ બગડે. આ રીતે એક વર્ષના અભ્યાસનો ખર્ચ કોણ આપે

કહો એકે ! મારો બાઈ દયા કરીને, બાણેજનો સપજો ખર્ચ માથા પર લે છે. તમે ન્યાયપૂર્વક કહેજો, મારો બાઈ કેટલું સહન કરે ? તમે તો જાણો છો, પરણ્યા પછી સાસરીયાની એક સાડી પણ હું પામી શકી નથી, મૈસા ટકાની વાતતો દૂર રહી.

તમે કહેશો, એ દોષ મારો જ છે. હું ત્યાં રહી શકતી નહોતી એટલે તમે મને પિયર મોકલી દીધી હતી. રહી શકતી નહોતી કે હતી એ માટે કોઈ વાત આજ હું ચર્ચવા માગતી નથી. હું બણેલી છું એટલે તમે બધા મારી મશ્કરી કરતા હતા, પણ હું બણેલી ન હોત, તો મેં બરણ પોપણ માટે ક્યારનો મારો હક્ક સાબીત કર્યો હોત.

તમારા દીયર—મારા સ્વામી—ઓ શિક્ષણના વિરોધી હતા, એ કેવળ તેમના પિતાને ખાતર. આપુએ અગાઉના પત્રમાં ઇલાને લખ્યું હતું, ઓ શિક્ષણ એ અધઃપતનનું મૂળ છે આ વાત કેવા હલકા હૃદયની છે એ તમે વિચારી જોજો. ઇલાએ શું કોઈ દિવસ એના દાદા પાસેથી કશું મેળવ્યું છે ? એકાદ ઠાપકનો ટૂંકડો કે એકાદ ખરેણું ? આપુ પાસે વિશાળ સંપત્તિ છે; અગાધ દગ્ગ છે; પરંતુ ઇલાને એક પાઈ પણ મળવાની છે ખરી ? સહુ કહેશે, ઇલા તો હિન્દુ કન્યા છે, બણી ગણીને સાસરે જશે. બરાબર છે, પણ પરણ્યા પછી તે કદાચ વિધવા થાય તો ? વિધવા અન્યા પછી એની મા માફક એને પારકાના આશરે જીવન વિતાવવું પડે તો ? એટલાં મારાં બાગ્ય સારાં છે કે મારે એક બાઈ છે. તમે બધા સંબંધ છોડી દેશો, પણ બાઈ સંબંધ નહિ છોડી શકે. પણ ઇલાનું શું થાય ? એને કોઈ બાઈ નથી કે એના આશરે રહે ! એટલે ન છૂટકે મારે એને એવું શિક્ષણ આપવું પડે છે કે બિવિધમાં તે પોતાનું ગુજરાન ચલાવી શકે. હા, તે પોતે જ પોતાનું ગુજરાન ચલાવશે, પણ જોણે એની

માને અને એને એક દિવસ કુતરા માફક કાઢી મૂક્યા હતા, તેના ઘેર એક મુઠી વ્જળ માટે તે કદી નહિ જાય.

ત્રી શિક્ષણ અધઃપતનનું મૂળ છે, એમ તેઓ કહી શકે છે, જેઓ ઓઓને ઘણાની નજરે નિહાળે છે, જેઓ ઓઓને ગુલામડી માને છે—ત્રી શિક્ષણમાં એ લોકો દોષ જોવાના જ છે, કારણ કે શિક્ષિત ઓઓ મોટામોટ રોકડું પરખાવી શકે છે. હું તમારા જ દાખલો આપું છું એન, તમે મોટું ઢાંકોને પડ્યા છો, તમારે કેટલીય વાતો સંભળવી પડે છે, કેટલુંય દુઃખ સહવું પડે છે. કદાચ આ વાત તમે આજ દસવામાં ઉઠાડી દેશો અને કહેશો, એ લોકો ખૂબજ માથા રાખે છે, સંભાળ રાખે છે, દેવી માફક માનીને શ્રદ્ધા રાખે છે. પણ હું આ વાત પર કદી વિશ્વાસ કરી શકીશ નહિ, વિશ્વવા પ્રત્યે લોકો શ્રદ્ધા રાખી શકે છે. એ વાત મારા મળે ઉતરતી જ નથી. સંભવ છે કે તમારા માટે આવું નહિ હોય, તમારા પ્રત્યે સહુ માનની નજરે જોતા હશે, પણ એથી બધી વિશ્વવાએને માન-આદર મળે છે એમ હું નથી માનતી. મારી આંખ સામે તો આપણા સમાજમાં વિશ્વવાની કેવી લાંછના થાય છે તે જ દેખાય છે. વિશ્વવાના આંસુ અને વિશ્વવાના નિસાસા મારી આસપાસ દેખાય છે. આ બધી ઓઓને જો શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું હોત, તો તેઓ કાંઈ દિવસ ગુલામડી તરીકે પોતાનું જીવન બરબાદ ન કરતી હોત !

પ્રજાના મામા સદા માટે તેનો બાર વેડી લેશે, એવું ન માની શકાય; અથવા પ્રજાને મામાના આશરે રહેવું પડે એમ હું પણ નથી ઇચ્છતી. બ્યારે પ્રજાને કાંઈ છે નહિ, ત્યારે તેને ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરીને પોતાના પગપર ઉભા રહેતાં શીખવું જ જોઈએ.

જવાદો, આ વાતને લંબાવવાની જરૂર નથી, અન્ય વાત કહું. જો જણાવરા માટે રત્ન લખું છું, તે તો હજી સુધી જણાવ્યું જ

નથી, વચ્ચે ધબાની વાત આવી પડી. આ બધી વાત આપુને જણાવવાનો હેતુ છે, પણ હું તેમને લખી શકતી નથી. તમને બધું જણાવું છું, તમે તેમને જણાવજો.

તમારો પુત્ર અહીંની એક કન્યા સાથે લગ્ન કરવા ઇચ્છે છે. મેં સાંભળ્યું છે કે એ સંબંધી કેટલીક વાત જ્યોતિષે તમને જણાવી છે. દેવયાની જ્યોતિષના પ્રોફેસર સુરેશમિત્રની કન્યા છે. તમને આશ્ચર્ય થશે કે બાહ્ય—કાયસ્થનાં લગ્ન કેવી રીતે થાય ? કારણ કે કાયસ્થ બાહ્યજો કરતાં નીચી જાત છે. આપણા સમાજમાં જ્યારે મદતા ઉતરતા બાહ્યજો વચ્ચે પણ લગ્ન થઈ શકતાં નથી, તો પછી કાયસ્થ કન્યા સાથે બાહ્યજુ પુત્રના લગ્નને સમાજ ક્યાંથી અનુમતિ આપે ? સ્પષ્ટ રીતે હું જણાવી દઉં છું કે સુરેશબાણુ બાહ્ય છે, અને બહોસમાજમાં જાતિભેદ જેવું ખાસ હોતું નથી. બાહ્યજુ ઉચ્ચવર્ણ છે, પણ કાયસ્થ કંઈ અસ્પૃશ્ય નથી. આજકાલ આવાં આંતર જાતીય લગ્નો ઘણા થાય છે. પણ તમે બધાં જાહેરથી ઘણા દૂર છો, એટલે તમે કોઈ આવા લગ્નો સંબંધી જાણતા નહિ હો. તેથી જ આ વાત સાંભળીને આકાશમાંથી પડ્યા જેવું લાગશે અને તમે બધાં કશું વિચાર્યા વગર એમજ કહેશો કે, આવાં લગ્નો કોઈ કાળે થઈ શકે નહિ.

તમે વધારે જાણ્યાં નથી, નહિ તો જોઈ શકત, આવાં લગ્નો આપણા દેશમાં નવાં નથી. ઘણા પ્રાચીનકાળમાં પણ આવાં લગ્નો પ્રચલિત હતાં. હાખલા તરીકે રાજા યયાતિએ બાહ્યજુ કન્યા દેવયાની સાથે લગ્ન કર્યાં હતાં. લોપામુદ્રા ક્ષત્રિય કન્યા હોવા છતાં બાહ્યજુને પરણી હતી. આ બધાં લગ્નો એ કાળે જો યોગ્ય હતાં તો વર્તમાન કાળે શા માટે અયોગ્ય ગણાય ? તમારો પુત્ર કાયસ્થ કન્યા દેવયાની સાથે શા માટે ન પરણી શકે એ તમે મને સમજાવજો.

હું જાણું છું. દેવવાની પ્રત્યે જ્યોતિનો પ્રેમ કેટલો છે, એ તેણે પોતે મને કહ્યું હતું, દેવવાની નહિ મળે તો પોતે જીવનપર્યંત અપરિચિત રહેશે. તમે નથી જાણતાં બહેન, આ રીતે હતાશ ચચેલાં જીવનાં આત્મહત્યા પણ કરી નાખે છે. જ્યોતિની આશા પ્રત્યજ છે. દેવવાની સાથે લગ્ન કરશે, વિલાપત જશે અને એક મહાન માણસ બનીને માછો આવશે. હું એ પણ જાણું છું, બાપુ આ વાતમાં કદી સંમત નહિ થાય, કારણ કે તેઓ જૂનવાણી વિચારના છે, પોતાના કુંડાળાથી બહાર કદી ન જાય. સી શિક્ષણનું નામ સાંકળીને જે અમકી ઉઠે છે, તે જ્યોતિના આ લગ્ન કે વિદેશગમનની વાત સાંકળતાં જ પાગલ બની જાય, એમાં જરાય શક નથી.

અને દેવવાની ? હું જ્યાંસુધી જાણી શકી છું, ત્યાંસુધી તે પણ જ્યોતિ પર અપૂર્વ પ્રેમ રાખે છે. દરેક રીતે તે જ્યોતિ માટે થોડાં છે. હું જ્યોતિને દિકરા માફક ગણું છું. મારી આ વાત પર તમારે વિશ્વાસ રાખવો હોય તો રાખજો, કારણ તમે બધા ગણત્રીવાળા માણસ છો. એટલે તમારું મન સહેજે પરખાઈ શકાય નહિ.

મેં સાંકળ્યું છે, જ્યોતિ સાથે પરણાવવા તમે કાઈ એક કન્યાને ઘરમાં રાખી છે. આ વાત મેં અગાઉ જાણી હતી, પણ કન્યાને કાઈ દિવસ નજરે જોઈ નથી. છતાં એટલું કહી શકું છું, તમે તમારી નજરે જેને શિક્ષણ, સૌન્દર્ય, ગુણ વગેરે જોઈને કહી શકો, તે તુચ્છ જ હોય, ખાસ કરીને જ્યોતિ તો તેને તુચ્છ માનીને ધૂંધા કરવાનો. એટલે તમે એનો કાન પકડીને પરણાવી શકશો નહિ, કારણ કે તે હવે બાળક નથી. પોતાના સારા નરસાનો વિચાર કરવાની શક્તિ એનામાં પ્રગટી છે. તમારા વિરોધનું પરિણામ એ આવશે કે તમારા પ્રત્યે જ્યોતિના મનમાં જે કંઈ શ્રદ્ધા ભક્તિ હશે, તે આલો જશે.—ભવિષ્યમાં ‘મા’નું નામ લેતાં તેનું હૈયું ઉલ્લાસથી

નામી નહિ હોઈ, -તેની આંખમાં હર્ષના આંસુ ઉભરાશે નહિ, -પણ તેનું હૃદય ઘૂંચાથી ભરાઈ જશે. તમારા એ એકનો એક પુત્ર છે. પુત્રના હૈયામાં તમારું સ્થાન અતૂટ રાખજો...' મા 'નો સાદ સાંભળવાનું ભાગ્ય હાથે કરીને ગૂમાવી દેશો નહિ.

હું તમારા કરતાં હિંમરમાં નાની છું, સગપણમાં પણ નહાની છું, છતાં તમને ઉપદેશ આપવાનું સહસ કરું છું. એ માટે મને ક્ષમા કરજો. હું પણ સંતાનની મા છું. સંતાનના મોઢેથી 'મા 'નું આહવાન સાંભળવાની કામના મારા હૈયામાં ઓછી નથી. આ ભાગ્યથી જે સ્ત્રી વંચિતા રહે તે નારી જીવનનો દેવો અભિશાપ છે, એટો તમે પણ સમજતાં હશો ! તેથી જ હું તમને ચેતવું છું. માત્ર વર્તમાન તરફ નજર ન રાખો, ભવિષ્યને જોવા જાણવાનો પ્રયત્ન કરો.

તમે એમ ન માનશો, આ બધી વાત મેં જ્યોતિ પાસે સાંભળીને લખી છે. તેણે મને આ સંબંધી એક શબ્દ પણ નથી કહ્યો હું તેનું કંખવાયેલું મોઢું જોઈને સમજી ગઈ છું. મેં એને બહુ પૂછ્યું ત્યારે તે માત્ર એટલું જ બોલ્યો હતો, 'મારાથી વિશાસત જવાનું ન બન્યું.' આ સિવાય તેણે કશું નથી કહ્યું. તેને ખૂબ જ બચા થઈ છે, પણ મોઢેથી તે કશું બોલી શક્યો નથી. એન, તમે મા છો એટલે પૂછુ છું-તમારો એ ધર્મ મોટો છે, તમારો એ સમાજ મોટો છે, કે તમારો પુત્ર મોટો છે ?

આશા રાખું છું. તમે સહુ સારા હશો, જે કન્યાને તમે ઘરમાં સાંભળી છે, તેને યોગ્ય સ્થળે પરણાવી દો, -મારા જેકની પ્રતિજ્ઞા સચવાઈ જશે.

બધી વાત કહી દોવી એન. હવે આ બધી વાત પર ક્રાંતિથી વિચાર કરી જોજો, ત્યાર પછી જે બચસ્થા કરવી માટે તે કરજો. અને જે યોગ્ય લાગ્યું તે લખ્યું છે, હવે તમારી ઈચ્છા. મારા પર

શેષ ન આવે તો ઉત્તર લખજો, મારા પ્રણામ સ્વીકારજો. લી. તમારી સેવિકા નાનીવહુ.

શાકની કઠાઈ ચૂલા પર ચઢાવી હતી, ઇશ્વાનીએ તે નીચે ઉતારી હાથ ધોયા. કશું ખોલ્યા વગર જંખવાણા ચહેરે તે ધીરે ધીરે રસોડામાંથી બહાર નીકળી ગઈ.

પ્રથમ તો સીતા પત્ર હાથમાં પકડીને એમને એમ સ્થિર બાવે ઉભી રહી હતી. જ્યારે તે વિચારમાંથી જાગૃત થઈ, ત્યારે દેખાયું, શાકની કઠાઈ નીચે પડી છે અને ઇશ્વાની કપારની ચાવી ગઈ છે.

પત્ર ફેંકી દઈને તે ઇશ્વાનીના ખંડ પાસે ગઈ. ઓરડાના બારણાં અંદરથી બંધ હતાં. સીતાએ અખડાવતાં કહ્યું: “મા...”

અંદરથી કશેા ઉત્તર ન આવ્યો.

સીતાએ ફરી કહું અખડાવીને કહ્યું: “મા, રસોઈ છોડીને ચાલ્યાં આવ્યાં...”

અંદરથી રકતા સ્વરે ઇશ્વાનીએ કહ્યું: “એ બધું ગોરાણીને લઈ જવાનું હશે દે મા, મારું શરીર આજ સાફ નથી...હું કશું જમીશ નહિ.”

લડીકવાર સીતા સ્થિર બાવે કમાડને ટેકા દઈને ઉભી રહી. ધીરે ધીરે તેના તેજસ્વી નયનો આંસુથી ઝલકાઈ ગયાં. બીજી પળે આંખોમાંથી આંસુ વહેવા માંડ્યા. ધીરે ધીરે તે પોતાના ખંડમાં ચાલી ગઈ.

એક જ પત્રથી ઘરમાં આવડી મોટી વ્યથા ઉભી થઈ છે તે બિહારીલાલ જાણી શક્યા નહિ. જ્યંતિના પત્રની વાત ઇશ્વાની અને સીતાના હૈયામાં દટાઈ ગઈ.

બિહારીલાલ દિવસો ગણુતા હતા, ક્યારે જ્યોતિર્મય કલકત્તાથી પાછો આવે, ક્યારે તેને પરજીવીને નિશ્ચિંત મને પોતે તીર્થયાત્રાએ જાય ! વૃદ્ધની સંધળી આશાઓ ચીમળાઈ ગઈ હતી, આ એક જ આશા પર તેઓ જીવી રહ્યા હતા.

મેનેજર સુશીલબાબુ થોડા સમયથી આ સ્ટેટમાં નોકરીએ રહ્યો હતો, તે સીતાના પિતા વિનયબાબુનો દુરનો ભત્રીજો થતો હતો. તે બિહારીલાલના કામે બે દિવસે પહેલાં કલકત્તા ગયો હતો, રાતની ગાડીમાં પાછો આવ્યો હતો, પણ રાતે તે બિહારીલાલને મળી શક્યો નહોતો.

સવારના બિહારીલાલ હંમેશના નિયમ પ્રમાણે બેઠકમાં બેસીને જમિનદારીના કાગળ પત્રો તપાસી રહ્યા હતા. નીચે કેટલાક પ્રગ્જવન અત્યંત સંકટાય સહિત બેઠા હતા આ બધા વહિવટદારના અત્યાચાર અંગે જમિનદાર આગળ ફરિયાદ કરવા આવ્યા હતા. ઘણા દિવસોથી તેમના ઉપર અનેક પ્રકારના અત્યાચાર થતા હતા. આટલા દિવસ સુધી તેઓ ભયને લીધે જમિનદાર આગળ આવી શક્યા નહોતા પણ ખૂબ અસહ્ય બન્યા હતા તેઓ આવ આવ્યા હતા.

સુશીલબાણુને બોલાવવા માટે વહેલી સવારે એક માણસ મોકલ્યો હતો. પણ દિવસથી ન્યોતિમંથના કસા સમાચાર નહોતા મળ્યા, એટલે બિહારીલાલ બારે બ્યમ બની ગયા હતા. બિહારીલાલે જે પત્રો લખ્યા હતા, તેનો પણ કાંઈ ઉત્તર નહોતો. આ સંબંધી તેમણે સુશીલબાણુને ખાસ જલામણ કરી હતી, સૌથી પહેલાં ન્યોતિમંથના સમાચાર મેળવવા.

સુશીલબાણુએ એકક્રમાં પગ મૂક્યો કે તરત વૃદ્ધ એના સામે નેમ્ બોલી ઉઠ્યા: “હું તો તારીજ રાહ નેમ્ રહ્યો છું સુશીલ ! કાલ રાતેજ હું તને બોલાવવા માણસ મોકલતો હતો, પણ વડુમાએ ના પાડી, એટલે કાંઈને મોકલ્યો નહિ. પછી જાજ વહેલી સવારે જમાદારને મોકલ્યો હતો. તને જોમ થયું હશે કે ડાસો પાગલ બની ગયો છે, હડીકનીય ધીરજ નથી રહી.”

હજવા હાસ્યથી વૃદ્ધનો ચહેરો પ્રકુલ્લ બન્યો.

સુશીલ એક ખુરશી પર બેઠો. વૃદ્ધ હમણા પૌત્રના સમાચાર પૂછશે, એ વખતે શું જવાબ દેવો એ વિચારથી તેનો ચહેરો ઝંખો પડી ગયો.

કાગળો ભેતાં ભેતાં બિહારીલાલે પૂછ્યું: “ગઈ રાતેજ તું આવ્યોને?”

સુશીલે કહ્યું: “જીહા, હું રાતેજ આપને મળવા આવતો હતો, પણ વરસાદના કારણે...”

બિહારીલાલે કહ્યું: “તેં સાફ ક્યું”. વરસાદમાં આવીને વાત કરવાની કશી ઉતાવળ નહોતી.”

ઉતાવળ કેવી હતી, એતો વૃદ્ધના ચહેરા પરના ભાવથી જ સમજાઈ જતું હતું.

મોડીવારના મૌન પછી બિહારીલાલે પ્રશ્ન કર્યો: “ તું બ્યોતિ પાસે ગયો હૃષ્ટ, તે મળ્યામાં છે ને ? મેં સાંભળ્યું હતું, તેની એક પરીક્ષા બાકી હતી, તે થઈ ગઈ કે નહિ ? ”

સુશીલે અન્ય દિશા તરફ નજર રાખતાં કહ્યું: “ અચુભાષ ખૂબ મળ્યામાં છે. એમની પરીક્ષા પૂરી થઈ ગયાનું સાંભળ્યું છે. ”

અપણ બનતાં બિહારીલાલે કહ્યું: “ પરીક્ષા પછી તરત ઘેર આવવાની વાત હતી; તો પછી તે હજી સુધી કેમ ન આવ્યો ? ”

સુશીલ માથા પર હાથ ફેરવવા લાગ્યો.

જે વાત તે સાંભળીને આવ્યો છે, તે વાત કાર્મપણ રીતે સુશીલ મોઢાં પર લાવી શકતો નથી. વૃદ્ધ અનેક આશા રાખીને વાટ જોઈ રહેલ છે કે પરીક્ષા આપીને પૌત્ર પાછો આવશે. આ માટે તેણે ગૃહદેવતા શ્રીધરને ભોગ આપવાની માનતા માની હતી, આશ્વિની ચંદ્રની પૂજા મોટા ઠાઠથી કરવાનું નક્કી કર્યું હતું, તેની આ બધી આશા ધૂળમાં મળી ગઈ છે. સુશીલ કેવી રીતે જણાવે કે બ્યોતિ હવે કદી આવશે નહિ, અને કદાચ આવે તો પણ બિહારીલાલ તેને બરમાં સ્થાન આપે તેમ નથી.

સુશીલને નીરવ જોઈને બિહારીલાલે તેના સામે જોયું. વૃદ્ધની દ્રષ્ટિ સહન ન કરી શકવાથી સુશીલે અન્ય દિશા તરફ મોઢું ફેરવી લીધું.

કાગળપત્ર એક તરફ રાખીને બિહારીલાલે ઉદ્વિગ્ન બાવે કહ્યું: “ હું બરાબર સમજી ગયો છું. તું ગમે તે વાત મારાથી છુપાવવા માગે છે, પણ તારો આ પ્રયત્ન નકામો ગયો છે. જે માણસે સીતેર વર્ષ સુધી સંસારની લીલીસડી અનુભવી છે, તે માણસને તું સાવ મોટા સમજીશ નહિ. કહે, ગમે તેવું અપ્રિય સત્ય હોય, તો પણ કહેતાં અચકાઈશ નહિ... તેમ જો વાત પર જોટા પડે હાંકીશ નહિ. આ

ડોસાની છાતી ધણી કઠણ છે, ધણા આધાત સહન કર્યા છે, છતાં પણ ભાંગી નથી...તો પછી બીજા આધાત કહી શકાયો, હૈયું ભાંગી નહિ જાય એટલી ખાત્રી રાખજો.”

સુશીલે ક્યાયેલા સ્વરે કહ્યું: “જ્યોતિ...”

તે વધુ બોલી શક્યો નહિ. વૃધ્ધે કહ્યું: “એણે શું ક્યું” છે તેજ કહી નાખ.”

સુશીલે કહ્યું: “મેં સાંભળ્યું છે કે તેણે અધ્યાપક સુરેશભાણુની કન્યા સાથે લગ્ન કરવાનું નક્કી કર્યું છે. હું તેમને મળ્યો હતો તેમણે...”

“રહેવાદે, બધું સમજાઈ ગયું સુશીલ “કંઈક તીવ્ર સ્વરે વૃદ્ધે આ શબ્દો કહી નાખ્યા સુશીલ નીરવ ભાવે બેસી રહ્યો.

ઘડીભર વૃદ્ધ સૂનમૂત ચઢીને બેસી રહ્યા. ત્યારપછી કામળપત્રો લઈને તેમાં નજર નાખી, ચશ્માના કાચ કંઈક ઝંખવાણા પડ્યા હોય તેમ જણાતાં વૃધ્ધે ચશ્મા હિતારી કાચને સાફ કરી ફરી ચશ્મા ચડાવ્યાં.

સુશીલ વિસ્મય ભરી નજરે તેમની સામે જોઈ રહ્યો. તેણે ધાયું હતું, આ હમાચાર સાંભળીને વૃદ્ધ કાણુ જાણે કેવીયે ધમાલ કરી મૂકશે! પરંતુ વૃદ્ધનો ચહેરો જોઈને તેને બારે આશ્ચર્ય થયું. ઘડીભર માટે વૃદ્ધનો ચહેરો વિકૃત બની ગયો હતો, પરંતુ તરત તે પાછો મૂળ સ્વરૂપમાં ફેરવાઈ ગયો.

પિદારીલાલે પ્રજા તરફથી આવેલું નિવેદન ગંભીરતા પૂર્વક વાંચ્યું. ત્યાર પછી પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ તરફ જોઈને શાંત સ્વરે કહ્યું: “સારું, આજ તમે જાણ્યો. સોમવારે દીનાનાથ વહિવટદાર અહીં આવવાનો છે, તમે પણ સોમવારે અહીં આવજો, હું તે દિવસે વિચાર કરીશ. તમે નહિ આવો તો...”

રતન મંડલે નમસ્કાર કરતાં કહ્યું: ‘હજીર માખાપ છે, પણ તેણે કહ્યું હતું, અમે જો આપની આગળ કશી ફરિયાદ કરીશું તો તે અમારા ન્હર સળગાવી નાખશે, અમારાં ઢોર ઢાંખર...”

બિહારીલાલે ગંભીર સ્વરે કહ્યું: ‘એ બાર હું લઉં છું, તમારે એ માટે જરા કરવાનું નથી. હું તમને કહું છું, તમારામાંથી કેટલાક માણસો જરૂર સોમવારે મારી પાસે આવજો. હું જરૂર તમારો ફરિયાદ દૂર કરીશ...અત્યારે તમે બધા જાઓ.”

પ્રજાજનો નમસ્કાર કરીને વિદાય થયા.

નિવેદન પત્ર બાબુમાં પડેલી પેટીમાં મૂકો, પેટી બંધ કરી બિહારીલાલે સુશીલજાણુ સામે જોયું. તેના ચહેરા પર આશ્ચર્ય જોઈને હળવા હાસ્ય સહિત વૃદ્ધે કહ્યું: “તને આશ્ચર્ય થતું હાજે છે સુશીલ, મારો એકનો એક વંશધર ધર્મત્યાગી થવા બેઠો છે એ સાંજળાને હું બેસી રહ્યો છું! પણ તું નથી જાણતો સુશીલ, તે નજરે કશું નથી જોયું. છતાં એક વર્ષથી તું અહીં છે અને તે જરૂર સાંજળ્યું હશે—આ કરતાંય કંઈક આઘાત મેં સહી લીધા છે. હું અટલ રહ્યો છું એમ નથી કહેતો; કારણ, હું માણસ છું, દેવ નથી. પહેલાં જ્યારે સ્ત્રી મરણ પામી, ત્યારે મારી સામે સારી પૃથ્વી મરી ગઈ—એક પ્રેત માફક હું આ પૃથ્વી પર રહી ગયો. ત્યાર પછી ધીરે ધીરે મારા હૈયામાં ચેતન આવવા માંડ્યું, સુખદુઃખનો અનુભવ થવા માંડ્યો; મને માન થયું કે હું મર્યો નથી, જીવતો છું. મારો સુયોગ્ય પુત્ર પ્રકાશ આવ્યો ગયો, ધીરેધીરે એનો શોક પણ બૂલી ગયો. ત્યાર પછી પ્રતાપ ગયો, તેની પત્ની—કન્યા મારાથી પરાયાં થઈ ગયાં. જગતમાં કોઈ ઉપર આધાર ન રાખ્યો, મને થયું, મારું કોઈ છે નહિ, બધા મને છોડીને વિદાય લઈ રહ્યા છે. ઉત્સવ આથમી ગયો છે સુશીલ, માત્ર એની સ્મૃતિ હૈયામાં સાચવીને

છવી રહી છું. પુલની માળા સુકાઈ ગઈ છે, એક પછી એક સધળા દીવા જુકાઈ રહ્યા છે, હું નથી ગયો, એમને એમ પડ્યો છું. છાતી કેવી કઠણ રાખી છે તે કેવી રીતે સમજવું ? મારી જગ્યાએ તમે હો તો તમારાં હૈયાં ભાંગીને જુકકો થઈ જાય. બલે બધા જતા... જાય તે બલે જતા, મારા ભગવાન તો નથી જવાનાને ! અકૃત્ય માણસો બધું જુલી શકે છે, છાંડીને જઈ શકે છે, પણ દેવતા દગો કરતા નથી. હું ખોટું સમજ્યો હતો, મારી જૂલ ભાંગી ગઈ છે. સંસાર ત્યાગ કરવો જોઈએ, એ ટાણે સંસારને વળગી રહ્યો... એનું જ આ ફળ છે. નારાયણે સમજાવી દીધું—સધળું મિથ્યા છે. એક માત્ર તે જ સાત્ય છે.”

છૂટા છવાયા થઈ ગયેલા કાગળો ભેમા કરી તેના પર એક લોહખંડ મૂકી ચક્ષમા ઉતારીને તેઓ ઉભા થયા. થોડોવાર પહેલાં રાખાલ જુકકો ભરીને મૂકી ગયો હતો, એમાં તમાકુ બળી રહી હતી, એ નરક ગિહારીલાલની નજર પણ નહોતી.

“સાહે, ત્યારે તું ત્રિશ્નામો ભે સુશીલ. મારે એકવાર ધરમાં જવું પડશે.” ચાખડીઓ પહેરીને તેઓ અંદર ચાલ્યા ગયા.

સીતા પૂજની તૈયારી કરી રહી હતી, ચાખડીઓનો અવાજ સાંભળીને તે ચમકી ઉઠી. પડોશની એક બાલિકા રોજ સવારે પૂજા વખતે અહીં આવતી. પ્રેરણિત આવીને પૂજા કરી જતો અને તે બાલિકા પ્રસાદ મેળવતી.

સીતાએ તેને કહ્યું : “કાણુ આવે છે મીની, દાદા તો નથી ને ?”

મિના તપાસ કરીને કહે તે પહેલાં જ ગિહારીલાલ દાર પાસે ઉભા રહ્યા અને પૂજા ખંડમાં ડોહાયું કરીને બોલ્યા : “લ્યો મેનયા પૂજની તૈયારી જ કરી રહો છે ! આજ હું પોતે શ્રોધરની પૂજા કરીશ, હમણા નાહીને આવું છું.”

તેઓ આદ્યા ગયા.

આજ એકાએક દાદાનું આતું પરિવર્તન જોઇને સીતાને આશ્ચર્ય થયું. પોતે બહી કેટલાય માહનાથી આવી છે, પણ કોઈ દિવસ દાદાને પૂજા ગૃહમાં આવતા જોયા નથી. વૃદ્ધ ભટ્ટચાર્ય મહાશય તરુણ વયથી ઠાકારજીની પૂજા કરતા આવે છે, બિહારીલાલે એમના ઉપર જ પૂજનો ભાર મૂકીને નિશ્ચિંતતા સ્વીકારી હતી.

સ્નાન કરીને આવ્યા પછી બિહારીલાલ પૂજના આસન પર બેઠા. સીતા વિરમય ભરી નજરે જોઈ રહી હતી, તે જોઇને તેમણે આજા હાસ્ય સહિત કહ્યું: “ તારા મનમાં થતું હશે, દાદાને પૂજા કરતાં નહિ આવડતી હોય ! જે માણસ જમિનદારીના કામકાજમાં રમ્યો પમ્યો રહેતો હોય તે માણસ એકાએક આ રીતે પૂજા કરવા આવે, એ જોઈને તને જરૂર નવાઈ લાગે. પણ બહેન, સોતેર વર્ષ વટાવી ગયો છું, છતાં મ પરભવનું ભાતું બેયું કરી શક્યો નથી. આજ્ઞાઓ મરી ગઈ હતી, છતાં મિથ્યા આશાની કલ્પનામાં ભૂલી મયો હતો. આજ મને આ દેખાયું છે. સમજીું યુમાવી દેવાના માર્ગે હું દોડી રહ્યો છું બેન, એ માર્ગે મારી જાત ખોવાઈ જશે, એનો મ વિચાર કરી ક્યો નથી. જ્યારે પ્રયત્ન વાવાઝેડું શરૂ થયું હતું, ત્યારે હું મંજીપાનો મહેલ બનાવવામાં મશગુલ બન્યો હતો. પવનના ઝપાટાથી મંજીપાનો મહેલ ઉડી જતો હતો, છતાં હું ફરીવાર એ મહેલના નિર્માણ પાછળ સમય બગાડી રહ્યો હતો. આજ દેખાયું છે-બધું ભાંગી ગયું છે. હવે હું નહિ બૂલું. જે ગયું છે તે ભલે ગયું, હવે ખોટા પ્રયત્નની જરાયે જરૂર નથી; ચારે હવે મોહું ફેરવીને આદ્યા જવું જોઈએ. અરેરે, સોનાનો ત્યાગ કરીને હું કમીરને વળગી રહ્યો હતો, આજસુધી આ કશું સમજાયું નહિ-આજ બધું સમજાયું છે-આ સંપત્તિ કોના માટે ? આ પ્રયત્ન કોના માટે ? આ સમય કોના

માટે ? મેં વિચાર્યું હતું, જીવું છું ત્યાંસુધી બધું સંભાળી રાખું પશુ કોના માટે ? કોકો મને પાગલ કહે છે, મારી મસ્કરી કરે છે; છતાં બધું હસીને જીવું કરું છું. બધું આશ્ચર્ય મધુ બેન, બધું આશ્ચર્ય મધુ. સંયમની વાસના દૂર રહી...આજ મનમાં થાય છે, આ બધું ભેગું કરવા કરતાં છૂટે હાથે આપ્યું હોત તો બધું સારું થાત ”

તેમનો સ્વર ગળગળો થઈ ગયો હતો, તેમણે નજર ફેરવીને સિંહાસન પર બિરાજેલી શ્રીધરની પ્રતિમા સામે જોયું.

તેમના મનમાં કેટલી વ્યથા ભરી પડી છે; તે જોતા સારો રીતે સમજી ગઈ. તેના હૈયામાંથી એક હળવો નિસાસો નીકળી પડ્યો.

આવેગથી દબાયેલા સ્વરે બિહારીલાલે કહ્યું :—“ તે મારા હૈયા પર આ રીતે બા મારવા તૈયાર થશે, એવું મેં નહોતું ધાર્યું બેન. વહુમા બુદ્ધિમતિ છે, તેણે મને અગાધિયા એતર્યો હતો કે જ્યોતિને વધુ બચાવશો નહિ અને કલકતામાં રાખશો નહિ. પશુ મેં તેની વાત હિડાહી દીધી હતી. એનું જ ફળ આજ મારે ભોગવવું પડે છે. વળી મનમાં એમ થાય છે કે જે થાય છે તે સારું જ થાય છે; ભગવાન એના ભક્તાની પરીક્ષા કરી રહ્યા છે, જેમ રહ્યા છે હું વિશ્વાસ ગુમાવવું છું કે નહિ—ભગવાનને છોડું છું કે ધર્મત્યાગી પૌત્રને છોડું છું ? આ વિચારથી હું ભગવાનને ધન્યવાદ આપું છું કે આ પહેલાં મારું મૃત્યુ ન થયું. તમે બધાં કહેશો, આ પહેલાં હું મરી ગયો હોત તો સારું હતું, આવો આઘાત સહવો પડત નહિ. પશુ દુઃખમાં અધીર થવા છતાં, કોષ કોષ વાર સત્યને જોઈ શકું છું. આ બધું જોવા માટે મારે જીવવું જરૂરી હતું. તેથી જ ભગવાને મારામાં જીવન-શક્તિ વધારી દીધી છે. હું જો આ પહેલાં મરી ગયો હોત, તો મારી સંપત્તિ તેના હાથમાં આવી હોત, કારણ કે હવે તે ઉમ્મર લાયક થયો છે. કષ્ટથી ભેગી કરેલી મારી સંપત્તિ

એના હાથમાં ત્યાં પછી ગમે તે રીતે વપરાત, વિધર્મીના ચરણ
સ્પર્શથી મારું પવિત્ર ભવન કલંકિત થાત, વિધર્મીના હાથે મારા
વસ્ત્રાઓએ સ્થાપેલા શ્રીધરની મસ્કરી થાત. આટલા માટેજ હું નથી
મર્યો, હજી જીવું છું એટલે આ જાખતનો યોગ્ય માર્ગ કાઢી શકીશ.
મારા પવિત્ર ધરની, મારા શ્રીધરની હું રક્ષા કરી શકીશ. આ બધું
મારી આંખ સામે થયું એને હું મારું સૌભાગ્ય માનું છું એન, આજથી
હું ત્યાંસુધી જીવીશ, ત્યાંસુધી મારા શ્રીધર મારા હાથમાં જ રહેશે.
હવે જમિનદારીની પંચાતર્મા પડવાની જરૂર નથી રહી. ન છૂટકે ને
કરવાનું હશે તેજ કરીશ, બીજું કશું નહિ.”

ખિહારીલાલે પૂજમાં ચિત્ત પડાવ્યું. સીતા ધડીભર સ્તબ્ધ બાવે
હસી રહ્યા પછી ધીરધીર ચાલો ગઈ.

આસો માસ બેઠો હતો; વર્ષાઋતુ વિદાય લઈ રહી; છતાં
આજ આકાશમાં કાળા વાદળાઓ એકઠા થઈ રહ્યા હતા. પૃથ્વી પર
જાણે અણુધાર્યો અંધકાર જામી રહ્યો હતો; મંદ મંદ બાવે વૃષ્ટિની
શરૂઆત થઈ ચૂકી હતી.

ગામને પાદર આવેલી પૂર્ણા નદી નવયૌવનમાં મસ્ત બનીને
બંને કાનારા સાથે પોતાના તરંગો અફળાવી રહી હતી. નદીના
બંને કાંઠે વૃક્ષોની હારમાળાઓ હતી; એ વૃક્ષો પીળા ફુલોથી લચી
રહ્યા હતાં, જાણે પીળા ફુલોના હાસ્ય ઝીલતી ઝીલતી નદી વહો
રહી હતી. નદીના વિશાળ પટ પર નાની મોટી નૌકાઓ મુસાફરોને
લઈને આવજા કરી રહી હતી. થાકેલાં પંખીઓ વૃક્ષની ઢાળીઓ
પર આવી આવીને ખેસતાં અને વૃક્ષના પત્રો તેમજ ફુલોમાંથી
જળના ધિંદુઓ નીચે ટપકતાં. ઉપર કાળા વાદળાઓ અને નીચે
પીળા ફુલોનો દુનિયા. પ્રકૃતિનું આ ચિત્ર અતિ મનોરમ જણાતું હતું.

ગામમાંથી બાટ તરફ જતી કેડી નાની મોટી વનરાજી વચ્ચેથી
વાંકીચૂંકી નીકળીને નદીના કિનારે રેતીના પટમાં મળી જતી હતી.
એ કેડી પર ગ્રામનારોએ જળપાત્ર સાથે આવજા કરી રહી હતી.

જમિનદારના વિશાળ મકાનની અગાથી પરથી અથવા બારી-
માંથી આ દસ્ય બરાબર જોઈ શકાતું હતું. જમિનદારના ધરનો
સીવર્ગ બહાર નીકળતો નહોતો એટલે તેને કાંઈ જોઈ શકતું નહિ,
પરંતુ જમિનદારના ધરની સીઓ આ દસ્ય બરાબર જોઈ શકતી હતી.

સીતા ખુલ્લી બારી પાસે બેસીને થાકેલા નયને પ્રકૃતિના આ
અપૂર્વ રૂપને નિહાળી રહી હતી. આજ તેનો ચહેરો ધણો ગંભીર
હતો, તેના ચહેરા પર હંમેશનું હાસ્ય આજ પ્રગટ્યું નહોતું, તેની
દૃષ્ટિ આજ ધણી દિદાસ હતી, અનંતનું સૌન્દર્ય એ દૃષ્ટિમાં આજ
સમાપ્ત થઈ ગયું હતું. જે રીતે આજ આકાશ કાળા વાદળાથી છવાઈ
ગયું છે, પૃથ્વીનું હાસ્ય જે રીતે બૂંસાર્મ ગયું છે, તે રીતે આ ધરમાં
વિષાદનો અંધકાર ફરી વળ્યો છે. આકાશનો અંધકાર તો ફરીવાર
આલ્હો બશે અને તરુણ સૂર્યના કિરણો પૃથ્વી પર ચમકશે, પણ
આ ધર પર છવાયેલો વિષાદનો અંધકાર ક્યારે અજાગો થશે ?

આકાશનું રૂપ જોતાં સંખ્યા પછી જોરથી વરસાદ પડશે એમ
જણાતું હતું. એક હળવો વરસાદ થઈ ગયેલો હોવાથી રસ્તે-ઘાટે જળ
છવાઈ ગયું હતું. આ સમયે એક ગોવાળનો બાળક કેટલાક દોર
હાંકીને ગાય તરફ જઈ રહ્યો હતો. આનંદ મગ્ન ગોવાળ લહેરથી
ગાતો હતો :—

“ કેહી કાર ઝો નય દેખના ચેયે—કમે કુટમે આખિ. ”*

ગોવાળ બાળકને મીઠો અને ગાયમીઠો સર કાનને અતિ
મધુર લાગતો હતો. ગાયકને જોવા માટે સીતાએ ચારે તરફ નજર
નાખી—પણ ગાયક દેખાઈ નહિ.

ગઈ સાંજ પૂજના સમયે જમિનદારના ઘેર એક મંડળાએ
બિલ્વમંગળ નામનું નાટક ભજવ્યું હતું. એ વાતને એક વર્ષ થવા

* કોઈ કોઈનું નથી—બરાબર જોઈ લે, તારી આખી ક્યારે ખુલશે ?

આચું હોવા છતાં, નાટકના ગીતો આ મામલોમાં જૂના નહોતાં થયા.

આ ગીત સીતાને આવડતાં હતાં; પણ એ માત્ર જાણવા પુરતાં જ, આજ ગોવાળ બાળકની હલકથી એ ગીત સીતાના પ્રાણને જે બાવે સ્પર્શી ગયું હતું, તે બાવે કદી આ ગીતે સ્પર્શ નહોતો કર્યો.

દોષ કોઈનો નથી.....દોષ પોતાનો જ છે તે પોતે જ હાથે ખોદેલા કુવામાં પડી રહી છે-એમાં અન્ય કોઈને દોષ દર્શ સકાય નહિ. પોતે શા માટે અહીં આવી, શા માટે માસીને ત્યાં ન ગઈ? અહીં તેને અપૂર્વ આદર મળે છે, એ આદર એટલો ખોલે છે કે હવે અસહ્ય બન્યા છે. હૈયા વચ્ચે અસહ્ય વેદના બને છે-કોની ચીજ કાણ લઈ રહ્યું છે? તે ક્યાંથી આવી અને ઈશ્વાની તેમજ દાદાને ગળે વળગી પડી! કદાચ પોતાના ખાતર જ તે પરાયા બની ગયા હાજે છે, અણમતી સીતાને જોઈને તે દૂર ચાલ્યા ગયા હાજે છે, જ્યાં કોઈનો હાથ પહોંચી શકે તેમ નથી.

અક્ષિમાનથી સીતાના બંને નયનો સજળ બની ગયાં, -તેનું મન જોલી ઉઠ્યું- 'હું કંઈ પરણવા ખાતર જ આવીને રહી નથી, મેં તો નક્કી કર્યું છે, આ રીતે જ જીવન પુરું કરી નાખવું. બધી દુસીન કન્યાઓ આવવાહિત જીવન વિતાવી ગઈ છે, કુસીન કન્યાઓ એ અધિકાર સમાજમાં અચળ રહ્યો છે. યોગ્ય પાત્રના અભાવે તે અપરિણીત રહી શકે છે. જ્યાં સુધી હું નહોતી આવી, ત્યાંસુધી જ્યોતિર્મય ગયા નહોતા! આજ મને આવેલો જોઈ.....મારી સાથે પરણવું પડશે એ બયથી તે છટકી ગયા છે."

સીતાને યાદ આવ્યું, આજ નેની બહેનપણી રમાનો એક

એક પત્ર આવ્યો છે; સમય મળ્યો નહોતો એટલે ઉપરઉપરથી વાંચીને પેટીમાં મૂકી દીધો હતો, હજી સુધી ખરાબર વાંચી શકાયો નથી.

જ્યોતિર્મંથ સીતાને વાગદત્ત સ્વામી છે એ વાત રમા જાણતી હતી. આ સંખંધી તેણે સીતા સાથે કેટલીય વાર વિનોદ કર્યો હતો. અહીં આવ્યા પછી સીતા એના વિનોદમાંથી છટકી શકી નહોતી, અષાઢમાં લગ્ન થવાનાં હતાં, લગ્ન ન થયાં.

એ સમાચાર સર્ગા વહાલાંએ જાણ્યા હતા. ધણાંએ એમ ધાયું હતું મારગસરમાં લગ્ન થશે રમાએ પણ એમ ધાયું હતું.

જ્યોતિર્મંથના સમાચાર રમાને તેના ભાઈ પાસેથી મળતા-રમાનો ભાઈ જ્યોતિર્મંથનો મિત્ર હતો. જ્યોતિર્મંથ પાલકધર્મનો સ્વીકાર કરી છે અને દેવયાની સાથે લગ્ન કરી વિદેશ જવાનો છે આ સમાચાર સાંભળીને રમા ભારે આશ્ચર્યમાં પડી ગઈ હતી. તેણે સીતાને આ સંખંધી કાગળ લખ્યો હતો.

રમાએ લખ્યું હતું:—

“ ખરેખર જ્યોતિર્મંથ બાળને પરિચય મેળવીને હું ભારે આશ્ચર્યમાં પડી ગઈ છું સીતા, આવી સુંદર આકૃતિ પાછળ આટલું વિષ બધું હશે, આવો શેતાન વસતો હશે, તે હું જાણતી નહોતી. હવે તો મને જે સુંદર દેખાય છે તે બધાને મન ખરાબ જ લાગે છે. એ લોકો બધું કરી શકે છે. અમે બધા જાણતા હતા કે જ્યોતિર્મંથબાળુ તેનાં વાગદત્તા સાથે જ પરણશે. અમે જાણતા હતા, રૂપમાં, શિક્ષણમાં અને સંસ્કારમાં તું કોઈ પણ રીતે એના માટે અયોગ્ય નથી. જ્યોતિર્મંથને હું દુર્ભાગી માનું છું, જે નારી એની વાટ જોઈને બેસી રહી છે, તેને તરછોડીને તે એક બે દિવસની પરિચિત સ્ત્રીને જીવનસંગિની તરીકે ગ્રહણ કરવા માગે છે. તેમણે

આંતરિક પરિચય મેળવ્યો જ નથી.....માત્ર બહારનો સામાન્ય પરિચય મેળવ્યો છે. બહારના પરિચયથી ગુણ્ય થઈ શકાય છે-પણ મને તે દિવસે એમનો આ રૂપગુણ બાવ દૂર થશે જ થશે. અને જીવનપર્યંત તેને આ બૂલ માટે પ્રાયશ્ચિત કરવું પડશે. આવા પ્રેમનું પરિણામ આનું જ આવે છે; રૂપાણું કુલ કરમાય છે, ત્યારે આખને અળખામણું લાગે છે.

મેં સાંભળ્યું છે કે તેઓ દેવયાનીને એટલા ચાહે છે કે જે દેવયાની ન મળે તો તેનું જીવન બરબાદ થઈ જાય. જે સ્ત્રી આલ્સ-કાળથી તેને સ્વામી તરીકે જોતી આવી છે, શ્રદ્ધા, ભક્તિ અને પ્રેમને હૈયામાં પોષતી આવી છે, તે સ્ત્રીના અર્ધને તેઓ આ રીતે કેમ ઠેલી શક્યા ? પુરુષોના હૃદય દેટલાં નિર્દય હોય છે ! એ લોકો સ્ત્રીના સુખદુઃખ સામે જોતા નથી. એ લોકોને તો પોતાના જ સુખદુઃખનો પડી છે ! પ્રેમ ખાતર નારી સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી શકે છે, એવા દાખલા આપણા દેશમાં અનેક મળી આવે છે. હિન્દુ ધરની બ્રહ્મચારિણી વિધવાઓ એનું જીવંત પ્રમાણ છે. મરવા પડેલા ભારતવર્ષના છાત્ર પર હજી મુધી આ ત્યાગમૂર્તિ આતાં દેખાય છે, તેથી જ ભારતના હૈયામાં આજુ પછુ સ્પંદનનો અનુભવ થાય છે. ભારતની સ્ત્રીઓ જે દિવસે પ્રેમમાં આત્મસુખનો ત્યાગ કરવો બૂલી જશે, તે દિવસે ભારત સંપૂર્ણપણે મરી જશે, આપણા દેશના કોઈ કોઈ પુરુષો સ્ત્રીઓને એાછું દુઃખ નથી આપતા; પરંતુ નારી જે ભાવે સઘળું સહન કરે છે, તે ભાવે અન્ય દેશની સ્ત્રીઓ કદી પણ સહી શકતી નથી. આ છે અન્ય દેશની સ્ત્રીઓ સાથે આ દેશની સ્ત્રીઓનો ભેદ. આનું કારણ છે ભારતીય નારીનો એકનિષ્ઠ પ્રેમ, જેને સતીત્વ કહેવામાં આવે છે. એ વાત નથી કદી શકતી કે અન્ય દેશની કોઈપણ નારીમાં એકનિષ્ઠ પ્રેમ નથી. પરંતુ એવી સ્ત્રીઓ ગણી ગઈ દેખાય છે. પશ્ચિમના દેશોમાં મોટે ભાગે પતિ

મરી જમ એટલે સ્ત્રી ખીજો પતિ કરે છે. ધણી સ્ત્રીઓને તો આ રીતે વાંચ સાત ધણી યદ્ય ગયા હોય છે; અને એ સ્ત્રીઓ પણ દરેકને પ્રેમ જ દેખાડતી હોય છે. આને શું પ્રેમ કહી શકાય ? પ્રેમ એ પ્રકારનો છે, એક સ્વર્ગીય, જેનો નાશ નથી, જે સદાય જીવંત છે, જેમા કાંઈ પ્રકારનો અભાવ નથી, જે પોતાના પ્રેમીના કાષ્ટ દોષને સ્વીકારતો પણ નથી.....આનું નામ જ સાચો પ્રેમ, ખીજો પ્રેમ છે, અત્યંત પ્રકારનો. જેને આપણે કામજનિત પ્રેમ કહી શકીએ, મોહમય સંબંધ કહી શકીએ, જેના ખાતર અનેક ધર સ્મશાનમાં ફેરવાઈ ગયા છે. પતિ પ્રત્યે દેવતા માફક શ્રદ્ધા ભક્તિ રાખવાનું શિક્ષણ સ્ત્રી સ્ત્રીઓને બાલ્યકાળથી મળતું જ નથી,—તેથી જ તે સ્ત્રીઓ પતિને જીવનસાથી તરીકે માને છે. તે પણ સામાયિક અને સાંસ્કારિક દૃષ્ટિએ એ સ્ત્રીઓ પરભવ કે આત્માના અસ્તિત્વને સ્વીકારતી જ નથી, આ જીવનને જ આદિ અને અંત તરીકે માને છે—એના પરિણામે જ એની આટલી અવનતિ છે. આ દેશની સ્ત્રીઓ બાલ્યકાળથી જ સ્વામીને પરમ ગુરુ તરીકે માનતા શીખે છે. મોટી ઉંમરે પણ આ સંસ્કાર જતા નથી—એના લોહીમાં વણાઈ જાય છે. આ દેશ સતીનો છે...સતીત્વ આ દેશની નસેનસમાં પરાવાયેલું છે. આપણા દેશની સ્ત્રીઓ મરતાં મરતાં પણ એકનિષ્ઠ પ્રેમની સાધનાને છોડતી નથી.

જ્યોતિબાણુએ તો સીધો માર્ગ શોધી લીધો. હવે તું શું કરવા છું? છે તે જ હું પૂછું છું.”

આગળ સીતા વાંચી શકી નહિ, પરંતુ મુડીમાં પકડીને ઉઠાસ નજરે બહારના અધકાત તરફ જોઈ રહી, ધીરે ધીરે તેના બંને નયનો સબળ બન્યા અને વર્ષા માફક આંસુ વહેવા માંડ્યા.

પોતે જ્યોતિર્ભયને યોગ્ય નથી, એ વાત ધણી સમયથી તે

જાણતી હતી. જ્યોતિર્મયની આકાંક્ષા સ્પષ્ટભાવે ન જાણવા છતાં તે આભાસથી સમજી સમજી ગઈ હતી, એથી જ તે દૂર દૂર રહેતી હતી; એક તબક્કાર પણ આગળ વધવાનું સાહસ નહોતી કરી શકતી. તે પોતે તો પરજીવા ઇચ્છતી નહોતી. જ્યોતિર્મય જ્યારે ભારે હૈયે રમઝો પૂરી થયાં પહેલાં ઘેઘી આવ્યો ગયો હતો, ત્યારે સીતા સમજી હતી કે આ બધું પોતે અહીં છે માટે જ બની રહ્યું છે. એ વખતે તેણે વિચાર કર્યો હતો, જ્યોતિર્મયને અહીં રોકાવાનું કહેવું અને જણાવવું કે પોતે માસી પાસે આવી જશે. પરંતુ હાથ, આ વાત હી શકાણી નહોતી, કહેવા જતાં હૈયું કંપી ઉઠ્યું હતું—પગ કંપવા માંડ્યા હતા.

સીતાના મનમાં થયું, તે દેવતાની સાથે લગ્ન કરવાના છે, એ સમાચાર જાણીને નારા મનમાં અવ્યક્ત વેદના શા માટે થાય છે? શા માટે માફ હૈય ભાંગી પડે છે?

મનમાં પડ્યો પડ્યો, તું પૂજનની સામગ્રી લઈને દેવતાની તાડ જોતી બેસી રહી, શુન્ય મંદિરમાં પડી રહી, દેવતા આવ્યા નહિ, તારા અધ્યનો સ્વીકાર ન થયો. તારી પ્રેમ સામગ્રી પગતળે કચરીને તે અન્ય એક નારી પાસે ગયો, એ નારી તેનો જીવન સંગિની બનશે. અને તું અનાદર પામી, અપમાનિત બની દૂર દૂર ઉભી ઉભી તેની સામે જોયા કરજો અને જીવનપર્યંત હૈયામાં વેદનાનો બોલો સંઘરી રાખી આંસુ સાર્યા કરજો !

ભગવાન....!

ભગવાનને પોકારતાં તે ચમકી ઉઠી, ના, ના, પોતે આ શું કરી રહી છે, ભગવાનને પોકારી જ્યોતિર્મયનું અમંગળ ઇચ્છી રહી છે ? તે સુખી થાઓ ભગવાન, તેવું વિવાહિત જીવન સુખમય

અને. દાદાના આદેશ પ્રમાણે સીતાને જીવનસંચિની બનાવી હોત તો ખરેખર તેમનું જીવન સ્મશાન જેવું બની જત, તેમના હૈયાનું હાસ્ય જૂંસાઈ જત. તે દાદાથી ખૂબ ડરતા હતા, ડરમાં ને ડરમાં તેમણે સીતા સાથે લગ્ન કર્યાં હોત, તો તે મરીને પણ દેવતાનીને પરણત. સીતા જ્યોતિને ચાહે છે, તેનો એકનિષ્ઠ પ્રેમ અધ્ધરૂપે દેવતાના ચરણમાં ભલે પડ્યો રહે, દેવતા જાણી ન શકે તે રીતે. તે આ રીતે જ જીવન ચર્મત પૂજા કરતી રહેશે-તે પોતાની આજ્ઞા, ઈચ્છા, આનંદ, હાસ્ય સઘળું પ્રેમના ચરણે જ્યોત્ષાવર કરી દેશે. જ્યોતિર્મય ભલે તેની સાથે ન પરણે, ભલે તેની ઘૃણા કરે, એમાં એને શું લાભ? શું નુકસાન હતું? શ્રીધર, હૃદયમાં બળ આપજો, સઘળા આઘાત નીરવ ભાવે સહી શકાય એવું હૃદય બનાવજો. કોઈ જાતની નિર્બળતા મનમાં ન પ્રવેશે એટલો કાળજી રાખજો. સીતા વિચલિત ન બને, ભાંગી ન પડે, તે અચળ ભાવે ખડી રહી શકે એવી પ્રેરણા પાજો.

સીતાના મન સામે દાદાની વાત ખડી ચઢી. સીતાએ દાદાના હૈયાની વેદના અંતરથી વાંચવી શરૂ કરી.

વયોવૃદ્ધ માનવી.....એને શું નહોતું! એક પછી એક બધું ચાલ્યું ગયું, છતાં તે ભાંગીને છુટા થઈ ગયા નથી. વેરાઈ ચૂકેલા મનને વીણીવીણીને એકઠું કરી રહ્યા છે અને શ્રીધરના ચરણે ખિંચાવી રહ્યા છે, બધું ગુમાવી દીધું છે, છતાં મન પર એ કાબડે આવવા દેતા નથી-રિચર ભાવે ખેસે છે. ધન્ય છે વૃદ્ધની આ અજોડ શક્તિને! આવું જ બળ જોઈએ પ્રભુ-કોઈપણ દુઃખ હૃદયમાં સ્થાપ્ય ભાવે સ્થાન ન લઈ શકે.

સંધ્યાનો અંધકાર ચારે દિશામાં છવાઈ ગયો. આકાશમાં મેઘે જમાવટ કરી, આકાશના એક ખૂણામાંથી વિગળી પણ ચમકવા માંડી. વન્ધેવન્ધે મેઘમજાના પણ ચવા લાગી.

સીતાએ એક લાંબો નિસાસો નાખી ચારી બંધ કરી.

સંખ્યા વખતે ઇશાની હંમેશ જપ-ધ્યાનમાં બેસતી, આજ પણ તે બેઠી હતી, પરંતુ ધ્યાન પૂર્જનનાં મંત્રો બૂસાર્ધ મળા હતા.

સીતા પાસે આવતે બેઠી; તેના પડી ગયેલા ચહેરા સામે જોઈને ઇશાનીએ પૂછ્યું: “ક્યાં ગઈ હતી મા?”

તે કોઈ ખાતે ઇશાની સામે જોઈ રહી હતી. નજર ફેરવીને તે બોલી: “આજના વાદળ ધણા સુંદર દેખાય છે મા, હું આકાશ સામે જોતી હતી.”

ઇશાનીએ અહાર દ્રષ્ટિ કરતાં સહજ હસીને કહ્યું: “તું આકાશની શોભા આશ્ચર્ય ભરી નજરે જોતી હતી, હું પણ જોતી હતી, બંનેની દ્રષ્ટિમાં ભેદ હતો. વાદળ ઘણા જોઈને મારા મનમાં થયું હતું, આ બધાં વાદળાઓ આકાશમાં નહિ માય ત્યારે ધીરે ધીરે વરસાદ ધારા હળવા પડી જશે અને આકાશ ચોકખું થઈ જશે. પણ મારા મનમાં ધેરાયેલાં વાદળાં ભેગાં જ થઈ રહ્યાં છે, વરસી શકતાં નથી. કોથી મન ચોકખું થતું નથી. આકાશના વાદળાઓ ચોકખાં થશે જોટલે ફરીવાર સૂર્ય ઉગશે. પરંતુ આ સંસાર માથે અદૃશ્ય બાવે જે વાદળાઓ ઉતરી પડ્યાં છે, તે કદી ચોકખાં થશે નહિ, સૂર્ય પણ ઉગશે નહિ.”

ચિંતાભર્યા નયને તેમણે થડીક વાર બહાર નજર કરી. અંતરનો આવેગ મળા સુધી આવી ગયો હતો, તેને રોકતાં થોડો સમય લાગ્યો.

થોડી વાર પછી શ્વાંત ભાવે હસવાનો પ્રયત્ન કરતાં ઉદાસ સ્વરે તેણે કહ્યું: “જવા દો, એની વાત મોઢા પર ન લાવવી એ જ સાઈ છે. જરા યાદ કરતાં બધી વાતો મનમાં જાગે છે, અને મોઢા પર પશુ એ સિરાય અન્ય કાઈ વાત આવતી નથી. જેમ જેમ છોડવા માગીએ છીએ, તેમ તેમ વધારે વળગે છે. માણસનો સ્વભાવ ખરેખર આશ્ચર્યમય છે.”

હામ રે માનું મન! તું યાદ નહિ કરે તો કાણુ યાદ કરશે મા ? જે સંતાનને દસ માસ સુધી ઉદરમાં સાચવ્યું છે, પોતાના સુખ દુઃખ વિસરી જઈ જેના સુખે દુઃખે સુખ-દુઃખનો અનુભવ કર્યો છે, જેને હૈયાનું હીર પાઈને મોટા કર્યો છે, માને મન એ સર્વ કરતાં પરમ હોય છે. ક્યાં શું થાય છે, કાણુ શું કરે છે, એ વાત સાંભળવાની સાથે સાથ સંતાનની વાત હૈયામાં જાગી ઉઠે છે. માતાનું ચિત્ત સર્વદા સંતાન માટે વ્યગ્ર રહે છે. એ સંતાનની વાત ‘મોઢા પર ન લાવવી એમ કહેવાથી શું મારા પ્રાણને સતોષ મળવાનો છે ?’

સીતા વ્યથિત નેત્રે મા સામે જોઈ રહી. ધણી વાતો કહેવા જેવી હતી, પણ એટલે કહી શકાઈ નહિ.

ઈશ્વાનીએ પૂછ્યું: “આજ ભરતકામ નથી કર્યું” મા ! બાપુ પૂછતા હતા રૂમાલ બરાઈ ગયા કે નહિ ?”

“હમણા જ પૂરું કરી નાખ્યું છું. હવે તો એક જ રૂમાલ બાકી છે. આજ રાતે જ દાદાને બપો રૂમાલ આપી દઈશ.”

ઈશ્વાનીએ કહ્યું: “આજે જ આપી દેજો. અને...”

વચ્ચે જ સીતા બોલી: “ દાદા અને પાસે રાખવા રાજી નથી મા. સવારે જમવા બેઠા હતા, ત્યારે મેં પુછ્યું હતું, તેઓ શા માટે મને બોલાવતા નથી, વાંસો પંપાળવા જઈ હું ત્યારે કહે છે—જરૂર નથી. તેમણે હસીને કહ્યું, ‘ અરે ગાંડી, જેને મારા મણી હૈયા સરેઆ લીધા હતા, તે બધા એક પછી એક ચાલ્યા ગયા, તારા ઉપર શું હું વિશ્વાસ રાખી શકું? કોણ જાણે ક્યારે તું પણ સુધળાં બંધન કાપીને છૂટી જાય. એ વખતે મારી સ્થિતિ કણી કરુણાજનક બની જાવ. એ કરતાં અગાઉથી જ વ્યવસ્થા કરી રાખવી સારી.’ તેમની આવી વાત સાંભળીને અને તેમનું હાસ્ય જોઈને તેમની પાસે જતાં માફ મન અચકાય છે. ”

પ્રશાન્તીએ એક નિસાસો વાળ્યો. વૃદ્ધના મનની સ્થિતિ તે ખગમર સમજી રહી હતી. જીવનના અંતિમ સમયે માનવી વિશ્રામ ચાહે, પુત્ર-પૌત્રથી ધેરાઇને બાકીના દિવસો શાંતિથી વિતાવવા ઇચ્છે, એવા સમયે આ વૃદ્ધે સમજી શકાવી દીધું છે. આજ જન્મવાનનું નામ લેના જતાં મોઢામાં પુત્રનું નામ આવી જાય છે, જન્મવાનના ચરણનું ધ્યાન કરતાં નજરે ચડે છે પુત્રનો ચહેરો. પ્રથમ જીવનમાં સમજી પામીને શેષ જીવનમાં જે સમજી શકાવી દે છે તે ખરેખર મોટા દુર્ભાગી છે.

વેદના ભર્યા સ્વરે સીતા બોલી: “ હવે કેટલા દિવસ સુધી દાદા બચી શકશે મા, આ આઘાતથી તેઓ વધુ નહિ જીવી શકે. માનવો કેટલા આઘાત સહી શકે? મજબુત મૂળવાળું વૃદ્ધ પણ આઘાતથી ધરતી ભેગું ઢળી પડે છે—શું માનવી આટલા આઘાત પછી બચી શકે? જીવનનાં મૂળ આઘાતથી ખવાઈ ગયાં છે. ક્યારે ઉઘલી પડશે તે નક્કી નથી. ”

પ્રજ્ઞાની ઉત્તર આપી શકી નહિ, એક નિશ્વાસ નાખીને અન્ય દિશા તરફ જોઈ રહી.

સીતા કહેવા લાગી: “ અને આપ પણ ક્યાં જોઈ કરો છે મા ! પૂરું જમતાં નથી, મારાથી છૂપાતાં કરો છે અને વારંવાર આંસુ લૂછતાં રહો છે...”

પ્રજ્ઞાનીએ કંઈક દબાયેલા સ્વરે કહ્યું: “ બેન, આ તો તારી બહી કાઢેલી વાત છે. શું હું જૂખી રહું છું, રાખા કરું છું ? ”

સીતાએ મંબીર સ્વરે કહ્યું: “ એ વાત હું નહિ સાંભળું મા, સગી આપે જે જોઈ છું, તેને હું અસત્ય માનીને જતું કરી શકીશ નહિ. જમતી વખતે મેં તમને બધી વાર અર્ધ બોલન કરીને ઉડી જતાં જોયાં છે, હંમેશ આપને શરદી, નયગાષ્ટ વગેરે ચાલુ જ હોય છે. હું પાસે હોઉં ત્યારે આપ આંસુ વહાવી શકતાં નથી, પણ બધી વાર મેં ઉંઘમાંથી જાગીને તમારા નિસાસા સાંભળ્યા છે મા. આપને જ્યારે સાદ ક્યો છે, ત્યારે આપનો ઉત્તર સાંભળીને હું સમજી ગઈ છું, એ સ્વર આંસુથી ભીંજાયેલો હોય છે. ”

પ્રજ્ઞાનીએ હસવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ હાસ્ય આવ્યું નહિ. ચહેરા વિકૃત થઈ ગયો. તેમણે કહ્યું: “ આ વાત છે ? પણ તું સમજવામાં જૂલ કરે છે મા, નિદ્રાવસ્થામાં માથુસ બધી વાર અનેક પ્રકારનો અવાજ કરી નાખે છે, ઉંઘના ઘેનમાં જે ઉત્તર અપાય તે જગૃત અવસ્થા જેવો સ્પષ્ટ ક્યાંથી હોય ? ”

સીતાએ કહ્યું: “ જવાદો હવે મા, તમે મારી વાતને આ રીતે ઉશ્કારી દેશો તે હું જાણું છું. તમે તો કહ્યા જ કર્યો, નિદ્રાના ઘેનમાં આવા અવાજ માય છે, શરીર સાફ નથી માટે જમાતું નથી, રાતે તો જૂખ પણ નથી લાગતી...”

મહાત્માએ કહ્યું: “અરે ગાડી, તું શું આંતું માની બેઠી છે? કેમ દિવસ ન જમાણું હોય તેથી શું? જો હું આટલા દિવસ સુધી જીવી રહેતી હોઉં તો બચી શકું ખરી?”

સીતાએ કહ્યું: “બીજાનું ગમે તે હોય, પણ તમે જરૂર બચી શકો. લોકોને સમજતાં વાર નથી લાગતી મા.—ખોરાક અને નિદ્રા પરથી સઘળું સમજી શકાય છે, માત્ર ચહેરા જોઈને સમજી શકાય નહિ. આપનો જે ચહેરા બની ગયો છે, તે આપ જોઈ શકતાં નથી, પણ બીજાં તો જોઈ શકે છે ને!”

મહાત્માએ કહ્યું: “બાપો ચહેરા મા. વિધવાને વળી ચહેરાની શી જરૂર? એને તો જેમ તેમ જીવવું એટલે પત્યું!”

સીતાએ એક નિશ્વાસ નાખ્યો.

બિહારીલાલ એકલા અગાશી પર સૂતા હતા. રાત થઇ ગઇ હતી. શુદ્ધ આંગઆરસનો ચંદ્ર નીલરંગી આકાશમાં રમતો રમતો બહો આગળ આવી ગયો હતો. ઉજ્જવળ પ્રકાશથી દશે દિશાઓ ભરાઇ ગઇ હતી, બહુ દૂરથી કોઇ અમ્બડયું પંખી 'ટીફ ટીફ' કરતું પોકારી રહ્યું હતું.

બિહારીલાલ સૂતા સૂતા ઉજ્જવળ આકાશ સામે જોતા હતા.

યૌવનકાળમાં આ અગાશી પર આ રીતે બહો વાર ચંદ્રદર્શન કર્યાની વાત તેમના મનમાં થાદ આવી. તે દિવસે સામે અનંત આશા નાઓ રહી હતી, હૈયામાં અદમ્ય ઉત્સાહ ભર્યો હતો, આજ એમાંનું કશું નથી.

અચાનક જાણે તેમના સઘળાં કાર્યોનું પ્રત્યુ થઇ ગયું છે. ઉત્સાહ, આશા, આનંદ અધું ચાલ્યું ગયું છે. તેમને સીતેર વર્ષ થઇ ગયાં હોવા છતાં તેમના દેહ પર થાકનું આક્રમણ થયું નહોતું, આજ એક બાજુ નવખી પડતાં થાકનું આક્રમણ શરૂ થઇ ગયું છે, હવે એ થાકને છેતરી શકાય તેમ નથી. -જીવન પ્રવાહનું અવગાહન કરતાં કરતાં એમની સામે યૌવન કાળ આવ્યો હતો, બીજી વાર અવગાહન કરતાં સીતેર વર્ષની જરા કાળ જેવી દેખાઈ રહી.

આ એ જ બિહારીલાલ છે, જેના કામમાં જરા જેટલી થે

શિથિલતા નહોતી, તે આજ સુકાન છોડીને ઢળી પડ્યા છે. જીવન તરણીને જે દિશાએ જવું હોય તે દિશાએ જાય, અથવા ડૂબી જાય. દિવાન, વાંદવટદારો અને બીજા માણસોના હાથમાં તેમણે સધળો જાર મૂકી દીધો હતો, વિષય સંપાત ઉપર એક પ્રકારનો અણુમતો આવી ગયો છે.

અને એ સાચું છે, હવે બધું જ્ઞાના માટે ભેગું કરવું? તેમની આવરદા પૂરી થવા આવી છે, હવે જે કંઈ જીવવાનું હોય તે આ રીતે જ પુર કરવું જોઈએ. ત્યાર પછી આ વિજ્ઞાન જમિનદારી રહે કે જાય એની ચિંતા એમને શા માટે? નિદારણ અભિમાનથી વૃદ્ધનું હૃદય જરાક જયું હતું, -કોઈ રહ્યું નહિ, બધા એમને છોડીને ચાલ્યા ગયા? તેમણે જીંદગી પર્વત કઠોર પરિશ્રમ કરીને સામાન્ય જમિનદારીમાંથી આવડી વિરાટ જમિનદારી કરી કેવી રીતે, મહાલ ઉપર મહાલ શા માટે ખરીદ કર્યા? આ શું કેવળ પોતાની વાસના તૃપ્તિ માટે હતું? અન્યના ઉપભોગ માટે નહોતું?

જ્ઞાત આકાશ સામે જોઈને બિહારીલાલ વિચારતા હતા, એમની પાસે શું નહોતું? એક દિવસ બધું હતું, આજ કશું નથી. હાથ, કોઈ નથી એ વિચાર આવતાં પણ હૈયું ચીરાઈ જાય છે; શા માટે નહિ, હજી પણ તેમના વંશજ પર પુત્ર-પૌત્રી હોવાત છે, છતાં તેઓ હાહાકાર કરે છે, -કોઈ નથી, -મારે કોઈ નથી.

“બાપુ...”

વૃદ્ધે એકદમ વચ્ચેના છેડા વતી આંખને ખૂણે ઉઘરાયેલાં આંસુ ભૂંછી નાખતાં કહ્યું: “કેમ મા?”

ઈજાનીએ દૂરનો વાટકો તેમની પાસે મૂકતાં જ્ઞાત સ્વરે કહ્યું: “આ દુષ્કાળ પો ક્યો બાપુ!”

બિહારીલાલે શુષ્ક કંઠે કહ્યું: “મેં તો સાંજે જ કહ્યું હતું, હું કશું કંઈક નહિ.”

ઈશ્વાનીએ દબાયેલા કંઠે કહ્યું: “એમ તે ચાલે બાપુ? આપ નિયમિત એકાદશી કરો છો, તે હું જાણું છું. દુધ ને ફળહાર લ્યો છો, કેમ વાર આવી નિર્જલા એકાદશી તમે નથી કરી.”

કંઠ સ્વર કંપી રહ્યો હતો, મહામહેનતે મનને કાબુમાં રાખી વૃથા કહ્યું: “મેં તો બહુ વાર નિર્જલા એકાદશી કરી છે મા, પણ પ્રતાપે મને રોક્યો હતા. એ વાત બધા દિવસો પહેલાંની છે, એકાદશીના દિવસે મારી તબીબત બગડી ગઈ હતી, પ્રતાપે મને સોગંદ આપીને ફળહાર કરાવ્યો હતો. તેને પહેલાં ખચર નહોતી. હું કશું ખાતો નથી, તે જ દિવસે તેણે જાણ્યું હતું. તે દિવસે તેણે કટલીખ વિનંતિ કરી હતી, હવે મારાં પમમાં માથું મૂકીને રડી પડ્યો હતો. તારી સાસુના મૃત્યુ પછી મેં જે મત લીધું હતું, તે સંતાનના આંસુથી ચાલ્યું ગયું હતું. ત્યાર પછી પ્રતાપ ચાલ્યો ગયો, અને તું, જ્યોતિ મારી સામે દૂર કે ફળહાર લઈને આવતાં, એટલે હું પુનઃ મારફત લેતો હતો. હવે જા માટે મા કલ્યાણી. મને યત્ન પૂર્વક ખવરાવવા આવો છો? મને મારું મત હવે પાળવા દો, મને છૂટકારો આપો.”

ઈશ્વાનીના બંને નયનો સજળ બન્યાં. તેણે કરુણ સ્વરે કહ્યું: “આત્યારે મત પાત્રન કરવા જેવો આપનો સમય નથી ગાપુ, આવડો હિમ્મતે નિર્જલા કેવવાસ...”

વચ્ચે જ હળવા હાસ્ય સહ મિહારીશ્વરે કહ્યું: “કશું નહિ થાય મા. આખો દિવસ ચાલ્યો ગયો છે, સંધ્યા પણ ચાલી ગઈ છે, અને રાત પણ ચાલી જશે. સીતા અને બે વાર ફળ દૂધ ખવરાવવા આવો હતી, પણ મેં એને ધમકાવીને તગડી મૂકી હતી; પણ તને ધમકાવી શકતો નથી મા, જેના કલ્યાણ માટે દૂધ ફળ ખાતો હતો, તે આજ ક્યાં છે, કમ જગ્યાએ આરામ કરે છે, એ બધું વિચારવાનું હવે

રહ્યું નથી. જેના માટે મનમાં ઉલાસ હતો, તે આજ નથી. જા મા, દુષ્ક લઈ જા, મને આમને આમ રાતભર રહેવા દે. ”

“આપુ...” પ્રશ્નાતી આગળ બોલી શકી નહિ.

ખિહારીલાલે કહ્યું...” શું મા ?”

“અગાઉ મારા દીયરના કસ્યાણુ માટે નિર્જલ ઉપવાસ નહોતો કરતા, આજ શું તમારા પૌત્રનું અકસ્યાણુ કરશો ? આપનો આ ઉપવાસ તે મનની વ્યથાનું પરિણામ છે, અને જેણે આપને વ્યથા આપી છે, તે આપનું જ લોહી છે આપુ, આમ કરશો તો એનું અકસ્યાણુ થશે, એની આવરદા અડધી થઈ જશે. એ ધર્મસાગી હોય તો પણ આપ સહી શક્યા છો અને સહી શકશો, કારણ કે તે જીવતો છે, પરંતુ આપના જીવતાં તે મૃત્યુ પામે એવું તો આપ નથી ઇચ્છતા ને ?”

પુત્રવધૂ સાસરાના ચરણમાં નમી પડી, શાંત સ્વભાવની વહુ, જીવનમાં કોઈ દિવસ સાસરા સામે રડી નથી જીવનમાં કોઈ દિવસ આ રીતે બોલી પણ નથી. પુત્રનું અકસ્યાણુ થાય એ ક્યંદી આવ માનું હૈયું વ્યાકુળ બની ગયું છે. તે મા છે, અન્ય કોઈ નથી.

ખિહારીલાલે ખમ બેચી લીધા, તેમની દષ્ટિ પણ માટે આકાશ તરફ વળી. એક લાંબો નિશ્વાસ લેતો કોઈપણ ઉપાયે રોકી શક્યા નહિ. વૃદ્ધે અતિ લાગણી ભર્યા સ્વરે કહ્યું : “ઉભી થા દિકરી, હું દુષ્ક પી લઉં છું.”

પ્રશ્નાતી આંસુ લૂછતાં લૂછતાં ઉભી થઈ, દુષ્કનો વાટકો ખિહારીલાલ એક જાસે પી ગયા.

ત્યારપછી પુત્રવધૂ સામે બેઠને જરા હસીને બોલ્યા : “પત્યું ને બેટા, હવે તો તારે કશું કહેવાનું નથી રહેતું ને ! તે સમજવામાં મણી ભૂલ કરી છે લક્ષ્મી, જ્યોતિ કોઈ તારો એકલાંતો નથી, —આ

જુદના હૈયામાં તેનું સ્થાન ફેટલું છે એ તમે કાંઈ કદપી શક્યા નહિ. એ મને કેવો દુઃખ દેખે ચાલ્યો મર્યો છે અને તેથી આ હૈયામાં ફેટલી બધા ભરાઈ ગઈ છે એ વાત મોઢેથી હું કહી શકતો નથી મા. મને એક જ વિચાર આવે છે, ભગવાને સધળું આપ્યું હતું છતાં ઉત્તરાવસ્થામાં આ માટે બધું પાછું ખેંચી લીધું ? આજસુધી મેં કોઈનું અકલ્યાણ ક્યું નથી, મારાથી બને એટલું ઓળખું લાલુ ક્યું છે. છતાં"...કહતાં કહેતાં તેઓ અટકી ગયા. ઇશાની પત્થર માફક હિની હતી, જાણે તેનામાં પ્રાણ છે જ નહિ.

“પણ મા, આ પરીક્ષા ઘણી આકરી છે. વખતે વખતે જ્ઞાન બૂલી જઈ જાય છે, પરંતુ જ્યારે પાછું જ્ઞાન આવે છે ત્યારે બરાબર સમજી શકું છું, શ્રીધરે મારી આ છેલ્લી પરીક્ષા શરૂ કરી છે. હું એમનો ત્યાગ કરું છું કે મારા વંશના એકનાએક સ્નેહમય રત્નનો ત્યાગ કરું છું. ઘણો કઠિન સમય છે મા, -એકવાર આ તરફ ઝૂકું છું તો બીજા વાર પેલી તરફ ઢળી પડું છું.”

ઇશાનીએ અસ્પષ્ટ સ્વરે કંઈક કહ્યું પણ સમજી શકાયું નહિ.

શાંત સ્વરે બિહારીલાલ બોલ્યા: “હું મારા ચિત્તને કંઈક વશમાં લાવી શક્યો છું મા, ...સ્વાર્થની નજરે મેં માફ જો કંઈ માન્યું હતું, તે સધળું શ્રીહરિના ચરણમાં ધરી દીધું છે. આજ જ્યોતિના ધર્માન્તરનો દિવસ છે, આ રાત એના લગ્નની રાત છે મા.”

થોડીવાર તેઓ અન્ય દિશા તરફ જોઈ રહ્યા, ત્યારપછી પુનઃ વધુ સામે નજર કરતાં બોલ્યા: “અહીં ખેડાં હું તેને આશીર્વાદ આપું છું, ભગવાનને પ્રાર્થના કરું છું, તેનું જીવન સુખમય નીવડે. મારી સાથેના તેના સઘળા સંબંધ પૂરો થયો છે. મારા આ પવિત્ર ઘરમાં તે હવે કદી પગ મૂકી શકશે નહિ, મારી અતુલ સંપત્તિમાંથી તેને એક પાઈ પણ મળશે નહિ. ભગવાન એને પોતાના પગ પર

હોવા રહેવાની શક્તિ આપે, પોતાનો સંસાર સુખરૂપ બનાવવાનું બળ આપે. મને ફક્ત તારો જ ભય લાગે છે દિકરી, મારા મનમાં થાય છે, મારા મૃત્યુ પછી તે અહીં આવશે, ત્યારે તું રનેહાંધ માતા એને થોડો પાછો વાળી શકોશ? જે ધરને હું પવિત્ર તીર્થ માનું છું, તે ધરમાં કદાચ તું જ તેને આવવા દઈશ, તેના....”

આત્મ સ્વરે ઈશ્વાની બોલી: “ના બાપુ, ધર્મત્યાગી આ ધરમાં કદી પગ મૂકી શકશે નહિ. ન કરે નારાયણ, પણ જે આપ મારા પહેલાં ચાલ્યા જશે, તો આપની મર્યાદા હું સાચવીશ. હું એક દિવસ તેની મા હતી, હવે નથી. મારા પુત્રે જે દિવસે ધર્મત્યાગ કર્યો છે તે દિવસે તેની સાથેનો મારો સંબંધો સંપૂર્ણ પૂરો થાય છે.”

“બેટા, આ દલતા અને આ બળ બળવનું બાલું આકર્ષે છે. તારા મનને તું સ્થિર રાખી શકીશ?”

માથું નમાવી સાસરાના પગ તરફ નજર સ્થાપી દલકંઠે ઈશ્વાની બોલી: “જરૂર મનને સ્થિર રાખી શકીશ, આપના આશીર્વાદથી મને કશું અશક્ય નહિ લાગે.”

પુત્રવધૂના માથા પર હાથ મૂકી વૃધ્ધે ધીર ગંભીર સ્વરે કહ્યું: “હું આશીર્વાદ આપું છું મા, મારો આશીર્વાદ જરૂર સફળ થશે, તારી સ્થિતિ અટકા રહેશે. દિકરી બ્યારે હું તને અહીં લાવ્યો હતો, ત્યારે તું કેવડી હતી! તને મેં જ તૈયાર કરી છે, માફ તેજ, ખર્ચ અને નિષ્ઠા વડે તને બંધી છે, મારી કલ્પના તારામાં સજીવ બની છે. તું મા થઈ શકે છે, પરંતુ માતૃત્વ ખાતર સાહસ, દલતા અને ધર્મનિષ્ઠા જતી કરી શકે તેમ નથી. બધી વાતનો એક ટુંકો સાર માદ રાખજો—જગતમાં કોઈ કોઈનું નથી. મારો જ હાખલો લે, મારા મારા કહીને હું મરી રહ્યો હતો, માફ કોણ રહ્યું? કોઈ માફ નહોતું, તેથી કોઈ રહ્યું નહિ, અધા ચાલ્યા ગયા મા, મનમાં

કાતરી રાખજો, -કાઈ કાઈનું સાથો થયું નથી, ઘણે પણ નહિ, સાચી ઘણે કેવળ ધર્મ, પુણ્ય અને પાપ બીજું કાઈ નહિ. સ્નેહ ખાતર ધર્મનું વિચારન કરીશ નહિ, પણ ધર્મના ચરણે સ્નેહનું વિચારન કરજો...તાઈ સમર્પણ સાર્થક થશે. ”

ઇશ્વાનીએ વૃદ્ધની ચરણ રજ લીધી.

ધણીવાર સુધી બને મૌન રહ્યાં. ત્યારપછી ઇશ્વાનીએ મૃદુ સ્વરે કહ્યું: “ નીચે નથી આવવું આપુ, રાત ધણી થઈ ગઈ ? ”

વૃદ્ધે કહ્યું: “ હમણા જ આવું છું, સીતા ક્યાં છે ? ”

ઇશ્વાનીએ કહ્યું: “ શીવણ કામ કરતી હશે. ”

ખિહારીલાલે એક નિશ્વાસ નાખતાં કહ્યું: “ હમણા તો તે પણ મારી પાસે બહુ આવતી નથી. ”

“ આપે જ એને ના પાડી હતીને ! ”

“ હા, શું કામ ના કહી હતી તે જાણે છે ! મર્વ બર્વા ઢેચે ફૂં તેને અહીં લાગ્યો હતો. તેની માસી જ્યારે તેને પોતાને ત્યાં લઈ જવા માગતી હતી, ત્યારે મેં જણાવ્યું હતું, સીતા મારી પુત્ર વધુ થશે, મારા સંસારની સમસ્યા થશે. બ્રહ્મા મર્વથી આ વાત મૂકી હતી મા. મારી વાત ન રહી એ જાણીને મને ધણું દુઃખ થાય છે. સીતા મારી સામે આવે છે, ત્યારે મારા માથામાં આગ સળગી ઉઠે છે, -મનમાં થાય છે ફૂં એને શા માટે લઈ આવ્યો ? એની માસી પાસે જવા દીધી હોત તો સારું થાત. તેની માસીએ આજસુધી કાઈ સતપાત્રના હાથમાં તેને મૂકી દીધી હોત, ફૂં સહજો ખર્ચ ખાપત. હવે ફૂં આ કન્યાને કેવી રીતે રાખું...એની માસી મને જ્યારે પૂછશે, ત્યારે ફૂં એને કયે મોઢે જવાગ આપીશ ? ”

ઇશ્વાની મૌન રહી.

આવેગથી હાથેલા સ્વરે વૃદ્ધ કહેવા લાગ્યા: “ જ્યોતિના

શિક્ષણે ન્યાયિતિને જરૂરથી માનવતા ન આપી મા ! તે એટલું પણ ન સમજાયો, કે મેં એના માટે જે પાત્ર શાધી રાખ્યું હતું, તે ખરેખર રત્ન હતું...અસ્તક પર ધારણ કરીને ગર્વ કરવા જેવું સૌભાગ્ય હતું. પણ નીચે કચરવા જેવું નહોતું. હું બહારનું સૌન્દર્ય જોઈને એ લોકો માફક મુગ્ધ નથી બનતો, હું જોઈ છું અંદરનો પ્રાણ. હું જેને લાગ્યો છું તે કચીર નથી...સુવર્ણ છે. એ પાકો મુખ નીકળ્યો, ધર તરફ ન જોતાં બહારના આકર્ષણે આંધરો ગયો. ”

“ મા...”

સીતાનું આહવાન સાંભળીને ઇશ્વાની ઉભી થઈ. બોલી: “ આપ વધારે વાર અગાશી પર ન રહેશો બાપુ, હું નીચે જઈ છું. સીતાને તમારી પાસે મૂકતી જઈ છું, એનો હાથ પકડીને આવજો. ”

સીતા અગાશી પર આવી ગઈ હતી. તેના સામે જોઈને ઇશ્વાનીએ કહ્યું: “ તું બાપુને લઈને આવજો મા, સાંભળીને લાવજો, ઠેસ ખેસ ન લાગે. એક તો વૃંધ માણસ અને આખા દિવસનો ઉપવાસ ! ”

પુત્રવધૂની આ કાળજીથી વૃંધના અહેરા પર હળવું હાસ્ય પ્રગટ્યું. પંદર વર્ષ પહેલાં તે જ્યારે અગાશી પર આવ્યા હતા, ત્યારે ઇશ્વાની એમને આવી જ કાળજી સાથે હાથ પકડીને ઉપર લઈ આવી હતી. આજ તો વૃંધાવસ્થા પાકી થઈ ગઈ છે. તેથી જ ઇશ્વાનીએ સીતાને આ સૂચના કરી હતી.

આ અતિ વૃંધ પુરુષ માટે ઇશ્વાનીની ચિંતાનો પાર નહોતો. બોલેથી તે કશું નહોતો બોલતો પણ એના કાર્યથી બધું સ્પષ્ટ થઈ જતું હતું. સમજણથી થઈ ત્યારથી માબાપ કાજ છે એ તે જાણતી નહોતી. આઠ વર્ષની ઉંમરે મા કહીને જે દિવસે બિહારીલાલ તેને અહીં લઈ આવ્યા હતા, તે દિવસથી તેનું હૃદય પૂર્ણ થઈ ગયું હતું. ત્યારથી બિહારીલાલ તેના માબાપ બન્યા હતાં. તેની

બચામાં આ વૃધ્ધ જ ભાગીદાર બન્યા હતા. આજ તે સગા પુત્રને ગુમાવી બેઠી છે, એથી તેના પ્રાણમાં ફેટલી બધા છે તે માત્ર જાગવાન બાણ છે. પણ એના કરતાંય વધુ દુઃખ વૃધ્ધના હૈયામાં થઈ રહ્યું છે એ વાત ઇશ્વાની બરાબર સમજી ગઈ હતી. ઇશ્વાનીના પ્રાણમાં વૃધ્ધ પ્રત્યે સમવેદના પ્રગટી હતી, એક તો વૃધ્ધનું જીવન લથડી ગયું છે, તેમાં આવા આઘાત આવી પડે છે, વૃધ્ધને કાંઈ પણ ઉપાયે સાચવી લેવા જોઈએ. શું જાગવાન આ વૃધ્ધને અંતિમ કાળે જરાયે સાંત્વન નહિ આપે ? ઇશ્વાનીના નયનો સજ્જ બન્યાં. તે ધીરે ધીરે નીચે આંસી ગઈ.

અમાણીની દિવાલને ટેકા દઇને સીતા ચાંદનીથી તરબોળ અનેથી પૃથ્વીના અપરૂપ લાવણ્યને જોઇ રહી હતી.

ખિદારીલાસે તેની સામે જોઇ કંઈક બીના સ્વરે કહ્યું: “ સીતા, આ વૃધ્ધ પર શેષ તો નથી થયોને ? મારી પાસે નહિ આવે ? જે રીતે બધા અને છાદીને એક પછી એક ચાલ્યા ગયા, તે રીતે તું સાવ પાસે હોવા છતાં શા માટે દૂર દૂર રહે છે ? ”

વૃધ્ધના આ શબ્દો પાછળ એવો સ્વર હતો, કે જેથી સીતા દૂર રહી શકી નહિ, વૃધ્ધના પગ પાસે આવીને બેસી મર્મ. વૃધ્ધના પગ પર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં તે બોલી: “ ના દાદા, હું મારી ઇચ્છાથી દૂર નથી રહેતી. આપે જ તે દિવસે મને કહ્યું હતું-મારી પાસે આવીશ નહિ, તેથી હું નથી આવતી. ”

“ તું પહેલાં આ તરફ આવ, પહેલાં મારા માથા પર હાથ ફેરવ...પછી મારા પગ દબાવજે. ”

સીતા વૃધ્ધના મસ્તક પાસે બેઠી. વૃધ્ધે તૃપ્તિનો એક નિશ્વાસ નાખી કહ્યું: “ હાથ, કેવી શાંતિ મળે છે ! મેં આજ્ઞા રાખી હતી-આ રીતે તારા બોળામાં માથું મૂકીને જાંદગીની છેલ્લી નિદ્રા લઇ લઉં. પણ મારી એ આજ્ઞા પૂરી ન થઇ. મારી પાસેથી તને

જાવિખ ક્યાં ખેંચી જશે તે કાણ જાણે છે...છેલ્લી પળે કદાચ કાંઈ હશે પણ નહિ, જેના ખોળામાં હું માથું રાખી શકું.”

સીતાએ વ્યગ્રભાવે કહ્યું: “ના દાદા, હું હમેશાં આપની પાસે જ રહીશ. આપના અંતિમ સમયે પણ આ રીતે જ આપનું માથું મારા ખોળામાં લઈને ખેસીશ-આપની આશા અધૂરી નહિ રહે. આપને આ સ્થિતિમાં છોડીને હું ક્યાં જઈ, મને બીજે ક્યાં આશ્રય હતો?”

થાકેલા નયનોની ઝાંખી નજરે-ચાંદનીમાં ઝળહળી રહેલા-સીતાના વદન સામે જોતાં બિહારીલાલે કહ્યું: “હવે શું તને અહીં રાખી શકાય દિકરી! હું ક્યાં શાહસ વડે પરાઈ કન્નને અહીં રાખું? મર્વભર્યા હૈયે તને અહીં લાવ્યો હતો. મને એ જ મોટું દુઃખ થાય છે, મારા મનની કાંઈ આશા પૂરી ન થઈ. માણસ આશા નથી છોડતો જોન, મૃત્યુની અંતિમ પળ સુધી તે આશા રાખતો હોય છે કે ‘હું મરીશ નહિ-જયી જઈશ.’ હાય માનવી! હાય આશા! આશા જ માનવીને જીવાડી રાખે છે; નહિ તો માણસ રહેત નહિ-બધા મરી જાત. જોતી નથી જોન, મારું એક પછી એક બધું જાય છે, અને એક નવી આશામાં જૂલતો જાઉં છું. બધા આશા ગયા તોય આશા હતી-જ્યોતિ માનવી થશે, તારી સાથે તેના લગ્ન કરોશ, પણ કશું ન બન્યું. બધી આશા માણસ જ્યારે ગુમાવે, ત્યારે તે જીવી શકે ખરો?”

દયાચેલા સ્વરે સીતા બોલી: “દાદા, હું ક્યાંય નહિ જઈ, મારો આશ્રય અહીં જ છે...આપના જ ચરણોમાં છે.

બિહારીલાલે કહ્યું: “એ તે બનતું હશે માંડી! તું કહે પણ એ લોકો કવી રીતે માને? પ્રથમથી જ એ લોકો તને અહીં મોકલવા રાજી નહોતા, -જ્યોતિ સાથે તારા લગ્ન કરવાનું કહીને પરાણે તને

બધીં લઈ આવ્યો છું. તેઓ જરૂર જાણી શકશે-કદાચ સમાસંબંધીના દિસાએ મુશીબ એ લોકાને જણાવે-જ્યોતિ અન્ય કન્યા સાથે પરણી ગયો છે. પછી એ લોકો મને શું કહે? એક પળ માટે પણ તને બધીં રહેવા દે ખરા? એ તારી માસો છે, એનામાં જોર છે, મારામાં શું એવું જોર છે એન? મારી નજરે તું મારી પોતાની હોવા છતાં લોકાની નજર-લોકાના વિચારે પરાઈ છે. ”

“ ભલે મારાં માસો રહ્યાં, હું નહિ જાઉં દાદા, આપ મને પરાણે આપની પાસે રાખજો. ”

“ પરાણે.....” વૃદ્ધના ચહેરા પર હાસ્ય પ્રગટ્યું: “ પરાણે કેવી રીતે રાખું એન? તારે પરણવું પડશે, સંસાર માંડવો પણ પડશે.....”

એવાનક રહી પડી દાદાનું મરતક જોળામાંથી નીચે મૂકી દઈ સીતા ઉભી થઈ મધ, જાણુની દિવાલ પાસે જઈ આંખો લૂછવા લાગી.

દૂર થાઓ લગ્ન-માણસના લગ્ન એકજ વાર હોય, એ વાર ન હોય. આત્મસમર્પણ એક જ વાર થઈ શકે છે, એ વાર કરી શકાય નહિ એ સીતા જાણે છે. સાદી ભુદ્ધિથી દાદા વિચારે છે, લગ્ન ન થાય તો તેનો જન્મ બ્યર્થ બની જાય. પણ તેઓ નથી જાણતા કે સીતાનાં લગ્ન થઈ ગયાં છે. જગતમાં કાઈ જાણતું નથી, જ્યોતિર્મય પણ જાણતો નથી-સીતા અંતરથી તેને જ સ્વામી તરીકે સ્વીકારી રહી છે, -સીતાએ પોતાના હૈયામાં જ્યોતિને જ પ્રતિષ્ઠિત કર્યો છે. આ દેહ તે અન્ય કાષ્ટને સોંપી શકશે નહિ, હૈયામાં અન્ય કાષ્ટને સ્થાન આપી શકશે નહિ.

પરંતુ આ વાત મોઢેથી કેવી રીતે કહેવી ! કુલીન ધરની ધણી કન્યાઓ અગાઉ અવિવાહિત રહેતી, એ બધી સ્ત્રીઓ સંસારનું બને

હેઠનું કેટલુંય કામ કરતી. એકવાર દાદાએજ કહ્યું હતું—તેમની એક ક્ષત્ર્યા આજીવન બલિયારિણી રહ્યા હતા અને વૃદ્ધાવસ્થામાં મરી ગયાં હતાં. શું સીતાને આ પુણ્યવતી કુમારીના આદર્શ મુજબ જીવન વિતાવવાની અનુમતિ નહિ મળે ?

જ્યારે તે સ્વસ્થ થઇને દાદા પાસે આવી ત્યારે દાદા એકા થયા હતા. તે બોલ્યા : “ ક્યાં ગઇ હતી બેન ? ”

તેમણે ખ્યાન નહોતું રાખ્યું, સીતા બાજુની દિવાલ પાસે જ ઉભી હતી.

સીતાએ કહ્યું : “ મા બોલાવતાં હોય એવું લાગ્યું હતું, એટલે પેલી તરફ ગઇ હતી.”

જરા હસીને બિહારીલાલે કહ્યું : “ દાદા સામે અસત્ય વાત કરતા જરાય આંચકા ન લાગ્યો સીતા ? ”

સીતાને એવેરો લાલ થઈ ગયો, તે ઉત્તર આપી શકી નહિ, નીરવ બાવે પમના અંગુઠા વતી ચેતરંજી બચવા લાગી—દાદા સામે તે નજર પથ ન કરી શકી.

બિહારીલાલ મૌનબાવે કેટલીકવાર મુઠી તેના સામે તાકી રહ્યા, હળવો નિધાસ નાખીને બોલ્યા : “ ચાલ મહેન, હવે નીચે જઇએ. ઠંડી જણાય છે, છટ્ટો માથુસ છું, ઠંડીથી વળી વાતરોગનો ભોગ થવું પડશે. મારો હાથ જરા પકડજો સીતા, ઊંઘવા જતાં એઠણમાં બારે પીકા થાય છે.”

જ સાત માસ પહેલાં તેમનાં એઠણમાં પીકા નહોતી. વૃદ્ધાવસ્થામાં વાયુનો વ્યાધિ થાય છે એ વાત તેઓએ સાંભળી હતી, અનુભવી નહોતી. કામકાજના શ્રમમાં તેમને કોઈ વ્યાધિ થયો નહોતો. પણ હવે વાતરોગની શરૂઆત જણાતી હતી, હજી શિયાળો આક્રો હતો.

સીતાએ આરતેથી દાદાને ઉભા કર્યા. સીડી પર દીવો હતો, એની સહાયથી સીતા દાદાને સાચવીને સીડી પરથી ઉતારવા લાગી. ઉતરતાં ઉતરતાં બિહારીલાલ બોલ્યા : “સાથે જ સીતા, તું ક્યાં જાય તે મને પણ નથી ગમતું—તારે અહીં જ રહેવું પડશે. જો ઇચ્છા થાય તો આ છુટ્ટા સાથે જ પરણી લેને ! નહિ તો તને મારી પાસે રાખવા ખાતર મારેજ કાંઈ મુરતીયાની શોધ કરવા આવડી ઉમરે દોઢાદોડી કરવી પડશે. હું એવું પાત્ર મેળવવા ઇચ્છું છું—જે અહીં જ રહે—બીજે ક્યાંય તને મોકલવી ન પડે. તને તારી માસી પાસે નહિ મોકલું એ વાત હું કબુલ રાખું છું; હવે તારા લગ્નની જ ચિંતા રહે છે. એ જો ધરમાને ધરમા થઈ જાય તો નિરાંત.”

સીતાએ પૂછ્યું : “લગ્ન ન કરે તો શું થાય દાદા ?”

તેના મનનો ભાવ ચતુર વૃદ્ધ બરાબર સમજતો હતો. છતાં તેણે આશ્ચર્યમય બન્યાનો દેખાવ કરતાં કહ્યું : “એવું તે બનતું હશે પાગલ, લગ્ન કરવા જોઈએ સંસારનો નિયમ છે.”

“સંસાર અને સમાજનો નિયમ તોડીને કાંઈ લગ્ન ન કરે તો સમાજ બહાર મૂકાય ને દાદા ? જાણે, જો એમ જ હોય, તો આપના કુર્મબા જીવનપર્યંત અવિવાહિત રહ્યા હતા, શું એમને સમાજ બહાર મૂકવામાં આવ્યા હતા ?”

“એ કુલીન ધરની કન્યા હતી. એને યોગ્યપાત્ર મળ્યું નહોતું.”

સીતાએ કહ્યું : “તો પછી એમજ માનેને કે યોગ્ય મુરતીયાના અભાવે મારે પણ અવિવાહિત રહેવું પડ્યું છે. હું માત્ર આપની સેવા કરીશ, શ્રીધરની પૂજા તૈયાર કરી આપીશ, મારી બીજી કાંઈ ઇચ્છા નથી. આપ મને વિદાય કરવા માટે આટલા બધા અધીર થા માટે બની ગયા છો, મેં આપનું શું બગાડ્યું છે ?”

તેનો કંઈસ્વર ધ્રુજતો હતો, આવેગને દયાવી રાખવા ખાતર દાંત વચ્ચે અધર દયાવીને તે અન્ય દિશા તરફ જોઈ રહી.

“તે કશું નથી બગાડ્યું દિકરી, તે કશું નથી બગાડ્યું. તું નહોત તો હું આ આઘાત કોઈ કાળે સહી શકત નહિ, બાગીને બુઝો થઈ જત. તારે લગ્ન પણ નહિ કરવા પડે, માસી પાસે પણ નહિ જવું પડે, આ વૃદ્ધના અધકાર બધાં ઘરમાં પ્રકાશના કિરણ માફક તારે હંમેશ રહેવાનું છે.”

વૃદ્ધે સીતા સામે જોયું; વૃદ્ધની દ્રષ્ટિમાં સીતાના આનંદનો ભાવ દેખાયો કે નહિ તે કહી શકાતું નથી કારણ કે વૃદ્ધની દ્રષ્ટિ હવે પહેલાં જેવી સતેજ નહોતી રહી.

શુદ્ધિમતી જ્યંતીએ વિચારી જોયું, પોતે જો હજી પણ રામ-
નગર ન જાય, તો અન્ય કાંઈને નહિ, પોતાનેજ નુકસાન થવાનું છે.
હજી મોટી થઈ છે, સત્તરમા વર્ષમાં આવી ગઈ છે, હવે કંઈ એને
વધુ સમય અવિવાહિતા રાખી શકાય નહિ. તે સિવાય બાઈના ધરમાં
જોગ્ય રૂપે ભવ આખો પડ્યા રહેવું તે પણ ચોગ્ય નથી. એક દિવસ
બાઈની વહુ સાથે તે રાધાનાથસેનના ઘેર ખેસવા ગઈ હતી, રાધા-
બાણુની માએ જો શબ્દો કહ્યા હતા તે હંયા સોસરવા નીકળ્યા
હતા. રાધાનાથસેનની મા બહેવાર અને કાઢી હતી. તેમણે કહ્યું
હતું: “ભવ આખો બાઈને ત્યાં રહેવું એ શું સાફ દેખાય છે મા ?
તાફ પોતાનું ઘર છે, સંસાર છે, પારકા સંસારને પોતાનો માની
મમે તેટલું ખેંચીએ તો પણ લોકો કહેશે...આપણું મન પણ કહેશે,
પરાયું તે પરાયું, ધરની ઝુંપડીમાં રહીને મીઠું તે રાટલો ખાવો શરો.
કારણકે એમાં પોતાનું સ્વમાન છે. પરાયા ઘેર ભાત ભાતળા જોગ્યન
મળે, પણ એમાં સ્વામાન નથી હોતું. જો પરણે એટલે ખીજની
બની ગઈ; કારણકે આપણા દેશમાં માઆપ કન્યાનું દાન કરે છે,
એના ઉપર એ લોકોનો કાંઈ અધિકાર રહેતો નથી. આપના ઘર
ઉપર હાકરીનું જોર કેટલું ચાલે મા ? આપના ઘેરથી જ કંઈ જોઈએ
તે માગીને લેવું પડે છે, અને પોતાના ધરમાંથી હજી સાથે લેવાનું
હોય છે.”

વાત સાચી હોવામાં જરાય શક નહોતો અને તેથીજ જ્ય-
તીનું મન કંઈક ભારે થયું હતું. એક દિવસ ઇશાનીએ આ સત્ય
પ્રેમભર્યા બાવે સાંભળાવ્યું હતું, પરંતુ તે દિવસે જ્યતીને ભારે
આઘાત લાગ્યો હતો. તેણે કઠોર ભાષા વડે વળતો આઘાત આપ્યો
હતો અને હૈયામાંથી વિષ ઠાલવ્યું હતું; પણ આ સત્યનો સ્વીકાર
નહોતો કર્યો અહીં પારકાના મોઢેથી સત્ય સાંભળીને તેણે આઘાત
અનુભવ્યો, તેના હૈયામાં સાચી વાતનું જ્ઞાન થયું, તેણે વિચારી જોયું
આ વૃદ્ધ સ્ત્રીની વાત જરાયે ખોટી નથી.

પરંતુ જવું કેવી રીતે? બધા રૂપ પછી પોતે સામે ચાલીને
કેવી રીતે અર્ધ શકે? ઇશાનીના ચહેરા પર તીવ્ર હાસ્ય ખીલી
આવે... રખતે રપટ લાણીમાં કહી પણ નાખે:—“અહીં શા માટે
આવી નાની વહુ? જ્યારે હું અહીં રહેવાનું કહેતી, ત્યારે રહી શકાતું
નહોતું—હવે વગર તેડાવ્યે ચાલી આવી તેનો અર્થ શું?”

બરાબર છે. એ લોકો તરફથી તેડાવવા સંબંધી એક પણ પત્ર
આવ્યો નથી. પોતે પત્ર લખે એના જવાબમાં માત્ર બેજ શબ્દો
હોય. તેડાવવા સંબંધી તો કશું હોય જ નહિ આ પરિસ્થિતિમાં
સામે ચાલીને જવું એ અપમાનજનક છે.

સારું, એક પત્ર લખીને એ લોકોનો મનોભાવ જાણી લેવો
જોઈએ, ત્યાર પછી જવા સંબંધી વિચાર કરી શકાય.

તે તરતજ પત્ર લખવા બેઠી.

સામાન્ય બે ચાર વાતોમાં પત્ર પૂરો થઈ ગયો. તેણે જણાવ્યું,
‘રામનગર આવવાની ઇચ્છા થાય છે. જો સમય મળશે તો બે ચાર
દિવસ માટે ઈશાને લઈને આવીશ. આમાં કાઢતે વાંધો તો નથીને?’

તે હમેશા માટે રામનગર જવાની છે એ વાત લખી શકાઈ
નહિ. બેચાર દિવસ માટે જવું, જો એ લોકોનું કંઈક મન હોય તો

ત્યાં શિક્ષક જવું, નહિં તો ફરી અહીં ચાલ્યા આવવું આ રીતે જ્યંતીએ મનથી નિર્ણય કર્યો.

અભિમાનથી તેનું હૈયું બરાઈ ગયું, આંખ પણ ભીની થઈ મઠ. હેઠાવતી આંખો લુછાને તે ચિંતા ભર્યાં ભાવે અન્ય દિશા તરફ જોઈ રહ્યો. હાથ ! રોષ કે અભિમાન કોના પર કરવું ? જેના ઉપર રોષ-અભિમાન કરી શકાતું હતું, તે તો ચાલ્યા ગયા છે.

પોતા તરફ જોવાનું તે સાવ બૂલી ગઈ હતી. મોટેભાગે મનુષ્ય સ્વભાવજ એવો હોય છે. તેઓ પોતાની બૂલ કે ત્રુટી જોઈ શકતા નથી, પરંતુ બીજાની બૂલ કે ત્રુટી એની આંખ સામે તરતજ દેખાઈ આવે છે. જ્યંતી પોતાનો ઢોષ કદી જોઈ શકી નહોતી. તે માનતી પોતે જે કંઈ કરે છે તે બરાબર હોય છે. એમાં કોઈ સ્થળે ત્રુટી હોતીજ નથી,

થોડા દિવસ પછી પત્રનો ઉત્તર આવ્યો. ઇશાનીએ પોતાના હાથે જવાબ લખ્યો હતો. તેણે જણાવ્યું હતું : “હું તો બંને તેટલું આપીજ રહ્યો છું. દાનના માર્ગ પર ફળની આશા રાખ્યા વગર હું કોઈ રહી શકું, તો મને મૃત્યુ સમયે ખરેખર શાંતિ મળશે; દુઃખથી બરેલા હૈયાને સાંત્વન મળશે અને કોઈનું દાન સ્વીકાર્યાની સ્મૃતિ પણ ઉજ્જવળ બનશે. અમારા પર દયા કરીને તમે ઇશાને લખીને અહીં બે દિવસ માટે આવવાનું જણાવ્યું છે. એથી મને ખૂબો આનંદ થયો છે.”

પત્ર વાંચીને જ્યંતીનો ચહેરો બારે ગંભીર બની ગયો; આ પત્ર તેના મનને બરાબે શાંતિ આપી શક્યો નહિ. મનમાં સંકુ, આ પત્ર એક તીર લઈને આવ્યો છે. એ તીર જાણે જ્યંતીના હૈયાને સીધી રહ્યું છે.

ઈલા આ પત્ર વાંચીને બારે આનંદમાં આવી મઈ; હિસાહ સહિત તે મોલી ઉઠી: “રામનગર ક્યારે જઈશું મા? મારી ઇચ્છા તો આજને આજ જવાની થઈ છે. દાદાને, બાલુને, સીતાબેનને બધાને જોવાની ખુબ ઇચ્છા થઈ છે.”

મા એ ધમકાવતાં કહ્યું: “જા જા, આ કંઈ આનંદનો પ્રસંગ નથી. જોયા તારા દાદાને, બાલુને. એમણે કાંઈ દિવસ આપણને તેડાવ્યાં છે?”

ઈલાએ તરત પૂછ્યું: “કેમ, બાલુએ તો રામનગર આવવા માટે લખ્યું છે ને!”

જ્યંતીએ ચીઠાઈને કહ્યું: “હા, એમને એમ નથી લખ્યું, મારા પત્રનો ઉત્તર આવ્યો છે. સામે ચાલીને માગણી કરીએ ત્યારે વિવેક ખાતર પણ એ લોકોને લખવું પડે. પોતાના માણસો શું આ રીતે લખે? મેં ત્યાં જવાની ઇચ્છા કરી અને પત્ર લખ્યો. જવાબ આવ્યો—‘અમારા પર દયા કરી’ ગરજવાનને જમ નહિ એ કહેવત સાચી છે. બધું એ લોકો ભોગવી રહ્યા છે, વળી પાછી હું ત્યાં જઈ તો મારો બાગ માગું ને...”

ઈલાએ વચ્ચે જ કહ્યું: “મા, આવું બધું આ માટે જોડો છો? બાલુ શું મોજશોખ ભોગવી રહ્યાં છે? સાંભળ્યું છે કે દાદાએ બાઈનો ત્યાગ કર્યો છે, બાઈ બાહ્ય થયા છે તેટલા માટે. બાલુને ખીણ કાણ હતું? જ્યોતિબાઈને તેઓ હવે કંઈ સ્વીકારી શકવાના નથી. વિધવા સ્ત્રી, એક વખત લુપ્તસૂકું જન્મે, સાવ સાદાં એ વસ્ત્રો પહેરે...એમાં એ બિચારા ક્યો ભોગ ભોગવે છે મા?”

જ્યંતીએ વાત કરવામાં બૂલ કરી હતી; કન્યા આ રીતે ઉત્તર આપશે તેવું તેણે ધાર્યું જ નહોતું. તે કંઈક રોષથી બોલી: “તું તારું કામ કર જા, મને વધારે ન ચીડવીશ ઈલા, મારું માથું

ઢેકાણે નથી. થું કહેતાં છું કહેનાઈ જાય છે, વૃદ્ધ માણસનું કશું કહેવાય નહિ.”

હસીને ઇલા બોલી: “વૃદ્ધ ચઈ છો મા? એક પથ્રુ વાળ પાક્યો નથી. એકેય દાંત પડ્યો નથી, છતાં તું વૃદ્ધ ચઈ ગઈ છે? માણસ જો પાંત્રીસ વર્ષની હિમ્મરે વૃદ્ધ ચઈ જતું હોય તો પછી કશું કહેવાપણું નથી રહેતું.”

હાસ્ય દમાવીને ગંભીરભાવે જયંતી બોલી: “વૃદ્ધા નહિ તો બીજું થું? હું તારી મા છું, એ વાત કહેવીજ પડે. તું મને ચીકવીશ નહિ ઇલા, જા...”

ઇલાએ કહ્યું: “સારું હું જઈ છું, પથ્રુ તું રામનગર તો જવાની છે ને?”

જયંતીએ ઇલાનીના પત્રને આમતેગ ફેરવતાં કહ્યું: “કવી રીતે કહું—જવું કે નહિ. પત્રની લખાવટ જોતાં...”

“ના મા, હું તારા પગમાં પડું છું—જવુંજ પડશે. આ વખતે રામનગર મયા પછી કલકત્તા આવવું નથી. બધા મને કહે છે—મારા દાદા મોટા જમિનદાર છે, આજા મોટા આગરદાર, મોટું ઘર, અસંખ્ય નોકર ચાકર, આ બધું હોવા છતાં શા માટે આ રીતે અહીં રહેવું જોઈએ! લોકોની આ વાત સાંભળીને માંડ ખુબ જરમાવું પડે છે મા. થોડા દિવસ પહેલાં મારી એક બહેનપણીએ મને વર્તમાન પત્રમાં દેખાડ્યું હતું—દાદા દેશ ખાતર હજારો રૂપિયા દાન કર્યે જાય છે, જેને જે જોઈએ તે આપે છે, ગવર્મેન્ટ તરફથી રાજીને ખીતાબ મળ્યો હતો, પણ તેમણે સ્વીકાર્યો નહિ. આ બધું વાંચીને મારું હૃદય ગર્વથી છલકો ઉડ્યું હતું મા, જે દાદાનું નામ આટલું મજાદુર છે, તે દાદાને ત્યાં કરીને આપણે ક્યાં પડ્યા છીએ કહેતો? તું ગામડા પ્રત્યે હમેશાં સુગ રાખે છે, પણ મને શહેર

ઘરતાં ગામડું વધારે પ્રિય લાગે છે. તું કહીશકે- શહેરમાં સાચો આનંદ મળે છે હું કહું છું-શહેરમાં જરા જેટલો યે આનંદ નથી, શહેરમાં મુક્ત સ્વાધિન જીવન નથી, સ્વાધિનતા તો ગામડામાં છે, તેથી જ ત્યાં સાચો આનંદ છે. એ ખરું, ગામડામાં ઇલેક્ટ્રીક લાઈટ નથી, ફેન નથી, નળનું પાણી નથી. ટ્રામ, બસ એવી કોઈ ધમાલ નથી. પણ આ, ત્યાં છે પંદર દિવસ ના અંધાર પછી પંદર દિવસનો મુક્ત-ચંદ્ર-પ્રકાશ ! જે શહેરના લોકો કદી ભોગવી શકતા નથી. ત્યાં છે વૃક્ષના પત્રો ભેદીને આવતો શાંત શીતળ વાયુ, ત્યાં નદીનું સ્વચ્છ જળ છે, ત્યાં ટ્રામ, બસ અને લોકોની ધમાલ નથી, પણ પંખીના ગીત અતિ મધુર અને અતિ સુંદર હોય છે. ત્યાં અનેક વન ઉપવન કુલોથી ભરેલાં હોય છે, મુક્ત વાયુથી વૃક્ષની ડાળીઓ નાચતી હોય છે, ડાળે ડાળે અનેક પ્રકારના પંખીઓ ગાતાં કુહાડાં હોય છે. બધા વખત પહેલાં ગામડું જોયું હતું... આજ બધું યાદ નથી. જાણે ગીત જુલસાઈ ગયું છે. પણ ગીતની બહાર આજેય હૈયામાં રમી રહી છે. બાળપણની સ્મૃતિ આજ પણ મારા પ્રાણમાં એક મધુર ચિત્ર માફક દોરાયેલી છે, આજ વિચાર કરું છું તો મને જાણે એ એક સ્વપ્ન જેવું લાગે છે. એ બાબુ એ દાદા એ રામનગર, વૃક્ષની ધટાવાળો વાંકો ચૂકો રસ્તો આ બધું હજી ઝાંખું ઝાંખું યાદ છે મા ! મારું મન ગામડામાં જવા માટે બારે આતુર બન્યું છે.”

જયંતી નીરવ લાવે કન્યાની વાત સાંભળતી હતી, તેના મનમાં દૂરના જૂતકાળની વાત જગૃત થતી હતી. એ વાતને આજ અઢાર વર્ષ થઈ ગયાં છે, તે દિવસે રામનગરના વન ઉપવન જોઈને તે કમ કમી ઉઠી હતી. મા આપે હાથ પકડી ને કુવામાં ફેંફી દીધી છે એવું માનીને તેણે લલાટ પર હાથ પછાડ્યો હતો.

એક વાત યાદ આવતાં મન સામે વણી વાતો ઉભરાઈ પડે છે.

પોતાનો એક દોષ નજરે ચડતાં બીજા ધણા દોષો આપોઆપ દેખાઈ આવે છે.

અનુભવથી પ્રબળી રહેલી જ્યંતી ઇલા સામે જોઈ શકી નહિ, કંઈક કંપતા સ્વરે તે બોલી. “ તું બહુ મોટી વાતો કરતાં શીખી ગઈ છે ઇલા, અમારું આવી નહોતી. ગામડાના સૌન્દર્યનું આટલું વર્ણન! બાળપણમાં જોયેલું ગામડું આજે જોઈશ એટલે તને ત્યાં બે દિવસ રોકાવું પણ નહિ ગમે. તું કહે છે નદીનું સ્વચ્છ જળ! તારી આ ઉપમા સાંભળીને મને હસવું આવે છે. નદીનું પાણી જોઈને તને ચીતરી ચડશે. અને ચંદ્રનો પ્રગટ કર્યા મુધી? ગામડામાં તો અંધકારનું જ રાજ્ય છે...એ જોઈને હૈયાનું લોહી સુકાઈ જશે. ત્યાંની હવા ...એક કરતાં તો અહીંની બંધોવાર હવા ધણી સારી, ગામડાની હવામાં મેલેરીયાના જંતુઓ ભર્યા હોય છે. આવા ગામડામાં બે દિવસ રહેવું એટલે બે વર્ષનો મંદવાડ લઈ ને આવવું! તારી નજરે ગામડાનું બધું સરસ છે. કશું ખરાબ નથી કેમ?”

ઇલાએ એક છૂપો નિશ્વાસ નાખીને ઠંડા સ્વરે કહ્યું: “તો પછી રહેવાટે મા, એવા જંગલી અને અસહ્ય ગામડામાં જવાની આપણને ઈશી જરૂર નથી, અહીં આપણે સુખી છીએ. આ પંખાની હવા, વિજળીબત્તી, નળનું પાણી,—આપણે કેટલાં સુખી છીએ? એ અશિક્ષિત અને અસહ્ય લોકો પાસે જવાથી આપણા શિક્ષણને શરમાવું પડે, વખતે એ લોકોના સહવાસથી આપણે પણ ખરાબ થઈ જઈએ. જ્યોતિર્માઈ એટલા માટે જ બાહ્ય થઈ ગયા છે, બાહ્ય કન્યા સાથે પરણ્યા છે—હવે એમને દેશમાં નહિ જવું પડે, સાઈં થયું. આવતી કાલે બાઈ વિલાયત જરાના છે. જ્યારે હું એમને વળાવવા જઈશ, ત્યારે કહીશ—તમે ધણું સાઈં કાર્ય કર્યું છે, દેશના જેટલા શિક્ષિત પુત્રો હોય, તેમણે આ રીતે જ કરવું જોઈએ. શિક્ષિત માણસો એ ગામડાના અસહ્ય માનવોનો સંસ્પર્શ ઊડવો જોઈએ.....પછી કલે મા

હોય, દાદા હોય કે વાગૂંડતા સ્ત્રી હોય ! મારે પણ શિક્ષણનો અહંકાર સાચવવો હોય, શિક્ષિતાનું ગૌરવ જાળવવું હોય, તો કાઈ દિવસ માથામાં જવાની વાત પણ નહિ કરવી જોઈએ. ”

ધમધમાટ કરતી ઘર ધુળવતી તે ચાલી ગઈ.

ઈલાએ કેટલા અભિમાન સાથે આ વાત કહી હતી, તે જ્યંતી પરાયર સમજી ગઈ. તેનો ચહેરો ઝાંખો પડી ગયો, દાંતમાં ફોડ દમાવીને તે પગ પઢાડીને ચાલી જતી કન્યા તરફ જોઈ રહી.

ઈલા કેવી રીતે માના સ્વભાવથી વિરુદ્ધ બની એ જ એક આશ્ચર્યમય વાત હતી. જ્યંતી પરાયા પુત્ર જયોતિર્ભયને પોતાનો કરી શકી હતી, પણ પોતાની કન્યાને પોતાની બનાવી શકી નહિ. તે કન્યાને જે માર્ગે જવાનો ઉપદેશ આપતી, ઈલા એથી વિરુદ્ધ માર્ગે જ ચાલતી. જાણે પોતાના વિચારોને કચરી નાખવા જ ઈલા જન્મી છે !

જ્યંતીના મનમાં સ્વામીની વાત યાદ આવી, તે કાઈ પણ ઉપાયે સ્વામીને પોતાના વિચારના કરી શકી નહોતી. જીવન માર્ગે પતિ-પત્ની રૂપે બે બેડીના મિલન પછી, વિરુદ્ધ વિચારોના કારણે બંને એક બીજાથી બહુ દૂર દૂર ચાલ્યા ગયા હતાં, જીવનમાં ફરીવાર તેઓ કદી નજીક આવી શક્યાં નહોતાં. ઈલાના પ્રાણમાં એના પિતાનું તેજ, ગૌરવ અને બળ જાણે જગૃત થયું હતું. પિતાની માફક તે જાણે માતાને કારી રહી હતી.

જયોતિર્ભયે જ્યારે દેવયાની સાથે લગ્ન કરવાની વાત કહી હતી, ત્યારે સહુએ સમર્થન ક્યું હતું—એક માત્ર ઈલાએ સમર્થન નહોતું ક્યું. તે દીપ્ત સ્વરે ગરજી ઉઠી હતી. જ્યંતી કોઈપણ ઉપાયે તેને શાંત કરી શકી નહોતી. જ્યંતીના મનમાં એક ભય હતો, લગ્ન પહેલાં બે સુરેશભાણના પરિવારને સમાચાર મળી જાય કે જયોતિર્ભય આ લગ્ન કરશે તો તેના દાદા તેને વારસમાંથી રદ કરશે. આમ આવ તો

લગ્ન પ્રસંગમાં ભારે અખેડો ચાલે. અને બિહારીલાલ નિષ્કાવાન હિન્દુ હોવાથી હિન્દુવની રક્ષા ખાતર યોગ્યતા પરિત્યાગ કરતાં જરાય અચકાશે નહિ.

આજ કેટલાક દિવસથી જયોતિર્મયના લગ્ન થઈ ગયા છે. લગ્નમાં નિમંત્રણ મળવા છતાં જયંતીએ ઇલાને જવા દીધી નહોતી. આવતી કાલે જયોતિર્મય વિલાપત જવાનો છે, તે અહીં આવીને જયંતીને પ્રણામ કરી ગયો છે. ઇલાને મળી શક્યો નહોતો-ઇલા એ વખતે ઘેર નહોતી. જયોતિર્મયે ખાસ આમ્રહ કરો જણાવ્યું હતું, આવતી કાલે ઇલાને મળવા મોકલે.

ઇલાને નાનપણથી તે નાની બહેન માફક ચાહતો હતો. ઇલા પણ અન્યાય બેઠને એ વાત સંભળાવતા અચકાતી નહોતી. આ માટે ખાનગીમાં જયંતી ઇલાને કડક ઠપકો આપતી...આથી ઇલા કેટલીક વાર પોતાના વિચારો જણાવતાં અચકાતી. જયંતીને ઇલા માટે ભારે ચિંતા રહ્યા કરતો; તેના મનમાં વારંવાર પડ્યો પડતો, ઇલા હંમેશા મારા વિચારોની સામે જ હોય છે.

ખિહારીલાલ ઓસીકાને ટેકા દઈને ખિજાના પર ખેડા હતા. સામે એક દીપક જલી રહ્યો હતો. સંખ્યા વીતી ગઈ હતી અને અંધ-કારનો મૃદુ પ્રલેપ સમગ્ર પૃથ્વી પર છવાઈ રહ્યો હતો.

આકાશમાં ખેચાર નક્કરો ચળકતાં હતાં. વર્ષાનો મેધ આલ્સ્યો ગયો હતો—શરદ્વનું રાજ્ય શરૂ થયું હતું. નીચે આગમાં શેફાલિકાના અસંખ્ય પુલો ખીલ્યાં હતાં, તેની સુમધુર સૌરભ વાયુ સાથે રમતી રમતી ચારે દિશાઓને મુગ્ધ બનાવી રહી હતી. પૂજના દિવસોને વધુ વાર નહોતી. આવતી કાલે જ દેવીની પ્રતિષ્ઠાનો દિવસ હતો. દર વરસે ખેસતે મહિને જામિનદારોને ત્યાં દેવીની પ્રતિષ્ઠા થતી, આ વરસે પણ થશે, એ વાતમાં કોઈને શંક નહોતી.

બ્યારે પ્રતાપ જીવતો હતો, ત્યારે આ ધરમાં પૂજનો આનંદ અપૂર્વ બનતો, પૂજના દિવસો પુરા થાય કે તરત આવતા વર્ષની પૂજ માટે તૈયારી ચલા કરતી. પ્રતિષ્ઠાના દિવસથી જ પૂજની લામધૂમ શરૂ થતી, કયાંતો પ્રારંભ થતો, ચારે તરફથી લોકો આવીને ગામમાં એકઠા થતા. ગામ હલકો ઉઠતું. સુપ્રસિદ્ધ યાત્રાની ટોળી, બબ્બન મંડળી વગેરે આવી પહોંચતાં. જૂઠ્ઠા દિવસથી યાત્રા, કીર્તન વગેરે શરૂ થતું. લોકો આશ્ચર્યથી નયને ઉત્સવ નિહાળતા. આ મંગળ ઉત્સવની

વ્યવસ્થા પ્રતાપ સંભાળતો, અંદરનો કારકાર ઈશાની સાચવતી સ્ત્રામી વિહોણી બનવા છતાં એ કર્તવ્યથી નહોતી કળી. તેની શક્તિ નહોતી ચાલી ગઈ. અંતઃપુરનું સમળું કામ એના હાથમાં રહેતું. સવારથી રાતના બાર વાગ્યા સુધી તેને વિશ્રામ પશ્ય મળતો નહોતો. બિહારી રીલાલ બધું છોડીને આ પ્રસંગે આનંદપૂર્વક દ્રષ્ટા બની જતા. લોકો પ્રતાપના જયગાન ગાતા, ઈશાનીના ગુણ ગાન ગાતા, આ બધું સાંભળીને બિહારીલાલના નયનો આંસુથી છલકાઈ જતાં. એમને સ્વર્ગ-સ્થ પત્ની યાદ આવતી, પુત્ર યાદ આવતો, કાઈ ન દેખે તે રીતે તેઓ આંસુ લૂછી લેતા.

ત્યાર પછી પ્રતાપ આલ્યો ગયો, છતાં જમિનદાર ધરનો એ આનંદોત્સવ સાવ લોપ ન થયો. ઉત્સવનો સમળો બાર જ્યોતિર્મંથે પોતાના માથે લપ ળીધો હતો. જો કે તે કાઈ પણ ધર્મ પર આસ્થા સ્થાપી શક્યો નહોતો, છતાં આનંદના પ્રધાન અંગ સમા આ પૂજના ઉત્સવમાં તે ઉત્સાહ પૂર્વક ભાગ લેતો હતો. તે પોતે કાંઈ દિવસ પ્રતિમા સામે માથું નમાવતો નહોતો, છતાં તે આ ઉત્સવનું આકર્ષણ છોડી શક્યો નહોતો.

ફરી એની એ પૂજા આવી છે, પણ કાણ રહ્યું છે ! ઉત્સવની જવાબદારી કાણ ઉપાડે ? અંદરનું સમળું કામ કાણ કરે ? વૃદ્ધના ગુડા ભાંગી ગયા હતા, ચાલતાં ચાલતાં બંને પગ ધુજી જતા હતા, દષ્ટિ પણ ઝાંખી થઈ ગઈ હતી, પરિચય આપ્યા વગર તેઓ કોઈને ઓળખી શકતા નહિ. તેઓ હવે સાવ થાકી ગયા હતા, તેમનામાં કશું કાર્ય કરવાની શક્તિ નહોતી રહી.

પુત્ર વિયોગથી પ્રજ્જળી રહેલી મા પણ અશક્ત બની ગઈ હતી ઉત્સાહ વગરની થઈ ગઈ હતી. તે શું અગાઉની માફક ક્ષોણ થઈ રહેલા શરીરે રસોડાનું કામ કરી શકે ? તેનો દેહ આ વખતે એટલો દુર્બળ થઈ ગયો છે કે થોડું ચાલતાં પણ હૈયું કંપી ઉઠે છે.

સીતા કારે વ્યાકુળ થઈ ગઈ છે. ગઈ સાલથી તે અહીં છે. ગયા વરસની પૂજા તેણે જોઈ છે. ગઈ સાલ જેવું જણે આ સાલ કશું નથી. આ વરસે શું આનંદમયી આ નિરાનંદ ઘરમાં પણ નહિ મૂકે ? શું આનંદની ઊંઘો નહિ વહાવે ?

ધણી વાતો કહેવાના ઇરાદાથી તે આજ બિહારીલાલ પાસે આવી હતી. પણ એકે વાત કહી શકાણી નહિ. બિહારીલાલ નીરવજાવે આડે પડખે પડ્યા હતા અને રાત્રોના જાગી રહેલા અંધકાર તરફ જોઈ રહ્યા હતા. શું તેમનું જીવન આમને આમ રહેશે ? વિદાયવેળા આવી હોવા છતાં વિદાય લઈ શકાશે નહિ ? હાય, જે મૃત્યુને ચાહતું નથી, તેને જ મૃત્યુ ચાહે છે. અને જે ચાહે છે તેને મૃત્યુ પોતાની શીતળ ગાદમાં લેતું નથી ! મૃત્યુનો આ કેવો વિચિત્ર નિયમ ? તે વૃદ્ધને રાખીને બાળકને પ્રથમ ઉપાડે, પિતાને મૂકી દઈ, યોગ્ય પુત્રને જ ઝડપી લે. પુત્રના બોલે માથું રાખી પ્રજુનું નામ લેતાં લેતાં મરવાની બાવના માટીમાં મળી ગઈ ! જે પુત્રના હાથનો અગ્નિ લેવો હતો, તે પુત્રને અગ્નિ અંપવો પડ્યો ! પુત્રનું શ્રાદ્ધ પિતાને કરવું પડ્યું, કેવો કરુણ પ્રત્યાઘાત !

માનસિક વ્યથાથી વૃદ્ધે બંને હાથ વડે જાતી દબાવી. ઓહ, આ તો એની એ પૃથ્વી છે, એના એ સૂર્ય ચંદ્ર આકાશમાં રોજ ઉગે છે ને આથમે છે. આ સૂર્ય ચંદ્ર એક દિવસ રામરાજ્યમાં બાહ્યજીના બાળકનું મૃત્યુ જોયું હતું...અતીતયુગ,—દૂર દૂરનો ભૂતકાળ ! તે દાણે મૃત્યુને વશ કરી શકાતું હતું...માતા પિતા જીવતાં હોય ત્યારે પુત્રને ઝડપી લેતાં મૃત્યુ ભય પામતું !

“દાદા...” અંદર આવીને દાદા સામે સ્થિર નજરે જોઈ રહેલી સીતાએ કહ્યું.

આ સાફ સંભળાને બિહારીલાલ સરખી રીતે બેઠા થયા, મનની ગુપ્ત વ્યથા તેઓ કામની સામે પ્રગટ કરવા ઇચ્છતા નહોતા.

એ વ્યથા કાઈ ઝોછી કરી શકવાનું નથી, પછી જણાવવાથી શો લાભ ? એ વેદના મનની ગંભીરતા પાછળ બંધે છૂપાયેલી રહે. કાઈ જાણે એ યોગ્ય નથી.

તેઓ સમજી શક્યા હતા, પોતાના ચહેરા પર મનની વ્યથા સ્પષ્ટભાવે તરી વળી છે. તેમણે મોઢાનો ભાવ સ્વભાવિક કરવાનો પરાણે પ્રયત્ન કર્યો. વાત કરતાં અવાજમાંથી મનનો ભાવ પકડાઈ જાય એ બચથી એકબે વાર ઉધરસ ખાઈ, અવાજ સરખો કરી, ઉત્સાહનો ડોળ કરતાં તેમણે કહ્યું : “ આવ બેન, આવ, તને બોલાવવાનો હું વિચાર જ કરતો હતો મનનું ખેંચાણ જોયું ને ! મનમાં તને યાદ કરતો હતો, ત્યાં તું જ આવી પહોંચી. ”

ખીજી કામ વાત હૈયે ન આવતાં તેઓ માથા ઉપર હાથ ફેરવવા લાગ્યા.

પોતાની જાતને કેવી કૃત્રિમતા વચ્ચે રાખી હતી, કેટલી વ્યથા વચ્ચેથી તેઓ આ શબ્દો બોલી શક્યા હતા, તે સીતા સારી રીતે સમજી ગઈ. તે કંઈ નયને દાદા સામે જોઈ રહી. હાય, આંખમાં ધૂળ નાખવાનો કેવો મિથ્યા પ્રયત્ન ! તેઓ જે દિશાએ જુએ છે, તે દિશાએ પોતાનું મન છૂપાવવાનો પ્રયત્ન ખુલ્લો પડી જાય છે; આવી જ દશા ઇશ્વાનીની છે, તે પણ પોતાના મનને છૂપાવી શકતી નથી. વાતવાતમાં સીતાની ચતુર દ્રષ્ટિ હૃદયને જોઈ લે છે. જમતાં જમતાં ઇશ્વાની જ્યારે કાળીઓ હાથમાં રાખીને સ્થિર થઈ જતી, ત્યારે સીતા કહેતી : ‘ મા, જમવાનું બંધ રાખીને શું વિચારી રહ્યા છો ? ’ આ

પ્રશ્નથી ઈશ્વાની ચમકતી અને મનને છપાવવા ઝાંખુ હાસ્ય હસી લેતી. પછી શું આ હાસ્ય હતું? એ તો હાસ્યના સ્વરૂપમાં હૈયાનું રૂઢન હતું. રૂઢનને હાસ્યના વચ્ચે પહેરાવવાથી રૂઢન કદી છપાઈ શકતું નથી.

અને મરણના કિનારે ઉભેલા વૃદ્ધ સંભાળ પુર્વક પોતાની જાતને છપાવવા દૂર દૂર જ રહેતા હતા. સીતા બરાબર જોતી આવતી, અગાઉ દાદા કોલાહલ વચ્ચે જીવન વિતાવવાનો પ્રયત્ન કરતા—હવે તે એકાએક નિર્જનતાના પક્ષપાતી બની ગયા છે. નિર્જનતામાં તેઓ પોતાનું સ્વરૂપ પ્રગટ કરી શકે, સર્વદા કૃત્રિમ ભાવના આવરણની જરૂર ન રહે. પરંતુ એકાંતમાં રહેવા કરતાં લોકોની વચ્ચે રહેવું તેમના માટે સારું હતું. પહેલાં બ્યારે તેઓ જમિનદારીના કામકાજમાં રચ્યા પચ્યા રહેતા, ત્યારે માનસિક બ્યથાની વાતો દૂર રહેતી. આ જોઈને સીતાએ ધણી વાર કહ્યું હતું: ‘દાદા શું આખો જીંદગી જમિનદારીના કામકાજમાં રૂબેલા રહેશે? પરબવનું કાર્ય કર્યા બગર શું આ બવને આમને આમ પુરો કરશે?’ દાદા હસીને કહેતા ‘પોતાનું કામ તો દરેકે કરવું જ જોઈએ ને! પહેલાં જ્યોતિ આવી જાય, તેને તારી પાસે ખેસાડું ત્યાર પછી તમારી સંપત્તિ તમને સોંપી દઉં, પછી હું નીરાંતે આરામ લઈશ.’

આવા કર્મનિષ્ઠ દાદાની આ રીતની એકાંત પ્રિયતા જોઈ ને સીતાના પ્રાણને બારે આધાત થતો હતો. તેઓ હમણાં સવારથી બપોરના બાર સુધી ગૃહમંદિરમાં ખેસતા સીતા અટકાવેલા કમાડમાંથી જોતી, તેઓ પૂજા નહોતા કરતા, પરંતુ બગવાન આગળ નીરવ બાવે મનની વેદના ઠાલવતા. હાથમાના પ્રલોહાથમાં જ રહી જતાં, આંખના આંસુ ચંદનની વાટકીમાં પડતાં. હાથ પ્રણુ, શું એમની આત્મિક એકાગ્ર બાવે પૂજા સ્વીકારવા માટે જ એમને જીવતા રાખ્યા છે?

સીતાએ એક નિશ્વાસ નાખ્યો ત્યાર પછી તે ખોલી: “મનનું

આકર્ષણ તો ખરું હાહા, તેથી જ હું આવી છું. હવે કહો જોઈ શું કાર્ય માટે મને મનમાં યાદ કરી રહ્યા હતા ?”

ખિહારીલાલે કહ્યું: “પેલું પુસ્તક વાંચવા માટે. હવે આખમાં એવું બળ નથી રહ્યું કે હું જાતે વાંચી શકું! થોડા દિવસ પહેલાં મારી નબર ઘણી સારી હતી, કોઈ અથ કે પત્ર વાંચવા માટે મારે કોઈની ખુશામત નહોતી કરવી પડતી, અને આજે ખુશામત કર્યા વગર ચાલતું નથી.”

સીતાએ હુબ્બ સ્વરે કહ્યું: “હું તો આપની સેવા માટે જ રહી છું હાહા, બ્યારે જરૂર પડે ત્યારે મને ખોલાવી લેતા હોતો.....”

ખિહારીલાલે સીતાના મસ્તક પર હાથ ફેરવતાં કહ્યું: “એ તો હું જાણું છું મા, તું મારી સેવાદાસી છે, મારા હતા તે તો મારા મારા થયા નહિ એથી બગવાને તને મોકલી દીધી. હવે હું વધારે વખત જીવવાને નથી એ વાત સાચી છે એન. આજ સુધી બધા બા સહી લીધા હતા, આ વખતને બા છેક હૈયાના અંત સુધી પહોંચ્યો છે. આ બા શું સહી શકાય તેમ છે ? જેટલા દિવસ જીવું તેટલા દિવસ તારી જ સેવા સ્વીકારીશ. મનમાં કશું ન લાવતી એન,...તારો વૃદ્ધ દાદો બારે ખરાબ છે, પોતાનું લેણું કોઈ કાળે ઊડતો નથી.”

ઘણા દિવસ પછી તેઓ ખડખડાટ હસી પડ્યા. તેમના હાસ્યથી આખો ઓરડો જાણે હસવા માંડ્યો. રાખાલે દારમાંથી અદ્વિગ બાવે ડોકીયું ક્યું.

હાસ્ય રાક્યા પછી વૃદ્ધે કહ્યું: “જેયું સીતા, આજ ઘણા દિવસો પછી મને હસતો જોઈને રાખાલ ધારી ધારીને જુએ છે. એના મનમાં થતું હશે, હું પાગલ થઈ ગયો છું. એમ થયું હોત તો બાણું સાઈ થાત. પણ પાગલ કોણ થાય તે જાણે છે ? જેનું લોહી મરમ હોય...એકાદ આઘાત લાગતાં જ જેનું મસ્તક વિકૃત બની

જાય...તે માણસ જ પાગલ બને, હું કેવી રીતે થાઉં ? મારું લોહી
ઠંકુ છે...માથું પણ ઠંકુ છે...તેથી જ ઉપરા ઉપરી આઘાત લાગવા
છતાં એવોને એવો રહ્યો છું.”

ખોટા રાષ બતાવતાં સીતા બોલી: “ આપ જો આ રીતે મનમાં
આવે તે બોલશો તો! હું ચાલી જઈશ દાદા. ”

“ ના ના એન હવે નહિ બોલું. તું પુસ્તક વાંચ...રાત્રી ભર-
તનું ઉપાખ્યાન પૂરું કર...હું પડ્યો પડ્યો સાંભળીશ. ”

અંધ લઈને સીતા દીપક પાસે બેઠી.

માયાવાદીના સામે કેવું અપૂર્વ દ્રશ્ય ! રાગભરત વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્રના હાથમાં રાજ્યભાર સોંપીને વનમાં ગયા હતા. ત્યાં ભગવાનને મેળવવા માટે કઠોર તપસ્યા કરતા હતા. એક દિવસ વનમાંથી તેમને હરણનું અચ્ચું મળી આવ્યું.

પુત્ર, કલત્ર, રાજ્ય, સંસાર અને સંસારના બધાં આકર્ષણો જેમણે છોડી દીધાં હતાં, તેમણે પોતાનું મન એક હરણના અચ્ચામાં પરાંતી દીધું. માયાનો કેટલો પ્રતાપ, તપસ્વીઓના મનને પણ ચળાવી દે, — માયાના પ્રભાવથી માણસ પોતાનું લક્ષ્ય પણ ચૂકી જાય ! જે માયાનો ત્યાગ કરીને રાગભરત વનમાં આવ્યા હતા, તે માયા અહીં પણ તેમની પાછળ પડી હતી.

હરણખાળ તો એક વનવાસી પ્રાણી હતું. એક દિવસ પોતાની સ્વાધિનતાનો સંપૂર્ણ ભાવે ઉપભોગ કરતું તે વનમાં ચાલ્યું ગયું. પણ રાગભરતના પ્રાણમાં કેટલી વ્યાકુળતા જગૃત ચઢી... હરણના વિચોગથી તેમણે રડવા માંડ્યું. અરેરે તે ક્યાં ચાલ્યું ગયું ? ભરત કોઈ પાગલની માફક વનેવનમાં શોધવા માંડ્યા, તેમની આંખોમાંથી શ્રાવ-

જુની ધારા વરસી રહી હતી. એમના મનમાં થતું-એ હરણ કેટલું મનોહર હતું, કેવું ગેલ કરતું હતું, ખોળામાં આવીને કેવું લાડ કરતું હતું, એના પ્રાણમાં કેટલી મમતા હતી ?

ઊવટે હરણના વિયોગમાં મૃત્યુ થયું. કયાકારે ખૂબ સુંદર ભાવે વર્ણન કર્યું હતું--મૃત્યુ કેવી રીતે ધીરે ધીરે પગલાં માંડતું આગળ વધી રહ્યું છે. મૃત્યુ સ્પષ્ટ ભાવે જણાવતું હતું...પોતે આવી રહ્યું છે. પરંતુ તપસ્વી ભરતના માનસ નેત્ર સામે તો હરણનાખાળ સિવાય અન્ય કશું નહોતું. તેની બાહદુરિય ધીરે ધીરે હુપ્ત થઈ રહી હતી. છતાં તે ઝાંખી નજરે જોતા હતા, હરણનું બચ્ચું આવે છે કે નહિ. તે ન આવ્યું, તે આવશે પણ નહિ. જે એકવાર સ્વાધિનતાનો સ્વાદ આપે, તે શું ફરીવાર બંધનમાં પડવા આવે ? તે કદી પાછળ નજર કરે જ નહિ, સામી નજર રાખીને આગળ જ વધે જાય.

ખિહારીલાલે સ્થિર મનથી આ ઉપાખ્યાન સાંભળ્યું. આ ઉપાખ્યાન ધણીવાર તેમણે અન્ય કયાકારે પાસેથી સાંભળ્યું હતું, ધણીવાર પોતે વાંચ્યું હતું, પરંતુ કદી આ ઉપાખ્યાન જુનું નહોતું બન્યું. આજ સીતાના મોઢેથી આ ઉપાખ્યાન જોટલું સુંદર લાગ્યું હતું, તેટલું સુંદર અગાઉ કદી નહોતું લાગ્યું. વાંચતાં વાંચતાં સીતાનો કંઠ સ્વર ધણે કરણ થઈ ગયો હતો, તેનું હૃદય વલોવાઈ રહ્યું હતું.

“ નારાયણ, મુક્તકર, મુક્તકર, તારા આ સેવકને, આ જન્મની વાસનાઓ અને ઇચ્છાઓ ભોગવવા ખાતર ફરીવાર આ દુઃખમય સંસારમાં જન્મ ન લેવો પડે પ્રભુ ! કેટલાય રૂપે કેટલીય વાર પરીક્ષા લીધી છે, એ બધી પરીક્ષામાં ધણીવાર સફળ નહિ થયો હોઉં તે બાજુ છું. મને દહતા આપો, મને બળ આપો, મને સાહસ આપો, મને સત્યજ્ઞાન આપો. હવે જે પરીક્ષા આવે તેમાં હું ઉત્તિર્ણ થઈ શકું એવી મને પ્રેરણા આપો, જંદગી દેયું આ પ્રમાણે ઝાંખી રહ્યું હતું.

રાજા ભરતની કથા સાંભળતાં સાંભળતાં પહેલાં તો વૃદ્ધની આંખો બીની ચર્મિ ગઇ હતી. સીતાએ જ્યારે વાચન પુરું કરી કાઢને લક્ષ્ય રાખી નમસ્કાર કર્યા અને દાદા સામે જોયું, ત્યારે તેમના ચહેરા પર અગાહિનઃ જેવો હિંદોગ નહોતો. વૃદ્ધનો ચહેરો પ્રકાશમાન બની ગયો હતો. જાણે માર્ગમાં ભૂલા પડેલા મુસાફરને પોતાનો માર્ગ મળી ગયો ન હોય !

આંખી નજરે સીતા તરફ જોતાં મિહારીલાલે પુછ્યું : “ કંઈ સમજી શક્યાં બેન ? ”

સીતાએ કામળ સ્વરે કહ્યું : “ મારામાં જેટલી સમજ છે, તેટલુંસમજી શકી છું દાદા. મને સમજાયું,—માયામાં લુબ્ધ રહેવાથી બાવી જ સ્થિતિ થાય, માયા જ આપણને ચક્કરે ચકાવે છે. રાજા ભરતનું દષ્ટાંત આપીને પુરાણકાર આપણને સાવધ બનાવે છે. માણસ જ્યારે જન્મે છે દાદા, ત્યારે તે એકલો ખાલી હાથે આવે છે, પહેરવાનું વસ્ત્ર પણ લઇને આવતો નથી. સંસારમાં આવી સંસારની માયામાં મસ્ત બનીને જ તે ધનવાન અથવા સંપત્તિવાળો બની શકે છે. સંસાર એને બૂલમાં રાખવા માટે માતાપિતા, સ્ત્રીપુત્ર, ધન—અર્થે સધળું આપે છે. અને જ્યારે માયાની આંખ ફેરે છે ત્યારે બધું ખુંચવી લે છે. આ માટે આપણે હૃદયમાં વ્યથા ભોગવીએ છીએ, દારણ દુઃખથી રડીએ છીએ ! આપણે શું એવો વિચાર કાઢ દિવસ કરીએ છીએ, આપણે સહુ ખાલી હાથે આવ્યા છીએ અને ખાલી હાથે જવાના છીએ ? આ સંસારની બહાર એ બધા માતાપ, સ્ત્રી, પુત્ર, સ્વામી, ભાઈ કે બહેન રૂપે કાઢ પાસે નહોતા હિંમ્મ,—આ બધા મિથ્યા પ્રલોભનો બતાવીને સંસારની માયાએ આપણા જ્ઞાનને ઢાંકી રાખ્યું છે. ફરીવાર જ્યારે વિદાય લઇશું ત્યારે આ માયાના સંગી કાઢ સાથે નહિ આવે. આ જીવ મુક્ત છે, આ માટે સ્વેચ્છાએ

અંધનમાં પડે છે...શા માટે માયાના રંગનો હળવો ઢાંધ હૈયે ધારીને વારંવાર આ સંસારના ખોળે જન્મે છે ? મત જન્મનાં કર્મફળ ભોગવવા આ જન્મે જન્મવું પડે છે...અને નવાં કર્મોથી અંધાવું પડે છે, આ જન્મના અંધનો તોડવા જતાં નવાં અંધનોથી અંધાવું પડે છે, પરિણામે આપણી મુક્તિ કદી થશે નહિ. કેટલાય જન્મો સુધી આ રીતે આવવું પડશે, આઘાત સહવા પડશે, ફરી જવું પડશે, એ બધું કોણ જાણે છે ? આપણે આ સાવ સહજ અને સરસ સાત્ત્વ જાણવા છતાં ભૂલી જઈએ છીએ, તેથી લાખો વાર આવીએ છીએ અને જઈએ છીએ, કોઈવાર પુરુષોતા પામી શકતા નથી. આ સંસારને જ સાર માનતા આવ્યા છીએ...પણ આ સંસાર ઉપર એક સ્થાન છે-જ્યાં આપણે જવું જ પડશે-એ સ્થાનનો વિચાર એક દિવસ માટે પણ આપણે હૈયામાં ધારતા નથી.”

સાંભળતાં સાંભળતાં વૃદ્ધનાં નયનો પ્રેમવશ ખની ગયાં. ઓહ, સીતા આટલું બધું સમજે છે, એવું તો કદી ધાયું જ નહોતું. બારે અવાજે તેમણે કહ્યું: “ બહુ દુઃખ થાય છે દિકરી, જોણે તારો...”

દાદાનાં કહેવાનો ભાવ અનુમાનથી પારખી લઈ સીતા મૃદુ તીરસ્કાર સહ બોલી: “ ના, આપની મુક્તિ કોઈ કાળે નહિ થાય દાદા-આકડી મોટી ઉંમર થઈ છતાં આપ કશું કરી શક્યા નહિ. મને જેટલી નજીક મેળવી શક્યા છો, તેટલી નજીક મને પરણાવીને મેળવી શકત ? દાખલા તરીકે તમારા પૌત્ર સાથે મારાં લગ્ન થયાં હોત, તો શું આ રીતે હું આપની થઈ શકત ? મારા માથા પર જે કર્તવ્ય મૂક્યું હોત, તે મારે પહેલાં બજાવવું પડત. એમ થાત તો આ રીતે પુસ્તક સાંભળવું, સેવા પામવી વગેરે તમારાથી બનત જ નહિ. ભગવાન જે કરે છે તે સારા માટે જ કરે છે.”

“ સાચી વાત છે બેન, ભગવાન જે કરે છે તે સારા માટે જ

કરે છે. આ બધું જાણું છું-સમજું છું, છતાં કાંઈ કાંઈવાર મન અંચળ થઈ જાય છે અને મનમાં દુઃખ થયા કરે છે.” આટલું કહીને તેઓ વિચારમાં પડ્યા.

સીતાએ ધીરે ધીરે કહ્યું: “ મા એ કહ્યું હતું પૂજા આવે છે. આ વખતે...”

જરા હસીને બિહારીલાલે કહ્યું: “ માની જેવી ઈચ્છા હશે, તેવી જ પૂજા થશે. મા ઈચ્છામયી છે, એની ઈચ્છા પ્રમાણે બધું આપ્યા કરે છે એન. માની ઈચ્છા એવી છે કે આ વખતે ભક્તના હરમાં આકાંક્ષર વગર આવવું.”

સીતાએ કહ્યું: “ એ સારી વાત છે...પણ ખવરવવું...રેવું...”

બિહારીલાલે કહ્યું: “ જેવી માની ઈચ્છા.”

બહીષ્કર મૌન ભાવે બેસી રહ્યા પછી સીતા બોલી: “ દાદા, હું એ પ્રશ્નો ચર્ચવા માટે આવી હતી. એક તો પૂજાની વ્યવસ્થા અંબધી અને મેં સાંભળ્યું છે કે, પ્રજા ઉપર ભારે અત્યાચાર થઈ રહ્યો છે.....”

બિહારીલાલે ઉદાસ ભાવે કહ્યું: “ જેવી ઈચ્છામયીની ઈચ્છા એન !”

એકાએક તીવ્ર સ્વરે સીતા બોલી ઉઠી: “ ના દાદા, આ બધું ઈચ્છામયીની ઈચ્છા કે શ્રીધરની ઈચ્છા કહીને જવું ક્યું નહિ ચાલે. ભગવાન કંઈ એમ નથી કહેતા કે તમે ગરીબ પ્રજાજનોના બરમા પર ફટકા લગાવો...હું એ જોઈને રાજી થઈશ. ભગવાનની ઈચ્છા તો એવી છે કે જીવ જીવનું રક્ષણ કરે, પાલન કરે, શક્તિ હોય ત્યાં સુધી અન્યનો ઉપકાર કરે.”

જરા હસીને બિહારીલાલે કહ્યું: “ મારા પર રોષ આવ્યો મા ? મને સંભળાવવા માટે તું આ કહે છે તે હું બરાબર સમજું છું. પણ કહે જોઈ, મારામાં હવે કંઈ શક્તિ રહી છે ? એકવાર મારા સામે ધારીને જો...પછી તારે જે કહેવું હોય તે મને કહે.”

સીતાએ શાંત સ્વરે કહ્યું: “ તમારી સામે જોઈને જ કહું છું દાદા ! તમે કર્મવીર હો, તમારું જીવન કર્તવ્યહીન નથી, કર્તવ્ય વગર એક પણ પણ તમે વિતાવી શકતા નથી. મોટા આઘાત લાગવાથી આપ પછાદ પડ્યા હો, આપના મનમાં થાય છે, હવે ઉભું થવાશે નહિ. પણ એક વાર આપ ઉભા થઈ જુઓ...આપનું મનોબળ આપનામાં શક્તિ રહેશે. હું આપને દિવસ રાત ધારી ધારીને જોઈ છું, ધણીવાર તમને કહેવાનું મનમાં થતું પણ કહી શકતી નહોતી. આપને ઉઠવું જ પડશે...જ્યાં સુધી દેહમાં જીવન છે ત્યાં સુધી તમે વિશ્રામ લેખ શકશો નહિ. હું સમજું છું, આપ ઉભા થઈને મનને અન્ય કાર્યમાં ગુંથશો એટલે આપની બધા ઓછી થશે...શાંતિ મળશે મૌનભાવે પડ્યા રહેવાથી માણસના મનમાં અનેક અશાંતિ જન્મીત થાય છે. કાંઈ પણ એકાદ કામમાં ગુંથાઈ જવાથી ચિંતા કે વિચારો આવતો નથી. આપના મનમાં કદાચ ચશે કે હું આપના પર અન્યાય અત્યાચાર ગુજારી રહી છું. પણ દાદા, એવું કશું ન માનશો, આપની સ્થિતિનો અભ્યાસ કર્યા પછી હું આપને કામમાં ગુંથાવાનું કહું છું.”

“ ફરીવાર સંપત્તિના કાદવમાં ધકેલવા માગે છે એન, ભગવાનનું નામ પણ નહિ લેવાડે ? ”

સીતાએ ગંભીર સ્વરે કહ્યું: “ ખોટું ન સમજો દાદા, સંપત્તિને તમારી પોતાની માનીને કામ કરશો તો જરૂર કાદવમાં ખૂંચી

જરી. અત્યારે આપનું કહી શકાય એવું સંસારમાં કોઈ નથી. સંપત્તિથી આત્મગ્ધાન ન થાય, તે હું બરાબર સમજું છું. પણ આપ આ સંપત્તિ પરાઈ માનીને જ કાર્ય કરજો, આપ આ સંપત્તિના માત્ર મેનેજર છો, - જગવાનની ઈચ્છાથી આપને એની સંભાળ રાખવી પડે છે. તમારી પ્રજા સામે નજર કરો, હજારો જીવ તમારી સામે મીટ-માંડીને બેઠા છે. હંમેશા જે લોકો તમારા બારણા ખખડાવે છે, કિતર નથી મળતો એટલે નિરાશ હોયે આત્મા જાય છે, તે લોકો સામે ધ્યાન આપવું એ શું તમારા ધર્મ નથી ? આપ કાર્ય કર્યે જાઓ... કાર્યનું ફળ જગવાનને અપેક્ષા કરી દો. તે દિવસે ગીતા વાંચતા હતા... જગવાને કહ્યું છે.....”

એક આજ્ઞાસ મરડી બિહારીલાલે કહ્યું: “ સાહે, સાહે, હવેથી હું સમજું કામ કરીશ, હવેથી તારે પણ મારી સાથે જ રહેવું પડશે સમજી એન ! આંખે બરાબર જોઈ શકાતું નથી, કાને બરાબર સાંભળી શકાતું નથી, કામ કરવા જતાં ધણા દિવસના વિરામના લીધે થાક પણ લાગશે, એ વખતે તું મારી પાસે હો તો મને બળ આપી શકે. એન, આજ તારી સિતાર હાથમાં લે અને એકાદ ગીત સંભળાવ.”

“ અત્યારે નહિ દાદા, અત્યારે તો તમારા પગને જરા માલીશ કરી દઉં. આજ એક જ રાતમાં તમારે સંપૂર્ણ સ્વસ્થ થવાનું છે, કાલ સવારે હું પોતે તમને બહાર કાઢીશ.”

“ મારી સાથે તારે પણ આવવું પડશે.”

“ જરૂર પડશે તો આવીશ એમાં શું દાદા, આપ હમણા હમણા આળક જેવા બની ગયા છો. કોઈ કોઈ વાર વૃદ્ધ દાદા માફક માનપુર્ણ ઉપદેશ આપો છો અને કોઈ કોઈ વાર આળક જેવા બની

જાઓ છો. હું જો તમારી પાસે નહિ રહું તો તમને ધમકાવશે
કોણ ? અધા આપનાથી કરતા ચાલે છે, હું આપનાથી નથી કરતી
અફને ? ”

મિઠ્ઠાચીલાલે સ્તિગ્ધ સ્વરે કહ્યું : “ દિકરી, હું તો તારો પુત્ર
હું. કોઈ વાર તું ધમકાવે, કોઈ વાર મારે અને કોઈ વાર હેતથી
ખોળામાં પથ્થુ લે. તારી પાસે હું મારી જાતને હળવી કરું એટલે
અસ. અને મારા વિસામાતું સ્થાન તારા સિવાય ખીજે
ક્યાં હતું ? ”

અંતઃપુરના એકાંતવાસમાંથી આવેલ ધણી દિવસે બિહારીલાલ કચેરીમાં આવ્યા. રાખાલ હુકો બરીને મૂકી ગયો. કચેરીના મુનિમે માણસો કંઈક ગભરાટ અનુભવવા લાગ્યા. મેનેજરખાણુને બોલાવવા માણસ રવાના થયો.

હુકો પીતાં પીતાં બિહારીલાલે ગંભીર ચહેરે સામે ઉભેલા વીરેન્દ્રભોઝ તરફ જોઈને કહ્યું: “મેં સાંભળ્યું છે કે મેનેજરખાણુ નિયમ મુજબ કચેરીમાં આવતા નથી, આ વાત સાચી છે?”

વીરેન્દ્રે માથું ખજવાળતાં કહ્યું: “વાત સાચી નથી. કચેરીમાં નિયમિત આવે છે, પણ છેલ્લા દેટલાક દિવસથી તેમનું શરીર બગડ્યું છે એટલે...”

નયનો વક કરતાં બિહારીલાલે બીજો પ્રશ્ન કર્યો: “મારા કાને વાત આવી છે...પ્રજા ઉપર ભારે અભ્યાચાર થઈ રહ્યો છે...પરાબર છે ને?”

ચતુર વીરેન્દ્ર તરત બોલી ઉઠ્યો: “એવું તે બને! પ્રજા ઉપર અભ્યાચાર કરવાની કોની મરદુર છે? હું પ્રજાજનોને એકઠા કરું...આપ એમના મોઢે જ બધું સાંભળો એટલે સત્ય વાત સમજાઈ જશે.”

ખિહારીલાલે કહ્યું: “લોકોને બોલાવવાની જરૂર નથી.”

સુશીલ આવ્યો અને નમસ્કાર કરીને ઉભો રહ્યો. તે ખરેખર પ્રમાણિક અને સારો માણસ હતો; ગામડામાં આવીને વારંવાર મેલેરીયાનો ભોગ ખનતો હતો, કાંઈ પણ ઉપાયે મેલેરીયા ખસતો નહિ.

ખિહારીલાલે તેના ચહેરા પરથી બધું જાણી લીધું. એ સંબંધી કશું ન કહેતાં શાંત સ્વરે પુછ્યું: “પૂજા આવી ગઈ સુશીલ, એ માટે કશો પ્રયત્ન કર્યો છે કે નહિ?”

સુશીલે કહ્યું: “શું કંઈ કહો, વારંવાર તાવમાં સપડાઈ છું...બે દિવસ સારા જાય છે ત્યારે.....”

વચ્ચે જ ખિહારીલાલે કહ્યું: “એ તો તારો ચહેરો જોઈને જ સમજાય છે. આ વખતની પૂજા મને તે રીતે પતાવી નાખ, ત્યાર પછી બે ત્રણ માસની રજા લઈને કાંઈ યોગ્ય સ્થળે હવા ખસીને કરવા જજે, શરીર સાફ થઈ જશે. હં...પૂજા માટે શ્રી વ્યવસ્થા કરી છે?”

સુશીલે પોતાના ટેવલના ખાનામાંથી એક યાદી કાઢીને ખિહારીલાલ સામે મૂકી. ચક્ષમા ચડાવીને ખિહારીલાલે તે વાંચી. ત્યાર પછી સુશીલના હાથમાં પરત કરતાં કહ્યું: “આમ તો ઠીક છે. પણ ક્યાંક જરા વધારે પડતું લાગે છે. નાટક મંડળી, કોર્ટન વગેરે આ વખતે કાઢી નાખવું છે. આ બધો ખોટો ખર્ચ છે, આ કરતાં દેશના કાર્યમાં ઘેસા નાખવામાં આવે તો યોગ્ય ગણાય. ખોટો વ્યય કરવાની કશી જરૂર નથી.”

કશું બોલ્યા વગર સુચના પ્રમાણે સુશીલજાણુએ યાદીમાંથી ફેટલીક લીંટીઓ છેકી નાખી.

આ રીતે કાપ કરવાથી આશ્વરે કેટલા રૂપિયા બચશે એની મનમાં ગણતરી કરીને બિહારીલાલે કહ્યું: “એક દિવસે મેં કહ્યું હતું, દેશના કાર્યમાં કંઈક આપીશ, આ વાંત તને યાદ છે ?”

મુશીલખાણુએ કહ્યું: “હા.....તથેક માસ પહેલાં.....પંદર હજાર રૂપિયા.....”

“હા, એ રૂપિયા અપાઈ ગયા છે તે હું જાણું છું. ખીજા પાંચ હજાર રૂપિયા આ વખતે આપવા છે. કુખી માણસોના કલ્યાણ અર્થે આ પૈસા આપવાના છે તે ભૂલી ન જતો.”

મુશીલે હિસાબના ચોપડા લાવીને બિહારીલાલ સામે મુક્યા; બિહારીલાલે વિસ્મયથી કહ્યું: “આ બધું શું છે ?”

“બધો હિસાબ.....” મુશીલ વાક્ય પુરું કરે તે પહેલાં જ કુખે કહ્યું: “આત્મારે આ બધું તપાસવા હું નથી આવ્યો. પહેલાં પૂછાનું કાર્ય પતી જવા દે, ત્યાર પછી હિસાબ તપાસી જમજ.”

સંકુચિત ભાવે મુશીલે બધા ચોપડા લઈ લીધા.

કુખો પીતાં પીતાં બિહારીલાલે કહ્યું: “તારો સાથે મારે એક વાત ચર્ચાવી છે. સાંજના તને ઠીક હોય તો એક વાર આવી જજે. એટલે વાત પતી જાય. બધા દિવસથી મનમાં એક વાત ઘોળાયા કરે છે, પણ ચોખ્ખ સમયના અભાવે કંઈ કહી શક્યો નથી.”

લગભગ અગીઆર વાગ્યા મુધી કચેરીમાં રહી, પૂજા સંખંધી જરૂરો સૂચનાઓ આપી બિહારીલાલ ઉઠ્યા. રાખાલ તેમની પાછળ ગયો. સ્નાનાદિથી નિવૃત્ત થઈ શ્રીધરની પૂજા કરી તેઓ જમવા બેઠા. ઈશાની થોડે દૂર બેઠી, સીતા બાળુમાં બેસીને પાંખો નાખવા માંડી.

મુકુ કંઈ ઈશાનીએ કહ્યું: “પ્રતિષ્ઠા થઈ ગઈ છે બાપુ, પૂજાના કેટલાક દિવસોમાં લોકોને જમાડવાની વ્યવસ્થા કેવી રીતે કરવી છે ?”

પુત્રવધૂના પીળા પડી ગયેલા ચહેરા સામે જોઈને વૃષ્ઠે કહ્યું:
“ તારાથી દેવીનો ભોગ નહિ રાંધી શકાય મા ? ”

સીતાએ કહ્યું: ‘ માને લગભગ રોજ જવર આવે છે દાદા,
કાલ રાતે જવરનો વેગ ધણો હોતો, અત્યારે પણ સામાન્ય વેગ છે.
મા દેવીનો ભોગ નહિ રાંધી શકે. હું રાંધું તો ચાલશે ? ’

પરિદાસ બર્બા સ્વરે ખિદારીલાલે કહ્યું: “ તું રાંધી શકીશ ? ”

“ જરૂર રાંધી શકીશ દાદા, વચ્ચે વચ્ચે રસોયણ માંદી પડે
છે ત્યારે હું જ બધાની રસોઈ તૈયાર કરું છું. ”

ખિદારીલાલે સીતાના તેજોમય વદન સામે જોઈ ગંભીર બાવે
કહ્યું: “ તારાથી નહિ બને બેન. ”

સીતાનો ચહેરા પડી ગયો. તે બોલી: “ શા માટે નહિ
બને દાદા ? ”

ખિદારીલાલે કહ્યું: “ અમારો નિયમ છે સ્વગોત્રા વગર અન્ય
કોઈ સ્ત્રી દેવીનો ભોગ રાંધી શકે નહિ જો અમારા વંશમાં કોઈની
સાથે તારાં લગ્ન થયાં હોત, તો તને આ અધિકાર જરૂર મળત.
બધા અધિકાર તને મળી શકે છે, માત્ર આ એક જ અધિકાર તને
નથી મળી શકતો. સ્વગોત્રા વગર આ અધિકાર કોઈને આપી
શકાતો નથી. ”

આઘાતથી સીતાનો ચહેરા વળતી પણ ઝાંખો પડી ગયો. તે
આ વૃદ્ધને કવી રીતે સમજાવે-માત્ર એ ચાર મંત્રો બેલવાથી જ
જ લગ્ન થઈ જાય છે, એવું નથી એનાં લગ્ન તો થઈ ગયાં છે.
બહે જ્યોતિર્મય તેને પત્ની તરીકે ન સ્વીકારે, અન્ય કોઈને જીવનની
સહચારિણી તરીકે મહણ કરે, છતાં તે તો તેની જ સ્ત્રી છે. તે
વાગ્દેહતા છે...જ્યોતિર્મય તેનો સ્વામી છે. લોકો આ સત્ય બહે ન

માને, કારણ કે લોકો ખાલ કિયાને જ માને છે.....પણ ભોગનો સ્વીકાર કરનારી દેવી તો સખળું જાણે છે.

ધડીક નીરવ રહીને તે બોલી: “દાદા આપ જ કહેતા હતા, ભક્ત જે કંઈ આપે તે ભગવાન સ્વીકારે છે; એક માત્ર સ્વમેત્રા ન હોવાના અપરાધે શું મા મારા હાથનો ભોગ નહિ સ્વીકારે? આ કંઈ આપના એકલાનાં નથી દાદા, એ જેમ આપના મા છે, તેમ તેમ મારાં પણ છે. આપને સેવાનો અધિકાર હોય, તો મને શા માટે નહિ?”

મિહારીલાલ જરા હસીને બોલ્યા: “તું બરાબર કહે છે સોતા, પરંતુ આમાં મારું કશું ચાલે તેમ નથી. હું સમાજમાં રહું છું એટલે મારે સમાજના સઘળા નિયમો માન્ય રાખવા જોઈએ. માની પૂજા હિન્દુ સમાજમાં ચિરંતન નિયમ પ્રમાણે ચાલી આવે છે, એ નિયમનું પરિવર્તન કરીને નવી પ્રથા પાડવાની યોગ્યતા મારામાં નથી. મા તો સહુની જનની છે. માની નજરે હું, તું કે કોઈ અદ્વિત વચ્ચે કશો ભેદ નથી. સહુ સરખા છે. પરંતુ સમાજ વચ્ચે રહેવું હોય ત્યાં સુધી સમાજના નિયમો સ્વીકારવા જ જોઈએ; નહિ તો સમાજ અવ્યવસ્થિત બની જાય અને એકતા રહે નહિ.”

સીતાએ કહ્યું: “આપ કહેશો કે પ્રાચીન કાળમાં જે લોકોના હાથે સમાજ-ધર્મનું સ્થાપન થયું છે, તે લોકો જ આ બધા નિયમો ધડી ગયા છે. સંભવ છે, એમાંનાં કોઈએ આવું વિધાન ક્યું હોય. પણ તે કાળે જે દષ્ટિ અને વ્યવસ્થા હતી, તે અસાર નથી રહી એમ જરૂર કહી શકાય આપણે દિવસે દિવસે નવા નિયમો ઉભા કરી કરીને ધર્મને વધારે ઉજાડ અને મદિમાવંત બનાવવા મથીએ છીએ; પરંતુ એથી વધારે અવનતિ થાય છે તે આપણે જોઈ શકતા નથી. એક વાત કહું છું તે સાંભળો દાદા, આ કોઈ અદ્વિત ધટના નથી

પણ નજરે નજર નેચેલી છે. એકવાર હું મારા બાપુ સાથે દેશમાં આવી હતી. ગામમાં એક રાધાકૃષ્ણનું મંદિર હતું. એક દિવસ કંઈક ધમાલ થવાથી હું પણ મારા બાપુ સાથે મંદિરમાં ગઈ, જોયું તો ધણી માણસો એકઠા થઈ એક માણસને મારી રહ્યા હતા. હું જાણી શકી, તે માણસે થોડા દિવસ પહેલાં એક સ્વપ્ન જોયું હતું. સ્વપ્નમાં તેણે પોતાના હાથે રાધાકૃષ્ણની પૂજા કરી હતી. આ સ્વપ્ન જોવા પછી તે માણસ પોતાના હાથે હાકારજીની પૂજા કરવા ખાતર લગભગ પાગલ જેવો બની ગયો હતો. તે જાતનો ચમાર હોવાથી પૂજા કરવાનું તો દૂર રહ્યું, મંદિરમાં પ્રવેશ કરવાનો પણ તેને અધિકાર નહોતો. તેણે ધણી માણસો પાસે મંદિરમાં જઈ પૂજા કરવાની માગણી કરી.....પ્રાર્થના કરી.....પણ લોકોએ એને પાગલ કહી તરછોડ્યો.

તે દિવસે મંદિરમાં એકાંત હોવાથી તે ચમાર જાતોમાનો અંદર ગયો અને ભગવાનની પૂજા કરવા લાગ્યો. આ ગુન્હા બદલ તેને કેટલું સહનું પડ્યું તે જોઈને મને બારે આશ્ચર્ય થયું. લોકો એના પર અમાનુષી માર મારતા હતા, છતાં તે ચમારના ચહેરા પર જરાયે વેદના નહોતી, તૃપ્તિના આનંદથી તેનો ચહેરો પ્રકુલ્લ હતો; કારણ કે ધણી સમયની તેની આશા પુરી થઈ ગઈ હતી...તે ભગવાનના ચરણ પર ભાવનાના ફૂલો મૂકી શક્યો હતો. દાદા, આવી બકિત, આવો પ્રેમ અને આવી ભાવના રાખવા છતાં તે ચમારને મંદિરમાં જવાનો કે પૂજા કરવાનો કશો અધિકાર નહોતો; અને જે બાહ્યો કેવળ ધર્મી લઈને બેઠા હો, બકિત, શ્રદ્ધા, કે એવું કશું જેના પ્રાણમાં છે નહિ, તેઓ જ મંદિરમાં જવાનો અને પૂજા કરવાનો પરવાનો ભોગવે છે! શું આ યોગ્ય છે? માફ મન તો એમ જ કહે છે દાદા, એવા માણસોની પૂજા ભગવાન કદી સ્વીકારતા નથી...અને આ મહાપાપના કારણે જ ભગવાન આ લોકમાંથી જાણે ચાલ્યા ગયા છે, આપણે તો કેવળ પ્રાણહીન પુતળાની જ પૂજા કરીએ છીએ. માના મંગળદિવસો આવે છે...

અંગાળીઓના ઘેર મા પધારે છે, એનું સ્વાગત કોણ કરશે ? એની પ્રતિષ્ઠા કોણ કરશે. શ્રદ્ધા અને ભક્તિ વગરના માત્ર સુતરના ત્રણ ત્રાગડા પહેરેલા બાલકો જ ને ? આથી જ આજે માતો કામળ હાથ આપણા મસ્તક પરથી ઉઠી ગયો છે...શક્તિની પ્રેરણા આ કારણે જ આલી મધ છે, અને મંદિર દેવત વગરનું ખતી ગયું છે. આપણી પ્રાર્થનાઓ કેવળ મંદિરના પથરો જ સાંભળે છે...દેવતાનો પ્રાણ સાંભળતો નથી...કારણ કે આટલા અત્યાચારો અને અનાચારો વચ્ચે દેવતા કાઈ દિવસ રહી શકે જ નહિ. તે દિવસે ભગવાને ચમારના અંતઃકરણની પૂજા જરૂર સ્વીકારી હશે...એટલું જ નહિ પણ ભગવાન તે દિવસે જરૂર પ્રસન્ન થયા હશે. તમે જ કહો દાદા, જેના હૈયામાં આટલી ભક્તિ હોય. તેને શું પૂજા કરવાનો અધિકાર ન હોય ? ”

ખિહારીલાલ વિરિમત નેત્રે સીતાના વદન સામે જોઈ રહ્યા. શાનના પ્રકાશ વડે જળે સીતાનો ચહેરો ઝળહળો રહ્યો હતા. આવો પ્રકાશ તેમણે કાઈ દિવસ સીતાના ચહેરા પર જોયો નહોતો.

શાંત સ્વરે દાદાએ કહ્યું: “ તારા પ્રશ્નનો ઉત્તર હું નહિ આપી શકું બેન,—હું શીશમણી મહાશયને બોલાવું છું, તે જ ઉત્તર આપશે. ” થુંક હાસ્ય સહ સીતા બોલી: “ ના દાદા, એમની કશી જરૂર નથી, આપનો આદેશ હું મસ્તકે ચડાવું છું. ખરેખર હું તમારી સ્વજોત્રા નથી, મા મારા હાથનો પ્રસાદ નહિ સ્વીકારે, કદાચ સ્વીકારે તો પણ મારાથી આપી શકાય નહિ. ”

ઈશાનીએ કહ્યું: “ હું જ ખુબ રાંધી હમ્મશ, આપુ, સીતા મને સહાય કરસે. એ સિવાય ખીજ એક બે માણસોને મદદમાં લઇશ, એ મારે તમે કશી ચિંતા કરશો નહિ. ખિહારની રસોઈની વ્યવસ્થા કરી દેશો એટલે ખુબ ખરાબર થઈ જશે. ”

ખિહારીલાલે બોબન પછી હાથ મો ધોતાં ધોતાં કહ્યું: “ એ બધી વ્યવસ્થા થઈ ગઈ છે મા બધા સમયથી આ કામ નથી કરતો

એટલે એમ ન માનીશ કે હું બૂલી ગયો હોયશ. આની પૂજા તો એક નિમિત્ત છે, ખરું કામ તો દરિદ્રનારાયણની સેવા કરવાનું છે. બહારના કામની જવાબદારી મારા માથે છે...તું નિમિત્ત રહેજે. પણ તારી આ નરમ તખીયત જોઈને મને ચિંતા થાય છે, એકવાર કાંઈ સારા વૈદ્ય-દાકરતને શરીર બતાવવું જોઈએ.”

સીતાએ કહ્યું:—“ સુશીલભાઈ પાસે હોમિયોપેથી દવાઓ છે. મેં સગાચાર મોકલ્યા હતા, તેમણે દવા મોકલાવી છે.”

માથું હલાવીને બિહારીલાલે કહ્યું: “ તપાસ્યા વગર દવા આપવી તે યરાયર નથી. હું સુશીલને કહોશ, સાંજના વખતે આવીને તપાસી જશે.”

તેઓ ઉભા થયા.

શાંતિથી પૂજા પતી ગઈ.

પૂજના દિવસોમાં ઇશ્વાનીને થોડો થોડો જ્વર રહ્યા કરતો, પણ તેણે કશી દરકાર રાખી નહોતી. તેની સામે કર્તવ્ય જાગૃત થયું હતું, તેણે પોતાની નબળાઈ સામે જોયું જ નહિ.

તેના કાર્યમાં સીતા જરાયે સહાય કરી શકી નહિ; દૂર ઉભી રહીને તે માત્ર જોયા કરતી હતી. ઉત્સવમાં ખીજાં સગાઓ આવ્યાં હતાં. તેઓના હાથે જે કાર્ય થતું, તે કાર્ય પણ સીતાને ફાળે આવી શક્યું નહોતું.

સીતાનો દરમાયેલો ચહેરો જોઈને ઇશ્વાનીને ખૂબજ દુઃખ થતું હતું. હાય અમાગિની, તું જ આ ધરની વહુ થવા આવી હતી, તારા જ હાથે માતાનો પ્રસાદ મૂકાવાનો હતો.....પણ કશું ન બન્યું, શું ધાયું હતું અને શું થઈ ગયું ?

ઇશ્વાનીએ મોટી આશા બાંધી હતી, આ વર્ષમાં પુત્ર, પુત્રવધૂ સાથે માતા ચરણમાં નમશે. પરંતુ તેની આ આશા સાત ઉઘટ પાથટ થઈ ગઈ. આજે પુત્ર હોવા છતાં નથી, તે ધર્મત્યાગી બની ગયો છે.....અન્યનો ધર્મ ગયો છે. જેને વહુ માનીને લાવ્યા હતા, તે

કુમારિકા રૂપે જ બાણમાં ઉભી છે. ન્યોતિર્મય જીવતો હોવા છતાં
મા સામે આજ મૃત બની ગયો છે. તેણે પોતાના મસુર સમક્ષ
પ્રતિજ્ઞા કરી છે, આ ધરમાં કોઈ પણ ઉપાયે પુનઃ પગ મૂકવા
નહિ દે.

કદાચ તે આવે તો.....

માનું હૃદય નાચી ઉઠે.....ના.....એ હવે પાછો આવે જ નહિ
જો પાછા આવવાની એને ઇચ્છા હોત તો આ રીતે ધર્માંતર શા
માટે કરે? તે જાણે છે, કોઈ પણ દિવસે કદાચ સમાજ તેનો અપરાધ
જૂલી શકે છે અને તેને ખોળામાં લઈ શકે છે. પરંતુ દાદા કદી લઈ
શકશે નહિ. દાદા અતિ કડોર વિચારક છે. બલે તે એમનો એકનો
એક વંશધર રહ્યો, પણ દાદા કોઈ પ્રકારની ત્રુટી સહી શકે તેમ
નથી. આ સમાજમાં તે સ્થાન મેળવી શકે, પણ આ ધરમાં સ્થાન
મેળવી શકે તેમ નથી.....આ ધરના બારણાં હંમેશાં માટે દેવાઈ
ગયાં છે.

પૂજનો ઉત્સવ પુરો થયો અને ઇશ્વાનીએ શુશ્યાનો આશ્ચરો
લીધો.

સુશીલે ચિકિત્સાનો બાર લીધો હતો. તે નિયમિત જમિનદારના
અંતઃપુરમાં જતો આવતો, ઇશ્વાનીને તે માં કહેતો, સીતા સગપણના
દિશાએ તેની બહેન થતી. સીતા પ્રત્યે સુશીલને લાગી મમતા હતી.
સીતાના આગે જ દરિદ્ર સુશીલને બાણાળ્યો ગણાળ્યો હતો, પોતાની
બાણેજ સાથે પરણાળ્યો હતો, તે વખતે સીતા બાળક હતી. ત્યાર
પછી સીતાના પિતાની લાગવગથી જ સુશીલ બિહારીલાલની જમિ-
નદારીનો મેનેજર થઈ શક્યો હતો.

કાર્તિક માસ પુરો થવા આવ્યો, ઠંડીનો આભાસ ચારે

દિક્ષાઓમાં ઘેરાવા માંડ્યો.

ઈશ્વાનીને એક બે દિવસ તાવ ન આવે, અને વળી દશબાર દિવસ સતત તાવ આવી જાય. સીતા પ્રાણુ રેડીને તેમની સેવા કરવા લાગી. સીતાની અપૂર્વ સેવા જોઈને ઈશ્વાનીએ કહ્યું: “ દિકરી, અને પથારીમાંથી બેઠી કરવાનો પ્રયત્ન હવે મિથ્યા છે...આ મારી અંતિમ શ્વ્યા છે...હવે તો તારે શ્રીધર પાસે પ્રાર્થના કરવી જોઈએ કે અને તરત બોલાવી દેયો.”

સીતાએ દયાયેક્ષા સ્વરે કહ્યું: “ મા, આવું ન બોલશો...અને દુઃખ થાય છે.”

આજ ઈશ્વાનીને વધારે પડતો જ્વર આવ્યો હતો. તે શ્વ્યામાં ટૂંટીયું વાળીને પડી હતી. જ્વરનું દુઃખ ધણું હોવા છતાં તે શાંત આવે પડી હતી. જ્વરના વેગમાં વધારે ન બોલતું એવું ઈશ્વાનીએ નક્કી કર્યું હતું.

પૂજની સામગ્રી વ્યવસ્થિત કરીને સીતા આવી મંત્ર; ઈશ્વાનીના કપાળ પર હાથ મૂકતાં તેણે જોયું, આજનો જ્વર હંમેશા કરતાં ઊંચ છે. સવારે સાવ ઝોઝો તાવ હતો. સુશીલે તપાસીને કહ્યું હતું, આજ તાવ ઊતરી જશે. હેલ્થ નવ દિવસથી તાવ કંઈકે મોજો પડી ગયો હતો, તે પરથી સહુને વિશ્વાસ બેઠો હતો, હવે વળતાં પાછી લાગે છે; પરંતુ અત્યારનો જ્વર જોઈને વિશ્વાસની બધી સામગ્રીઓ ચીમળાઈ ગઈ.

સીતાના હાથનો સ્પર્શ થતાં ઈશ્વાનીએ ચમકીને કહ્યું: “ કોણ સીતા ? ”

“ હા મા, હું છું. આજ તો હંમેશા કરતાં વધુ જ્વર લાગે છે...શરીર તો જાણે સળગી રહ્યું છે ! ”

“ બહે સળગતું સીતા, અંતરમાં ક્યાયેલી આગ હવે બહાર નીકળવા મથે છે, બહે બહાર નીકળતી. આટલી આગ મેં મનમાં જાચવી રાખી હતી, તે આજ પુલ્લી થઇ ગઈ; હૈયું તો બચ્ચે બળીને રાખ થઈ ગયું છે...હવે બધી જગાણા દેહને સળગાવી રહી છે...દેહની રાખ થયા વગર એ આગ જ્વાલ નહિ થાય. મા, તારે શીતળ હાથ મારી જાતી પર મૂક...હૈયું તો શેકાઈ રહ્યું છે.”

પ્રજ્ઞાનીએ સીતા સામે જોયું. પ્રજ્ઞાનીનો ચહેરો ઝાંખો પડી ગયો હતો, તેના બને નયનો વાટે આંસુ ઉમરાઈ રહ્યાં હતાં. સીતાએ તેની જાતી પર હાથ ફેરવવા માંડ્યો. પ્રજ્ઞાની સ્થિર નજરે તેના સામે જોઈ રહી હતી.

સીતાએ પ્રજ્ઞાની સામે જોઈને કહ્યું: “ મા રડો છો ? ” કહી તેણે છેડા વતી આંસુ લૂછવા માંડ્યાં.

એક નિસાસો નાખીને પ્રજ્ઞાનીએ કહ્યું: “ ઘણી વેદના જાહે આંસુ નીકળી રહ્યાં છે મા...હું કોઈપણ ઉપાયે આંસુને રોકી શકતી નથી.”

સીતાએ સાંત્વના ભર્યા સ્વરે કહ્યું: “ જુઓ, આ તમારી મોટી ભૂલ છે મા,—તમે કોઈપણ ઉપાયે મનને સાંત્વન બાંધી શકતાં નથી. તમે માણસ છો, તમારામાં જ્ઞાન છે, બુદ્ધિ છે, જ્ઞાનાટ જ્ઞામાન્ય મનોવૃત્તિને વશ થઈ જાયો છો ? મન ઉપર સંયમ રાખો... જુઓ દાદાએ કેવી રીતે પોતાની જાતને સંભાળી લીધી છે. ખરી રીતે જોઈએ તો તમારા કરતાં દાદાને ઓછું દુઃખ નથી મા.”

પ્રજ્ઞાની ધ્રુજતા હાથે આંસુ લૂછવા ગઈ, સીતાએ લૂછી નાખ્યાં. વેદના ભર્યા સ્વરે પ્રજ્ઞાનીએ કહ્યું: “ તું ખોટું સમજે છે મા, મારા ખાતર મારી બચાનો વિચાર કરીને હું રડું છું, એવું ન માનીશ.

મને તો એ પણ સાંત્વના છે...હું બધું પામી શકી હતી પણ કામ્યના દોષે સમગ્ર ગુમાવી બેઠી. મારા આંસુ કેવળ તને જોઈને ઉભરાય છે દિકરી, મનમાં થાય છે, તારું સુકુમાર જીવન સાવ બચે બની ગયું. સંસાર જીવનની સમજણી આશાઓ, સમજો આનંદ અને સમજો ઉત્સાહ બાજે તારા જીવનમાંથી સાવ ભૂંસાઈ ગયો. તારું અગાઉનું હાર્ય આદ્યું ગયું છે, તારા પ્રાણનો આનંદ ઉડી ગયો છે... મારું પરિવર્તન તું જોઈ શકી છે...શું તારું પરિવર્તન હું નથી જોઈ શકતી સીતા ? હું પુરુષ નથી, હું તારા વૃદ્ધ દાદા જેવી પણ નથી કે અતિકષ્ણ સહિતે હાર્ય લાવીને હેયાનો બાવ છૂપાવી શકું. દિકરી હું એક સ્ત્રી છું, સ્ત્રીની કથા, સ્ત્રીની વ્યથા, સ્ત્રીનું હૃદય જ સમજી શકે... અન્ય કોઈ સમજી શકે નહિ.”

અચાનક આઘાત થતાં જેવો ચહેરો યદ્ય ત્ય, તેવો સીતાનો ચહેરો ઝંખવાણો પડી ગયો. પરંતુ વળતી પળે મનને સંસારી લઈ તે આંધું હસી અને બોલી: “ આપ પામલ બની ગયાં છો મા—મારે, શું હવે, —શું ગયું છે? સંસારમાં સંસારી રૂપે રહેવાની ક્ષમ્તા મેં કોઈ દિવસ કરી નથી, કોઈક દિવસ કરીશ પણ નહિ. આ તો સંસાર છે મા... લોકો આ સંસાર ને પરમ સુખમય માને છે. પણ હું અનુભવી શકી છું, સંસાર બયાનક દુઃખોથી બનેલો છે. જ્યાં સદાય આઘાત પ્રત્યાઘાત આવ્યા કરે અને હેયુ દયાઈ બળ, જ્યાં દિવસ રાત આંસુ અને નિસાસા નાખવા પડે. ત્યાં રહેવા કરતાં સંસારની માથા દૂર કરવી એજ વધારે સારું છે મા. વિષફળ દેખવામાં બધું આકર્ષક અને સુંદર હોય છે, શોભા તરીકે રાખી શકાય. , પરંતુ વ્યવહારમાં લઈએ એટલે તરત જ અંદર રહેલા ઝેરનું પારખુ ચઈ જાય. આ સંસારના અસારત્વનો પરિચય મેળવ્યા પછી જે લોકો વાસ્તવિક જાની છે, તે લોકો કદી પણ સંસારને વળગવા ક્ષમ્મતા નથી...માત્ર દૂર ઉભા રહીને જોયા કરે છે.”

પોતાનો પ્રશ્ન આ રીતે વાત કરીને સીતાએ હિઠાડી હાથો છે, તે ઈશ્વરી તરત સમજી ગઈ. ધીરે ધીરે મૌન રહીને તે બોલી: “મારી એવી આશા હતી કે...”

કદ આશા હતી તે સમજી જઈને સીતાએ વચ્ચે જ કહ્યું: “વધારે ન બોલો મા. તાવનું જોર છે વધારે ન બોલવું જોઈએ હું સુશીલ-બાઈને બોલાવવા માથુસ મોકલું છું...તેઓ આવીને જો માથું ધોવાની રજા આપે તો હું તમારું માથું ધોઈ દઉં.”

તરત તેણે એક દાસી મારફત બહારની બેઠકમાં દાદા આગળ સમાચાર મોકલ્યા. કચેરીનું કામ પૂર્વ રખાવીને દાદાએ તરત સુશીલને અંદર મોકલ્યો. સુશીલે ઈશ્વરીનો તાવ માપીને નીરાશ સ્વરે કહ્યું: “મારી દવા કશું ફાલ નહિ કરે સીતા. આટલા દિવસ એલોપથીની કે દેશી દવા લીધી હોત તો માને સારું થઈ ગયું હોત. મેં પહેલાં જ માને કહ્યું હતું, નૃપેન્દ્રભાઈને બોલાવી તબીબત દેખાડો. એ સારા ઠાકતર છે અને હાથમાં ચશ્મારેખા છે...એને બતાવ્યું હોત તો આજ જવર રહેત નહિ દાદાએ કહ્યું હતું, પણ મા સમ્મતિ નહોતી આપતી. ગમે તે હો, અત્યારે મારી રીતે માથું ધોઈ નાખ. અત્યાર પુરતી દવા હું લઈ આવું છું. પછી સંજના નૃપેન્દ્રભાઈને લખને હું આવીશ...મા ના પાડશે તો પણ ઠાકતરનો દવા લેવી પડશે.”

સીતાએ કહ્યું: “બરાબર છે; દરદ દિવસે દિવસે વધતું જાય છે, યોગ્ય ટ્રીટમેન્ટ થવો જ જોઈએ લાઈ, તમે ધીરે ધીરે એસો હું માનું માથું ધોઈ દઉં, ત્યાર પછી તમે દવા લઈ આવજો.”

સીતાએ ઈશ્વરીનું માથું ધોઈ નાખ્યું. સુશીલ દવા લઈ આવ્યો. દવા ખાધા પછી થોડીવારે ઈશ્વરી સૂઈ ગઈ. એક દરના રૂમમાં અને એક દાસીને ત્યાં બેસાડી સીતા બહાર આવી.

ખિહારીલાલ જમવા બેઠા હતા. આજ સીતા કે ઈશાની કોઈ પાસે નહોતું. વૃદ્ધને ભોજન ભાવતું નહોતું. રસોમણ શાક શાક ન થવાના કારણે કપકો સાંભળી રહી હતી. સીતાએ ભોજનગૃહમાં દાખલ થતાં થતાં જરા હસીને કહ્યું: “કેમ દાદા, રસોવાળું શાક કરવાનું તો તમે મઠ કાલે જ કહ્યું હતું! ફર, તમે જાઓ, જરૂર પડશે તો હું તમને બોલાવીશ; દાદાને હું જમાડું છું.”

રસોમણને જાણે માંક છટકારો મળ્યો.

સીતાએ ખિહારીલાલનો સામે બેસતાં કહ્યું: “આજ તો તમે કશું ખાધું નથી લાગતું...ખધું થાળીમાં પડ્યું છે!”

વૃદ્ધે અભિમાન ભર્યા સ્વરે કહ્યું: “કેવી રીતે ખાઉં? મારી પાસે કોઈ બેઠું ન હોય, ત્યાં સુધી મને જમવાનું ભાવતું જ નથી. આ આદત બાલ્યકાળની પડી ગઈ છે...કોઈ દિવસ આ નિયમનો ભંગ થયો નથી. પહેલાં મારી મા બેસતાં, પછી મારાં ફર બેસતાં, પછી તારા દાદા બેસતાં અને છેલ્લે વધુમાં અને તું બેસતાં...ધીરે ધીરે તે જ માનું રથાન લઈ લીધું હતું. આજ કેવી રીતે કાળીયો ગળે ઉતરે કહે એકે...ખાવા જતાં જાણે ડ્યુરો વળે છે.”

સીતાએ હાસ્ય દર્શાવીને કહ્યું: “તેથી જ તમારું મનગમતું શાક છાંડ્યું લાગે છે! આ કશું છાંડાશે નહિ દાદા, ખધું ખાઈજવું પડશે મને જરા વાર લાગી તે સાચું...પણ આજે માને સખત તાવ આવ્યો છે. એમનું માથું ધોષ, એમને હવા ખવરાવી...સુવાડ્યા પછી તરત જ અહીં આવી છું. મને ખબર છે કે આપ એટલા હશે તો ભૂખ્યા જ રહેશો.”

ખિહારીલાલે કંઈક અમકીને કહ્યું: “તાવ આવ્યો છે? બળ્યો છે?”

“હા, આવો તાવ આટલા દિવસમાં કદી આવ્યો નથી. સુશી-

જાલાઈએ તપાસીને કહ્યું નૃપેનઆણુને બતાવ્યા વગર ચાલે તેમ નથી. હોમિયોપેથી દવા કશું કામ કરતી નથી. ”

“ હા... હા... જતાં પહેલાં મુશીકે મને કહ્યું હતું. મેં જણાવ્યું હતું, વહુમાની ઇચ્છા હોય તો નૃપેનઆણુને બોલાવીએ વહુમા શું પરદેશી દવા પીશે ? ”

સીતાએ કહ્યું: “ એ સિવાય અન્ય કાંઈ ઉપાય નથી. આપ ઔષધની વ્યવસ્થા કરી આપો... પછી હું જ એમને દવા ખવરાવીશ. બધા કંઈ આપના જેવા નથી હોતા દાદા...”

હસીને વૃષ્ટિ કહ્યું: “ તું સાચું કહે છે બેન, મેં પોતે કાંઈ ફિવલ વિલાયતી દવા પીધી નથી. કદાચ કોઈવાર જરૂર પડે તો દેશી વૈદ્યની જ દવા લઉં છું. મને વિલાયતી દવા પ્રત્યે શ્રદ્ધા નથી એટલે સહુને શ્રદ્ધા ન હોય એમ હું નથી માનતો. એ તું માને દવા પાછ શકે ? તો નૃપેનને બોલાવી વ્યવસ્થા કરી દર્મશ. હવે તું જ સીતા, મેં જમી લીધું છે. માની પાસે તું નહિ હો તો તેને બારે દુઃખ થશે. ”

સીતાએ કહ્યું: “ મા સૂઈ ગયા છે, રૂઝગા પાસે છે અને દાસી પવન નાએ છે. ”

ગિહારીલાલે કહ્યું: “ બેન, એ લોકો કંઈ તારા જેવી સેવા કરી શકે. કમળા ત્યાં છે એથી શું થયું... એ તો કાંઈ ને અડવાની પણ નહિ. તું જ બેન, મારી ચિંતા ન કરીશ. ”

“ દાદા, આમ જમવામાં કિતાવળ ન કરો. આ રીતે કિતાવળ કરશે તો અજીર્ણ થઈ જશે અને એ ચાર કલાક હેરાન થવું પડશે. આપ હંમેશ મુજબ ધીરે ધીરે જમો. તમે જમી લેશો ત્યાર પછી તમને બિછાનામાં સુવાડીને હું જઈશ. ”

ગિહારીલાલ વધુ કંઈ ન બોલી શક્યા. તે જાણતા હતા, સીતા

ધાર્યું ક્યાં વગર નહિ રહે. સંસારના પ્રત્યેક કાર્ય તે પોતાની રીતે જ કરે છે એમાં કોઈ કોઈનું આશ્વત્તું નથી.

દ્વિતે બાલ ખાતાં ખાતાં તેમણે કહ્યું: “વહુમાનો એક કાગળ આપ્યો છે, રાખાલે ક્યાં મૂક્યો છે તે જરા પૂછી જોજો જન.”

રાખાલ બારણા પાસે ઉભો હતો, તેણે સીતાના હાથમાં પત્ર મૂક્યો,

ખિહારીલાલે કહ્યું: “નાની વહુમાનો કાગળ લાગે છે. તું વાંચતો જન...શું લખે છે?”

આ પત્ર જ્યંતીનો હતો...તેમાં તેણે અહીં આવવાનો વિચાર બજાવ્યો હતો.

પત્ર સંભળતાં સંભળતાં ખિહારીલાલનો ચહેરો મંબીર થઈ ગયો. પત્ર માટે બંને આંખો ચમકીને શાંત પડી ગઈ. તેઓ નીરવ આવે દ્વિ બાત ખાવા લાગ્યા.

સીતાનું હૃદય આનંદથી ભરપૂર બની ગયું હતું, પરંતુ ખિહારીલાલના મંબીર ચહેરા સામે જોઈને તે પોતાનો આનંદ વ્યક્ત કરી શકી નહિ.

ખિહારીલાલ કશું ન બોલ્યા. ભોજન પુરું કરી તેઓ ખિહારીલાલ પાસે ગયા. રાખાલ ફુકો ભરીને મૂકી ગયો.

“હાહા.....”

ખિહારીલાલ સીતાનો મનોભાવ સમજી ગયા. ફુકો પીતાં પીતાં તેઓ બોલ્યા, “સીતા મને હવે આ જગણ નથી મમતી. એ લોકો અહીં આવે એમાં હું રાજી નથી.”

જાત કંઈ સીતાએ કહ્યું: “ એવું ન બોલો દાદા ! એ ગમેતેમ તોયે આપનાં જ પુત્રવધૂ છે. મા માં અને એમનામાં કોઈ ફરક નથી. માણસનું મન કંઈ સદાય સમાન રહી શકતું નથી દાદા ! એક દિવસ તેમની નજરે ગામડું ભયંકર જણાતું હતું...તેઓ ગામડામાં આવવા ઇચ્છતાં જ નહોતાં,—આજ તેઓ પોતાની ઇચ્છાથી આવવા માગે છે. આ પરથી જ તેમના મનોભાવનું પરિવર્તન કેટલું થયું છે, તે સમજી શકાય તેમ છે. ના દાદા, તમે જરાય મોઢું ન બગાડો. એ લોકો આવવા આહે છે, બલે આવે.. મેં આપની સમક્ષ કોઈ દિવસ કોઈ પણ વાતની પ્રાર્થના નથી કરી. આજ મારી એ પ્રાર્થના છે કે એ લોકો ને પોતાના ધરમાં આવવાની અનુમતિ આપો. આપણું અધિકારમ્મ થર ફરીવાર પ્રકાશથી ભરાઈ જવાદો, વિષાદને જવાદો...આનંદને આવવાદો. ”

“ પ્રકાશ...આનંદ ? ”

વૃદ્ધતા ચહેરા પર ઝાંખા હાસ્યની એક રેખા દોરાયી. તે બોલ્યા , તું આ શું કહે છે ગાંડી ? જે ધરમાં એક દિવસ વિજળીનો પ્રકાશ ચમકી ગયો છે, તે ધરમાં આગીયાનો પ્રકાશ થાય એમાં શું ? એ તો પોતામાં પણ પ્રકાશ આપી શકે નહિ. ચારે દિશાઓને પ્રકાશ આપવાનું પણ તેનામાં ક્યાંથી હોય ? એવા પ્રકાશથી કેટલો આનંદ મળે બહેન ? સામાન્ય આગીયો...એની પોતાની કાયા પણ અધિકારમાં ડૂબેલી હોય છે ! એવા પ્રકાશની આશામાં તું આનંદ પામી રહી છે સીતા ? જે સ્થળેથી સદા માટે આનંદ નાશ પામ્યો છે, તે સ્થળે આવા ક્ષણિક આનંદનો પ્રયત્ન કરવો એ તો વિષાદનું કુર તાંડવ સહી લેવા જેવું છે. પણ હું તારા પ્રયત્નમાં વિરોધ કરવા નથી માગતો. એકવાર તને આ અધું જોવાની ઇચ્છા થઈ હતી, પણ હું તને દેખાડી શક્યો નહોતો. ભગવાને સુયોગ આપ્યો છે...એકવાર જોઈએ એ લોકો બલે આવે...પણ એક વાતની તારે સંજાણ રાખવાની છે...મારા આ ઓરડામાં એ લોકો કોઈ ન આવે...હું તેમને એવા ઇચ્છતો નથી. ”

એક નિશાસ નાખી તેમણે નજર ફેરવી. થોડીવાર પછી તેઓ ફરી બોલ્યા: “એ લોકો શા માટે અહીં આવે છે, એ જો તે એક વાર વિચારી બેસું હોત, તો તને આટલો ઉત્સાહ ન રહેત. એ લોકો જાણે છે...મેં જ્યોતિનો ત્યાગ કર્યો છે. મારા લોહીના ટીપેટીપે મેળ-વેલી આ સંપત્તિ હું અન્ય કોઈને ન આપી બેસું એટલા જ માટે નાની વહુ આવે છે. સીતા હું તારો દાદો છું...સંસારનો અનુભવ થયો મળી ગયો છે, મારી આંખમાં ધૂળ નાખવી સહજ નથી. તમારી આંખમાં ધૂળ નાખી શકે...મારી આંખમાં ધૂળ નાખવી બારે કઠણ છે. આધાતથી હું ભાંગી ગયો હતો...પણ પાછો ઉભો થઈ શક્યો છું...કઠણ બની શક્યો છું. હું કર્તાબ જૂલી ગયો હતો. પણ મારે શું કરવું જોઈએ તે જ્ઞાન મારી સામે ફરીવાર જાગૃત થઈ ગયું છે, મારે શું કરવું જોઈએ તે મેં નક્કી કરી લીધું છે.”

સીતા હાથમાં પત્ર લઈને ધીરેધીર ચાલી ગઈ.

મામસર મહિનાની અધવચ્ચે એક દિવસ સાંજના જ્યંતી પોતાની કન્યા સાથે રામનગર આવી પહોંચી.

તેની કન્યા ગામડાની બોટ ઓ નહિ, પણ શહેરની સુશિક્ષિત અને સુધક હતી. આ સત્ય ગામડાનાં લોકો પ્રથમ દર્શને સમગ્ર શકે એટલા ખાતર તેણે પોતાની કન્યાને શહેરી ઢગલપથી સજ્જગારી હતી. ઉંચી એડીના બુટ, પારસી ઢબની સાડી, વક્રિ સેંચો, કાંઠાપડી, કપાળ પર સુંદર-કામળ કેશ ગુચ્છાના તરંગો વગેરેથી ઇલાને સંપૂર્ણ પહે આધુનિક બનાવી હતી. આ રીતની સજ્જવટ ઈલા માટે નવીન હોવા છતાં તેને જરાય ગમતી નહોતી. આ રીતની ટાપટીપ ન કરવા માટે તેણે મા સાથે વિવાદ કર્યો હતો, પણ આખરે માતાના આમ-હને સંતોષવો પડ્યો હતો.

એમને મૂકવા માટે શંભુ નામનો ધરનો મહેતો આવ્યો હતો. પ્રથમ સાવ નાતું રોશન બોધને તેની આંખો કપાળે ચડી ગઈ.

જ્યંતી બારે મુંઝવણમાં પડી ગઈ. તેના મનમાં ક્રોધ પણ પ્રગટ્યો—કારણ કે તેણે અગાઉથી પોતે કઈ ટ્રેનમાં આવવાની છે તે જણાવ્યું હતું. રોશન પર શું એકાદ પાલખી મોકલવો ઉચિત નહોતી? ધરના સધળા માણસો સારી રીતે ગણે છે કે જ્યંતી ગાડામાં બેસી શકતી નથી. તેના હૈયામાં અભિમાન સજ્જ બન્યું—

“ના...અહીં આવવું કોઈપણ રીતે થોડું નથી થયું. બાઈએ વારં-વાર ના પાડી હતી, બાઈની વાત ન માની ને આવવામાં બારે અન્યાય કર્યો છે. ત્યાં હતાં તેજ સારું હતું...બાવિની કોઈપણ ચિંતા કરવાનો પ્રશ્ન હતો જ નહિ. આ તો કાથે કરીને અપમાન વહોરી લીધું છે.” કલકતા જનારી કોઈ વળતી ગાડી તરતમાં હોત તો જ્યંતી રામનગર ન જત-રેશનેથી જ કલકતા પાછી ફરત. પણ કુર્બાન્યવશ કોઈ ખીજ ટ્રેન હતી નહિ, -ન છૂટકે તેને રામનગર જવું પડ્યું.

તેના અહેરા પર બારે અંધકાર વસી ગયો હતો. તે એક વાર ખજા ગાડી તરફ, એકવાર ગામડાના ખડખડા અને ઝાડી ઝાંખરા-વાળા માર્ગ તરફ એકદમ કંપી ઉઠતી હતી.

ક્રિયાએ માનો મનોભાવ જોઈને કહ્યું: “શું વિચાર કરો છો આ, ગાડામાં બેસોને.”

તિરસ્કાર ભર્યા સ્વરે જ્યંતી બોલી: “એ તો બેસવું જ પડશે ને! તારી છતના કારણે જ મારી આ કુર્દશા થઈ છે! નીરાંતે કલકતામાં રહેતાં હતાં...ત્યાં આ કુવિચાર જાગ્યો...હવે આ ખડ-ખડા, કાચા અને વાંદચૂંકા રસ્તે ગાડામાં બેસીને જવું પડશે.”

ખરી રીતે રામનગર આવવાની પ્રયત્ન ધ્રુવિજા જ્યંતીને થઈ હતી, છતાં અવારે મુશ્કેલીમાં મુકાઈ જવાથી તેણે સ્વયં દોષ ઈલાના માથે મુક્યો. જાણે તે ઈલાની છતના લીધે જ આવી ન હોય!

ક્રિયા હસી પડી. ચીકાવા જેવી વાત હોવા છતાં તે ચીકાઈ નહિ; બોલી: “એ વાત યાદ કરીને હવે શું કરશો આ? અત્યારે અવારે અન્ય કોઈ ઉપાય નથી, ત્યારે ખજાગાડીમાં બેસોને જવું જ પડશે. સંજુ ભાઈ, તમે શું આમ ક્રિયા રહ્યા છો! ગાડાનું નકલો કરી

ભો. નહિ તો હું.....”

ધવાનું કહાપણુ જોઈને જ્યંતીએ મોઢું અગાડતાં કહ્યું: “ રહેવાદે હવે...તારે એવી બહાદુરી બતાવવાની નથી અગાઉથી મેં કાગળ ન લખ્યો હોત, તો મનને ગમે તેમ સમજાવી લેત. મૂળ વાત તો એ છે કે એ લોકો એવું ઈચ્છતા જ નથી કે આપણે ત્યાં જઈએ અને રહીએ. અધું સમજાઈ ગયું છે! પણ હવે આ વનવગડામાં આવી પડ્યા છીએ એટલે બીજે કાંઈ ઉપાય નથી. અરે શંભુ, જાને તું કાંઈ સાફ માફ બાકે કરી લે.”

શંભુ ગાડી જોવા ગયો.

ધવાએ કહ્યું: “ મને લાગે છે બધા કંઈક કામમાં પડી ગયા હશે, એટલે કશો બંદોબસ્ત કરી શક્યા નથી. બ્યોતિલામના મોઢે મેં સાંભળ્યું હતું, ધરની સ્ત્રીઓ આપણી માફક દૃષ્ટી બહાર જઈ શકતી નથી, બહારની દુનિયા સાથે તેઓને કશો સંબંધ નથી હોતો. હાહા જાતે જ બહારનું બધું સંભાળે છે. કદાચ મારાં બાણુ આપણા આવવાના સમાચાર દેવા બૂલી ગયાં હોય. નહિ તો.....”

વગર જ અજિમાન ભર્મા સ્વરે જ્યંતી બોલી ઉઠી: “ તું એ બધી વાત ન બોલ ઈશુ. હું અધું જાણું છું. ધરનાં બધાં માણસો બધી વાત જાણે છે...તેથી જ એ લોકો આપણા પ્રત્યે આટલા બેદરકાર રહે છે. ભલે એ લોકો અપમાન કરે, આપણે ક્યાં આખો ભવ રહેવા જઈએ છીએ, એ ચાર દિવસમાં પાછા નીકળી જઈશું. શંભુને રાખવો જ પડશે એક તો આ બૂત પ્રેતનો દેશ...માણસ કાંઈ દિવસ રહી શકે નહિ. તને ગામડામાં રહેવાનો ભારે શોખ છે તે બે દિવસમાં પુરો થઈ જશે. ભવિષ્યમાં તું કદી અહીં આવવા ન કહેતો, એ અત્યારથી કહી રાખું છું.”

બળદગાડી નક્કી કરીને શંકુ આવ્યો. ઇલા અત્યંત હિસાહ સાથે તૈયાર થઈ. જ્યંતી બણે ન જુલો તેનો પાછળ ચાલવા લાગી.

ગાડીમાં બેસતાં બેસતાં ઇલાએ હસીને કહ્યું: “આ, અહીં તો બેસવાની સરસ જગ્યા છે. આપણે બંને આ તરફ બેસશું. શંકુભાઈ સામે બેસશે, મળ્લથી જવાશે.”

પોતે અહીં જા માટે આવી છે, એ વિચારથી જ્યંતીનું અંતર પ્રજળી રહ્યું હતું. ઇલા તો ગાડામાં લાંબા પગ કરીને આરામથી બેસી બેઠ.

ગાડામાં ચડતાં ચડતાં જ્યંતીએ નાકનું ટેરવું ચઢાવી કહ્યું: “શંકુ તું અંદર જ બેસજે. છત્રી છે નહિ.....માથું ફાટી નાખે એવો તડકો છે.....તારાથી સહન નહિ થાય.”

“ના મા, મને આગળ ફાવશે. થોડે દૂર જશું એટલે રસ્તા પર ઝાંકની થટાએ આવશે. તડકો નહિ નડે.”

ગ્રામ્ય માર્ગે ગાડું ચાલ્યું. ગાડીવાન વારંવાર બળદનું પુંછડું આમળતો, ગામડી લાપામાં બળદને ગાળો પથ્રુ દેતો. એ સાંભળીને ઇલા ખુબ હસતી હતી.

કાંચો રસ્તો હતો. ગાડા માર્ગે ધૂળ પથ્રુ ધણી હતી. બળદના પગથી અને ગાડાના પૈદાથી એ ધૂળ ફેડવા લાગી. ધૂળથી રક્ષણ મેળવવા જ્યંતીએ મોઢા આડે છેડે દાંઢી દીધી.

રસ્તો કેટલો લાંબો છે તે વાત જ્યંતીથી અબજણી નહોતી. થંભા સમય પહેલાં તે આ રસ્તેથી પાછી ફરી હતી ત્યારે તેણે મનથી નક્કી કર્યું હતું, ‘આ લોકો સાથેનો સંબંધ હવે પુરો થાય છે.....હવે કદી આ રસ્તો જોવા નહિ આવું.’ આજ આ વાત હોય ચડતાં તે જરા અકળાવા લાગી.

ધક્કા ગાડાના પાલાના છીદ્ર વાટેથી બહારનું દ્રશ્ય જોતી હતી. પશ્ચાત્તઃ સમયથી જે પ્રદેશ જોવાની હૈયામાં આકાંક્ષા હતી, તે પ્રદેશ જોવાથી તેનું હૈયું આનંદથી ભરપૂર બની રહ્યું હતું. મનની અનેક ભાવપુર્ણ કવિત્યમય વાતો હૈયે ઉભરાઈ રહી હતી, પરંતુ માનો ગંભીર ચહેરા જોઈને તે એક પશ્ચ વાત કહેવાનું સાહસ કરી શકતી નહોતી. શંકુ ગાડીવાનની બાજુમાં બેસીને તીવ્ર ભાષામાં ગામડાની વિરુદ્ધ વાતો કરી રહ્યો હતો; અને જ્યંતી એની વાતને ટેકા આપતી હતી. આ બધી વાતો ધક્કાને ગમતી નહોતી...તેણે પોતાનું ચિત્ત બહારનો પ્રદેશ જોવામાં પરોવ્યું.

થોડીવાર પછી તેનું મન માની વાત પર ગયું. જ્યંતી એ વખતે દુઃખભર્યા સ્વરે શંકુને કહેતી હતી: “છોકરીએ જેટલી જીદ કરી છે, તેટલી મજા તેને ભોગવવી પડશે. ત્યાં તો જૂનવાણી જમિનદારનું ઘર છે, એ લોકો પ્રાણ કરતાં માન મર્યાદાને પ્રથમ જાળવે.

એ લોકોની સ્ત્રીઓ ચંદ્ર સૂર્યના દર્શન કરી જ ન શકે, સાત સાત ચોરડા વટાવીએ ત્યારે અંતઃપુર આવે, બહારની દુનિયા સાથે જમિનદારના ઘરની સ્ત્રીઓને કશી સંબંધ જ નહિ. છોકરીને આ બધું દુઃખ ભોગવવું પડશે. ખુદશી જગ્યામાં આજ સુધી રહી છે. હવે પાંજરામાં પુરાવું પડશે.....પછી ગામડાના મુખની ખબર પડશે. ત્યાં તો સાંજે ફરવા પણ નહિ જવાય.....અમે ત્યાં મળવા પણ નહિ જવાય.”

ધક્કા આ સાંભળીને હસી રહી હતી. જ્યંતીએ કોષ ભરી નજરે તેના સામે જોયું. એકદમ હારથ દબાવી દસ ગંભીર સ્વરે તે બોલી: “બહેને ત્યાં ગમે તે હોય, બે દિવસ બધું સહી શકાશે, આપણે ક્યાં ભવ આપો રહેવા જઈએ છીએ !”

જ્યંતીએ વિકૃત ચહેરા કરતાં કહ્યું: “શું એ દિવસ માટે ? માતી લોકે જીંદગી સુધી રહેવું પડે તો ?”

ઇલા હાસ્ય દેખાવી શકી નહિ; પરંતુ તે ખડખડાટ હસી શકી નહિ. બોલો: “આ, તમે નકામી ચિંતા કરો છો, તમને ત્યાં બવ આખો ખાંધી ગયે એવી તાકાત ડાનામાં હતી ? મારા બાપુ...સ્વામીના અધિકાર વડે પણ એ ન કરી શક્યા, તે શું દાદા સાસરાના અધિકારે થોડું કરી શકવાના હતા ? તમે ત્યાં નહિ રહી શકો તે નક્કી વાત છે. અને એ લોકો પણ આપણને પરાણે શેકો શકે તેમ નથી, કારણ કે તમે શહેરના પ્રકાશથી પોષાયેલાં છો એ વાત તે લોકો સારી રીતે જાણે છે. એટલે હું તો આ બાબતમાં સાવ નિશ્ચિત છું કે મારે ગામડામાં જીવનભર રહેવું નહિ પડે.”

“તારૂં ડહાપણુ રહેવા દે ઇલા, ...અધી વાતમાં હસવાની ટેવ સારી નથી.....મારાથી તારૂં હસવું જરાય ખમાતું નથી.”

મોઢેથી આ રીતે ઠપકો આપવા છતાં જ્યંતીનું હૃદય સત્ય વાત સમજી ગયું હતું. ઇલાના શબ્દોથી તેનો પ્રાણ કંપી ઉઠ્યો હતો. તે જરા ઝંખવાઈ ગઈ હતી.

ગામડાના પ્રવાસનો દીર્ઘ સંઘ પુરો થયો. જમિનદાર બવનના મુખ્ય દરવાજા પાસે ગાડું ઉભું રહ્યું. રામસિંહ દરવાજા દરવાજા પાસે બેઠો બેઠો રામાયણ વાંચી રહ્યો હતો. ગાડાને ઉભું રહેલું જોઈને તેણે પુછ્યું: “ગાડો ક્યાં જવાની છે ?”

શંભુએ જવાબ આપ્યો: “આ મકાનમાં.”

રામસિંહે અનુમાન કયું, જમિનદારનાં કોઇ સગા સંબંધી આવ્યા હશે. તેણે વિનય પૂર્વક કહ્યું: “આપ ક્યાંથી પધારો છો ?”

શંભુએ વિરક્ત ભાવે જવાબ દીધો: “રોજનથી આવીએ છીએ, -નાની મા આવ્યાં છે, બાપુને સમાચાર આપો.”

“નાની મા!” રામસિંહ રામાયણ મૂકીને ઉભો થયો.

આ પરિવારમાં રહીને તેને ઘોળાં આવી ગયાં હતાં. તે માત્ર દરવાન હતો, બહારની ચોકી કરતો હતો, છતાં અંદરની બધી વાતો તે જાણતો હતો. વિનયથી માથું નમાવી તે જમિનદાન્યાણુને સમાચાર આપવા ગયો.

પુત્રવધૂ અને પૌત્રીનાં આગમનના સમાચાર સાંભળીને બિહારીલાલ જરાયે વિચલિત ન થયા. સ્થિર સ્વરે કહ્યું: “મુખ્ય દરવાજાંથી આવતાં કચેરો સામે આવશે એટલે ગાઠાને પાછળના દરવાજાં લઈ જવાનું કહે, હું સીતાને સમાચાર મોકલું છું.”

વૃદ્ધના આદેશ મુજબ ગાઠી મદાનના પાછલા દરવાજાં લઈ જવામાં આવી. અસહિષ્ણુ જયંતી નિર્વિષ નાગણુ માફક ગર્જી ઉઠી: “અંધો વાતમાં જમિનદારો પ્રથા; વળી કાંઈ ધરતી ઓને જોઈ જાય.....કેવી ભયંકર વ્યવસ્થા! ઈલા, તું બધું બરાબર જોતી રહેજે!”

ઈલા મૌન રહી. તે જાણતી હતી, જો કંઈ બોલીશ તો હમણા જ પ્રચંડ જ્વાળા બહુકી ઉઠશે.....આવું કરવાની કશી જરૂર નથી. મૌન રહેવું સારું છે. કલકતામાં જ્યારે માંએ ફેશનેબલ સજ્જવટ કરાવી હતી, ત્યારે તેણે મનથી નિર્ણય કર્યો હતો, ગમે તે થાય મૌન ભાવે સહી લેવું...અને ત્યાં સુધી જવાબ ન વાળવો પડે તેવું જ રાખવું.

પાછળના દરવાજાં ગાઠી ઉભી રહી. સૌથી પ્રથમ શંભુ નીચે ઉતર્યો. જયંતી અપ્રસન્ન વદને નીચે ઉતરી.....ઈલા ધીરે ધીરે છેલ્લી ઉતરી.

બધા સમયની જૂની અને પરિચિત દાસી કુમા દરવાજા બહાર

હતી હતી. તેણે જ્યંતીની ચરણરજ મસ્તકે બીધી. ઇમાને પ્રણામ કર્યા. પછી કહ્યું: “આવો મા, અંદર આવો.”

ઈશાની દરવાજા પાસે સત્કાર કરવા ન આવી પણ એક દાસીને મોકલી...એ જોઈને જ્યંતીના પ્રાણમાં ખટકા થયો. કશું ન બોલતા ઇમા સાથે તે અંદર ગઈ. જ્યંતીએ પાછળ શંભુ સામે જોઈને કહ્યું: “તો પછી શંભુ, તું...”

રામસિંહે વિનયથી કહ્યું: “હું એમને બહારની બેઠકમાં લઈ જઈ છું મા.”

શંભુ માટે નિર્મિત બનીને જ્યંતીએ બરમાં પ્રવેશ કર્યો.

અંદરના દરવાજા પાસે સીતા હોમી હતી. તેની સામે નજર જતાં જ ઇમા જરાક અચકાણી. જ્યંતી મુગ્ધ વિસ્મયથી. આ અતિ સુંદર વક્ત્ર સામે જોઈ રહી. સીતાના પહેરવેશમાં કોઈ પ્રકારની ખોટી ટાપટીપ નહોતી. એક સાદું પોલકું અને કાળી કિનરની સાદી સાડી તેણે પહેરી હતી એના હાથમાં સીતાના ગોળરા હતા. આવા સાદા વેશમાં તેનું સૌન્દર્ય જાણે ઉછળી રહ્યું હતું...એનારને એમ જ લાગે કે સૌન્દર્યને સજવટની જરૂર હોય જ નહિ...સજવટ તો એનામાં રૂપ ન હોય તેને જ હોય.

તેણે જ્યંતીના પગની રજ લઈ માથે ચઢાવી. ઇમાને આદર પૂર્વક હૈયા સરસી ચાંપી તેના કપાળે સ્નેહચુક્રું ચુંબન કર્યું, ત્યાર પછી તે આજી દાસ્યસહ બોલી: “આવો કાકી, આવ ઇમા, ચાલો ઉપર જઈએ. માત્રી તખીવત ધણી બગડી ગઈ હતી. હમણાં કંઈક ઠીક છે. પણ મેં એમને નીચે આવવા જ ન દીધાં, કારણ કે દાદર ઉતરતાં ચક્રતાં તેમનું હૃદય ધડકે છે.”

જ્યંતીએ મૃદુસ્વરે પુછ્યું: “...તું...તું પોતે જ સીતા ?”

સીતાના પ્રવાલ જેવા અંધર પર હાસ્યની ગુલાબી રેખા ચમકી મઠ. તેણે માથું નમાવી મૃદુસ્વરે કહ્યું: “હા, કાકી, હું જ સીતા.”

વિસ્મિતથી ગાલ પર હાથ મુકતા જ્યંતી બોલી: “આવી પ્રતિ-

માનો ત્યાગ કરી જ્યોતિ ચાલ્યો ગયો!...અને આના કરતાં સાવ નિર્માલ્યનો સ્વીકાર કર્યો! આ તો કાઈ નવલકથા જેવું બની ગયું છે ઇલા.....”

સીતાના સરમથો લાલ બની ગયેલા વદન સામે જોઈને ઇલા બોલી: “તમે શું કહો છો બા, એ બધી વાતો પછી થઈ શકશે ચાલો, પહેલાં મોટીયાને મળી લઈએ.”

સીતા અને ઇલા સાથે સાચ સીડી ચઢવા લાગ્યાં. સીતા બોલી: “તમારા પત્ર આજે જ મળ્યો અને મોટીયાને વંચાવ્યો. કાગળ મઈ કાલે મળવો જોઈતો હતો, પણ પોષ્ટની કંઈક ઝેરવ્યવસ્થા થઈ હશે. અમે પહેલાં નક્કી કર્યું હતું, તમે આવો ત્યારે જે પાલખી લઈ ને રામસિંહને મોકલવો. કાગળ મોટો મળવાથી કશું બની શક્યું નહિ. તમે લગભગ ચાર વાગે ગાડીએથી ઉતરી હશે, ચારપાંચ કલાક ગાડામાં ગયા...બીલે ખાવા પીવાનું ક્યાંથી બને!”

સંક્રાંત વગરની વાત સાંભળીને અને સરલ વ્યવહાર જોઈને ઇલા. સીતા પ્રત્યે આકર્ષણી, તે બોલી: “આજ તો લગભગ ઉપવાસ જેવું જ થયું છે થોડું ભાતું ખાધું હતું અને ચા પીધો હતો.”

“ઓહ, આખો દિવસ ચાલ્યો ગયો અને કશું જમ્યાં નથી! બીજી ગાડીમાં આવ્યાં હોત તો કલકતાથી જમી પરવારીને આવી શકત. જો કે અહીં પહોંચતાં સંધ્યા થઈ જતી, પણ આવો ઉપવાસ તો ન કરવો પડત. ચાલો તમને મોટીયા પાસે મૂકીને હું તમારા બોજનની વ્યવસ્થા કરું.”

ઈશ્તાનીના ઓરડામાં તે એકલી નહેાતી, તેની દુરની નજીક કમળા અને એક બે અન્ય સ્ત્રીઓ ત્યાં હતી. પગમાં જોડા પહેરીને અંદર જતાં ઈશ્તાને સંકોચ થયો. બધી સ્ત્રીઓ તેના પગ તરફ જોઈ રહી હતી આથી તે શરમની મારી ખારણા પાસે ઉભી રહી.

જયંતીએ ઈશ્તાનીને પ્રણામ કર્યા. ઈશ્તાનીએ અન્ય સ્ત્રીઓ સાથે પરિચય કરાવ્યો, જયંતીએ એમાંથી કાઢતે પ્રણામ કર્યા, કાઢના પ્રણામ લીધા.

ધણા સમય પછી આજે દેરાણી જોડાણી મળ્યાં; જૂતકાળના દિવસો ઈશ્તાનીને યાદ આંવા. લક્ષ્મણ જેવો દીયર, સોનના ચાંદ જેવો પુત્ર, આજે એમાંનું કાઈ નથી ઈશ્તાની મોઢું ફેરવી નીરવભાવે આંસુ લૂછવા માંડી. જયંતી પણ બંને હાથ વચ્ચે મોઢું છૂપાવી દંદદં આંસુ પાડવા લાગી.

વળતી પણ ઈશ્તાનીએ સ્વસ્થ થઈ ઈશ્તા તરફ જોતાં કહ્યું:
“ત્યાં કેમ ઉભી છે બેટી, અંદર આવ.”

સીતાએ ધીરેથી ઈશ્તાનીના કાનમાં કંઈક કહ્યું. ઈશ્તાનીએ સ્નિગ્ધ સ્વરે કહ્યું: “પગમાં જોડા છે, તેથી આવતાં સંકોચ થાય છે મા ? પગમાં જોડા બાંધે રહ્યા... મોટી બા પાસે આવવામાં કાંઈ દોષ નથી. તારો મોટી બા જ્યારે આંકડાઉટના પાટલે નથી કે તને અડીને ક્ષેમ પામે. તારો ભાઈ પણ કાંઈ દિવસ જોડા પહેર્યા વગર માના ખોળામાં માથું મૂકવા આવ્યો નથી. આજ તને પણ એ રીતે હૈવા સરસી લેવા કમિયું છું, સંકોચ દૂર કરીને આવ.”

પુત્રની વાત યાદ આવતાં ઈશ્તાનીના નયનો બીના ચઈ ગયાં જયંતીએ આંખો લૂછી શુષ્ક સ્વરે કહ્યું: “મોટીબા બોલાવે છે, અંદર આવ ઈશ્તા.”

અંકુચિત બાવે ઇલા અંદર આવી. મોટીઆને પ્રજ્ઞામ કરવા જતાં ઇલાનીએ તેને જાને હાથે પકડી લીધી અને હુલા અરસો દબાવી. ઇલાના માથા પર આંસુના એ બીંદુ ખર્ચાં. વિકૃત સ્વરે તેણે કહ્યું: “ નાની વહુ, મારા હીપરે એકવાર ઇલાને જોવાની ઇચ્છા કરી હતી. આજ એ જ મકાનમાં ઇલા આવી છે પણ એના પિતા આજ ક્યાં છે ? ”

સોતા અહીં વધુ વાર બેસી શકી નહિ. જમવાની વ્યવસ્થા કરવા તે એકદમ અદાર ચાલી ગઈ. આજ તેના હૃદયમાં અપૂર્વ આનંદ ઉભરાઈ રહ્યો હતો.

એક વાત એવી છે કે માણસ મન દર્ષને વિચારે તો તરત સમજી શકે. જીવનભર સાથે રહેવા છતાં જે પ્રિતી જગૃત નથી થતી, તે પ્રીતિ મહીભરની વાતચીતથી પણ જગૃત થઈ શકે છે. આ રીતે મહા થોડા સમયના પરિચયથી સીતાને ચઢાવા મંડી મઈ, એના હૈયામાં આ સ્નેહથી આનંદ ઉભરાયો. તે મનથી સમજી શકી, થોડી વારના પરિચયથી સીતા પ્રત્યે જે પ્રેમ જગૃત થયો છે, તે પ્રેમ હજી સુધી અન્ય કોઈ પ્રત્યે જગૃત થઈ શક્યો નથી.

ખરી વાત એ છે કે સીતાના પ્રાણ વચ્ચે એવી એક સરસતા હતી, જે જોઈને તેને ચાલ્યા વગર કોઈ ન રહી શકે, એના આકર્ષણથી સહુને ખેંચાવું પડતું. તેનો પ્રાણ સરસ હોય, એટલે એમ માનવાનું નથી કે, તે જ્ઞાનહીન અથવા પોતાની આત્મમર્યાદા ન સમજી શકે એવી બોટ હતી. પોતાની મર્યાદા અતૂટ રાખીને તે નાના મોટા બધા સાથે હાજીમજી જતી. ધરના નોકર આકરથી માંડીને કઠોર સ્વભાવના બિહારીલાલ સુધીના માણસો તેની વાત અમાન્ય કરી શકતા નહોતાં ! સીતાની નજર ખૂબ જ તીવ્ર હતી. આ ધરનું નાનામાં નાનું માણસ પણ તેની દષ્ટિમર્યાદાથી દૂર જઈ શકતું નહોતું.

ધરના નોકર આકરો તેના પ્રત્યે આવીક કરતાં પણ વધારે સન્માન દર્શાવતાં, વધારે ચાહતાં. માલીક સાથે તેઓને કેવળ વેતન પુરતો સંપર્ક હતો. નોકર આકરમાંથી કોઈ માંદું પડતું ત્યારે સીતા સિદ્ધમ તેની અંબાળ બીજું કોઈ લેતું નહિ. તે પોતાના હાથે પથ્થ તૈયાર કરીને ખવડાવતી, ઔષધ નિયમિત રીતે આપતી, કોઈને ધમકાવતી અને વળી પાછો મા માફક રનેહ કરતી. સીતાએ થોડા જ સમયમાં સફળ અંતરનો રનેહ પ્રાપ્ત કરી લીધો હતો. જ્યાં સુધી તે આ ધરની બાવિ વધુ તરીકે હતી, ત્યાં સુધી મિદ્ધારીલાલે તેને પુરતી સ્વાધીનતા નહોતી આપી, કારણ કે તે વખતે સીતા ધરની બદ્ધમીના રૂપે હતી, જ્યોતિર્મયના આત્મા ગયા પછી વૃદ્ધે સીતાને બંધનમાં ન રાખી, પુરતી સ્વાધીનતા આપી હતી... જમિનદાર વંશમાં આટલી સ્વાધીનતા અન્ય કોઈ સ્ત્રીને આપવામાં આવતી નહોતી. આ સ્વાતંત્ર્યના પ્રખર વિરોધી મિદ્ધારીલાલ આટલા ટીલા કેમ થઈ ગયા હશે, તે કોઈ સમજી શક્યું નહિ. છેલ્લા થોડા સમયથી તો તેઓ જમિનદારીના પત્રો પણ સીતાને જ વાંચવા-વિચારવા આપતા હતા. તેઓ સીતાને સમજાવતા “મારી કાયાનો ભરોસો નહિ બેન, થોડું ધવું તારે જાણી લેવું જોઈએ, કોઈવાર કામમાં આવે. વળી જોતે હું મારી સંપત્તિનો વારસદાર બનાવું, તેને મારે સમજાવવું તો પડશે ને !”

બીજે દિવસે સવારે નાહી પૂજાની વ્યવસ્થા કરીને સીતા વિધવાઓની રસોઈ કરવા મઈ. ઇશ્તાની રસોઈ કરવા બેઠી હતી. દુર્ગળતા હોવા છતાં તે રસોઈનું કાર્ય ઓડતી નહિ, રસોઈનું કાર્ય એના જીવનનું જાણે મુખ્ય અવલંબન બની ગયું હતું. આજ સીતા કોઈ પણ ઉપાયે ઇશ્તાનીને રસોઈ કરવા દેવા નહોતી ઇચ્છતી તેથી કમળા રૂંધને રસોડામાં લઈ આવી હતી, ઇશ્તાનીએ જરાય મચક ન આપી. સીતા સામે બેઠને તેણે કહ્યું: “શું તું મને કયું કાર્ય ન કરવા હઈ ને મારો નાખવા માને છે સીતા, હું બધું એ તારો ઇચ્છા નથી એ હવે મને

જરામર સમજાય છે. જો તું મને માત્ર કાચું નહિ કરવાદે તો હું તારી એક પણ વાત માનીશ નહિ.”

સીતા મૌન બાવે ઉભી રહી...તે વિરોધ કરી શકી નહિ. ઇશાની આનંદપુર્વક રાંધવા બેઠી.

ધરમાં એક વૃક્ષ દાસી આજ કટલાય દિવસથી જવરમાં સપમાઈ હતી. સવારે સીતાની આજ્ઞાથી ગૌરી દાસીને વૃક્ષ પાસે જવું પડ્યું હતું. તેણે આવી મોઢું વિકૃત કરતાં કહ્યું: “રામહરિની ગાએ પચારીમાં ઉભરી કરી છે બેન...મારાથી તો એ જોધ પણ શકાતું નથી.”

સીતા એકદમ ઉડીને રામહરિની મા પાસે ગઈ.

થોડીવાર પછી ઇશા સીતાને શોધતી શોધતી નીચે આવી. એક ચોરડી સામે જોતાં તે બારે વિસ્મય પામી. સીતા વૃક્ષ દાસીએ કરેલી ઉભરી સાફ કરતી હતી. ખીજી દાસી આરણ્ય પાસે ઉભી ઉભી કહેતી હતી: “બેન જા, તમે ખસી જાઓ...હું જ સાફ કરી નાખીશ. તમે પોતે આવીને આ રીતે કરશો એમ મેં ધાર્યું જ નહોતું. ખસો હું સાફ કરી છું.”

સીતાએ પ્રસન્ન વદને કહ્યું: “આવા કાર્યમાં સંક્રામ રાખવાનું શું કારણ છે ગૌરી? જરૂર આવું કામ કરતાં બચાવે સુગ ચડે છે, પણ મને એવું કશું નથી થતું. તું કશું મનમાં ન લાવીશ, કામ પતી ગયું છે...આમાં ફેટલી વાર શામે!”

ઝડપથી પિછાનું સ્વચ્છ કરી ગૌરીને વૃક્ષ દાસીની સેવામાં બેસાડી સીતા બોલી: “તું અહીં જ રહેજે, ત્યાં કામ પડશે તો હું પિન્દુ વિગેરેથી પતાવી લઈશ. પિમાર! વૃક્ષ છે...સખત તાવ આવ્યો છે...તુમામાં કોઈવાર પ્રાણ નીકળી જાય...એમની પાસે હાજર રહેવું જ જોઈએ.”

બહાર નીકળતાં જ તે ઇશાને જોઈ શકી—ઇશા વિસ્મય બરી નજરે તેના સામે જોઈ રહી હતી.

સીતાએ આજા હાસ્ય સહ કહ્યું: “ તું અહીં શા માટે આવી છે ઈલા ? આ રથને સ્વચ્છતા નથી...આવી જઆએ...”

વચ્ચે જ ઈલા બોલી: “ મારે આવવું હિચિત નથી એમજને ? પણ તમે તો આખાં છો ? ”

સીતાએ એવા જ હાસ્યભર્યા વદને કહ્યું: “ મારાને તારામાં ધણો તફાવત છે એન. હું છું દિનિયા મહારનો છવ, સંસારમાં વસવા છતાં હું સંસારની કાઈ નથી, અહીં કોઈની સાથે મારો મેળ કદી મળ્યો નથી, અને કદી મળશે પણ નહિ. ”

ઈલાએ ખોટો શેષ દર્શાવતાં કહ્યું: “ મેળ નથી ખાતો એ તો હું નજરે જોઉં છું. અહીં આવીને તમારું કાર્ય જોયા પછાં હું ખરાબર સમજી ગઈ છું કે તમે કેટલાં અસંસારી છો ! તમે તો સંસારમાં પુરાં ખૂટી ગયાં છો, છતાં તમે કહો છો મારેને સંસારને કશું લાગે વળગે નહિ. ”

“ તું મારા મનની વાત ક્યાંથી જાણે એન. મારું અસ્તિત્વ જૂહીને અને પ્રાણ રેહીને હું આ સંસારમાં મળી જવા ઇચ્છતી હતી, પણ એ ક્યાં ખની શક્યું છે ? ”

ઈલાએ કહ્યું: “ ખરાબર ખની શક્યું છે. તમારી આ નિસ્વાર્થ સેવા...ખરેખર તમારા હાથે એવા ધણાં કાર્ય કરાવવાના હશે તેથી જ ભગવાને તમને અંધનમાં લીધાં નથી, એકની પાછળ તમને ન રાખતાં સહુની વચ્ચે તમારું સ્થાન જોડવી દીધું છે. તમારી કૃતિજ્ઞ શક્તિ વાણી જેવી હળવી અને મુક્ત છે, તમારા દેહમાં પણ એવી જ સ્વાધીનતા છે, તેથી જ તમે અખાખ્ય છો, તમારું કાર્ય અતિસુંદર છે અને દરેક વાતમાંથી તમે સાર્થકતા મેળવી શકો છો. ”

“ એ તને ખૂબ ગમતું હશે કેમ કહ્યું...”

અચાનક જયંતીના કબોટા સાંભળીને જાનેએ ચમકીને પાછળ

જોયું. અંદરના તળાવમાં સ્નાન કરીને પ્રજ્વળી પ્રજ્વળી જ્વળતી ધરમાં જઈ રહી હતી. આશ્ચર્યમાં ઝરમ પાણીએ નદાવાની તેને ટેવ હતી, શીયાળામાં પાણી વધારે ઝરમ હોયજ તો નાહી શકાય. ઈલા પાણીની સઘળી વાત જાણીને સીતાએ ઘરારે ઝરમ પાણી ધરાવ્યું હતું. એક દાઢી આરકત ઝરમ પાણીની ઠોલ અંદરના તળાવને કઠિ મોકલાવી હતી, ન જુલો જ્વળતીને પુલ્લામાં સ્નાન કરવું પડ્યું. કારણકે આવડા મોઢા મહાનમાં આશ્ચર્ય નો અભાવ હતો.

સ્નાન કરવા જતી વખતે જ્વળતીએ સીતાને દાસીનું વચન સાંકે કરતી જોઈ હતી. ધૂણાથી તેનું શરીર કંપી ઉઠ્યું હતું, કંઈ બોલ્યા વગર તે ચાલી મઈ હતી. અત્યારે પાછા ફરતાં સીતા અને ઈલાની વાત સાંજળીને તેનું અંગ પ્રજ્વળી ઉઠ્યું. તેણે જરા તીવ્ર સ્વરે કહ્યું: "સ્વાધીન રહેવું એ સાઈં તો છે, પણ દેહની અલિક્ષિત ઓંચો. જો સ્વાધીન રહેવા હચ્છશે, તો એનું બગ્ન પોપણ કાઢ્ય કરશે! ક્ષિક્ષિત ઓંચો ન પરણે તો પણ ચાલે કારણકે પોતાના બગ્નપોપણ માટે તે કાઈને બોળવું થઈ પડતી નથી. આથી જ હું વારંવાર કહું છું, સીતાના લગ્ન હવે જલ્દી કરી નાખવા જોઈએ, એમ નહિ માય તો સીતાને કાઈના આશ્રય સ્વીકારવો પડશે. દાદા કંઈ બાંધો સમય જીવી શકે તેમ નથી, ત્યાર પછી આ સંપત્તિનો માલિક જે બનશે, તે સીતાને આ રીતે ધરમાં રાખવા ન હચ્છે તો તેનું શું માય? ઉમ્મર મોટી થવા પછી લગ્ન થવા કહ્યું થઈ પડે છે. તેમાં જો આવા નિરાધાર હોય તેને તો કાઈ સ્વીકારવું જ નથી."

ઈલા સહન કરી શકી નહિ. અત્યાર સુધી તેણે માની લક્ષ્મી વાતો સહી લીધી હતી, પણ હવે સહી શકાય તેમ નહોતું. તે ઝરાઝગ જ્વળતી હતી કે માની નજરમાં સીતા કણાની માફક ખૂંચે છે. ધરમાં સીતાનું અલગ જોઈને માનું કાળજી અત્યા કરે છે, સીતા પ્રત્યે દાદાનો અમાધ રોદ અને અનંત વિશ્વાસ જોઈને માના પ્રાણમાં

અનેક કુવિચારો આપ્યા કરે છે. કદાચ દાદા પોતાની સમજૂતી મિલકત સીતાને જ આપી દે, આવી શંકા તેના મનમાં રહ્યા કરતી, આથી જ તે હાલતા ચાલતા, વાતચિત કરતા સીતા પ્રત્યે રોષ અને અવજા રહ્યા કરતી. કરે સરમાં તો સીતાનું અપૂર્વ લાવણ્ય જોઈને જનંતીના મનમાં આશ્ચર્ય થયું હતું. એટલું જ નહિ પણ આવું રમણી રત્ન આ રીતે બહાગી બની ગયું એ જોઈને તેનું મન ક્રુણ્ણ લાવથી બીનું મુઠ ગયું હતું. પરંતુ આ ઘરમાં સર્વ કરતાં સીતાનું વચસ્વ વધારે જોઈને, બિહારીલાલ ઉપર પણ સીતાનો પ્રભાવ પડતો જોઈને જનંતીના મનની ક્રુણ્ણા કપૂરે આડક ઉઠી ગઈ. આ બધું જોયા પછી તેના મનમાં થયું કે વૃદ્ધ કાચરેસર વારસદારને કશું ન આપતાં સીતાને જ આપી જશે. આમ થશે તો સાચી હકદાર ઇલાસાવ રહી જશે. આ બચની કલ્પના આવતાં તેણે ગઈ રાતે જ ઇલાસાને આ માટે બધી વાતો કહી હતી.

સીતાનો કંખવાયેલો ચહેરો જોઈને ઇલાસા બોલી: “કઈ વાત ચાલે છે અને તમે કઈ વાત કરવાં બેઠાં મા ? તમારામાં કાણ જાણે કેવો આદત પડી ગયો છે કે મને ત્યાં મને તે વાત કરી નાખવી અને એથી બીજાના મનને કેટલું દુઃખ થાય છે એનો વિચાર પણ ન કરવો. અમે તમને આવી ચર્ચા કરવા માટે કંઈ બોલાવ્યા નહોતાં.....”

વચ્ચે જ રોહ મધુર સ્વરે સીતા બોલી ઉઠી: “અરે ઇલાસા, મા સામે આ રીતે કઠોર વાત ન કહેવાય. મા હોવા છતાં મા એ કું છે તે તું સમજી શકી નથી ઇલાસા. મારે મા નથી છતાં હું માનો પ્રેમ અને માનો ભાવ કેવો હોય છે તે સમજી શકી છું. ભગવાને મને એક મા આપીને મારા બચ્ચાં જીવનને ભરી દીધું છે. માને દુઃખ ન આપીશ, શિક્ષણ અને સંસ્કારનો સફળપ્રયોગ કરવો જોઈએ. કાઠી જે કંઈ કહે છે, તે સાચું જ કહે છે. મારા બેવી

અશિક્ષિત સ્ત્રીઓ પરણ્યા વગર સ્વાધિન બાવે રહેવા માગે, તો તેનું બરણપોષણ કાણ કરે? અશિક્ષિત સ્ત્રીઓ માટે કાંઈ રસ્તો નથી, બધા દરવાજા બંધ છે. માથા ઉપર કોઈ સંભાળ રાખનાર નોંધતો, તેથી જ આજે દરેક સ્ત્રીઓને પરણવું પડે છે. નહિ તો ઉદરપોષણ કેવી રીતે કરે? અત્યારનો સમય એવો છે કે કાંઈ પોતાના અપંગ માળાપ કે ભાઈ ભાંડરને પણ પોષી શકતા નથી, પછી મારો બાર કાણ ભરે? એટલે કાકી જે કહે છે તે બરાબર કહે છે. ”

અસંત આનંદિત બનીને જયંતી બોલી: “જેયું, સીતાએ તારા જેટલું શિક્ષણ નથી લીધું, છતાં એનામાં જેટલી શુદ્ધિ છે એટલી તારામાં નથી. સીતા, મોટીયા કહેતા હતા, તું પરણવા માગતી નથી—આ શું બની શકે? જો જાતિમાં બ્યારે જન્મ લીધો છે, પોતાના પગ પર ઉભા રહો સકાય એવું શિક્ષણ બ્યારે મેળવ્યું નથી, ત્યારે નહિ પરણવાનો વિચાર કરવો એ શું યોગ્ય છે? અહીં કદાચ ન રહી શકે, તો પરાયા ઘેર રસોયનું તરીકે રહેવું પાશે અથવા કોઈની દાસીવૃત્તિ કરવી પડશે. કારણ કે અશિક્ષિત અથવા અર્ધશિક્ષિત સ્ત્રીઓ આથી વધારે બીજું કોઈ કામ કરી શકે નહિ. હું તમારું કહું છું, આમાં તું જરાય રોષ ન કરતી હો મા.”

સીતાનો અહેસાસો પડી ગયો હતો. તેણે મોઢા પર પરાણે હાથ લાગીને કહ્યું: “ના. કાકો, રોષ શા માટે કરે? આપ જે કહો છો તે બરાબર છે. આપે તો મને મારા ભાવિ માર્ગનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન કરાવ્યું.”

જયંતીએ કન્યાના મોઢા સામે રોષ બરી નજર કરતાં કહ્યું: “કણ કણ બણી છે પણ એની શુદ્ધિ ઓછી છે. તેથી જ મને વારંવાર હર બામે છે કે કાણ જાણે બ્યારે શુંનું શું કરી બેસશે.”

હાંત વડે હોઠ પીસીને ઇશ્વારે આહું નોંધતો કહ્યું: “કલકતા બ્યારે જવું છે આ ? ”

કેમ ! જ્યંતીએ આશ્ચર્ય પામતાં કહ્યું : “આવી ત્યારની જઈ જઈ શા માટે કરે છે ?”

ઈશાએ કહ્યું : “આવતી કાલે પાછા ફરવાનું તમે જ કહેતાં હતાં ને.....”

જરા હસાને કન્યાની પીઠ પર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં જ્યંતી બોલી : “કહ્યું એટલે શું આવતી કાલે જવાનું હશે ગાંધી ? જ્યારે આઆ છીએ... ત્યારે એ ચાર દિવસ રહી જઈએ. તું શું કહે છે સીતા ?”

ઈશાએ અસહિષ્ણુભાવે કહ્યું : “તો પછી શંભુભાઈને શા માટે રોકી રાખ્યા છે આ ? ને જવું જ હોય તો જઈએ, નહિ તો શંભુભાઈને કહી દઈએ કે તેઓ જાય.”

રાય મર્યા સ્વરે જ્યંતી બોલી : “તો પછી જ કહી દે, આજે જ જાય. આપરે, અહિં આવવું હતું ત્યારે આખું ઘર માથે લીધું હતું, હવે જવા માટે ઉતાવળી થઈ રહી છે. તું શું મારા ઉપર હુકમ ચલાવવા માગે છે ઈશા ? હું કાપના તેડાબાઈથી નથી જાતી, મારી ઇચ્છાથી આવી છું અને મારી ઇચ્છાથી ચાલી જઈશ. મને ત્યાં મૂકી જવા માટે આવડા મોટા ઘરમાંથી શું એકાદ માણસ નહિ મળી શકે ? તને અહીં ન ગમતું હોય તો તું સુખેથી શંભુ સાથે ચાલી જા...હું હમણાં અહીં જ રહેવાની છું.”

મોહું જારે કરીને ઈશા ઉભી રહી સીતાના શુષ્ક વડન પર હાસ્ય આવતું નહોતું, છતાં યજ્ઞપુર્વક હાસ્ય લાવીને તે બોલી : “ઈશા, કશકશ જવા માટે આટલી ઉતાવળી થઈ છે, તો શું આ સ્થળ તને ગમતું નથી ? આ ઘર તારું પોતાનું છે... આ બધા માણસો તારા સ્વજનો છે. હું તો બેન, પરાઈ છું. તું આટલાં દિવસ સુધી આવી નહિ, એટલે તારી જવાબદારી મેં લીધી છે, તારું કાર્ય મેં ક્યું છે. હવે તારું કાર્ય તું સંભાળો લે અને મને છૂટકારો આપ.”

જ્યાંથીએ મળાળા સ્વરે કહ્યું: “ બોલ મા બોલ, આવી જ શિખામણુ આ મુરખ ઝોકરીને આપ. મારી એક વાત તે સાંભળતી નથી અને સામેથી મને ધમકાવે છે. તારી શિખામણુથી એનામાં સમજ આવે તો બહુ સાફ. ”

મનની આગ ઠરી ગઈ એટલે ઠંડીએ પોતાનો પ્રભાવ જમાવ્યો. તે ધૂજતી ધૂજતી ઉપર ચાલી ગઈ.

સીતા કાકીમાની મતિ તરફ એક રહી હતી, આંખ ફેરવીને તેણે ઇલા સામે જોયું, ત્યારે ઇલાની આંખો આંસુથી ભીની થઈ ગઈ હતી.

ઇલાનો હાથ પોતાના હાથમાં લઈ સાંતવના ભર્યા સ્વરે સીતા બોલી: “ માની વાતથી રોષ કે દુઃખ ન થવું જોઈએ ઇલા. મા જે કંઈ કહે તે સારા માટે જ કહે છે, મા કોઈ કિસ્સા સંતાનના અમ-ળની ઇચ્છા ન રાખે એ તો જાણે છે ને બેન ? ”

ઇલાના સુંદર અંધર કંઈક કહેવા માટે ટંપો ઉઠ્યા. જે કહેવું હતું તે ન કહેતાં કમાયેલા સ્વરે તે માત્ર એટલું જ બોલી: “ હજુ તમે કશું નથી સમજી શક્યાં બેન, પણ પીરે પીરે સમજી જાશો. ”

સીતાના હાથમાંથી પોતાનો હાથ છોડાવી લઇને ઇલા એકદમ ઉપર ચાલી ગઈ. સીતા એની વાત ન સમજતાં મોનભાવે ઉભી રહી.

મેઢી પરથી ઇશ્વાનનો હળવો સ્વર આવ્યો “ સીતા... ! ”

સીતાને યાદ આવ્યું. ચટણી વાટવાની છે. ઇલાનીના દાળભાત તૈયાર થઈ ગયા હાગે છે. તે એકદમ ખાટપર ગઈ અને ફરીવાર સ્નાન કરી તરત ઉપર ચાલી ગઈ. તેને બીજાવાર નાહીને આવતી એક ઇલાનીએ કહ્યું: “ આવી ઠંડીમાં બીજાવાર શા માટે નાહી સીતા ? વજીરો બદલાવ્યાં હોત તો ચાલત. ”

સીતાએ જરા હસીને કહ્યું: “ શું કદં મા ? બરમાં વિધવા છે, કોરોડ છે, કાસીનું વમન સાફ કરીને આવી છું એટલે નાહા! વગર કોઈ ચીજને કેવી રીતે અડકી શકું ? આપ તો કશું ન કહો, પણ મનમાં રહેલા સંસ્કાર કેવી રીતે મારે ? ”

જરા રાજથી મિથાનીએ કહ્યું: “ હું તને જે વાતની ના પાડું, તેજ તારે કરવું જોઈએ કેમ ? આજ હું દાદાને કહી દેવાની છું, તેં એવો અત્યાચાર કર કર્યો છે કે જેવો માદી પક્ષા વગર નહિ રહે. ”

સીતા હસીને બોલી: “ દાદા કશું કહી શકશે નહિ મા ! હજી તમે કંઈક કહી શકશો...પણ દાદા તો મૌન જ રહેશે. ”

મિથાનીએ હસીને કહ્યું: “ મારું તો તારે ખૂબ જ સાંભળવું પડશે એ માદ રાખજો. ”

સીતા ચટણી વાટવા બેસી ગઈ.

જ્યંતી બાબુમાં બેઠી બેઠી શાક સમારી રહી હતી, આ સ્નેહ ભરી વાત કાનને ગમી નહિ. તેના ચહેરા પર અપ્રીતિની રેખાઓ કાળી વાઢળાં માફક બેસી ગઈ હતી; કંઈક કામનું બહાનું કાઢીને તે બહાર ચાલી ગઈ.

દિવસો જેવા રીતે આવતા, તેવી રીતે વિદાય થઈ જતા. ઘરમાં પોતાના બે માણસો આવ્યા છે, એ ખબર જાણે બિહારીલાલથી અચાત રહી ગઈ. હંમેશની માફક તેઓ થોડી વાર અંદર આવતા અને પાછા પોતાની બેઠકમાં ચાલ્યા જતા. એમની સેવાનો બાર જે રીતે સીતાના હાથમાં હતો, તે રીતે જ રહી ગયો હતો.

ઈલા સીતાની સાથે દાદા જમવા બેસતા ત્યારે કાંઈ કાંઈ વાર આવતી પથ્થુ વૃદ્ધ કદી તેના સામે નજર નહોતા કરતા. જ્યંતી એક દિવસ અડધી લાજ કાઢીને ઇલાની પાસે બેઠી હતી, એમને વૃદ્ધે પળ-માટે ચહેરા બગાડી નાખ્યાં હતાં, કશું કશું નહોતું. તેને જે કંઈ કહેવાનું હતું, તે સીતા સાથે જ ... ખાસ કરીને જમિનદારી સંબંધી સબળો વાતો તેઓ સીતાને જ કહેતા.

તે દિવસે તેમણે જ્યંતીની હાજરીમાં જ સીતાને પ્રુછ્યું: "ઘર ખરચના પૈસા હાથમાં છે કે પુરા ચઈ ગયા છે ?"

સીતાએ કહ્યું: " હસેક રૂપિયા રચ્યા હશે દાદા "

વૃદ્ધે હસીને કહ્યું: "આ વાત તારે મને કહેવી જોઈએ ને દીકરી ? આજ સુશીલને કહી દઇશ, તે તારા હાથમાં પૈસા આપી જશે."

સીતાના હાથમાં બર ખરચનો સમઠો બાર રહેલો જોઈને જ્યંતીના પ્રાણ પ્રજ્વળી રહ્યો હતો. બોબન કરીને બિહારીસાલ શયનગૃહમાં ગયા, ત્યારે સીતા પણ તેમની સાથે સાથે ગઈ આ જોઈને ઇશ્વાનીએ એક નિશ્વાસ નાખી કહ્યું “ સદ્ભાગ્યે સીતા મળી ગઈ નાની વહુ, તેથીજ આ વૃદ્ધ જીવી રહ્યા છે. નહિતો કાણ જાણે શું થઈ ગયું હોત !”

અહેરે બગાડીને જ્યંતી મોલી: “ પરાઈ કન્યાને આવી રીતે રાખવી તેને હું કદી ચોખ્ખા ન કરી શકુ જેન ! એને તું આ દુનીયામાં કાઢ નથી !”

હજવા નિશ્વાસ સાથે ઇશ્વાનીએ કહ્યું: “ છે. માસી, માસીનેા દીકરા, ભાઈ બધા છે. એ લોકો લઈ જવા ઇચ્છે છે પણ સીતા ત્યાં જવા નથી ઇચ્છતી, અમે પણ તેને છોડી શકતાં નથી. એની માસીના દીયરનો એક શિક્ષિત અને સંસ્કારીક છોકરા છે. એની સાથે સીતાના લગ્નની વાત એ લોકો કરી રહ્યા છે. પણ એ શું બની શકે મૈનઃ એક દિવસ સીતાએ મારા અરજીમાં માથું નમાવીને કહ્યું હતું, મારાં લગ્ન થઈ ગયા છે, આપ મારા લગ્ન સંબંધી કશી વાત કરશો નહિ હું પરજોશી છું એમજ માનજો. આ વાત સાંભળીને હું પણ મારાં આંસુ રોકી શકી નહોતી. સીતાનો ત્યાગ કરીને જે અભાગી ચાલ્યો ગયો છે, તેને અભિશાપ આપ્યા, વગર હું રહી શકી નહિ. જ્યોતિ શુ સુખી થશે મને અને દાદાને તેણે આપ્યું દુઃખ નથી દીધું...તેમાંય આ તરુણ નારીની જીંદગી, આજ્ઞા અને હિંમત બધું નષ્ટ કરી નાખ્યું છે...”

કહેતાં કહેતાં ઇશ્વાનીનાં બંને નયનો સજ્જ બની ગયાં.

પડીક નીરવ રહીને જ્યંતીએ જરા દસીને કહ્યું: “ પણ ખહેન, જ્યોતિની વહુને જે એકવાર જોઈ હોય તો તમે એમ જ કહો કે જ્યોતિની પસંદગી થઈ શકે છે ”

ધૂણાસમાં સ્વરે ઇશ્વાનીએ કહ્યું: “ એ વાત જવાદે જેન, અમવાનને હું તો પ્રાર્થના કરું છું કે એનું મોહું જોવાનો વખત મને ત

આપે. શિક્ષણ અને સંસ્કારને તમે જે રીતે સમજો છો, કમનસીબે
અમે જે રીતે સમજતાં નથી. જે શિક્ષણ પ્રાપ્ત્યના જીવન અવધારમાં
કદી પણ ઉપયોગી ન થાય અને માણસને કેવળ રૂપાળા રમકડા જેવું
બનાવી મૂકે તે શિક્ષણને શું યોગ્ય શિક્ષણ કહી શકાય નાની વહુ ?
શું શાપ ન કરીશ, અંગ્રીજીની જે આર ચોપડી લખ્યા એટલે તમે બધા
માનો છો કે પુરૂં ક્યું, પણ અમે તેમ નથી માનતા. અમે તો કદી
જે છીએ, સિન્દુર વગરના સેંચા કરતાં સિન્દુર બરેલો સેંચો દેખાવમાં
સારો; કિંતુ એડીના છુટ કરતાં અળતાથી રંગાયેલો પગ સારો.
ખુરશી પર બેસીને પુસ્તકો વાંચ્યા કરવાં એ શું હરસમય શોભતું હશે !
જે કરતાં તો રસોડામાં માતૃમૂર્તિ તરીકે બેસવું પ્રાણી શ્રીએ છે. સંતા-
નના પ્રાણનનો બાર નોકર ચાકરના હાથમાં ન મૂકતાં જાતે એ બાર
ઉપાકરો તે વધારે સુંદર દેખાય, આથી જ સીતા અમને ખૂબ વહાલી
લાગે છે, અને એનમાં આદર્શ માતાના દર્શન થાય છે. ”

આધાત પામીને જ્યંતી મૌન રહી.

સાંજના સુશીલ સીતાના હાથમાં કેટલોક નોટો આપી ગયો.
સીતાએ એ પૈસા પોતાના કબ્જામાં મૂક્યા.

પદ્માનીનું શરીર આજ કંઈક નરમ, જણાતું હતું. સંખ્યા
જતાં જ તે સુષ્ણ ગઈ. જ્યંતીએ તેના માથા પર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં
કહ્યું “ તમારું શરીર જેમને મારે કહેવું પડે છે, થોડા દિવસ માટે
હવાફેર કરવા માટે ક્યાંક જવું જોઈએ. આવા શરિરથી જીવવામાં શો
આનંદ ? હવાફેરથી સારું થઈ જતું હોય, તો શા માટે ચાલીને આ દુઃખ

ભોગવી રહ્યા છો ? ”

ઝાંખા હાસ્ય સહ પદ્માની બોલી: “ એવી શી જરૂર હતી નાની
વહુ ! હવે આ દેહ પર મમતા નથી રહી. મહાશ્વરે હમાઈને મરવા
કરતાં એકવાર વિદાય લેવાય તો પ્રજાને પાક ! આમા ચવાની મેં કોઈ

દિવસ પ્રાર્થના કરી નથી—કરવાની પણ નથી જેને અચરામાં સુખ છે, તે જ ખરે જુદું અચુર તો મારે કેવળ દુઃખ જ ભોગવવાનું છે, શાંતિ શા મરિ માગવી? જેનું કાંઈ નથી,—સ્વામી નથી, પુત્ર નથી, તે ક્યા સુખની આજ્ઞાએ અચરા ઇચ્છે એન !”

આવેગથી તેનો કંઈ સ્વર કંપનો હતો. તેણે તરત અન્ય દિશાએ મોઢું ફેરવી લીધું.

કંઈક વ્યસ્ત થતાં જવંતી બોલી: “બળી તમારી વાત ! દીકરા નથી એવું મનમાં ન લાવશો એન. સોનાના ચાંદ જેવો તમારો દીકરો છે; આવો દીકરો કેટલી માતાઓને મળે છે કહો જોઈ? તમારું પુત્ર સૌભાગ્ય જોઈને બધા લોભા ધર્ષા કરે છે, કહે છે—બધા પુણ્ય કર્યા હોય ત્યારે જ આવો દીકરો મળે. એનું રૂપ, એના ગુણ, એની દહતા, એની સાહસિક વૃત્તિ બીજા કોઈ દીકરામાં બતાવો જોઈ ! જેવું તેવું ન બોલશો એન; તમે મન સાથે વિચાર કરીને બોલજો. તરંગને વશ બનીને તે જેને ચાહતો હતો તેની સાથે પરણી ગયો છે, અને તરંગને વશ બનીને પરદેશ ગયો છે. છતાં એ તમારો જ પુત્ર છે. માત્ર એના દોષ તરફ નજર ન કરતાં એના ગુણ સામે પણ જુઓ.”

નયનો મીચીને ઇશ્વાની બાણીવાર સુધી મૌન રહી. ત્યાર પછી ધીરેસ્વરે બોલી: “દોષ અને ગુણ બંને જોયાં છે એન. ગુણ કરતાં દોષનું પરિમાણ બહુ વધી ગયું છે. તેણે જે કાર્ય કર્યું છે, તેથી કાંઈ દિવસ હું તેને મારી પાસે રાખી શકીશ નહિ. મને આ એક જ દુઃખ છે.”

જવંતીએ કહ્યું: “અહિં જ તમારી મોટી ભૂત થાય છે એન ! શું એને હૈયા સરસો ન લેવાનો નિર્ણય કરી નાખ્યો છે? તેણે એવો ક્યો અપરાધ કર્યો છે—જેના અંગે પાસે ન લેતાં દૂર જ રાખશો ?”

“અપરાધ ?” ઇશ્વાની બેઠી થઈ ગઈ તેના બંને નયનો જણે તીવ્રભાવે પ્રજ્ઞા ઉઠાયા. ગર્જના સ્વરે તે બોલી: “એને ક્યો અપરાધ કર્યો છે તે હજી પણ તું બહુવા ઇચ્છે છે જવંતી ? એના જીવનને મોજા—

માં મોટા અપરાધ છે—ધર્મ ત્યાગ. ધર્મ ત્યાગ કરનારાએ કશું નથી કશું એમ કહીને અપરાધ કળવો બનાવવાનો પ્રયત્ન ન કરીશ. ધર્મ કંઈ નાના બાળકોનું રમકડું નથી કે બહીક લાઇ શકાય, નગમે એટલે ફેંકી શકાય. તું કહીશ કે તે પ્રાચલિત કરીને ફરી હિન્દુ થઈ શકે છે. પરંતુ એવા પ્રાચલિતની શી જરૂર છે? પોતાના સ્વાર્થ ખાતર સામાન્ય વસ્તુના લોભે જે માણસ પોતાનો ધર્મ છોડી શકે છે, તે માણસ ખીલુ શું ન કરે! શું એના પર કદી વિશ્વાસ રાખી શકાય?”

આટલું કહીને તે પાછી સૂઈ ગઈ.

આ સંખ્યાથી વધુ ચર્ચા કરવી યોગ્ય ન બાબુલાલજીએ મૌનભાવે પ્રજ્ઞાનીના માથા પર હાથ ફેરવતી બેસી રહી.

સીતાએ ખંડમાં સખલ થતાં કહ્યું “આ શું મા, સંખ્યાવેળાએ શા માટે સૂઈ ગયા હો? જરા બેડા ચાઓ... થોડી વાર પછી સૂઈ જાઓ.” પ્રજ્ઞાની બેડી ન થઈ.

જ્યંતીએ જરા વિરકત ભાવે કહ્યું: “સંખ્યાવેળાએ નખળા શરિરે પલ્લુ બેડા થવું જોઈએ એવો કોઈ નિયમ નથી સીતા. મોટી બા નીરાંતે આરામ લે છે તો ભલે લે.”

સીતાએ કહ્યું “આમ ક્ષેત્રાએ સૂઈ રહેવું એથી શરીર અને મન પર ખરાબ અસર થાય છે કાકી મા, તમારે બેડા થવું પડશે. હું તમને અત્યારે કોઈ પલ્લુ ઉપાયે સૂઈ રહેવા નહિ દઉં.”

પ્રજ્ઞાની તરતજ બેડી થઈ ગઈ. તેણે પોતાનું મોઢું સીતા ન જોઈ જમ તેની સાવચેતી રાખી પલ્લુ સીતાની નજર આગળ એ સાવચેતી ટકી શકી નહી. સીતા પ્રજ્ઞાનીની આંસુભરી આંખો જોઈ ગઈ.

“મા, તમે પલ્લુ ભારે હો હો, સંખ્યાવેળાએ આંસુ પડતાં હશે? ક્ષેત્રાના આંસુથી ધરમાં અપ્રસ્થાણ થાય છે એવું તો આપજી કહેતા હતા.”

પ્રજ્ઞાનીને એટલે જરા ઝંખવાયો. તે બોલી “હું ક્યાં આંસુ પાડું હું સીતા? તું બરાબર જોયા વગર જ મને ધમકાવે છે.”

સીતાનું પ્રજ્ઞત્ય અને ઇશ્વાનીતો ભયાતંભાવ જોઈને જ્યંતીને ખૂબ જ અશ્વસ્ત લાગ્યું, તે મંજીર ભાવે બોલીઃ “ હવે મંજળ અમંજળ કાના માટે વિચારવાનું હતું સીતા ? જે માતાનો એકનો એક પુત્ર ચાલ્યો જાય, તે માતા સદાય રડતી જ હોય છે. વેળા કવેળા ને મંજળ અમંજળનો વિચાર કરીને થું રડી શકાતું હશે ? તું હજી મા નથી થઈ, માને કેટલી વેદના સડવી પડે છે એ તું ક્યાંથી જાણે ? માના હૈયામાં ભ્યારે ધા લાગે ત્યારે વેળા કવેળા નથી હોતી, જે લોકો બીજાને બતાવવા ખાતર દંભથી રડે છે, તે લોકો જ વેળા-કવેળાનો વિચાર કરતા હોય છે. માનું રૂદન એવું નથી હોતું સીતા.”

આ રીતે ઝાઝવીને વાત કરવાની શક્તિ ઇશ્વાનીમાં નહોતી, મનની વાત જ્યંતીના મોઢેથી પ્રગટ થયેલી જોઈને તે આનંદ પામી. સીતા એક વાર તેના સામે જોઈને ચાલી ગઈ. જતી વખતે કહેતી ગઈઃ “ તો પછી આપ રડાય તેટલું રડી લો મા, રડી રડીને ભ્યારે તાવ આવશે, ત્યારે એકલાં આ ધરમાં પડ્યાં રહેજો. હું તમારી પાસે નહિં આવું તે કહેતી જઈ છું.”

કોપથી લાલચોળ બની ગયેલી જ્યંતીએ ઇશ્વાની સામે જોઈને કહ્યુંઃ “ તમે આ છોકરીને બહુ ચડાવી છે; તમારા પ્રત્યે પણ વિવેક નથી દર્શાવતી. જે આ છોકરીમાં શિક્ષણ જેવું કંઈ હોત, તો આવું વર્તન ન દેખાડત. અસિક્ષિત માણસો જ જરા મોઢે ચડાવ્યા કે આવડા બની જાય છે...”

ધીમા સ્વરે ઇશ્વાની બોલીઃ “ થું કરું બહેન, દાદા.....”

વચ્ચે જ ઉગ્રભાવે જ્યંતી બોલીઃ “ હા, દાદાએ જ એને આટલી ચડાવી છે, તે હું બરાબર જોઈ શકી છું. સીતા ન હોય તો દાદાને એક પણ માટે પણ ન ચાલે. એ તો ઠીક પણ દાદા જમિનદારી સંબંધી સંધળી વાત એને સમજાવે છે ને કહે છે એમાં

એને લાલ શું ! વળી ધરના પેટી-પટારાની બધી ચાવીઓ એના હાથમાં છે... ખરચ પત્રનો હિસાબ પણ એના હાથમાં છે. આ બધું તમારા હાથમાં ક્યા માટે નથી રાખતાં જાહેન ? ”

ઇશ્તાની કશું બોલી નહિ, આશીર્વામાં મોઢું છૂપાવીને બેસી રહી. સોતાની વિરુદ્ધમાં કાઈ કંઈ પણ વાત કરી શકે છે, એવું તેની કલ્પનામાં થે નહોતું.

જ્યંતી કહેવા લાગી : “ સાંભળ્યું છે કે આજ તેની માસીને દિકરા ભાઇ આવ્યો છે. તમને શું એમ નથી લાગતું એન, આ ખરચપત્રમાંથી બચાવીને સીતા સરકાવી લેતી હોય ? હજાર હો પણ તેઓનો સગો કહેવાય. આજ જો તમારે ત્યાં આશરો ન રહે, તો કલ સોતાને માસીને ઘેર જ જવું પડે. ધરખરચનો કસો હિસાબ રાખવામાં આવતો નથી. હું તો કહું છું, ઇશુના હાથમાં ધરખરચનો હિસાબ સોંપો તો સારું. મારા ભાઇએ પોતાના ધરખરચનો સમગ્રો ભાર ઇશાના હાથમાં જ મૂક્યો હતો. ઇશાના હાથે કાંઈ દિવસ કશી ભૂલ નથી થઈ. ગમે તેમ તોય તે બણેલી છે, અને આ બધું છે તો તેનું જ ને, એ શું ખોટી રીતે એક પૈસો પણ વેચી શકે ? એના મનમાં જેટલી કાળજી રહેશે, એટલી કાળજી શું પરાયાનાં મનમાં રહી શકે ખરી ? ”

ઇશ્તાની નિસ્તબ્ધ ભાવે પડી રહી. એના તરફથી કશો ઉત્તર ન મળતાં જ્યંતીએ ધાર્યું, તે સુધી ગયેલ હશે. થોડીવાર પહેલાં એક દાસી આવીને દીવો મૂકી ગઈ હતી, દીવાના ઝાંખા પ્રકાશમાં તે જોઈ ન શકી કે ઇશ્તાની સુધી ગઈ છે કે જાગે છે.

તેણે ધીરથી સાદ ક્યો : “ એન...”

ઇશ્તાનીએ ઉત્તર ન આપ્યો, હલનચલન પણ ન કર્યું. જ્યંતીને ખાતરી થઈ કે ઇશ્તાની સુધી ગઈ છે. એટલે તે ઉભી થઈ.

રાત્રિ ચાલી ગઈ, સીતા જે રીતે હસતા મોઢે કામકાજ કરતી હતી, તે રીતે જ કરવા લાગી.

સવારે ઇલાના ખંડમાં સીતા હાથસ યમ. એ વખતે ઇલા
રૂઢવ પર ચાતું પાણી ગરમ કરી રહી હતી, તેને અને તેની માને
ચા વગર ચાલતું નહોતું. આ ઘરમાં ચા પાનનો રીવાજ હતો
જ નહિ, જ્યોતિર્ભય જ્યારે આવતો, ત્યારે તેના માટે જ ચા થતો.

અસમયે સીતાને આવેલી જોઈને ઇલાએ આશ્ચર્યસહ કહ્યું:
“ઓહો, આવ સવારમાં જ સીતાબહેન અહીં ? આ પીણા,...આપું ?”

સીતાએ હસીને કહ્યું: “ ના બેન, આ ઘરમાં આવ્યા પછી
આ ઝોડી દીધો છે. અને એવું બધું ન પીવાય તે જ સાહે. બહુ
ખરાબ બસન છે.”

ઇલાએ પ્રશ્ન કર્યો: “ તમને આ ઝોડતાં કષ્ટ ન થયું ? ”

“ એમાં કષ્ટ શેનું બેન ? આ તો કેવળ મનની જ પ્રાત છે.
મનને સમજાવીએ નહિ, તો સામાન્ય કષ્ટ ને વિરાટ માની બેસે
અને સમજાવીએ તો વિરાટ કષ્ટ જરામ જણાય નહિ. આવા સામા-
ન્ય ત્યાગમાં કષ્ટ જેવું શું હતું...આ કરતાં પણ વધારે ત્યાગ મારે
ફળવવાનો છે. એટલે નાની વાતમાં દુઃખ માનું તો કેવી રીતે બહે ?
આ જીવનમાં બચ્ચી ટેવો હતી, ધીરે ધીરે બધી ઝોડી દીધી છે,
અત્યારે હું ખૂબ સાદાઈથી જીવન ચલાવી શકું છું. એ બધી વાત
જવાદો. હું ચા પીવા નથી આવી, એટલે તું મારા માટે અધીર ન
બનીશ. હું એક કામ માટે આવી છું...તારી સાથે ખાસ વાત કર-
વાની છે.”

“ ખાસ વાત ? અરે, પણ તમારા હાથમાં આ બધું શું
છે ? ” હૈતુકલ્લ કરી નજરે જોતાં ઇલાએ કહ્યું.

સીતાએ નોટાનું ખંડ એના સામે મૂકતાં કહ્યું: “ તારા માથા
પર એક જવાબદારી મૂકવા આવી છું બેન, કશું મનમાં ન લાવીશ.
હું એકલી રહી, ચારે તરફ ખ્યાન કેવી રીતે રાખી શકું કહે જોઈ !
નીરાંતે ખાસ લેવાનો પણ સમય નથી મળતો. એટલે વિચારું, મારા

કામમાંથી થોડો ભાગ તને પણ આપું. બહુ વિચારતાં ધરખરચના દિસાખનો બોલો તારા માથે મૂકવો એ મને થોડા લાગ્યું. મેં સ્વીકાર્યું છે, તારા મામાના ધરનો સહબો દિસાખ તું જ રાખતી હતી, અહીં પણ તારે આ કાર્ય સ્વીકારવું પડશે.”

ઈલાએ માથું ધુણાવ્યું. આખી વાત તેની સમજમાં આવી ગઈ. જરૂર આ વાત પાછળ માનો જ કટાક્ષ હોવો જોઈએ. નહિ તો એકાએક આવ સીતા શા માટે આ બોલો સોંપવા આવે ? આવ એ ત્રણ મહિનાથી અહીં આવ્યા હોવા છતાં, કોઈ દિવસ સીતાએ એકદ નાનું કામ પણ સોંપ્યું નથી, તે બોલી: “ આ બોલો હું નહિ ઉપાડી શકું એન. દાદાની અવસ્થા અને ધરખરચના દિસાખ સિવાયનું બીજું જે કામ સોંપશો તે હું કરીશ. મોટીબાની સંભાળ રાખીશ, તમારાં પાળેલાં પ્રાણીઓને સાચવીશ, રસોઈ કરીશ, એ સિવાય તમે જે કહેશો તે બધું કરીશ, માત્ર એ એ કાર્ય હું નહિ કરી શકું.”

સીતાએ જરા હસીને કહ્યું: “ દાદાનો ભાર શા માટે નહિ લે ? ”

“ તમારા જેવી દાદાની સેવા મારા હાથે ન થઈ શકે.”

“ મારા આત્મા ગયા પછી આ બધા ભાર તારે જ લેવો પડશે ઈલા, એ વખતે દાદાની સંભાળ તારે જ રાખવી પડશે.”

સીતાનો કંઠસ્વર અતિ કામળ બની ગયો હતો.

સીતા સામે ફાટી આંખે જોતાં ઈલાએ પુછ્યું: “ તમે ક્યાં જવાનાં છો બેન ? ”

સીતાએ કહ્યું: “ મારા ભાઈ મને તેડવા આવ્યા છે, એ તો તું જાણે છેને ? થોડા દિવસ ત્યાં બેઠાં આવું...અહીં હવે મનનું નથી. મારા ગયા પછી આ બધાં કામ તારે જ કરવાં પડશે.”

ઈલાએ સીતાનો હાથ પકડી લેતાં કહ્યું: “ તમે જશો કેવી રીતે ? અમે તમને જવા ફરિયાદ, સારે જશોને ખેન, બળજબરીથી તો નહિ બળ્યોને ? હું તમને આ રીતે પકડી રાખીશ, કાની મનકુર છે કે તમને મારા હાથમાંથી છોડાવી બચ.”

આટલું કહીને ઇલા સીતાને વળગી પડી. ખેનનાં નયનો સળંગ બની ગયાં. થોડીવાર પછી ઇલાના બાહુબળમાંથી છટીને સીતાએ પરાણે હસતાં હસતાં કહ્યું: “ તું જવા પણ નહિ દે...અને ખેમાંથી એક કામ પણ નહિ લે...પછી હું કેવી રીતે મોજે ઉપાડી શકીશ ? ”

ઈલાએ કહ્યું: “ સારું, ધરખરચના દિસાખનો બાર હું લઈ છું. પણ દાદાની જવાબદારી હું કદી નહિ લઈ, એ કદી રાખું છું.”

“ તો પછી દાદાની સેવા ક્યારે કરીશ ? ” કહીને સીતાએ હસતાં હસતાં ઇલાની પીઠ પર ટાપલી મારી.

“ સીતેર વર્ષના વૃદ્ધની સંભાળ મારાથી ન લઈ શકાય ખેન...એ તો તમારું જ કામ છે.”

“ સારું સારું, તું નોટો સંભાળી લે. પણ આપણે ખપોરે વાતો કરીશું.” કહીને સીતા જવા તૈયાર થઈ. બરાબર એ સમયે જ્યાંથીએ ખંડમાં પ્રવેશ કર્યો અને મેજ પર પડેલી નોટો જોઈને તે વિસ્મયપૂર્વક બોલી: “ આ રૂપિયા ક્યાંથી આવ્યા, કાણ લાવ્યું ! ”

સીતાએ કહ્યું: “ હું જ લાવી છું કાકી. મેં મહ કાલે દાદાને કહ્યું હતું, મારા બાઈ અને તેડવા આવ્યા છે એટલે થોડા દિવસ માટે હું કન્યાશ્રમ જઈશ. આ સંભાળીને દાદાએ ધરખરચનો બાર ઇલાને સોંપવાનું કહ્યું હતું. મેં ઇલાને સમજાવું સમજાવી દીધું છે, ઇલા ધરખરચની વ્યવસ્થા રાખશે ”

ખૂન જ સંતોષ પામતાં જ્યંતી બોલો: “ તેં બહુ સારી બ્યવસ્થા કરી છે મા. મને તેમ હોય છતાં લલોલી મળાય. ખોટો ખર્ચ એના હાથે મશે જ નહિ, એક જ મહિનામાં બધું સમજાઈ આવશે. ખરચ તો મને તે રીતે કરી શકાય, પણ હિસાબ રાખવો એ કામ સહેલું નથી. તું એના જેટલું લણી નથી એટલે હિસાબ ન રાખી શકે તે દેખીતું છે; પણ ખજા હરેક વાતે સંતોષ આપી શકશે.”

સીતાએ સાંત સ્વરે કહ્યું: “ સાચી વાત છે કાકી, મારા જેવી સામાન્ય ધરતી કન્યાઓ કેટલું લણી શકે? બહુ બહુતો કામગીરી વાંચી શકે...અને મામડાની સીઓ માટે એ પણ ઓછું નથી. હિસાબ સાચવવો એ શું મારા જેવીનું કામ છે? છતાં એ યોગ્યતા છે તે હું ભરાબર જાણું છું.”

સીતાના આ આ રીતે બોલાયેલા જબ્બો મંજાને અસલ ચર્મ પડ્યા. સીતા કેટલું લણી છે, ગણીતમાં તે કેટલો પાકી છે, એ વાત મંજાથી અજાણી ન હતી. જમંતીને એ ખબર નહોતી કે મેટ્રીક સુધી લલોલી સીતા બી. એ. સુધી પહોંચેલી મંજાને પણ લાજાવી શકે તેમ છે. મંજા ઘણી વાર આ વાત કરવા તૈયાર થઈ હતો, પણ સીતાએ સોમંદ આપીને તેને રોકી હતો. આજ પણ તે મૌન હોય રહી, એકે જબ્બ બોલી શકી નહિ.

મંજા જામે હાસ્ય ભરી નજર કરીને સીતા તિશંત મને આવી ગય.

પ્રજ્ઞાંત અને જયોતિર્મય એક જ કલાસમાં લખ્યાં હતા. પ્રજ્ઞાંત સીતાનો માસીયાઈ બાઈ છે તે વાત જયોતિર્મય જાણી શક્યો નહોતો, પ્રજ્ઞાંતે પણ જણાવા લીધી નહોતી. પ્રજ્ઞાંતના મનમાં હતું, બન્નારે જયોતિર્મય પરભુવા આવશે ત્યારે અચાનક સાળા તરીકેના પરિચયથી આશ્ચર્યમાં મૂકાઈ જશે. મનની આ કલ્પનાને સિદ્ધ કરવા ખાતર પ્રજ્ઞાંત આટલા વખતથી રામનગરમાં સીતાને મળવા પણ આવ્યો નહોતો. પણ સીતા સાથે એનો પત્ર વ્યવહાર નિયમિત ચાલતો હતો.

દેવયાની સાથે જયોતિર્મયના લગનનું નિમંત્રણ પત્ર મળતાં જ પ્રજ્ઞાંત જણે આકાશમાંથી ગખડી પડ્યો. સીતાના પિતાના મૃત્યુ પછી તરત જ મિહારીલાલે સીતાને રામનગર તેડાવી લીધી હતી, આ વખતે પ્રજ્ઞાંત કે તેની માતાએ કશો વિરોધ દર્શાવ્યો નહોતો. સીતા જયોતિર્મયની બાવી પત્ની છે તે વાત સદ્ જાણતા હતા.

દેવયાની સાથે જયોતિર્મયના લગન થવાના છે એ વાંચીને પ્રજ્ઞાંત ખૂબ જ વિચારમાં પડી ગયો હતો. એ સમયે માએ કહેલા શબ્દો તેના મનમાં ધ્રુમવા માંડ્યા. માએ કહ્યું હતું, લગ્ન પહેલાં સીતાને રામનગર મોકલવી તે જરૂર હિચિત નથી. મા તો સીતાને મોકલવા જરાય રાજી નહોતાં પણ પ્રજ્ઞાંતની છાંટના સીધે જ મા તો વિરોધ

દુષ્કાર્મ ગયો હતો. આ રીતે સીતાનું અપમાન થવા પાછળ પ્રજ્ઞાતિ પોતાનો જ દોષ ભેગો. પોતે માની વાત માની હોત અને સીતાને રામનગર ન મોકલી હોત તો આવું ધીર અપમાન સહવું પડત નહિ.

જયોતિના લગ્ન વખતે પ્રજ્ઞાંત નહોતો ગયો, ધીર અપમાનથી ધવાયેલા પ્રજ્ઞાંતે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, જીવનમાં ફરી દાષ્ટવાર જયોતિર્મયનું મોઢું ન ભેળું, વિદાયત જતાં પહેલાં જયોતિએ પ્રજ્ઞાંતને મળવા આવવા બે વાર માણસ મોકલ્યું હતું, છેવટે પોતે પ્રજ્ઞાંતના ઘેર ગયો હતો, પણ પ્રજ્ઞાંત મળ્યો નહોતો. પ્રજ્ઞાંતના મનમાં આવા નાશાયક માણસ સાથે મૈત્રી માંડવાનો અને આવા બેવચનીના ઘેર પોતાની બહેનને મોકલવાનો બારે અફસોસ થતો હતો.

જયોતિર્મયના લગ્નની કંકોત્રી મળ્યા પછી પ્રજ્ઞાંતે સીતાને એક પત્ર લખ્યો હતો, તેમાં જણાવ્યું હતું, -તારે હવે ત્યાં રહેવાની જરૂર નથી, હું થોડા જ દિવસોમાં તેડવા આવીશ.

આ પત્રનો ઉત્તર આપતાં સીતાએ જણાવ્યું હતું, હું હમણાં અહીંથી છૂટી ચકીશ નહિ. કારણ કે જયોતિર્મયના ધર્મોત્તરની અને વિદાયત જવાની વાત સાંભળીને તેમનાં મા અને દાદા ખૂબ જ અધીર બની ગયાં છે. તેઓ કંઈક સ્વસ્થ થશે એટલે હું તમને જણાવીશ.

આ પત્ર વાંચીને પ્રજ્ઞાંત ખૂબ જ સીકાયો હતો. જેની સાથે કાંઈ પ્રકારનો સંબંધ નથી રહ્યો, તે લોકો ખાતર સીતા આટલી સમવેદના શા માટે બતાવે છે?

સાર પછી તેણે સીતાના સંબંધ માટે તપાસ કરવા માંડી. સીતા જેવી સુંદર અને સંસ્કારી કન્યા માટે સારમાં સારું ઘર મળી શકશે જયોતિ કરતાં પણ બધાં સારા યુવાનો પડ્યા છે કે જેઓ સીતા જેવી પત્ની મેળવવામાં પોતાના જીવનને સાર્થક માને.

પ્રજ્ઞાતનો એક ખાસ મિત્ર પ્રણવ પ્રજ્ઞાત સાથે બહુવાર વિનયપાણના ઘેર જતો આવતો-ભારથી તેણે સીતાને ભેષ હતી. એક દિવસ તેણે સાંભળ્યું હતું કે સીતા વાગ્દત્તા છે, એટલે તે સાહસ કરીને કશું બોલી શક્યો નહોતો. સીતાના સગપણ તુટ્યાના સમાચાર પ્રજ્ઞાતના મોઢેથી સાંભળીને તે પ્રથમ તો બારે આશ્ચર્યમાં પડી ગયો. ત્યાર પછી સઘળી વાત સાંભળીને તે જ્યોતિર્મયના કર્તવ્ય પર ખૂબ જ રોષે બરાયો. ભાર પછી તેણે સંકાય સહિત જણાવ્યું, પોતે સીતા સાથે લગ્ન કરવા તૈયાર છે. જો પ્રજ્ઞાત હા પાડે તો આવતા મહિનામાં જ પોતે લગ્ન માટે તૈયાર થઈ શકે તેમ છે.

પ્રજ્ઞાતે આનંદપૂર્વક મિત્રને દેખા સરસો લીધો. પ્રણવ પૈસા-દારનો પુત્ર હતો, મા સિવાય સંસારમાં બીજું કંઈ હતું નહિ માનો. એકનો એક પુત્ર હોવાથી મા એની ઇચ્છા વિરુદ્ધ કશું કરતો નહિ.

પ્રણવ સાથે લગ્ન સંબંધી વાતચીત કરીને પ્રજ્ઞાતે સીતા પર એક પત્ર લખ્યો, પત્રના ઉત્તરની રાહ ન જોતાં તે પ્રણવને બધને સીધો રામનગર આવ્યો.

આ બંનેને ભેષને વૃદ્ધ ગિહારીલાલનો અહેરો કંઈક ઝાંખો પડી ગયો. પ્રથમ તો તેઓ કશું બોલી શક્યા નહિ; મૌનભાવે બંને સામે ભેષ રહ્યા. પ્રજ્ઞાતે નમસ્કાર કર્યા, છતાં પણ વૃદ્ધથી આશીર્વાદ આપી શક્યા નહિ.

થોડી વાર પછી કંઈક પ્રકૃતિસ્થ થઈને વૃદ્ધે કહ્યું: “સીતાએ તારા પત્રનો ઉત્તર માર્ગ કાલે જ લખ્યો હતો...મને લાગે છે કે એ કામળ તને મળ્યો નથી.”

પ્રજ્ઞાતે કહ્યું: “નથી મળ્યો, કારણ કે અહીંની ટપાલ ત્યાં ત્રણ દિવસે મળે છે. મેં ઉત્તરની અપેક્ષા રાખી જ નહોતી...આજ આવવાનો છું તે મેં જણાવી દીધું હતું.”

જિહારીલાલે કહ્યું: “જો તો જરાખર છે...તું આવ્યો તે બધું સારું થયું...હા...તમે બંને બેસો હું અંદર બેઠને સમાચાર આપું.”

વેદના મનમાં બારે દર્દ ચર્મ રહ્યું હતું, સીતા ચાલી જશે એ વિચારથી તેઓ ખૂબ જ વ્યાકુળ બની ગયા હતા. તેઓ પોતાની જાતને એકાંતમાં મૂકી મનને આશ્વાસન દેવા ઈચ્છતા હતા.

રાખાલ ખડાવ લઈને સામે ઉભો રહ્યો. ખડાવ પહેરીને જિહારીલાલ અંદર ચાલ્યા ગયા.

હજી નવ નહોતા વાગ્યા; સીતા નાહી બચીઆમાંથી ફૂલો ચૂંટીને આવી હતી. સામે દાદાને જોતાં જ તે ચમકીને ‘ઉભી રહી અને બોલી: “કેમ દાદા, આજ અત્યારમાં ચાલ્યા...” કહેતાં કહેતાં તે અટકી ગઈ. દાદાનો ચહેરો જોઈને તે થંભી ગઈ. બોલી: “આપનો ચહેરો કેમ પડી ગયો છે દાદા, શું તખીયત નરમ છે?”

પરાણે મોઢા પર હાથ બાવીને દાદાએ કહ્યું: “ના બહેન, તખીયત તો સારી છે, તારો બાપ તને અહીંથી લઈ જવા આવ્યો છે, તે કહેવા હું આવ્યો છું.”

“મારા બાપ...” સીતા તરત બધું સમજી ગઈ. દાદાનો ચહેરો આ મારે પડી ગયો છે તે પણ જાણી ગઈ. સીતાનો ચહેરો પણ કંબલાવો પડી ગયો. વાક્ય અધૂરું રાખીને તે અન્ય દિશાએ જોઈ રહી.

વેદના બર્બા મુરે જિહારીલાલ બોલ્યા: “કદાચ આવતી કાલે જ તને તેડી જાય બેન,—કાલથી તારે પૂજનની તૈયારી નહિ કરવી પડે, આ ડોસાની ચાકરી પણ નહિ કરવી પડે આ બરના બોળ-માંથી તને મુક્તિ મળશે બેન, પણ હું કેવી રીતે રહી શકીશ, એકલું જરા વિચારજો. હું જોને મારું કહી શકું, તેવું જ કંઈ છે તે તું લઈ જાય છે બેન, પછી હું શનતા વચ્ચે કેવી રીતે

જીવી શકીશ ?”

વૃદ્ધનો સ્વર કંઈક કરુણ થઈ ગયો હતો, તેમણે તરત મોઢું ફેરવી લીધું.

“સીતા, મેં એવાં ક્યા મહાપાપ કર્યા હશે, અથવા કાષ્ટના હેયાનું શ્રેષ્ઠન છીનવી લીધું હશે, જેને પરિણામે મારે આવી કઠોર સજા ભોગવવી પડે છે? એ મહાપાપ આ જન્મનું હશે કે પરજન્મનું હશે, એકવાર એટલું તો કહે બેન. કાશ્યુ બાણે કેવાં પાપ કર્યાં છે કે મારા પોતાના જ હાથે મારા હેયાના પાંસળાં એક પછી એક ખંડિત થઈ રહ્યાં છે! જેને હું મારી વસ્તુ માનું, તે જ મને દગો દઈને આવી ગય છે,—માત્ર મને જાણવા ખાતર સંભારણા મૂકતાં ગય છે. એ તમે બધા આ રીતે બધું લઈને ચાલ્યા જવાના હો, તો પછી સંભારણા શા માટે મૂકતા ગયો છો? તમારા જવાની સાથેસાથ તમારા પગનાં ડાઘ પણ મૂંસતા ગયો. મારે એ ડાઘ બેઠેને જીવનની છેલ્લી પળ સુધી રડવું ન પડે...હું એકલો પડ્યો રહીશ. જે કંઈ સુંદર છે, જે કંઈ પુણ્ય છે,—તે બધું ચાલ્યું ગયું છે,—હવે જે કંઈ છે તે જાવ શૂન્ય-વિરાટ અંધકાર! જાઓ તમે બધા તમારું સર્વસ્વ લઈને ચાલ્યા ગયો, હું એકલો મારી જાતને માઠ અંધકારમાં વીંટીને પડ્યો રહીશ.”

વૃદ્ધના આંસુ કાઈ પણ ઉપાયે રોકી શકાતાં નહોતાં; બહાર નીકળી આવ્યાં. મનની તબીબાઈ છૂપાવના માટે તેઓ તરત આંખોના ખંડમાં ચાલ્યા ગયા અને અંદરથી આરણ્ય બંધ કરી દીધું.

એ ભાંગેલા હૈયાની વેદના ઠરી વાણી વાયુ સાથે ધ્રુમતી ધ્રુમતી સીતાના હૈયાને આઘાત કરવા લાગી. સીતાના હાથમની કુદજાગ ક્યારે નીચે પડી ગઈ, તે પણ તેના ખ્યાલમાં ન રહ્યું. તેણે જુમ મારી: “હાહા...”

વૃદ્ધે એ વખતે આરણ્ય બંધ કરી પોતાની શય્યામાં આડે

પરમે ચર્ધ હાથવડે મોહું જુપાવ્યું હતું. જો તે નિર્મળ હૈમાની સ્ત્રી હોત, તો ખુલ્લો હૈયે રડીને પોતાના મનનો બોલો હળવો કરી શકત. હાય, હૈયું ફાટી જાય છે, છતાં તે મુક્ત મનથી રડી શકતા નથી !'

વૃદ્ધના પ્રાણમાં મૃતકાળની વાતો ઉભરાવા માંડી. હરીયાળો સંસાર જાણે વેરાન બની ગયો હતો. વેદનાથો પોકારતા હૈયાને 'અને હાથે દયાવીને તે મનથી બોલ્યા: "અરે, તમે કોઈએ મારા પર જરા જોડસીયે દયા ન કરી.....એક પછી એક ચાલ્યા ગયા, વૃદ્ધ આપને શા માટે મૂકતા ગયા? શું આ અધી વેદનાઓમાં પ્રજાળવા માટે? હવે તમે મને બોલાવી લ્યો.....તમારી પાસે મને રાખો...મારાથી હવે સહી શકાતું નથી."

વૃદ્ધે કહી પશુ પોતાના બાળકોને દુઝાવ્યા નથી. ફેટલાય પિતાઓ પોતાના સંતાનોને તિરસ્કારતા હોય છે, મારતા હોય છે, પશુ આ વૃદ્ધે કહી ઉંચા સાદે એક વાત પશુ કહી નથી. તો પછી એ લોકો શા માટે ચાલ્યા ગયા ?

બહાર બહાચાયું મહાશયે આવી બુમાબુમ કરી મૂકી. પૂજની કશી તૈયારી નહોતી. આ ધરમાં કોઈ દિવસ આવના જોવી અવ્યવસ્થા નહોતી દેખાઈ.

બહાચાયું મહાશયની બુમો સાંભળીને સીતા એકદમ બેઠી ચર્ધ મર્ધ-ફૂલ બધાં નીચે પડી ગયાં હતાં, દેવકાર્માં કામ આવે તેમ નહોતાં. બહાચાયું મહાશયને જરા ધીરજ રાખવાનું દેહીને તે ફૂલો ચૂંટવા દોઢી. ઝપાટામાં ચોઢાંક ફૂલો લાવીને તેણે પૂજની સામગ્રી તૈયાર કરી દીધી.

બહાચાયું મહાશય પૂજ કરવા ગયા. સીતા બિહારીલાલના ખંડના દાર પાસે આવી અને સાંકળ ખખડાવતાં બોલી: દાદા, એકવાર મારાં ઉપાડો."

બિહારીલાલે ઉત્તર ન આપ્યો.

સીતાએ ઉશ્વિગ્ન બાવે ફરીવાર કહ્યું ‘હાહા, મારે ખુબજ બહેરી કામ છે...કમાડ ઉઘાડો.’

છતાં કરી ઉત્તર ન મળ્યો.

હેઠાવતી આંસુ લૂંછીને સીતા ચાલી ગઈ. રાખાલને બોલાવી કહ્યું “મારા ભાઈ આવ્યા છે, તેને મારું નામ દમને અહીં બોલાવી આવ.”

રાખાલે “કહ્યું એક શ્રીજી ગૃહસ્થ આવ્યા-છે, તેને પણ બોલાવતો આવું?”

“ના ફક્ત ભાઈ તેજ અંદર લઈ આવ. તેમના રહેવાની બવસ્થા બરાબર કરી છેને?”

રાખાલે કહ્યું “મોટાબાળુએ મેનેજરને બધું કહ્યું છે...મેનેજરબાળુ બંદોબસ્ત કરી દેશે.”

સંતાની આજ્ઞા મુજબ રાખાલ પ્રજ્ઞાંતને અંતઃપુરમાં લઈ આવ્યો.

બધા સમય પછી પ્રજ્ઞાંત સીતાને જોઈ શક્યો.

એ વરસ પહેલાં તેણે જે સીતાને જોઈ હતી તે સીતા જાણે છે જ નહિ. એ વરસ પહેલાં સીતાના ચહેરા પર નિર્મળ હાસ્ય રમતું હતું. આજ સીતાના ચહેરા પર તે હાસ્ય નથી, -તે અસ્વાભાવિક ગંભીર બની ગઈ છે. તેના લલાટ પર ચિંતાની રખાઓ ઉભરાઈ રહી છે-એ વરસ પહેલાંની અપળતા જાણે છીડી ગઈ છે. પ્રજ્ઞાંત કાઈ પણ ઉપાયે એક નિશ્વાસને રોકી શક્યો નહિ...તેના હૈયાને હબબલાવીને નિશ્વાસ નીકળી પડ્યો.

સીતાએ નમસ્કાર કરી ચરણરુજ લીધી, ત્યાર પછી તે ધીરે ધીરે ઉભી થઈ તેના ચહેરા પર રોહણરી નજર કરીને પ્રજ્ઞાંત બોલ્યો: “મળમાં છે ને બેન?”

સીતા હજીવું હસીને બોલી: “હા, તમે મારા છે ને, મારાં માસી આનંદમાં છે ને?”

પ્રજ્ઞાતે ઉત્તર વાળ્યો: “અમે મગ્ગમાંથીએ પણ તું મગ્ગમાં
છો એ વાત આરા મને ઉત્તરતી નથી. એ વરસ પહેલાં જ્યારે હું
તને ટ્રેનમાં મૂકી ગયો હતો, તે દિવસે તારો જે ચહેરો હતો, તે ચહેરો
આજ નથી રહ્યો. તારું નામ હું ન જાણતો હોત તો તને ઓળખી
પણ ન શકત. પહેલાં કરતાં તું કંઈક સાંખી અને રોચી દેખાય છે. તારી
આંખો જાણે ઉંડી ઉતરી ગઈ છે, શરીરનો મુલામી રંગ કાંપો પડી
ગયો છે. તે તારો ચહેરો કાઈ દિવસ જોયો છે સીતા?”

કંઈક શરમ સાથે સીતા બોલી: “તમે પણ જાણ અજબ છે.
શું હું રોચી ગઈ ગઈ છું?”

“એમ જ દેખાય છે. હું તને સેકવા માટે આવ્યો છું એ તો
તું જાણે છે ને? અહીં તને રાખવા માટે ઘણી વાતો થઈ છે. જ્યોતિ
સાથે તારાં લગ્ન થશે, એ વાત પર જ તને અહીં મોકલી હતી.
એમાંનું કશું ન થયું. તેણે જ્યારે અન્ય સાથે લગ્ન કર્યા છે, ત્યારે
તને અહીં રાખીને લોભાતી વાતો સાંભળવાનો કશો અર્થ નથી. મા
એ પણ મને આ માટે ખૂબ કહ્યું છે. આ વખતે તને સાથે નહિ
લઈ જઈ તો મને ઘરમાં જ નહિ આવવા દે, મારું મોઢું પણ નહિ
જુવે. અને હવે પરાયા ઘરમાં રહેવાની શી જરૂર છે એન? એવું તો
છે નહિ કે અમે તારું પોષણ નહિ કરી શકીએ—તારાં લગ્ન નહિ
કરી શકીએ, અહિં શું એણે અપમાન સહવું પડ્યું છે એન? લોકો
મને પણ કહી જાય છે. ના, હવે હું તને અહીં નહિ રહેવા દઉં...
કાંઈનું સાંભળીશ પણ નહિ...તને મને તે રીતે લઈ જઈશ.”

“આ બધી ચર્ચા પછી કશું જાઈ તમે જરા આરામ લ્યો.
મેં માને જણાવ્યું હતું, તમે આવ્યા છો સાંભળીને તેઓ ઘણા
આનંદ પ્રાપ્ત છે. તમારી સાથે પ્રણવભાઈ પણ આવ્યા છે ને?”

પ્રજ્ઞાતે કહ્યું: “હા, એને પણ સાથે લેતો આવ્યો છું. આ

ગામનો રસ્તો એવો છે કે કંપની વગર આવી શકાય જ નહિ.”

સીતાએ કહ્યું: “તમે જો અમુક ગાડીમાં આવવાનું જણાવ્યું હોત, તો સ્ટેશન પર વાહનનો બદોબસ્ટ કરી શકત, આટલું કંટ ન ભોગવવું પડત.”

પ્રશ્નને કહ્યું: “તો તો અમારાં હાકાં જ બાંગી જાત. ગાડામાં આટલી બાંગી મુસાફરી કરવી એટલે અકબુ મોત ભોગવવું.”

“હું પાલખી મોકલત.”

“પાલખીમાં ગોટા વળીને બેસવું એ કરતાં ચાલવું સાત દરબજે સારું મને ચાલવામાં જરા હરકત નથી આવી. પણ ખિચારા પ્રણવને ભારે કળ્ત ભોગવવું પડ્યું છે. એને ચાલવાની ટેવ નથી. એ તો હાંશી જ ગયો છે. અહીં તમે ચા રાખતા હો તો એના માટે એ કંપ ચા બનાવીને મોકલ, નહિ તો એ ઉડી જ નહિ શકે.”

“હું હમણા જ ચા તૈયાર કરીને મોકલું છું. તમે પણ બેસીને ?”

“મારે એવી બર નથી, પહેલાં એના માટે વ્યવસ્થા કર, ચા વગર એનું શરીર ગારા જેવું થઈ ગયું છે.”

સીતા ચા બનાવવા ચાલી ગઈ.

અમાનક શરીર અસ્વસ્થ થવાના કારણે બિહારીલાલ પોતાના ઝોરકામાંથી બહાર નીકળી શક્યા નહોતા. આ અણધારી અસ્વસ્થાનું કારણ ધરમાંથી કોઈ ન જાણી શક્યું, પરંતુ સીતા બધું સમજી મધ, પોતે જવાની છે એથી જ દાદા અસ્વસ્થ થઈ ગયા છે.

બીજે દિવસે ભોજન સમયે સીતાના આગ્રહને વશ થઈ બિહારીલાલ ભોજન ગૃહમાં આવ્યા. પ્રશાંત અને પ્રણવ પણ આવ્યા. આસન પર બેસતાં બેસતાં દાદાએ પ્રશાંત સામે જોઈને કહ્યું: “ભાઈ મને માફ કરજો. ગઈકાલે તખીયત બગડવાને લીધે હું એકાએક ચાલ્યો ગયો હતો. તું જ્યોતિનો મિત્ર છે એ વાત મને હમણાં જ સીતાએ કહી. જ્યોતિના મોઢેથી મેં જાણીવાર તારી વાત સંભળી હતી. એકવાર બોલી ગઈ જ્યોતિને મુઠ્ઠીયો તાવ થયો હતો, ત્યારે તારા સિવાય કોઈએ તેની સંભાળ નહોતી લીધી. એ સમયે તેં એની સંભાળ ન લીધી હોત તો કેવું પરિણામ આવત તે કેવી રીતે કહું. તેં એને મરણના મોઢેથી પાછો વાળ્યો હતો,—પરંતુ આ પ્રસંગે તું એને પાછો ન વાળી શક્યો એ બારે દુઃખ રહી ગયું.”

પ્રજ્ઞાંતે જ્ઞાંત સ્વરે કહ્યું: “ મને કશી ખબર નહોતી, આગળથી હું જાણતો હોત તો મને તે ઉપાયે તેને પાછો વાળત. તેના લગ્નના દિવસે જ્યારે મને નિમંત્રણ પત્ર મળ્યું, તારે મારા માથા પર જણે આકાશ તૂટી પડ્યું. છતાં એનું કર્તવ્ય યાદ કરાવવા હું સુરેશ્વરજીને ઘેર ગયો હતો, પણ જ્યોતિ મને મળ્યો નહોતો. ”

બિહારીલાલ થોડીવાર સુધી નોરવ રહ્યા. ત્યાર પછી બોલ્યા: “ જે બનવાનું હતું તે બની ગયું. મિત્ર ખાતર મિત્ર જોટલું કરી શકે, એ કરતાં તે વધારે ક્યું છે. તેં એને મૃત્યુમાંથી જાગાવ્યો હતો...એ જોતાં તેણે સબળી વાન તને કહેટી જોઈતી હતી, એમ થયું હોત તો જરૂર તું એને ઉન્માર્ગે ન જવા દેત. પણ હવે એ મધું યાદ કરવાનો કામ અર્થ નથી; એનું નામ મોઢે લાવવામા પણ મહાપાપ છે. જેના હાથનું પાણી પણ પિતૃઓ પામી શકવાના નથી, તે ઊવતો હોવા છતાં મરેલો જ છે! ”

વાટકીમાં જે દાળ હતી તે પ્રજ્ઞાંતે બાતમાં નાખી દીધી. બિહારીલાલે ખાલો વાટકી સામે જોઈને કહ્યું: “ સોતા દાળતો લઈ આવ... પ્રણવજીને પણ...”

પ્રજ્ઞાંતે હસીને કહ્યું: “ એને જાણ ન કહેશે એ પણ જ્યોતિનો મિત્ર છે; આપનો જાળક છે. એ કશું નહિ દ્યે, તે હું જાણું છું, મારી માફક થાળી ભરીને બાત ખાવાની એનામાં શક્તિ નથી... જુઓ દાદા, એના બાત હજી એમને એમ થાળીમાં પડ્યા છે.”

બિહારીલાલ પ્રજ્ઞાંતની સમગ્ર વાતોથી ખૂબ રાજી થઈ ગયા હતા. ઘણા દિવસોથી સંચિત થયેલી વેદના આજ જણે હળવી થઈ રહી હતી. પ્રજ્ઞાંતની બળવાન કાયા, વાતચીત વગેરે જણે પરલોકગત પુત્ર પ્રતાપ જેવો જ લાગતી. રોહના અંગે તેમની દૃષ્ટિ કામળ બની

મઈ, તેમણે જરા હસીને કહ્યું: “ જે લોકો પુરતો ખોરાક પચાવી શકે નહિ તે લોકો દુઃખ પચુ ન પચાવી શકે. એક દિવસ હું પણ તમારી માફક જીવાન હતો. શરીરમાં એટલું જોર હતું કે સાંજની તમે આશ્ચર્ય પામો! આજના જીવાનની માફક એકવાર ખાઈને ત્રણ વાર હજમ કરવાપણું નહોતું રહેતું. ખોરાક અને પરિશ્રમના અંગે આજ સીતેર વર્ષની ઉંમરે પણ હું હરીફી શકું છું. પ્રજુવ જેવા જીવા નોતો. ચાલોસ વર્ષની ઉંમરે વૃદ્ધ બની જાય.”

હિસાહમાં આવી ગયેલા પ્રજાતિ પ્રજુવ તરફ ડટાણ કરતાં કહ્યું: “ સાંજનું ને! જુઓ દાદા, ખીયારો શરમતો માર્યો બધું છાક ખાઈ રહ્યો છે. જો બાઈ, આમ પરાણે ખાઈશ નહિ. પછી એવું પરિણામ અમારે બનાતે ભોગવવું પડશે.”

સીતાએ જરા હસીને કહ્યું: “ પ્રજાતિમાઈ, આ તમારો અન્યાય છે. તમે જેની પાછળ પડો, તેને પછી હોડતા જ નથી. પ્રજુવબાઈ, તમે શરમતા માર્યા વધારે પાતું ન જમશો, કારણ કે તમારાથી સહન નહિં થાય.”

પ્રજુવે આજા હાસ્ય સહ કહ્યું: “ અરે બધું સહન થશે. આમાં શું હતું? ”

પ્રજાતિ ગંભીર વદને કહ્યું: “ દાદા, મા, આપ સહુ જોઈ શકો છો, આમાં મારો કોઈ દોષ નથી; કારણકે મેં એને સાવધાન કર્યો છે... સીતાએ પણ ધણું કહ્યું છે. હવે જો પ્રજુવ કશું કહે તો...”

પ્રજુવ વચ્ચે ખેલી ઉઠ્યો “ હવે બહુ થયું રાખ. આ મરીબની વાત છોડીને કોઈ બીજી વાત કહેતો સારું. દાદા તારા પક્ષમાં હોવા છતાં, મા મારા પક્ષમાં રહેશે એ હું ખરાબર જાણું છું કારણકે જે

બાળક નબળું હોય, તેના પ્રત્યે માની કૃપા વધારે હોય છે. માનો રનેક તારા કરતાં મને વધારે મળશે.”

એક તરફ એઠેલી ઈશ્વાની જ્ઞાત બાવે હસી, તેના બંને નયનો રનેકથી છલી ઉઠ્યાં. આજ તેની આંખ સામે પોતાનો પુત્ર દેખાયો હોય, જ્યોતિ આજ આ સ્થળે હોત, તો આ સ્થળ કેટલું મનોહર બન્યાત ?

ભોજન પૂરું થયા પછી બંને મિત્રો વિદાય થયા. સાથે સાથે કૃત્રિમ આનંદ પણ અદ્ભુત થયો. ચાકેલા હૈયે પિહોરીલાલ છિડીતે પથારીમાં પડ્યા.

પ્રજ્ઞાંત અને પ્રણવના આવવાથી જ્યંતી જરાયે ખુશ નથઈ. તેના મનમાં થયું, આ રીતે સીતાનાં સગાં વહાલાંઓથી આ ઘર બરાઈ જશે અને આ ઘરના અંત માણસો પરાયા બની જશે. અર્થાત સીતાના સ્વજનોનું પ્રણુત્વ આ ઘર પર છરાઈ જશે એાહ ! આ કલ્પના પણ અસંભવ છે.

જ્યારે પ્રણવ અને પ્રજ્ઞાંત જમવા બેઠા હતા, ત્યારે યોતાના ખંડમાંથી છૂપાઈને જ્યંતી એ લોકોને જોતી હતી. પ્રથમતો એની નજરમાં ઘૂણા ભરી હતી પરંતુ ધીરે ધીરે પ્રજ્ઞાંતનો ચહેરો સ્પષ્ટ જોવાતાં એ બાવ દૂર થઈ મયોએને હૈયામાં એક નૂતન આશા જન્મીત થવા માંડી. પ્રજ્ઞાંતનો સુંદર, બળવાન અને સપ્રમાણ દેહ, મનોહર વસ્ત્ર, નાના બાળક જેવી મીઠી વાણી, સરલ વ્યવહાર વગેરે જોઈને જ્યંતીનું મન તેના પ્રત્યે ખેંચાયું.

ઘરના બધાંને જમાડી સીતા જ્યારે રસોડામાં જમવા બેસતી હતી, ત્યારે જ્યંતી તેની પાસે આવીને બેઠી.

કોઈ દિવસ આ રીતે જ્યંતી રસોડામાં આવી નહોતી, આજ આવેલી જોઈને સીતાને કંઈક આશ્ચર્ય થયું.

ખરી વાત એ હતી કે સુપુરુષ પ્રજ્ઞાંતને જોઈને જ્યંતીના પ્રાણમાં એક મધુર આશા જન્મીત થઈ હતી. ઈલા માટે પ્રજ્ઞાંત યોગ્ય જણાયો હતો. પ્રજ્ઞાંત સાથે ઈલાનાં લગ્ન થાય તો સાફ એમ તેના મનમાં થયું હતું. પ્રજ્ઞાંત સીતાનો ભાઈ છે એ જાણીને તેણે

આ સંબંધી વિશેષ તપાસ કરવાનો નિર્ણય કર્યો હતો. તેણે કહ્યું:
“આ શું સીતા, એક સાકાત્રણ વાગે તું જમવા બેસે છે!...આટલું
બધું મોડું કેમ થયું?”

સીતા હળવું હસી.

જયંતીએ એક આસન પર બેસતાં કહ્યું: “આ રીતે અનિયમિત
જમીશ તો શરીર કેવી રીતે સાચવી શકીશ! એક દિવસના
અનિયમિતપણાનું પરિણામ સાત દિવસ ભોગવવું પડશે.”

સીતાએ કહ્યું: “પધાને જમાડતાં આજ જરા મોડું થઈ ગયું
કાઠી. અને મને તો મોડા જમવાની આદત છે, મને કશું નહિ થાય.
આપને એવી ટેવ નથી એટલે ભય લાગે છે. અને કાઠી, પછા
માણસો એવા પશુ છે કે પિયારા સાંજના પાંચ વાગે માંસ ભોજન
મેળવી શકે છે.”

“પરંતુ એક દિવસ ચાર વાગે અને એક દિવસ ત્રણ વાગે
જમવું એ કંઈ ટેવ ન ગણાય. તું હવે જમવા બેસ. તેં તો સાવ
ઝાઝા ભાત લીધા છે...શું આટલાથી પેટ ભરાશે?”

સીતાએ કહ્યું: “આટલું મારા માટે થઈ છે કાઠી, આથી
વધારે હું કદી જમતી નથી. શું આપને કંઈ કામ છે કાઠી? હોય
તો પ્રથમ આપનું કામ કરી આપું.”

“ના એવું કશું કામ નથી બહેન, તું તારે જમવાનું સર
કર...મેઠાં મેઠાં હું બે વાતો કરી લઈશ.”

સીતા કંઈક સંકુચિત ભાવે જમવા બેઠી.

જયંતીએ પ્રુઢ્યું: “લામો, દેખાવડો અને કંઈક સ્વાદ છે
તે જ તારો ભાઈ ને?”

“હા, એ જ મારા ભાઈ.”

“અને બીજો એક પાતળો જુવાન હતો તે કોણ?”

સીતાએ કહ્યું: “એ મારા ભાઈના મિત્ર થાય. અમારા ઘર પાસે જ એમનું ઘર હતું. નાનપણથી એક બીજા મિત્રો છે. પ્રણવભાઈ અને પણ બહેન માફક માને છે, તેથી મને જોવા આવ્યા છે.”

“હં...” કહીને જ્યંતી વિચારમાં પડી.

સીતાએ કહ્યું: “મારી એક વાત સાંભળશો કાકી? આપ ઇલા માટે પાત્ર શોધી રહ્યા છો, એ મેં સાંભળ્યું છે...તો પછી મારા ભાઈ સાથે ઇલાનો સંબંધ શા માટે નથી બાંધતા? મારા ભાઈની સ્થિતિ જો કે બહુ સારી નથી, પણ શિક્ષિત છે...ભવિષ્યમાં તેઓ પોતાની સ્થિતિ ખૂબ જ સારી કરી શકે તેમ છે.”

ચહેરા ગંભીર રાખીને જ્યંતીએ પુછ્યું: “અત્યારે એને આવક શી છે?”

સીતાએ કહ્યું: “એવી કાંઈ ખાસ આવક નથી મારા માસા થોડી જમીન મૂકતા ગયા છે. મારા ભાઈ એ જમિનની દેખભાળ કરે છે. એમાં બહોળા લાભ છે,—નોકરી કરવા કરતાં બહુ સારું. આજ કાલ નોકરીમાં વર્ગની ફર્ફશા કેવી છે એ તો તમે પણ જાણતા હશો! પગાર વધારે મળતો હોય, છતાં પુરું ન થાય. નોકરી ભય એટલે જાણે દુઃખનો દરીયો આવી પડે. મારા ભાઈએ જીવનમાં કદી નોકરી ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે. તેઓ કહે છે—હું પોતે જમિન ખેડીશ, જમિનમાંથી મારા કાથે સોનું પડ્યોશ...એથી પુરતું મળી રહેશે, તંદુરસ્તી, સ્વતંત્રતા અને સહચાર જળવાશે. હું પણ એ જ ઈચ્છું છું. કાંઈનું સાંભળવું ન પડે અને નોકરી જવાનો કર ન રહે—પોતાની પ્રજા પ્રમાણે ચાલવાનું.”

જ્યંતીએ ચહેરા વિકૃત કરતાં રહ્યું: “મેં સાંભળ્યું છે કે તારો ભાઈ એમ. એ. પાસ થયેલ છે. આટલું અધું શિક્ષણ શું ખંભે હજી લઈને ખેડ કરવા માટે મેળવ્યું છે?”

સીતા આછું હસી પછી હસવું ચોચ નથી એમ પારી નીચી થતાં તે બોલી: “આપણા દેશના લોકોની એક માન્યતા છે કાકી, શિક્ષણ મેળવવાનો અર્થ સારી નોકરી મેળવવી એ છે. નોકરી સિવાય બીજો કામ હતું શિક્ષણના મૂળમાં નથી. સાંભળ્યું છે, જે દેશનું દષ્ટાંત આપણા દેશના લોકો વાત વાતમાં આગળ કરે છે અને જે દેશનું અનુકરણ કરે છે, તે દેશમાં વિશ્વ વિદ્યાલયની પદ્ધતિ ધરાવનારા અનેક જુવાનો પોતાના હાથે ખેડ કરવામાં જરાય પાછા નથી પડતા. આપણા દેશમાં જ આ બધી વાતની સાઠમારી છે, તેથી જ આપણા દેશના જુવાનો બધી વાતમાં પાછા પડતા હોય છે. આપણા દેશના પુરુષોની મનોદશા આવી છે એમ નથી,—આપણા દેશની સ્ત્રીઓનું શિક્ષણ પણ આવું છે, જેના મૂળમાં કાષ્ઠપણ પ્રકારનું મહાન ખ્યેમ છે જ નહિ. આપણા દેશના જુવાનો સામાન્ય એકાદ વસ્તુ હાથમાં લઈને રસ્તા પર ચાલવામાં સંકાય અનુભવે છે, પરંતુ જે દેશનું આપણે આંધળું અનુકરણ કરીએ છીએ તે દેશના જુવાનો ગમે તેવો બોળે હિપાડીને જતાં અચકાતા નથી. આપણા દેશમાં પચોસ રૂપિયાની નોકરી કરતા એકાદ જુવાનને જોશો તો તમને ખંધા કદપના આવી જશે. એનો કાકડીમાઠ એટલો હોય છે કે ન પૂછો વાત !

એકાદ ટંક જૂથ વેડી શકશે પણ એકાદ ફિલ્મ જતી નહિ કરી શકે. મારા ભાઈએ આવું અસાર શિક્ષણ નથી મેળવ્યું, જે માણસને અમાનવ બનાવી દે...નકામો બનાવી દે. તેમણે જે શિક્ષણ મેળવ્યું છે, તે માનવતા પ્રગટાવવા મેળવ્યું છે. એમ. એ. પાસ થયા હોવા છતાં તેઓ ખભે હજી લઈને ખેતર જવામાં જરાયે સંકાય નથી અનુભવતા; બલકે ગૌરવ અનુભવે છે. આપ જે છતાનો સંબંધ

એમની સાથે કરવા ઇચ્છતા હો, તો હું આજે જ બધું નક્કી કરી દઈશ.”

જ્યંતી ગંભીર વિચારમાં પડી ગઈ. તેના મનમાં એક પ્રશ્ન ઉભો થયો, એમ. એ. પાસ થયેલ આ કૃષ્ક પ્રકૃતિના ભુવાનના હાથમાં કન્યાદાન કેવી રીતે હઈ શકાય !

જ્યંતીના મનોભાવ સમજી જતાં સીતા બોલી: “ મારા ભાઈને કન્યા આપતાં જે આપનું મન ન માનતું હોય, તો આપ પ્રભુવભાઈ સાથે ઈમાને વરાવી શકો છો. પ્રભુવભાઈ પણ એમ. એ. થયેલ છે અને મોટા ધરનાં છે. સંસારમાં એક ક્ષણિયા સિવાય કાંઈ નથી. ઈમાને જે પ્રભુવભાઈના હાથમાં મૂકશે તો ઇલા કાંઈ દિવસ દુઃખી નહિ થાય, એ હું ખાત્રી પુરંક કહું છું. જે આ બાબતમાં તમે સંમત થાઓ તો આવતા વૈશાખમાં જ લગ્ન કરી શકાશે.”

જ્યંતીના ચહેરા પર વળેલો અંતકાર હળવો થઈ ગયો. તે બોલી: “ એમ જ કર મા. દાદાની દેવાતીમાં ઇભુનાં લગ્ન થઈ જાય તો સારું. ત્યાર પછી ભાગ્યમાં શું થવાનું હશે તે કાલુ જાણે છે. મારે તો એક કન્યા સિવાય બીજું કાંઈ નથી. હું તો ઇભુ સારા ધરમાં અને સારા વરના હાથે થડે એ જ ઇચ્છું છું. આવું યોગ્ય થાય તો હું જીવનભર તારો પાડ માનીશ.”

સીતાનું બોલન પૂરું થયેલું જોઈને જ્યંતી ઉભી થઈ.

પ્રજ્ઞાંતે સીતાને બોલાવીને કહ્યું: “ કેમ બેન, આવવા માટે તેં બધી તૈયારીઓ કરી છે ને ? ”

સીતાએ સંકુચિત બાવે કહ્યું: “ હજી કશી તૈયારી નથી કરી.”

જરા ચીકામને પ્રજ્ઞાંતે કહ્યું: “ તો પછી એમ જ કહેને..... તારા ખાતર મારે એકાદ મહિનો અહીં બેસી રહેવું ! મારે કશું કામકાજ હશે જ નહિ કાં ? અહીં બેસી રહું એટલે ત્યાંનું બધું કામ આપોઆપ થઈ જશે ! જો તારે આવવું હોય તો આજે જ બધી તૈયારી કરીલે, આવતો કાલે આપણે જવું જ જોઈએ.”

સીતા નીચી નજરે પગના અંગુઠાવતી શેત્રંગ ખજીવા લાગી... કશું બોલી નહિ.

પ્રજ્ઞાંતે કહ્યું: “ કેમ ચુપ થઈને ઉભી રહી, ક્યારે જવું છે તે નક્કી કરીને કહી નાખને... પછી અમારે અહીં મહેમાન થઈને ક્યાં સુધી પડ્યા રહેવું ? મને આવી શાહી મહેમાનગીરી ખમતી નથી. મારું કામ મારા હાથે કરવામાં મને મજા આવે છે, આઠ દસ નોકરો સેવામાં

રહે તે મને નથી ગમતું. હું તને તેડવા આવ્યો છું, મજા માણવા નથી આવ્યો...પણ તું તો જાણે આવવાની ઇચ્છા નથી દેખાડતી. તારા મનની વાત મને આ માટે નથી કહેતી ! તારી ઇચ્છા વિરૂદ્ધ મેં કદી ક્યું નથી અને આ વખતે પણ નહિ કરું.”

સીતાએ પ્રજ્ઞાંત સામે જોઈ જાંત અને સ્થિર સ્વરે કહ્યું: “ તો પછી આ વખતે પણ તમારે તમારી બેનને ક્ષમા આપવી પડશે. તમે મારા દરેક અપરાધ જતા કર્યા છે, આ વખતે પણ જતા કરજો. હું નહિં આવું...મારાથી આવી શકાય તેમ નથી.”

વિસ્મય થતાં પ્રજ્ઞાંત બોલ્યો: “ આ શું કહે છે સીતા, આવીશ નહિ અને આવી શકીશ નહિ તેનો અર્થ શું ? ”

સજ્જન નજરે પ્રજ્ઞાંત સામે જોતાં તે બોલી: “ અહીંની સમગ્રી પરિસ્થિતિ નજરે જોવા છતાં મને લાગે જવા ઇચ્છો છો બાઈ? બિચારા વૃદ્ધ દાદા સજ્જનું ગુમાવીને કેવળ મારા જ બરોસે જીવી રહ્યા છે... મારા જવાથી શું એ બચી શકશે? જેમણે મારા જીવનમાં માના અભાવને જણાવ્યા નથી હીંમો, મારા જવાથી એમના શોકાચ્છન હૃદયમાં હળવી સાંત્વના ફાણુ આપે, એમને ફાણુ સંભાળે ! જે લોકો મોટેથી તમને કશું કહી શકતા નથી. કારણ કે તેઓ આપણા હોવા છતાં એક વ્યક્તિની નિષ્કૃતતાના પરિણામે પરાયાં બની ગયાં છે. બાઈ, એકવાર દાદાના ચહેરા સામે અને માના ચહેરા સામે ધારી ધારીને જુઓ...ત્યાર પછી.....”

તેનો સ્વર કંપવા માંડ્યો, તેણે અન્ય દિશા તરફ મોઢું ફેરવ્યું.

પ્રજ્ઞાંત વિસ્મય નજરે ધડીબર તેના સામે જોઈ રહ્યો; ત્યાર પછી તે બોલ્યો: “ પણ એ લોકોને ક્ષમા દેવા જતાં તે તારા સર્વસ્વનું અસિદ્ધાન આપી દીધું બહેન, -તારું કશું ન રહ્યું. ”

સીતાએ મજાગળા સ્વરે કહ્યું: “એ કાંઈ આવ નથી અન્નું ભાઈ, ધણા દિવસો પહેલાં મેં આત્મ બલિદાન આપી લીધું છે. મારી સુખશાંતિ જગતમાંથી હું સાઈ ગઈ છે, મેં તો સ્વેચ્છાએ આ દુઃખ સ્વીકારી લીધું છે ભાઈ. આ માટે કાંઈને જવાબદાર ગણી શકાય નહિ. તમે મને સુખી કરવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છો; જે હૈયું બળીને આખ યઈ ગયું છે, તે હૈયામાં અન્ય કાંઈની પ્રતિષ્ઠા કરવાનો પ્રયત્ન ન કરશો ”

તેના નયનો વાટેથી આંસુ સરી પડ્યાં કાંઈની સામે આંસુ ઉભરાશે એવું સીતાએ ધાર્યું નહોતું, તેણે તરત જ મોઢું ફેરવ્યું.

“બહેન...સીતા...” કહી પ્રજ્ઞાતિ બહેનનું મોઢું પોતા સામે કરી આંસુ લૂછ્યાં. અભાગિની બહેનના અંતરની સઘળી વ્યથા ભાઈના અંતઃકરણને સ્પર્શી ગઈ. બહેનના પ્રાણમાં ફટલી વ્યથા ભરી છે, બહેનના હૈયામાં ફટલાં આંસુ છૂપાયાં છે તે હકિકત પ્રજ્ઞાંત બરાબર સમજી ગયો, વાક્યકાળથી તેણે સીતાને ખોળામાં રમાડીને મોટી કરી હતી, શિક્ષણ આપ્યું હતું, આ સમયે સીતાના પ્રાણને સાંત્વન આપી શકાય એવા શબ્દો પ્રજ્ઞાંતને હૈયે ન ચડ્યા. તેની આંખ પણ આંસુથી છલકવા માંડી. હાય, સીતાના ઉજવળ ભાવિની કલ્પના કરીને તે ફટલો આનંદિત અન્યેા હતા ! આવ સીતાના આંસુ જોઈને હૈયું હાયમાં રહી શકતું નથી. પ્રજ્ઞાંતના મનમાં આશા હતી કે સીતા અન્ય સાથે લગ્ન કરીને સુખી થશે, પણ તે નહોતો બન્યો. કે સીતાના હૈયામાં એ હૃદયહીન જ્યોતિ જ સ્વામોદયે પ્રતિષ્ઠિત થયેલો છે...તારી હૃદયને કાણુ ઉકેલી શકે ? આ કુટુંબ સાથે સીતા એવા અંધતથી અંધાઈ ગઈ હતી. કે તે અંધનો કાંઈથી તૂટી શકે તેવાં નહોતાં,

પ્રજ્ઞાંતના હૈયે જ્યોતિર્મંયની નિષ્કુરતા ખડી થઈ. આવું રતન

પગતળે પીસીને તે ચાસ્યો ગયો ! એક નારીના પ્રાણની આશાઓ, જાવનાઓ અને લાગણીઓ કચરી નાખતા તેના મનને જરાય આંચકા ન લાગ્યો !

“ સીતા...”

સીતાએ અશ્રુભર્યા વડને જોયું.

પ્રજ્ઞાંતે કહ્યું : “ આટલા મારે જ હું તને તેડવા આવ્યો છું બહેન, મારી સાથે રહેવાથી તને સુખ મળશે. ”

“ મારા મનમાં એમ છે કે અહીં રહેવાથી મને ઠીક પડશે જાણ, દાદા અને માના બધા બધા પ્રાણમાં કંઈક શાંતિ આપી શકું છું, મારા જીવનની એ જ સાર્થકતા છે. મારું આ જીવન તમે બચાવી જાતી ગયેલું માનો છો, પણ એવું કશું નથી જાણ. મારા કલ્યાણ મારે જ જાગવાને મને કાંઈના હાથમાં ન મૂકતાં, સફળતા સેવા કરવાનો અધિકાર આપ્યો છે. અન્યના દુઃખમાં જાગ લેવાનો અવસર આપ્યો છે. અહીંથી ક્યાંય જવાની વાત થાય છે ત્યારે મારા મનને ખુશ જ દુઃખ થાય છે. જન્મતમાં એક તમને જ એવો અધિકાર છે, કે મને બધાં લઈ જવી હોય ત્યાં લઈ જઈ શકો. તેથી જાણ તમારા પગમાં પડીને વીનવું છું, મને ક્યાંય લઈ જશો નહિ, અહીં આ સ્થિતિમાં રહેવાનો અધિકાર આપો. ”

તેણે પ્રજ્ઞાંતના બંને પગ પકડી લીધા અને આંસુવડે તે પગ ભીંજ્યા.

એકદમ પગ સરકાવી લઈ પ્રજ્ઞાંતે સીતાને ઘેરી કરી. તે બોલ્યો : “ આવું પાગલપણ ક્યાંથી આવ્યું બહેન ? મેં કાંઈ દિવસ તારો મનિષ્ઠ વિરૂદ્ધ કાર્ય કર્યું નથી, કદી કરીશ પણ નહિ. તારા પ્રત્યે મારા અંતરમાં કેટલો પ્રેમ છે તે હું તને કેવી રીતે જણાવું ? જ્યોતિ

સાથે તારા લગ્ન થશે એ જાણીને મને કેટલો આનંદ થયો હતો ! પણ હું ધારતો હતો તેવો તે ન નીકળ્યો. મારી સહણી આજ્ઞાએ નષ્ટ થઈ ગઈ. ”

સીતાએ શુષ્ક હાસ્ય હસતાં કહ્યું : “ કશું નષ્ટ નથી થયું બાઈ તમારા આદર્શ એનામાં બલે ન પોષાયા...પણ મારામાં તો પોષાયા છે ને ! મને આર્શીવાદ આપો બાઈ, તમારા સંસ્કાર મારા જીવનમાં વિકસિત જાને. તમારા પગલે ચાલવાનું મને પણ મળે. ”

સીતાએ પ્રજ્ઞાંતના ચરણની રજ લઈ મસ્તકે ચઢાવી. પ્રજ્ઞાંતે આંસુભર્યાં નયને સીતા તરફ જોઈ એક નિઃશ્વાસ નાખ્યો.

જ્યંતી એ દિવસ માટે અહીં આવી હતી પણ આજ્ઞાલ કરતાં સાત આઠ મહિના વીતી ગયા, કલકતા તરફ જવાઈ નહિ. ઇમાને તેના યોગ્ય સ્થાને બેસાડવા માટે તે ખુબ મહેનત કરતી, પણ સફળો

પ્રયત્ન નક્કો જતો. વળી પાછી વર્ષાઋતુ આવી, અપાઠ અને આવશ્ય ચાલ્યા ગયા, બાહરવાના અંતમાં ઇશાની ફરી પાછી મેલેરો-ચાર્મ સપડાણી.

ધરખરચનો સફળો બોલે સિતાએ ઇમા પર મૂકી દીધો હતો. તે વાત બિહારીલાલ જાણી શક્યા નહોતા; સીતાએ પણ આ વાત કહેવી હિંમત નહોતી માની, અગાઉની માફક ધરખરચના રૂપિયા તેના હાથમાં આવતા અને તે ઇમાને સોંપતી. પહેલો મહિનો પુરો થયો એટલે ઇમાએ હિસાબની ચોપડી સીતાના હાથમાં મૂકી, સીતા એ બિહારીલાલ પાસે મોકલાવી.

હિસાબની ચોપડીના પાના ફેરવીને બિહારીલા એકાએકલ ગરમ થઇ ગયા. હિસાબની ચોપડીના ટૂકડે ટૂકડા કરી નાખીને તેઓ ઉગ્રસ્વરે બોલ્યા. “શું આજ તું નવેસરથી ખરમ કરે છે સીતા, હિસાબ દેખાડવાની શી જરૂર હતી? મેં શું કદી જાણવા માગ્યું છે કે મહિને શું ખર્ચ

આવે છે, -કાષ્ઠ દિવસ પ્રજ્વળ પશુ નથી...! આ બધું જેને તપાસવું હોય તેને દેખાડજે, -અને દેખાડીશ નહિ...એ કહી રાખું છું."

સીતાએ મૂળ વાત જણાવી નહિ, ગુપ્ત રાખી; કારણ કે એણી જ્યંતી અને ઇલાને દુઃખ થાય તેમ હતું. કદાચ જ્યંતી આ પ્રસંગે પોતાનું અપમાન માની ક્રોધાવેશમાં આણી પશુ બન્ય.

પરંતુ ઇલાની આગળ તેણે આ વાત છૂપાવી નહિ, કારણ કે તે કાષ્ઠ દિવસ કાષ્ઠ પશુ વાત ઇલાની આગળ છૂપાવતી નહોતી. ઇલાનીએ મૌનભાવે અધી વાત સાંભળી લીધી, તે ખૂબ જ સ્વમાની હતો, -અસહ્ય વ્યથા ભોગવવા છતાં તે મનની કાષ્ઠ વાત પ્રગટ કરી શકતી નહોતી. જ્યંતી જે ઉદ્દેશ સાથે આવી હતી તે ઉદ્દેશ એ જ દિવસમાં ઇલાની સમજી ગઈ હતી, એથી એના પ્રાણને બારે આઘાત લાગ્યો હતો. જ્યંતીએ વિચાર્યું હતું ઇલાની સમજ્યું પચાવી પકવા માગે છે. આ જાણીને ઇલાનીનાં નયનો સજળ બન્યાં હતાં. તે ઇલાને ખૂબ જ ચાહતો હતો, ઇલા પશુ મોટા કાકીને ચાહતી હતી. આ પ્રેમ જ્યંતીની નજરે સળગતી આગ જેવો લાગતો હતો. તેથી જ તેણે એક દિવસ સહુની સામે કહ્યું હતું: "મા કરતાં જે વધારે મમતા રાખે તે ખરેખરો કાકણ છે."

આ શબ્દોથી ઇલાનીના પ્રાણને અસહ્ય વેદના થઈ હતી. ભારથી તેણે ઇલા સાથેના વ્યવહારમાં સાવચેતી રાખવા માંડી.

કાકીના મનનું આ પરિવર્તન ઇલા તરત ન સમજી શકી, આર ૭ દિવસ તો તે અગાઉની માફક ઇલાની આગળ આવળ કરવા લાગી, પણ ઇલાનીએ તેની સાથે મન દઈને વાત ન કરી. આથી ઇલાના મનને બારે દુઃખ થયું. તેણે ધીરે ધીરે કાકી પાસે આવળ ઝોણી કરી નાખી.

ઇલા સમજી, આ લોકોના જ્ઞાત સંસારમાં પોતે અને મા

કુમકેતુ માફક આવીને નિષ્કવ સહુ રહ્યા છીએ. આ લોકોને આથી દુઃખ થાય છે. પણ એ દુઃખને આ બધા ઇશ્વરનું દાન માનીને માથા પર ચઢાવી લે છે; પરંતુ જ્યંતીની રોજની કંઈક ને કંઈક થમાઈ એ ઇશ્વરની ઇચ્છા નથી. એ તો માનવીની સર્જેલી પીડા છે. ઇલા આ બરાબર સમજતી પરંતુ માને કશું કહી શકતી નહિ...મનમાં ને મનમાં બળ્યા કરતી.

થોડા દિવસ પહેલાં જ માતા પુત્રી વચ્ચે એક વિવાદ થઈ ગયો હતો. ઇલા માતી પડખે બિજાના પર સૂતી, તેને નિદ્રા આવતી હતી. હમેશ માફક જ્યંતીએ મનની વાત કહેવી શરૂ કરી. ઇલાએ આ વાતો પ્રત્યે લક્ષ્ય ન આપ્યું, પણ જ્યંતી તો પુત્રીના કાનમાં વિષ રેડવા જ લાગી. ઇલાએ સૂઈ જવાનો ડોળ કર્યો, તેના મનમાં થયું, મને સૂઈ ગયેલી માતીને મા વાતો બધાં કરશે, પણ જ્યંતી કાંત ન થઈ. ઇલાને સૂઈ ગયેલી ધારી, તેણે જગાડતાં કહ્યું: “એટલી વારમાં સૂઈ ગઈ ઇશુ.” હજી રાતના દસ નથી વાગ્યા... એટલામાં ઉંઘ શેની આવે છે? તું જેમ જેમ સીતા સાથે ગાઢ સંબંધ રાખતી જાય છે, તેમ તેમ આગસુ થતી જાય છે. પહેલાં તો રાતના બાર સુધી તને ઉંઘ જ નહોતી આવતી.”

અસહિષ્ણુ બાવે ઇલા બોલી: “તમે મને સૂઈ રહેવા દેશો કે નહિ મા! દિવસે સીતાબહેન સાથે કામકાજ કરે છું એટલે અત્યારે નિદ્રા આવે છે.”

જ્યંતીએ કહ્યું: “દિવસના તું સીવણ કામ કરતી હોતો! અત્યારે એકાદ કલાક પુરતક વાગ્યો શકાય ને?”

“સીવણ કામ મને ગમતું નથી. અને પુરતક વાગવાનો રસ આશ્યો ગયો છે. તમે કલકતા જવાનું ક્યારે નક્કી કરો છો તે કહો, હવે મને અહીં રહેવું ગમતું નથી.”

આશ્ચર્ય પામીને જ્યંતી બોલી: “નથી ગમતું એટલે શું અહીંથી ચાલ્યા જવાનું? ન ગમે તો પણ તારે અહીં રહેવાનું છે એ શું બૂલી ગઈ છે? તારા દાદાએ જ્યોતિને વારસ તરીકે રહ કર્યો છે એ તું જાણે છે? દાદાની સંપત્તિમાંથી જ્યોતિને એક અધેસો પણ મળી શકે તેમ નથી, અંતે સોતાના હાથમાં આ સંપત્તિ જાય તે હું સહી શકું તેમ નથી. જ્યોતિ બલે ન પામી શકે, પણ તું તો પામી શકે છે ઈશુ, પામવાનો અધિકાર તને પણ છે. એ લોશ તારો હજુ કુખાડવા ઇચ્છતા હોય, પણ હું એ કેમ થવા દઉં? એ લોકોની સીતા પ્રત્યે ખૂબ લાગણી છે—સારી વાત, સીતાને આપવા ઇચ્છતા હોય તો થોડું થણું આપે, પરંતુ સઘળી સંપત્તિ સોતાના હાથમાં જઈ પડે તે કદી ન બની શકે.”

પ્રભાએ ઉત્તેજિત સ્વરે કહ્યું: “સંપત્તિની ખૂબ કાને છે મા, હું એક દાડી પણ ચાલતી નથી. દાદા પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ગમે તેને આપી શકે છે, મને આપવા આવે તો પણ હું રાતી પાંખ નહિ સ્વીકારું.”

વિકૃત ચહેરા કરીને જ્યંતી બોલી: “અસ તને આ એક જ વાત આવડે છે. તારા આવા લાંબા બાપજી સાંભળવાની મને જરાય ઇચ્છા નથી કલકતા જવા માટે ઉતાવળી થઈ રહી છે, પણ ત્યાં જઈને કાયમ માટે કંઈ મામા મામીના ગળે વળગી રહેવાય છે? સારો મુરતીયો મળી જાય એટલે.....”

ઉમ થઈને પ્રભા બોલી: “મારે પરણવું છે નથી અને મામા મામીના ગળે વળગવું નથી.”

“તારે શું કરીશ...નોકરી કરીશ?”

પ્રભાએ ઝોસીકામાં મોઢું છૂપાવતાં દબાયેલા સ્વરે કહ્યું: “તમે

જ એક દિવસ મોટીમા આગળ કહેતા હતા કે ઇમા શોખ નોકરી કરીને પેટ ભરી શકશે. મને શિક્ષણ આપવા પાછળ શું તમારો આવો ઉદ્દેશ નહોતો ?”

પ્રુમ જ રાષે ભરાયેલી જ્યંતી બોલી ઉઠી: “તું બહુ વાચાળ થઈ ગયું છે ઇમા; આથી જ આપણા દેશમાં સ્ત્રીઓને વધારે ન બહાવવાની વાત મજબુત બની છે. તારામાં વાત કરવાનો જરાયે વિવેક નથી રહ્યો; મોઢે જે આવે તે કહી નાખે છે. બધાથી ઉપરવટ જઈને મેં તને બહાવી...આ કરતાં ન બહાવી હોત તો તું મને મોઢેમોઢ જરાયે સંકાય રાખ્યા વગર ન પરણવાનું કહેત નહિ. આપણા દેશમાં કુવારી સ્ત્રીઓ કેટલી છે એ દહે જેઠે અને હાથમાં આવેલી સંપત્તિ જતો કરવા કેટલી સ્ત્રીઓ તૈયાર થઈ છે? એ ઇમા, આ બધું મને ગમતું નથી...તારે સમજીને રહેવું જોઈએ.”

ઇમા મૌન થઈને પડી રહી.

જ્યંતીએ કંઈક કામળ થતાં કહ્યું: “જે બહેન, તું હવે મોટી થઈ છે. લગ્નની વાત માટે અત્યારે માથું શા માટે ગરમ કરવું જોઈએ? પ્રણય વચ્ચે વાયક અને સારો ફાંસ, પણ મેં વાત કાઢી એટલે તરત તેણે ઇન્કાર કર્યો. એ કુવારો જ રહેવા ઇચ્છે છે. એની ઇચ્છા ગમે તે હોય, કંઈ મુસ્તીયાનો દુકાળ નથી પડ્યો. એના કરતાં જ સારા મુસ્તીયા વધ્યા છે. લગ્ન બાબતમાં હું તારા પર કોઈ બળતનું દબાવું કરવા નથી ઇચ્છતી. પણ આગળ મોટી સંપત્તિ હાથમાંથી જતો કરવાનો નિર્ણય ન કરીશ. દાદા બધું સીતાને આપી બચ પછી શું તારું સ્થાન અહીં શોભશે? જ્યોતિનો કશો હક્ક રહ્યો નથી, એ શુદ્ધ કરે તો પણ સમાજ એનો સ્વીકાર કરે તેમ નથી, તેમ દાદા તેને એક પાછ આપવાના નથી. તું પણ તારા મનનું ધાણું કરીશ તો તારે મુશ્કેલીમાં મૂકવું પડશે. આપણા દેશમાં

ઝીઝો માટે સ્વમાનભરી નોકરીની એક જ જગ્યા છે; તે શિક્ષણ સંસ્થા. શિક્ષણ સંસ્થા મહુ બહુ તો ૫૦ થી ૭૫ સુધીનો પગાર આપી શકે. આટલા પગારમાં તું કેવી રીતે જીવી શકીશ? તાર દાદાના ઘેર આટલા પગારના કુડીયંધ નોકરો છે. ઝીઝો માટે આજે શિક્ષણનું ક્ષેત્ર વિસ્તૃત બની શકે છે, પણ એનું કાર્યક્ષેત્ર તો મર્યાદિત જ છે. આ સ્થિતિમાં તારે આગળ પાછળનો સંબંધો વિચાર કરવો જોઈએ. હજી પણ સમય છે, અહીં રહીને દાદા પાસેથી સંબંધ મેળવી લે...પછી આ ગામડામાં રહેવાનું કાને બમે છે? આપણે કલકત્તા રહેશું તો પણ ચાલશે.”

મમા મૌન રહી. આ બધી વાતોનો ઉત્તર આપવાની તેને મનગળ નહોતી. માતા વિચાર સાથે તેના વિચારો કદી મેળ ખાતા નહોતા. એ જો પોતાના વિચાર રજુ કરવા બંધ તો ઝખડો જ થાય; એટલે મૌન રહેવામાં જ તેણે શ્રેય માન્યું. તે એમને એમ કથ્યામાં પડી રહી. પુત્રોને મૌન એમને બળતી પણ મૌન થઈ ગઈ. થોડીવાર પછી તે સુષ ગઈ, મમા આમ તેમ પડખાં ફેરવવા લાગી. તેને નિદ્રા ન આવી.

x

x

x

મમાનીનો તાવ ઉતરવાના બદલે ઉત્તરોત્તર વધતો ગયો. બરાબર એકવીસ દિવસ પસાર થઈ ગયા પણ તાવ ન ઊતર્યો. સવારના સમયે જવર સામાન્ય રહેતો—અપોરે જવરનું જોર વધી જતું. એ સિવાય બીજા પણ ચાર છ ઉપસર્ગો એકઠા થયા. આ જોઈને દાકતર નૃપેન્દ્રનાથે ચહેરો વિકૃત કર્યો.

મમાનીનો ચહેરો પ્રકુલ્લ થઈ ગયો. તે બોલી: “હું હવે બચી શકીશ નહિ, ખરુંને દાકતર?”

દૃષ્ટેન્દ્રનાથે શુષ્ક હાસ્ય હસતાં કહ્યું: “ તમે જરૂર ખચશે મા. ખાવો તોવ તો બજારને આવે છે, અને ચાલ્યો જાય છે. ”

ચાહેલા સ્વરે ઇશ્વાની બોલી: “ ના બાઈ, હું ખરાબર સમજી નહીં છું, હવે ખચી શકીશ નહિ. આજ તથા અઠવાડિયાથી તમે મને ખરાબર તપાસો છો. આટ આટલી ફાવ્યો આપો છો, છતાં રોગ ઓછો થવાને બદલે વધતો જાય છે. આપને એમ લાગતું હશે કે, સફુની માફક મને પણ મરણનો કામ લાગે છે. પણ એવું નથી કાકતર, મરણમાં મારો કેટલો આનંદ છૂપાયો છે. એ તમે નહિ સમજી શકો. હું મરવાની છું તે ખરાબર જાણું છું પણ આટલા દિવસ હું કેવી રીતે ખચી શકી એનો વિચાર જ મને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરાવે છે. હું વારંવાર શ્રીધરને પ્રાર્થના કરતી રહી છું—હે પ્રભુ તમે મને સમજાવું આપ્યું હતું અને જાગૃદેશે સમજાવું ચાલ્યું ગયું. હવે તો હું મૃત્યુની જ બીખ માગું છું. છેલ્લું ફોદ વરસ મેં કેવી રીતે વીતાવ્યું છે તે તમે ક્યાંથી જાણો...એ તો મારો અંતર્યામી ભગવાન જ જાણે છે. આવી સ્થિતિમાં પણ આપ મને આશ્વાસન આપો છો કે હું ખચી શકીશ. આવું આશ્વાસન એવા લોકોને આપજો કાકતર, જે લોકો ખચવા ઇચ્છે છે, જે લોકો આ પૃથ્વીમાંથી કંઈક મેળવવાની આશા રાખે છે. મને તો હવે કશી આશા નથી રહી, હું તો જાણું ગુમાવીને મરણની વાટ જોતી પડી છું. ”

ઇશ્વાનીના નયન કિનારે આંસુ ઉભરાયાં, તેણે અન્ય દિશાએ મોઢું ફેરવ્યું.

સીતા બાજુમાં ઉભી હતી. કાકતરે તેને બહાર બોલાવી મુઠ્ઠરવરે કહ્યું: “ વિપતિ માટે તૈયાર રહેજો. બહેન માની રિયતી એવી છે કે હું હવે કોઈ જાતની આશા રાખી શકતો નથી, આમને આમ રહેતો પણ સાર. જે નવા કંઈક લક્ષણો દેખાશે તો હું જરાયે હિંમત રાખી શકીશ નહિ, ”

સીતાએ કહ્યું: “આ વાત દાદાને કહેતા જાઓ.”

સુશીલબાણુ છેલ્લા કેટલાય દિવસથી આહાર નિદ્રાનો ત્યાગ કરીને દરદી પાસે બેસતા હતા. ઇલા વચ્ચે વચ્ચે આવતી અને દરદીની હાથત બેઠ નીરવ ભાવે બે આંસુ સારી માલી જતી,

બીજે દિવસે હેઠીનો ઉપસર્ગ શરૂ થયો, દાકતરનો ચહેરો ઝાંખો પડી ગયો.

સીતા દાકતરનો ચહેરો જોઈને અમળું સમજી ગઈ, તેણે શુદ્ધ સ્વરે કહ્યું: “કેમ લાગે છે દાકતર?”

સીતા સામે ચંબીર નજર કરીને દાકતર બહાર ચાલ્યો ગયો. સીતા ઇશાનીની છાતી પર મોઢું રાખી આંસુ વેરવા લાગી.

સીતાના મરતક પર પોતાનો દુર્બળ હાથ મુકીને ઇલાએલા સ્વારે ઇલાની બોલી: “શામાટે રડે છે સીતા, હું જવાની છું માટે તું આંસુ વહાવે છે? અરે માંડી મારી વિદાય વેળાયે આંસુ ક્યા માટે? મારાં સુખનાં બંધન ખોલીદે મા. મનમાં ધારી લે, હું આનંદ લાભમાં આનંદમય ભગવાનના અગ્ર્યમાં આશ્રય લેવા જઈ રહી છું, સંસારમાં આવીને શાંતિ ન મેળવી શકી મા. ખૂબજ વેદના ભોગવી, હવે હું ભોવા જઈ છું ...ત્યાં શાંતિ મળે છે કે નહિ! એક દિવસે તું પશુ ત્યાં આવવાની છે મા,—હું રાહ જોઈશ ...ત્યાં ફરીવાર તારો મેળાપ થશે ઉભીયા સીતા, આંસુ લૂછી નાખ મા, હસતાં મોઢે મન વિદાય આપા!”

હસતા મોઢે વિદાય? ‘સીતાનું હૈયું બાંગીને લુકેલા થઈ રહ્યું હતું. તેનો ચહેરો મારે શોક મય ખતી ગયો, છતાં તેણે આંસુ લુછ્યાં, ચહેરા પર હાસ્ય ન આવી શક્યું, તોય મહામહેનતે તેણે ફક્તને રોકી રાખ્યું

“વિદાય વખતે એક વાર ઇલા અને જયંતીને મારી પાસે મોકલાવજો સીતા. ઇલા રાજ અને જીવા આવે છે, મેં કહી તેની

સાથે વાત વધી કરી. તે એમ ધારતી હતી કે મને એના પર રોષ છે, પણ એ ખાળક છે...માફ દિલ કરાથી સમજી શકે? મારા દરદર્માં હું પડી રહું છું...વાત કરવાનું બળ નથી. પણ આજ છેલ્લી વાર તેની સાથે એ વાતો કરવાની ઇચ્છા છે. એકવાર એને બોલાવતો સીતા."

અમુમુખી ઇલા આવીને ઇલાનીની સ્થળ પર બેઠી, તેની આંખમાંથી દ્રઢ આંસુ વહી રહ્યાં હતાં.

ઇલાને હૈયા સરસી દયાવી ઇલાનીએ જમતી સામે જોઈ કહ્યું: "આજ વિદાય લેવાયે કહેતી જાઉં છું નાનીવડ, મારા બ્યવહારથી તમને મજીવાર દુઃખ થયું હશે, આજ એ બદલ ક્ષમા આપજો, એમ માનજો શ્રેષ્ઠ અને દુઃખથી માફ માથું ખરાય થઈ ગયું હતું, શું કહેતાં શું કહેવાઈ ગયું હોય તે યાદ નથી. મારા સમજા દોષ માફ કરજો."

ઇલા તરફ જોઈને કહ્યું "તને પણ મજા દુઃખ હોય છે મા, અભિમાનથી આંધળી થઈ ગઈ હતી; હું ખરાબર જાણતી હતી કે તારો મારા પ્રત્યે કેટલો પ્રેમ છે, છતાં મેં તને મારી પાસે આવવા નથી દીધી. તમે બંને બહેનો સંપીને રહેજો, આ ઘર સંસારમાં કેમ જાતની ત્રુટી ન આવે એ સંભાળજો. તારા દાદાનો બાર હવે તારા પર રહેશે. એ જેટલા દિવસ જીવે એટલા દિવસ એની પાસે જ રહેજો, એમને સંભાળજો...નહિ તો એ પામલ બની જશે."

મૃત્યુની થોડીક સ્થળે પહેલાં મિહારીલાલ પુત્રવધૂની સ્થળ પાસે આવીને ઇલા રહ્યા. શુન્ય તબાકે તેની સામે જોઈ રહ્યા. જેને નાની સમયે આ ઘરમાં લાવી ધરની રાણી બનાવી હતી, જેને મા કહીને હૈયાનું દુઃખ દૂર કરી શકાતું હતું, આજ તે પણ વિદાય થઈ રહેલ છે. તેનો સ્વામી આસ્થો ગયો, તેનો પુત્ર પરાયો બની ગયો,

નારી જીવનનું સર્વાસ્વ શુભાવીને તે કેવળ દાદાના મોઢા સામે જોષ્ટને પોતાનું કર્તાબ્ધ બજાવી રહી હતી, આજ તે પશુ જન્મ છે. વૃધ્ધે બાકુળ ભાવે ચારે તરફ જોયું. ઇશ્વાનીની કૃપા ફરતા સહુ ઉભા હતા, સહુની નજર તેના પર સ્થિર હતી.

ઇશ્વાનીનો ચહેરો પણ મોટે પ્રકાશમય બનીને ઝાંખો પડી ગયો. મીંચાવાની તૈયારી કરતાં નયન કિનારે જે આંસુ કળકળા. માંડમીક તે બોલી: “આપુ, જરા ચરણુરજ...”

વૃદ્ધના કાનમાં આ ક્ષબ્દો ન ગયા, તેઓ સ્થિર નેત્રે જોષ્ટ રહ્યા હતા, પોતાનું સ્વપ્નું કેવી રીતે ચાલ્યું જાય છે !

સીતાએ દબાયેલા સ્વરે કહ્યું: “દાદા, મા ચરણુ જ માગે છે.”

વૃદ્ધને અટલ જોષ્ટને સીતાએ દાદાની ચરણુરજ લઈ માના કપાળે અડકાડી.

સ્થિર નજરે ઇશ્વાની પિહારીલાલ સામે જોષ્ટ રહી હતી,— જાણે કંઈક કહેવા ઇચ્છતી હતી...પશુ ક્ષબ્દો મોઢે આવતા નહોતા.

સીતાએ કહ્યું: “દાદા...”

પિહારીલાલનું બાલ જ્ઞાન પાશુ આવી ગયું; તેણે સીતા તરફ જોયું. સીતાએ દાદાને ઇશ્વાનીની નજીક લાવી કહ્યું: “અહીં ઉભા રહો દાદા, મા કંઈક કહેવા માગે છે તે સાંભળો. પછી આ વાત સાંભળવાનો સમય નહિ રહે.”

આંસુના વેગથી તે વધુ ન બોલી શકી.

“મા...બેટા...વહુ, ત્યારે શું ખરેખર તું આજ ચાલી જાય છે ? તમે બધા એક પછી એક મને દેજો દષ્ટને ચાલ્યા જાઓ છો...મારે શું તમારી સ્મૃતિ ઉજ્જરણ બનાવવા ખાતર, કેવળ હાહાકાર કરવા ખાતર જીવતા રહેવું ? દિકરી...બોલ...”

વૃદ્ધી વધારે મોલી શકાયું નહિ. તેના હૈયામાં આંસુ ઉછળવા માંડ્યા.

“આપુ..., જ્યોતિ...” અભાગિની માતા મોઢામાં વધુ શબ્દો ન આવી શક્યા, છતાં તે પ્રાણપણે પ્રયત્ન કરવા લાગી. હૈયામાં જે વાત જગી હતી, તે સાચ ઉપાયે મોઢા પર ન આવી શકી.

સુશીલબાણુએ ઇશાનીના કાન પાસે મોઢું રાખીને કહ્યું: “જ્યોતિની વાત અલારે મૂલી જાઓ મા, શ્રીધરને યાદ કરો...શ્રીધરને યોદ્ધા.”

વિદાય લેતી આંખોના ખૂણે એયાર આંસુ ઉછળી પડ્યાં, એકવાર કંઈક બોલવાનો પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ પ્રયત્ન નિષ્ફળ નીવડ્યો. અંતિમ શ્વાસ સાથે પ્રાણ ચિર વિદાય લઈ ચાલ્યો ગયો.

ઇલા રહતી હતી, સીતા તેના આંસુ લૂછતાં લૂછતાં બોલી: “રડીશ નહિ ઇમા, મા કહી ગયાં છે, એમનાં મૃત્યુ વખતે કાઈ ન રહે. અણું દુઃખ બોમવ્યું, પરમજ્ઞાતિ મેળવી. હંમેશ માટે સ્વર્ગ ગયાં છે, એમને સાદ ન કરીશ.”

સુશીલબાણુના અલારના કર્તવ્યનું સ્મરણ કરાવી નીચે પડી ગયેલા દાદાને ઊભા કરી પોતાનો ટેકા આપી સીતા દાદા સાથે બહાર ગઈ. થડીક રડી હોત તો તેને શાંતિ મળત; પણ શહુને રહવાનો અમમ હતો...તેને નહોતો.

વા ગૂંઠ તા

ભાગ ૨ જો.

પણા લાંબા સમય પછી જ્યોતિર્માથે દેશની માટી પર પગ મુક્યો. વિદાયત ગયા પછી આપણા દેશના જીવાનોનું જે પરિવર્તન થાય છે, તે પરિવર્તન જ્યોતિર્માથનું પણ થયું હતું, હજી એનું મન કંઈક કાચું રહ્યું હતું. વિદાયતમાં રહેવા છતાં કલકત્તાનાં સ્મરણો ખુબ જ ઓછાં આવતાં,—પણ હરિયાળાં ખેતરો, વૃક્ષોના ઝુંડોયી ધેરાયેલું ગામડું વારંવાર માઢ આવતું, ત્યારે તે વિહવળ બની જતો.

સીતાની વાત પણ હૈયે નહોતી ચડતી એમ નહોતું. પણ તે કોઈક વાર તે કલ્પનાથી જોતો, હવે સીતાના લગ્ન થઈ ગયાં હશે, બંગાળના હિન્દુ ધરની કન્યા ચિરકાળ પચાંત અવિવાહિતા રહી શકે નહિ, સીતા કેવી રીતે રહી શકે ? જ્યોતિએ કદી એ કલ્પના નહોતી કરી, સીતા હજી પણ અવિવાહિતા છે,—હજી પણ એક કુમારીના હૃદયમાં એનું સ્થાન સચવાયેલું છે.

જવાહર, એક ઉપાધી ટળી સ્પર્ધા પણ ઓછી નહિ. સીતા એની સ્ત્રી બને...એ કલ્પનાય જ હસવું આવે છે. કોણ જાણે આરે એ મિત્રો વચ્ચે વાત થઈ હશે...એક ખીમને ત્યાં ટિકરો ટિકરી જન્મે તો લગ્ન કરવાં. પછી કન્યા કદરૂપી હોય, ખોડખાંપણ

વાળી હોય, મુંગી હોય તો પણ અદબ કરવી જોઈએ. આ રીતે જીવન સહચરીનો સ્વીકાર કરી રીતે કરાય ? દાદા અને મા આ જૂત-કાળની વાતને વળગી રહ્યાં છે...જ્યોતિના હાથમાં સીતા સોંપવી. શું સીતા સાથે લગ્ન કરવાથી ભાવિ ઉન્નત કરી શકાય ? દર અઠવા-દિને દેવમાનીનો પત્ર મળતો હતો...એ વાંચીને કેટલી તૃપ્તિ મળતી ! સીતા શું આવો સુંદર પત્ર લખી શકે ?

વૃદ્ધ દાદાની યાદ આવતાં જ્યોતિની આંખો બીની ચર્મ જતી. આઠ, બહાં દુઃખ અને બહાં આવેશ વડે વૃદ્ધે પૌત્રનો ત્યાગ કર્યો છે. વૃદ્ધે લખેલો ત્યાગ પત્ર આજ પણ જ્યોતિની પેટીમાં પડ્યો છે જે જ્યોતિ કોઈ દિવસ દાદાની વાત પાછી ઠેલતો નહિ, તે જ્યોતિ ફરી રીતે અવગણના કરીને ઘર બાર ઝોડી વિદેશમાં સાથે ગયો ? પારાવાર દુઃખ અને અભિમાનથી વૃદ્ધનું હૈયું ફાટી રહ્યું છે. તેથી જ તેમણે આજા કરી—જ્યોતિ એના વંશ જ તરીકેના પરિચય ન આપે...જ્યોતિએ માનવું કે તે એનો કોઈ નથી.

અને તે ચિર દુઃખીની વિધવા મા.....! માતાની યાદ ક્યા પુત્રનાં હૈયાને ન હલમલાવે ?

સંવત્ર અને જ્ઞાતિની મૂર્તિ મા ! કોઈ દિવસ તેણે પોતાના હૈયાની એકાદ વાત પણ ખુલ્લી કરી નથી. સ્વામીના મૃત્યુ પછી જ્યોતિ રહે એટલા ખાતર તેણે પોતાના આંસુને હૈયામાં જ દબાવી રાખ્યાં છે. જ્યોતિના મનમાં તે દિવસની વાત જગૃત થતી—જે દિવસે જ્યોતિએ સરમ સંક્રાંત્ય દૂર કરીને મા આગળ દેવમાની સાથે લગ્ન કરવાની વાત કરી હતી...વિલાપત જવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી હતી. તે દિવસે માનો અહેસા મુઠ્ઠાં જેવો અશ્વિન બની ગયો હતો—તે કેટલી બાકુળ બેનીને પુત્રને નીરખી રહી હતી ! તેના મોઢામાંથી કેટલીક પંખો સુધી કોઈ સજ્જ પણ નહોતો બીકળ્યો, પરંતુ હૈયા જગ્ગે જે ચર્મ રહ્યું હતું, તે અહેસા પર પ્રગટ્યું હતું.

માની વાત યાદ આવતાં જ્યોતિની આંખમાંથી દડ દડ આંસુ આસ્પાં જતાં.

આ જીવનમાં દાદા તેને ક્ષમા નહિ કરે, એ વાત તે બરાબર જાણતો હતો. દાદાની સામે ઉભા રહેવાનું તેનામાં સાહસ પણ નહોતું. પણ દાદા ભલે ક્ષમા ન કરે...શું મા ક્ષમા નહિ કરે? મા સંતાન ઉપર રોષ કરે, અભિમાન કરે; પણ એ રોષ કે અભિમાન કંઈ સદાકાળ ન રહે. કહેવત પણ છે કે—પુત કપૂત થાય...માતા કુમાતા ન થાય. પોતે બાલ્યજીનો પુત્ર હોવા છતાં કાયર્ય કન્યા સાથે પરણ્યો છે, ખર્મનો ત્યાગ કર્યો છે—ભયંકર અપરાધથી અપરાધી બન્યો છે. સમાજ તેને ક્ષમા નહિ કરે, દાદા તેને ક્ષમા નહિ કરે. પરંતુ મા...સ્નેહમયી મા શું ક્ષમા નહિ કરે?

આજ્ઞાના પ્રકાશ વડે તેનું અંધકારમય હૈયું ઉજવળ બની જતું. છે...માના હૈયામાં તેનું સ્થાન જરૂર છે. માને પોતે જોષ શકશે... માના બોળામાં પોતે માથું મૂકી શકશે. માના આંસુ સાથે પોતાના આંસુ મેળવી શકશે માની ચરણ રજ તે મેળવી શકશે, માના આશીર્વાદ પણ પામી શકશે. પોતે કુપુત્ર હોવા છતાં મા સ્નેહ વિહોણી નથી. એનો સ્નેહમયી માતા છે.

વિભાગ્યતમાં કેટલાક વર્ષો રહીને તેણે દેશના સમાચાર નહોતા જાણ્યા. મિત્રો સાથે પત્ર બ્યવહાર ચાલુ હતો; પણ એમાંથી ધર સંબંધી કોઈ સમાચાર નહોતા મળતા. હજી પણ તેના હૈયામાં બંગાળના એ નાના ગામડા માટે એવીને એવી મમતા હતી. લોકો આ વાત જાણે તો જરૂર હસ્યા વગર ન રહે.

દેશની ધરતી પર પત્ર મુક્યા પછી જ્યોતિના મનમાં થયું, હવે મને બરના બધા સમાચાર મળી જશે.

મસુર, સાસુ, પત્ની, અન્ય મિત્રો વગેરે આ નવા બેરિષ્ટરનો ભાવભર્યો સત્કાર કરવા બંદર પર આવ્યા હતા. સુરેશભાણુના પ્રિય-મિત્ર ડાક્ટર એન. મિત્રે આ પ્રસંગે કહ્યું: 'જમાઇરાજ સુખ રૂપ દેશમાં આવી ગયા છે એની ખુશાલીમાં સુરેશભાણુએ પ્રીતિબોજન કરાવવું જોઇએ.'

સુરેશભાણુની પત્ની માધવી બોલી: "તમે ખરાબર કહો છો ડાક્ટર મિત્ર, સમાજમાં જ્યોતિને પરિચિત કરાવવા જોઇએ. પણ તમે તમારા મિત્રને કહો કે ન કહો બંને સમાન છે. આપને સમય મળે તો સાંજના વખતે મારે ત્યાં જરૂર આવજો, આ સંબંધી સઘળી વાત આપણે કરશું, એમનો કશો ધડો નહિ, સંસાર સાથે એનો સંબંધ કેવો છે તે આપ ક્યાં નથી જાણતા!"

સંદ્ધુ વાક્ય કહેતાં માધવીનો સ્વર જરા બીનો ચઢી ગયો, તેણે સ્વામી તરફ એક કટાક્ષ કરીને બીજી તરફ મોઢું ફેરવી લીધું. ખરે-ખરે સુરેશભાણુ સંસાર સાથે બહુ ઓછો સંપર્ક રાખતા હતા.

તેમનામાં એક મોટો દોષ હતો, સંસારની કાંઈપણ વાતમાં તેઓ હંદા હિતરતા જ નહિ. પોતે જેવા સાદા સીધા હતા, તેવી જ રીતે સાદીસોધી વાતમાં માનતા. જસોદર જીવદાના એક ગામડામાં તેઓ જન્મ્યા હતા. ત્યાં તેમનાં એક વૃદ્ધ માસો હતાં. ત્રણ વર્ષની ઉંમરે માઆપ મરી ગયાં હતા એટલે માસીએ તેમને લાકથી ઉછેર્યા હતા. ધર્મત્યાગ ક્યાં પછી તેઓ ઘર, સમાજ અને પોતાના ગામથી સાવ જુદા પડી ગયા હતા. છતાં પ્રતિવર્ષ તેઓ એક દિવસ માટે પણ પોતાને ગામ જઈ આવતા મા સમાન માસીના ચરણની રજ માથા પર લઈ આવતા. આ વાતથી તેઓએ માધવીને સાવ અજાણ રાખી હતી. માધવીને ગામડા પ્રત્યે ખૂબ જ લુપ્ત હતી. એક દિવસે સુરેશ-

આણુએ પોતાના માસીના ઉચ્ચ સ્વભાવની વાત કહેવા માંડી હતી અને માધવીના નાકનું ટેરવું ચડી મયું હતું. ત્યાર પછી તેમણે કાષ્ટ દિવસ પોતાના ગામનું કે પોતાના માસીનું નામ પત્ની આગળ દીધું નહોતું. આ વાતને આજ બાવીસ વર્ષ થઈ ગયા હતા. પોતાના માસીના સ્નેહમય હૃદયની વાત તેઓએ ધણા આગળ કરી હતી, માત્ર માધવીને જ નહોતી કરી. તેઓના મનમાં અભિમાન ધણું હતું, તેથી જ તેમણે સ્ત્રી આગળ પોતાના કિશોર જીવનની કાઈપણ વાત કરી નહોતી.

તેઓ પોતાના ઘરમાં ખુબ આરામથી રહેતા. માત્ર જમવાના સમયે સ્ત્રીને મળતા. આ વખતે માધવી એટલી બધી વાતો સંભળાવતી કે બિચારા સુરેશ્વરઆણુને બન્ને તેમ કરીને જમી લેવું પડતું.

સુરેશ્વરઆણુના સ્વભાવથી માધવીને પણ એણું સહવું પડતું નહોતું. ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરેલું હોવા છતાં સુરેશ્વરઆણુ સામાજિક આચાર વ્યવહારથી સાવ અગ્રાત હતા. બહાર ગમે તે આવ્યું હોય, પણ પોતે પોતાના એકાંતમાંથી બહાર નીકળતા નહિ. એમના ખંડમાં ચારે તરફ પુસ્તકનાં કબાટો બેઠા પડ્યા હતા, ટેમલ ઉપર પણ ઢગલા અંધ પુસ્તકો પડ્યા રહેતાં. આ પુસ્તકની દુનિયામાં આવીને માધવીને તો શ્વાસ રૂંધાઈ જતો. પરંતુ સુરેશ્વરઆણુ પગ પર પગ ચઢાવીને પુસ્તકની દુનિયા વચ્ચે પુરા આરામથી બેસી રહેતા. નિઃશ્ચિંત બાવે કાલેજમાં જતા. સંજ્યા સમયે બહાર ફરવા જતા અને આવીને પાછા પુસ્તકોની દુનિયામાં ગરકાવ થઈ જતા, ઘરમાં તે છે કે નહિ એ પણ કાષ્ટ જાણતું નહોતું.

આશ્ચર્ય એ હતું કે—માધવીને જે વસ્તુ પર અણુગમે રહેતો. તે વસ્તુ પર સુરેશ્વરઆણુને પ્રેમ રહેતો. એમના વિદ્યાર્થીઓ આ ઘરમાં છૂટથી આવી શકતા, ત્યારે માધવીને આ જરાય મમતું નહોતું.

તે માનવી હતી-આ દેશની છોકરીઓ મને તેટલું બધું જાણે તેમનામાં શિક્ષાનર આવતો નથી. તેની એકતી એક કન્યા દેવયાનીએ જન્મારે આ બધા વિદ્યાર્થીઓમાંથી જ્યોતિર્મયને સ્વામી તરીકે પસંદ કર્યા ત્યારે માધવી એ સંબંધમાં અસમ્મત થઈ. પરંતુ સુરેશ્ચાલુ આ વાત સાંભળીને ખુબ રાજી થયા, કારણ કે બધા વિદ્યાર્થીઓમાંથી તેઓ જ્યોતિર્મયને ખુબ જ ચહાતા હતા. જ્યોતિર્મય એક ખાનદાન કુટુંબનો વંશ જ હતો, તે તેઓ બરાબર જાણતા. એક વખતે તેઓ રામનગરના જમિનદાર પુત્ર પ્રતાપ સાથે ખી. એ. જાણતા હતા. પ્રતાપ સાથે તેમને સારો મેળ હતો.

વાત સાંભળીને તેઓ આનંદિત તો થયા, પણ વિચાર કરતાં તેમનું મન કંઈકે નારાજ થઈ ગયું. તેઓ બોલ્યા: “ના, જ્યોતિ સાથે દેવયાનીના લગ્ન કરી શકશે નહિ...એ તદ્દન અસંભવિત છે.”

જ્યાં સુધી તેઓ આ પક્ષમાં હતા, ત્યાં સુધી માધવી વિપક્ષમાં હતી. જે પક્ષે સ્વામીએ અસમ્મતિ દર્શાવી, તે પક્ષે માધવી ટકાર ચતાં બોલી:—“કેમ, અસંભવિત શા માટે?”

સુરેશ્ચાલુએ કહ્યું: “કારણ કે તે એના વંશનો એક જ છોકરો છે. દેવયાની સાથે લગ્ન કરતાં તેને એકલો ધર્મનો નહિ, મા, દાદા, સમાજ બધાનો ત્યાગ કરવો પડશે. બાલ્યુના પુત્ર સાથે કાયસ્થ કન્યાના લગ્નને સમાજના પંડિતો તરફથી કદી સંમતિ મળશે નહિ, એ તો તું સમજે છે ને માધવી! વળી આ લગ્નથી એની માતા અને એના દાદાના હૈયાને ભારે આઘાત લાગશે. એ લોકોના નિશ્વાસ બંધને શું આ લોકો પોતાનું જીવન સુખમય બનાવી શકશે?”

સ્વામીને વિકુદ્ધ જોષને માધવી પોતાની હઠમાં મક્કમ બની. મને તે થાય પણ આ લગ્ન થવાં જ જોઈએ. જે સુરેશ્ચાલુએ

અસમ્મતિ ન દર્શાવો હોત તો આ લગ્ન કદી બનત નહિ. એવો સુરેશભાણુ યાદીને બહાર આપ્યા ગયા, લગ્ન સમયે પણ તેઓ હાજર ન રહ્યા.

જ્યોતિના વિદેશ ગમનમાં પણ તેઓ સંમત નહોતા. વિલાયત જવાથી માણસમાં માનવતા જન્મે છે અને દેશના શિક્ષણથી માનવતા નથી પ્રગટતી એ વાત સુરેશભાણુ માનતા નહોતા. સુરેશભાણુને અસંમત જોઈને માધવી જમાઈને વિદેશ મોકલવા કડીબદ્ધ થઈ. જમાઈ વિલાયત ન જાય તો પોતે પાંચ માણસો વચ્ચે ગર્વથી કેવી રીતે ઉભી રહી શકે ?

સુરેશભાણુને જે વાત નહોતી ગમતી તે વાત તેઓ એચાર વારના વિરોધ પછી છોડી દેતા. એકની એક વાત પર વારંવાર અટક રહેવાનો તેમનો સ્વભાવ નહોતો.

આવી રીતે સ્વામી સાથે માધવી દિવસો વીતાવતી હતી. વારંવાર તે સ્વામીને કહેતી અને શિક્ષાચાર તથા વ્યવહાર સંબંધી શિક્ષામણુ આપતી. પરંતુ સુરેશભાણુના હેવામાં આ શિક્ષામણુ પહોંચતી જ નહોતી.

કન્યાઓને માતા પાસેથી જ શિક્ષણ મળે છે. મા જે જાણે ચાહે, તે રીતે કન્યાઓ પણ ચાહે. માધવીના આદર્શથી દેવયાની ધકાઈ હતી. પિતાનો ઉપદેશ તેને નહોતો મળ્યો, એમ નહોતું, પરંતુ પિતાના આદર્શ મુજબ તે પોતાના જીવનને ધરી શકી નહોતી. આ માટે દેવયાનીને દોષ દઇ શકાય તેમ નથી, કારણ કે ધરમાં માતાનું આધિપત્ય હતું...પિતા તો દૂર જ રહેતા. માએ છત્રના પૂર્વક પુત્રીને ગર્વતા પ્રકૃતિની અને વિલાસમય ધરી હતી. સ્વામી પ્રત્યે દેવતા જેવી શ્રદ્ધા તે રાખી શકતી નહોતી, એ તો કેવળ

મનુષ્ય પ્રત્યે મનુષ્યની લેણદેણ પુરતો જ સંબંધ રાખવામાં સમ-જતી હતો. એકની એક કન્યાની આવો અધોગતિ જોઈને સુરેશ્યાણુ ખુબ જ દુઃખી થયા હતા. પત્નીની શિક્ષા-પદ્ધતિની વિરુદ્ધમાં જ્યારે તેમણે મૃદુસ્વરે એકાદ બે વાત કહી હતી, ત્યારે માધવી રણચંદ્રી ખની ગઈ હતી અને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં બોલી હતી: “ હાકરીને કેવી રીતે તૈયાર કરવી એ કામ મા જોડણું જણ્યું, તેટલું બાપ ન જણ્યું. હાકરો હોત ને તમે પંચાત કરતા હોત, તો હું વચ્ચે ન આવત. હાકરીને કેવી રીતે તૈયાર કરવો એ હું બરાબર સમજું છું. તમારે એ વાતમાં કોઈ દિવસ માથું ન મારવું.”

ત્યાર પછી સુરેશ્યાણુએ કોઈ દિવસ આ સંબંધી એક શબ્દ સરખો ઘે કહ્યો નહોતો. પોતાના ઘરમાં એક પરાયા માનવી માફક તેઓ રહેતા હતા. લોકો માનતા સુરેશ્યાણુને ઝો છે...સુંદર કન્યા છે. ત્યારે સુરેશ્યાણુ સમજતા આ બેમાંથી કોઈ મારા છે જ નહિ.

આવા સરલ અને સંસ્કારી સ્વામીને હંમેશા આધાત આપી માધવીએ પોતે જ તેમને સંસારથી ખજે દૂર ધકેલો દીધા હતા, આ વાત માધવી સમજી શકી નહોતી. માનસિક દુઃખ વડે તે વધુને વધુ સ્વામી પ્રત્યે હિંમત જનતી અને પોતે પણ બધા બોગવતી. સ્વામી પ્રત્યે તેનો પ્રેમ અપૂર્વ હતો, પણ કોઈ દિવસ બચકારમાં તે બ્યક્ત કરી શકતી નહોતી. સુરેશ્યાણુની ધીરજ અપૂર્વ હતી, મમે તેવી બધા બોગવવા છતાં, તેઓ મોઢેથી કશું પ્રગટ થવા દેતા નહિ.

કોઈનાર ચહેરા ઉપર મલિન હાસ્યની રેખા પ્રગટે તો તરત જ તે પશ્ચટાઈ એત્રાતમાં જતી. કપાળ પર બંને હાથ મૂકી તેઓ ભગવાનને પ્રાર્થના કરી લેતા. હૈયામાં રહેલો આ વિશ્વાસ તેમને દરેક પ્રકારના દુઃખ સામે અટલ રાખતો હતો.

માધવી અને દેવયાની કાને કાને નિમંત્રણ આપવું તેની યાદી કરી રહ્યાં હતાં. એ યાદીમાં મોટા ભાગે સુશિક્ષિત અને વિદ્યાવતથી આવેશા હતા. એ સિવાય જે લોકોને આ યાદીમાં સ્થાન મળ્યું હતું, તે શ્રીમંત અને મોટા માણસો હતા. દેવયાનીના કેટલાક અંતરંગ મિત્રોના નામ પણ હતાં, જે તેની સાથે બહુતા. આ યાદીમાં જ્યોતિર્મયના ડાક્ટરજીવનના મિત્રો નહોતા આવ્યા. જે દિવસે જ્યોતિર્મય વિદ્યાવતથી પાછો આવ્યો તે દિવસે એ બધા મિત્રો અભિનંદન આપવા નહોતા આવી શક્યા, પણ એક દિવસ જ્યોતિને બોલાવી જઈ બધાએ પ્રવહાર આપ્યા હતા. કૃત્રિમ બવહારમાંથી આ અકૃત્રિમ સ્નેહ વચ્ચે આવવાથી જ્યોતિને બહુ પોતાનું સુખમય બાલજીવન યાદ આવ્યું હતું. આ બધા મિત્રો વચ્ચે શિષ્ટાચારની કાંઈ સાંકળ નહોતી, પ્રત્યેક વાત તોળી તોળીને બોલવાની બેગવાઈ નહોતી કરવી પડતી, આ મિત્રો વચ્ચે નિર્મળ અને મુક્ત આનંદ જ હતો.

યાદીમાં બેરીસ્ટર, ડાક્ટર, જજ, મેજિસ્ટ્રેટ વગેરે કાંઈ બાકી નહોતા. જમાઈને બેરીસ્ટરી કરવી પડશે એટલે બધા સાથે પરિચય કરાવવો જોઈએ. માધવીએ યાદી તૈયાર થયા પછી ગર્વપૂર્વક કહ્યું:

“તમારી સાથે આ બધાનો પિરમવ કરાવવો જરૂરી છે, તેથી એ બધાને અહીં નિમંત્રણ આપવાનું નક્કી કર્યું છે.”

બધાં નામ જ્યોતિર્મય વાંચી મથો, એમાં મોટાભાગ સાવ અપરિચિત હતો.

સુરેશબાલુને આવી બાબતમાં માધવી સાવ નિર્દોષ રાખતી, જો એમની પાસેથી પૈસા લેવાના ન હોય તો પણ આ વિરાટ અનુષ્ઠાનમાં ધણા પૈસાની જરૂર હતી. એટલા રૂપિયા માધવી પાસે નહોતા, એટલે ન છૂટકે તે સ્વામી પાસે મળે.

સુરેશબાલુ એ વખતે એક ગ્રંથમાં નિમગ્ન બન્યા હતા, પત્ની નો પદરવ પણ સાંભળી શક્યા નહિ. માધવી ધડીક રાહ જોતી ઉભી રહી, ત્યાર પછી કંટાળોને તેણે સુરેશબાલુના હાથમાંનું પુસ્તક ખેંચીને એક તરફ મૂકી દીધું. વિસ્મિત બનેલા સુરેશબાલુ ફાટી આંખે પત્ની સામે જોઈ રહ્યા. પત્નીના એકાએક આગમનનું અને આ રીતે પુસ્તક ફેંકો દેવાનું કારણ તેઓ સમજી શક્યા નહિ. ખુબ જ કોમતી પુસ્તકની દુર્દશા જોઈને તેમના મનને હળવો આઘાત યોગ્ય, તેમણે પુસ્તક હાથમાં લઈ પાનાં સરખા કરતાં કરતાં મૃદુસ્વરે કહ્યું: “આ નિર્દોષ ગ્રંથે શું અપરાધ કર્યો છે માધુ? અન્ય પરનો રોષ આ રીતે ઉતારવો તે યોગ્ય ન કહેવાય.”

કઠોરસ્વરે માધવી બોલી: “તો પછી શું કરું? આ પુસ્તકો જ મારાં દુસ્મન બન્યાં છે...તમને મારી પાસેથી દૂરદૂર લઈ મળ્યાં છે. જો આ બધાં પુસ્તકો આગમાં બાળી નાખું તો મારી બધી વેદના જ્ઞાત જાય. આ પુસ્તકો છે એટલે જ હું જરૂરના પ્રસંગે તમને પામી શકતી નથી.”

સુરેશબાલુએ જ્ઞાતિભાવે કહ્યું: “આ પુસ્તકો તારી નજરે દુસ્મન

જેવાં હશે...પણ મારાં તો સુમેળ્ય જિન સમા છે. આરા મનમાં
જ્યારે એમ થાય કે હું પૃથ્વી પર સાવ નકામે છું, ત્યારે આ
પુસ્તકો જ મને સાંત્વન આપે છે, અનુભ્વ સાંત્વન આપવા જનત્યારે
પણ આલાત હેતા જાય છે. આ કશું લેવા માગતા નથી, માત્ર આપી
જાય છે. ત્યારે માણસો કશું આપતા નથી, કેવળ લઈ જાય છે. ”

માધવીએ નરમ સ્વરે કહ્યું: “ તમે આવું જ બોલશો. આ વાત
જવાહો. નકામી વાતો કરવા હું નથી આવો. તે દિવસે બધાનેઆમ-
ત્રણ આપવાનું નક્કી કયું” હતું, પરમ દિવસે જનિવારે બધાને
બોલાવવા છે. આ વાડી તૈયાર કરી છે, જોઈ લ્યો. તમારા કાંઈ
લાઈન’ધ રહો જતા હોય તો આમાં લખી નાખો, હું તરત નિમંત્રણ
મોકલવાની વ્યવસ્થા કરું. અને જે ખર્ચ થાય, તે મને આજે જ
આપી દો, હું પોતે સારામા સારી વસ્તુઓ ખરીદી લાવીશ તમે તો
કશામાં લાગ ન લ્યો, બધી પંચાત મારે જ કરવાની. જમાઈ આવેલ
છે, એને સાથે લઈને ક્યાંક જવું, કાંઈ સાથે પરિચય કરાવવો આ
બધું તમારે તો જાણે કંઈ છે જ નહિ ! ”

વાદો જોતાં જ સુરેશબાણુનો ચહેરો બદલાઈ ગયો. તે બોલ્યા:
“ જોહ ! આવડી મોટી વાદો ! આમાં કંઈ ઓછો ખર્ચ નહિ થાય. ”

બંગમાં માધવી બોલી: “ ત્યારે શું તમે સો રૂપિયામાં જ
પતાવવા માગો છો ? આ કંઈ જસોહરનું મામડું નથી કે આવનારને
દાનલાત આપીએ તો ચાલે. તમે પણ બારેછો...ખર્ચ સામે જોઈને
પાછા પડવું છે ? જમાઈ વિલાયતથી આવ્યા છે, મિત્રોએ પ્રીતિ
બોજનની માગણી કરી છે, શું તમે જમાડવા નથી માગતા ? વાદ,
તમે તો કેવા માણસ છો, એ હજી પણ હું સમજી શકી નથી. મારું
તમારી ઈચ્છા ન હોય તો પેસા આપજો નહિ, મેં જ્યારે આ
વાત માની છે, ત્યારે મને તે ઉપાયે મારે જગવી રાખવી પડશે. ”

રોષમાં રોષમાં માધવીએ સ્વામીના હાથમાં માર્યો. કામળે એવા હાથ લાંબો કર્યો; સુરેશબાણુએ જરા હસીને કહ્યું: “એમાં આટલો રોષ શા માટે કરે છે મધુ! શું કું પેસા આપવાની ના પાડું છું? આમાં ખર્ચ વધી જશે, એટલું જ કહું છું; તું મારી સ્ત્રી છે, તને જો આટલી વાત ન કરી શકું, તો પછી બીજા કોને કહું?”

સ્વામીનો નરમ સુર જોઈને માધવી રાજ થતા બોલી: “તો પછી શું કરવું તે તમે જ કહો. જે કંઈ ખર્ચ થશે તે એક જ વાર થશે, તારેવારે કંઈ નહિ થાય. પ્રીતિભોજન આપવું ઉચિત છે કે નહિ, એ તમે જ કહો. એ મહિના પહેલાં મિ. ચેટરજી એ પોતાનો હિકેશ આઇ. સી. એસ. થયો એ જાણીને મોટી પાર્ટી આપી હતી. શું આ કંઈ જમાડવા પુરતું હોય છે? આની પાછળ તો પરિચય કરાવાનો આશય હોય છે. જ્યોતિને આ પ્રસંગે બધા સાથે જોળ-ખાવીએ તો બધા તેને જોળખતા થઈ જાય. જરૂર આમાં તમને થોડો ખર્ચ થશે... પણ એમાં શું? જ્યોતિનું જે છે, ભગવાનની કૃપાથી એને જે કંઈ મળશે એમાં તમારા જેવા દસ પ્રેક્ષકો ને રાખી શકશે.”

એક નિશાક નાખીને સુરેશબાણુએ કહ્યું: “એ તો કું પણ જાણું છું; પણ તને બીજી ખબર નથી. આજ કાલ નવા બેરીસ્ટરને ક્લિસો કાઢવા બારે થઈ પડ્યા છે. એવા બધા બેરીસ્ટર છે કે જેને રોજ દસ રૂપિયા પણ નથી મળતા; અને રહેવાની રીતમાં જરાય કંટકસર કરી શકાતી નથી. આથી જ મેં તને કહ્યું હતું કે આવડો મોટો ખર્ચ કરીને જ્યોતિને વિલાસત મોકલવાની જરૂર નથી. એ કરતાં દેશમાં રહીને કાર્ડપત્ર, કાર્ડ કથું હોત તો સારું થાત. વિલાસત મોકલીને લાજ એ થયો કે, આ દેશના રહેવાસી... જે એના બાપ છે, સ્વજન છે, મિત્રો છે, મા છે, બહેન છે... એ લોકો સાથે તે હળી-

મળી શકશે નહિ, આટલું જુદાપણું એનામાં આવી મયું છે. હું પથ્ય બાર વર્ષ સુધી વિદ્યાવત રહ્યો હતો. આજે શું વધારે મેળવી શકું છું, ? જે નરેનભાણુ મેળવે છે, તે હું મેળવું છું. હું જે કંઈ મેળવું છું, એટલું જ્યોતિ નહિ મેળવે, ”

ગર્વ પુર્વક માધવી બોલી: “ ન મેળવે તો કંઈ નહિ, એને શી વાતની ચિંતા છે ? એ કંઈ તમારા જેવો નથી કે નોકરી વગર મરવા પડે ! એ છે જમિનદારનો દિકરો, થોડા સમય પછી જમિનદાર થશે અઢળક મિલ્કતનો માલિક બનશે... એને કદી પણ આર્થિક મુશ્કેલી નહિ આવે; પછી ચિંતા કંઈ વાતની ? ”

“ ચિંતા કંઈ વાતની ? ” સુરેશભાણુના ચહેરા પર આછું હાસ્ય ફરકી મયું. તે બોલ્યા: “ ચિંતા કંઈ વાતની છે એ શું તારાથી અબપયું છે માધુ ? જ્યોતીના દાદાએ જ્યોતીનો ત્યાગ કર્યો છે; અઢળક સંપત્તિમાંથી જ્યોતીને એક ટોડી પણ મળી શકે તેમ નથી. ”

માધવીએ અવિશ્વાસ બર્ષા સ્વરે કહ્યું: “ એ બધી વાતો ઉંચી મૂકો; રોષ વશ થઈને આવી વાત સહુ કરી નાખે, એથી કંઈ ટોઈ ખરેખર ત્યાગ ન કરે. એકનાએક વંશ જ નો ત્યાગ કરવો શું સાવ સરલ વાત છે ? એ લોકો જરૂર પોતાની જૂઠા સમજીને પરતાવો કરતા હશે. કારણ કે જ્યોતિ સિવાય એમને કોઈ છે નહિ, જ્યોતિના દાદા કદાચ ત્યાગ કરે પરંતુ જ્યોતિની મા એમ કદો ન થવાદે. ”

સુરેશભાણુએ આ શબ્દો પર ધ્યાન ન આપતાં વાદીનો કાગળ તપાસવા માંડ્યો. આ વાદીમાં પોતાના પ્રિય વિદ્યાર્થીઓમાંથી એક પણ જણનું નામ નહોતું. હૃદયમાં આઘાત પામવા છતાં તેઓએ એ વાત પ્રગટ ન કરી. ધીરેધીરે સ્ત્રીના હાથમાં કાગળ મૂક્યો.

સંતુષ્ટ મનથી માધવી બોલી: “ તો પછી આજે જ થોડા રૂપિયા મને આપી દો, કેટલીક ચીજો રોકડેથી ખરીદવી પડશે. ”

“સાર” કહીને સુરેશભાણુએ પુસ્તક હાથમાં લીધું.

આ બવરથા સુરેશભાણુને જરાયે ગમતી નહોતી, છતાં તેઓ કશું બોલ્યા નહિ. તેઓ પૈસાના આશિક હતા, આ લોકો કેવળ પૈસા લેવા ખાતર તેમની સાથે સંબંધ રાખતા, તેઓ પૈસા આપીને છૂટી જતા, એમાં બીજું શું ?

સંખ્યા સમયે તેઓ જ્યોતિર્મય સાથે સામેના બાગમાં ફરતા હતા. ધારીધારીને તેમણે જોઈ લીધું આ પ્રતિભોજનના આયોજનથી જ્યોતિર્મય રાજી થયો નથી, તે પણ ન છૂટકે દેવયાની અને માધવીના કાર્યને સંમતી આપી રહ્યો હતો સુરેશભાણુ સમજી ગયા હતા કે આ પ્રતિભોજનમાં જ્યોતિના અંગત મિત્રોને નિમંત્રણ આપવાનું કામને હેતુ નહોતું, એથી જ્યોતિર્મયને કંઈક લાગી આવ્યું હતું.

દેવયાની પોતાના કામ મિત્રને ઘેર આ પાંચી પીવા ગઈ હતી. જ્યોતિર્મયને પણ નિમંત્રણ હતું, પરંતુ તપ્પીયતના બહાને ગયોં નહોતો.

માધવી દાક્તર મિત્ર સાથે ઉત્સવની સામગ્રી ખરીદવા ગઈ હતી, ચાકેલા સ્વામીની સંભાળનો ભાર નોકર આકર પર મૂકી ચર્ચ હતો.

જ્યોતિર્મય એકલો પોતાના ઓરડામાં બેઠો હતો, સુરેશભાણુના કહેવાથી તે બહાર ફરવા માટે નીકળ્યો.

ત્યારે માગસરનું પ્રથમ સપ્તાહ હતું. ઠંડી હવા મુઠ્ઠાવા વહી રહી હતી, આકાશમાં ધુમાડાના ગોટા જેવા ઠંડીના વાદળો પોતાની શકિત એકઠી કરી રહ્યા હતા.

બાગમાં ફરતા ફરતા એક સ્થળે ઉભા રહીને સુરેશભાણુએ કહ્યું: “સંખ્યા વખતે ધરમાં બેસી રહેવા કરતાં બહાર બાગમાં ફરીએ

તે સરીફનો થાક જોઈો થાય...સાથે સાથે મનનો અવસાદ પણ ફર થાય "

કહેતાં કહેતાં તેમની નજર જ્યોતિર્મયના ચહેરા પર પડી. તેમણે પુછ્યું: "શું તખીયત નરમ છે?"

જ્યોતિર્મયે પરાણે હસતાં કહ્યું: "ના...ના.....એવું કશું નથી...તખીયત મજાની છે."

જ્યોતિર્મય આ જ્ઞાંત સ્વભાવવાળા મધુર બાપી પ્રોફેસર પ્રત્યે ખૂબ જ પ્રેમ અને શ્રદ્ધા રાખતો. કોલેજના બધા વિદ્યાર્થીઓ સુરેશબાણુ પ્રત્યે મમતા રાખતા. સુરેશબાણુના નામ પર બધા શ્રદ્ધાથી ભસ્તક નમાવતા. પહેલાં જ્યોતિને આ બાળકનો બાળક પરિચય હતો. પરંતુ એના પરિવારમાં આવ્યા પછી તેને બહોતો પરિચય થયો. તે જોઈ શક્યો, -સુરેશબાણુ જેટલા મધુર પ્રકૃતિના માણસને ઘરમાં ફેટલી વેદના સહરી પડે છે, છતાં તેમનું ચેય અપુર્વ હતું.

સુરેશબાણુએ ફરતાં ફરતાં પ્રશ્ન કર્યો: "આવતી કાલના સમારંભમાં તારા કોઈ મિત્રને જ્ઞા માટે નિમંત્રણ આપવામાં નથી આવ્યું?"

"મારા મિત્રો?" જ્યોતિર્મય આશ્ચર્ય ભરી નજરે સુરેશબાણુ સામે જોઈ રહ્યો.

"હા તારાં બધા કોલેજ મિત્રો.....હેમન, કિશોર, પ્રણવ, પ્રજ્ઞાંત....."

એમના મનનો બાવ સમજીને જ્યોતિએ એક હૂપો નિશ્વાસ નાખી કહ્યું: "ના, આ સમારંભમાં એ લોકો ન આવે એવી મારી પોતાની ઈચ્છા છે, તેથી જ કોઈનું નામ મેં સૂચવ્યું નથી. આપ

તો જણો છે, એ લોકોને આ સમારંભમાં આનંદ નહિ મળે બલકે એ લોકોને કંઈક અપમાન જણાયે. આપ તો એ બધાને સારી રીતે જણો છે...કોઈ દિવસ હું એ લોકોને બોલાવીને દેશી ઢબનું નિમંત્રણ આપીશ...આમ છરી કાંટા પર એ લોકોને નહિ ફાવે. ”

સુરેશબાબુએ પ્રસન્નાબરી નબરે જોતાં કહ્યું: “મારી પક્ષ એવો જ ઇચ્છા છે. આવતી કાલની ધમાલ પુરી થઈ જાય પછી બીજા સ્ત્રીવારે આપણે એ લોકોને બોલાવીશું. કારણ તારા મિત્રો મારા પક્ષ પ્રિય વિદ્યાર્થીઓ છે. ત્યાર પછી તારે જ્યારે જમાડવા હોય ત્યારે તું ખુશીથી જમાડજે. ”

જ્યોતિર્મયનો ચહેરા આનંદિત બની ગયો. ખરી રીતે આવતી કાલના સમારંભમાં તેના કોઈ મિત્રનું નામ નહોતું, એટલે તેને કુ:ખ થયું હતું.

સુરેશબાબુએ જમાઈ તરફ સ્થિર નબરે જોતાં કહ્યું: “એક બીજી વાત તને કહું જ્યોતિ, મને આશ્ચર્ય છે કે એ વાત સાંભળીને તને માફ નહિ લાગે. વિદ્યેશથી આવ્યા પછી તે તારા દાદા અને તારા માતૃશ્રીની કશી સંભાળ લીધી નથી, તારા જેવા શિક્ષિત અને જીવિમાન જુવાન તરફથી મેં આવા વ્યવહારની કદી આશ્ચર્ય નહોતી રાખી. હું માનું છું, દાદા અને મા પ્રત્યે તારું જે કર્તવ્ય છે, તે તારી પત્ની તરફના કર્તવ્ય કરતાં બહુ મહાન છે. જે દાદા તારા સામે જોઈને પોતાનો પુત્રશોક બૂલી ગયા છે, જે માતાના સંસારમાં તારા સિવાય કોઈ આશ્રય નથી, તેઓના પ્રત્યે આવો વ્યવહાર રાખવો એ શું હિંચિત છે? હું તારા પર ગમે તેટલો પ્રેમ રાખતો હોઉં, છતાં હું તને એ લોકોની મોહમાંથી છીનવી લેવાનો પ્રયત્ન તો ન જ કરું; મેં અગાઉ પક્ષ તને તારું કર્તવ્ય માદ કરી દીધું હતું, મારી કન્યા સાથે લગ્ન કરવાની મેં તને સંમતિ નહોતી આપી.

તેં જે કંઈ ક્યું છે, એ આજ તને સહે માદ ન આવે, પણ એક દિવસ એવો જરૂર આવશે...જે દિવસે આ બૂલ સુધારવા માટે તું અસ્થિર બની જશે-પણ ત્યારે બૂલ સુધારવાનો કોઈ ઉપાય તારા હાથમાં હશે નહિ. હજી પણ મારી વાત પર લક્ષ્ય આપ ન્યોતિ, હું તને જે કહું છું, તે તારા બધા માટે કહું છું.”

ધીરે ધીરે અંખાનો અંધકાર ધેરાતો ગયો. ન્યોતિને સાથે લઇને સુરેશભાણુ ધર તરફ ફર્યા.

રાતના ન્યોતિમંથને નિદ્રા ન આવી, ખૂબ જ અસ્થિર બાવે તે પડખા ફેરવવા લાગ્યો.

“બહેન, એક વાત સાંભળતી જા.”

સીતા દાદાના ખંડમાં કંઈક કામ માટે આવતી હતી. દાદાને ચિંતામગ્ન જોઈને તેણે કસો. અવાજ ન કરતાં પોતાનું કામ પતાવી ભઈ ધીરે ધીરે બહાર જવા માંડ્યું. ચિઠ્ઠારીલાલનું આહવાન સાંભળીને તે પાછી ફરી.

દાદાએ કહ્યું: “અહીં મારી જાણમાં એસ બહેન, બધી વાતો કહેવાની છે. વહુમાના મૃત્યુ પછી મેં જે કંઈ કામ કર્યું છે, તેની કશી માહિતી તને હજી સુધી આપી શક્યો નથી, કહેવાનો સમય પણ મળ્યો નથી. એ હકીકત માત્ર સુશીલ અને મારા કેટલાક વિશ્વાસુ માણસો જાણે છે. તેઓએ મારી પાસે પ્રતિજ્ઞા કરી છે, હું જીવું ત્યાં સુધી આ વાત કોઈને નહિ કહે. જાજ કંઈક નીરાંત છે એટલે તને સવળી વાત કહું.”

સીતા દાદાની જાણમાં એસી ગઈ, દાદાના માથા પર હાથ પંપાળતાં પંપાળતાં બોલી: “હું બધીવાર આપના ઝોરડાના દાર પાસે આવીને ચાલી ગઈ હતી, આપ એટલા કામમાં રહેતા હતા કે હુંયુ પણ નહોતા જોઈ શકતા. કોઈને કોઈ માણસ આપની પાસે

હોય એટલે મારાથી આવી શકાયું નથી. હવે આપને જે કંઈ કહેવું હોય તે કહો.”

પિહારીબાલે એક નિઃશ્વાસ નાખીને કહ્યું: “એકવાર તીર્થયાત્રા કરવાની પ્રવળ ઇચ્છા થઈ છે. પરંતુ તો કશું કરેલ નથી બહેન, જીંદગીના સીમાડે પગ ચુક્યા પછી સમજાય છે કે આ બધું મિથ્યા છે. જ્યોતિની માના હૈયામાં યાત્રાએ જવાની તીવ્ર ઇચ્છા હતી, એની ઇચ્છા પુરી કરી શકાઈ નહિ. હું પણ હવે વધારે સમય થોડો જીવવાનો હતો....! મને પણ મારો સમય દેખાઈ રહ્યો છે. કાલ્ય જાણે ક્યાં ક્યાં છે કે આ હિમ્મતે સંસારની થપાટ ખાવાનો સમય આવ્યો. ગઈ રાતે એક સ્વપ્ન આવ્યું હતું બહેન. સ્વપ્નામાં જોયું, હું ક્યાંક ગયો છું, ત્યાં મને દેખાયું—બધા બેઠા છે. કેવું સુંદર સ્થળ...યાદ આવતાં અત્યારે પણ મન કંપી ઉઠે છે. ત્યાં તારા દાદી અને ખોળામાં પ્રકાશ અને પ્રતાપને લઈને બેઠા હતા. પાછળ વઘુમા ઉભાં હતાં. બધાનાં ચહેરા પર આનંદ હતો. પ્રતાપે મને કહ્યું: “આપુ, તમારાં કર્મોના ફળ હજી નથી થયો, તેથી તમે અમારી પાસે આવી શકતા નથી. તીર્થભ્રમણ કરશો તો કર્મફળ લઈ જશો, પછી સમજો! બાર સીતાને સોંપીને તમે અમારી પાસે આવી શકશો.” આ સ્વપ્ન જોઈને મને માર્ગ મળી ગયો છે, તેથી જ તીર્થભ્રમણ કરવાની ઇચ્છા થઈ છે. જે કંઈ પાપ હોય તેનો ફળ કરવો જ રહ્યો. ત્યાર પછી આનંદલોકમાં એ લોકો સાથે હું વાસ કરી શકીશ.”

સીતાએ કહ્યું: હજી એ માન જવા દો તો સારું દાદા, આવા જેઠ અવાહના દારુણ તાપમાં.....”

વચ્ચે જ પિહારીબાલ બોલી ઉઠ્યા: “આ તાપમાં મને જરાયે કષ્ટ નહિ થાય. પાપ રહ્યાં છે તેથી તો હું એ લોકો પાસે જઈ શકતો નથી. દિવસો આદ્યા જાય છે...પંચોતેર વર્ષ પગ તળે આસ્થા મળ્યાં...હજી શું જીવવાનું કહે છે? તમારા બધાનું આશુખ્ય હું જ

ભોગવી રહો છું. જેટલું જીવીશ એટલી જવાબા ભોગવવી પડશે ! તારા આશરે મારો જીવન નૌકા ચાલી રહી છે, તું પણ કોક દિવસે મને છોડીને ચાલી જવાની. ના...હવે રસ્તો દેખાઇ ગયો છે સીતા, હું તમારો કાઠની વાત સાંભળીશ નહિ. હવે મને માર્ગ મળી ગયો છે.....કાંઈ પણ આકર્ષણ હવે મને એ માર્ગે જતાં રોકી શકશે નહિ. ”

તેઓ માથા પર હાથ ફેરવવા લાગ્યા.

સીતાએ કહ્યું: “ સારું દાદા, મારો એ બાબતમાં કશો વિશેષ નથી. આપને કष्ट થશે એમ ધારીને જ મેં એ મહિના પછી યાત્રાએ જવાનું કહ્યું હતું. આપ યાત્રાની તૈયારી માટે સુધીવબાઇને કહી દેજો. ”

સીતા સામે જોઇને બિહારીલાલે કહ્યું: “ સમજી બહેન, આ વખતે મને સાચી મુક્તિ મળશે. તું જ કહેને, આટલા સમય પછી આવા સ્વપ્નનો અર્થ શું ? બરાબર મેં અગાઉનો સંસાર જોયો હતો. ત્યાં જ્યોતિ નહોતો, નાની વહુ નહોતી, તું પણ નહોતી. એ દૃશ્ય જોઇને હું રડી પડ્યો હતો...અલારે પણ હૈયું ભરાઇ આવે છે. મારી વિદાયવેળા નજીક હોય ત્યારે જ હું એ લોકોને જોઇ શકું બહેન ? ”

ધીરજથી સીતા બોલી: “ પણ દાદા, પણા માણસો એમ કહે છે કે, સ્વપ્ન એ તો એક પ્રકારની માનસિક ક્રિયા છે, એમાં કશું સત્ય નથી હોતું. ”

વિરક્ત બાવે બિહારીલાલે કહ્યું: “ બીજાઓની વાત ન કરીશ સીતા, મારે એ કંઈ નથી સાંભળવું. શ્રદ્ધા એ અનોખી વસ્તુ છે. ”
સીતા મૌન રહી. તે બાજુતી હતી, દાદાની વાત સ્વીકાર્યા વગર

ફટકો નથી, એમની વાત ન માનીએ તો મોટો અનર્થ ઉભો થઈ જાય.

ખિહારીલાલે જનોઈમાંથી ચાવી છોડી સીતાના હાથમાં મૂકતાં કહ્યું: “આ ચાવી વડે મારી પેટી ખોલ...તેમાં એક તરફ લાલ પટ્ટીથી બાંધેલું કાગળનું પત્ર છે, તે મારી પાસે લાવ; તને સઘળી વિગત સમજાવી દઉં...પછી સમય પશુ નહિ રહે. વિદેશમાં ફરતા ફરતા ક્યારે પાછા અવાશે અથવા ક્યારે શું થશે તેનું કંઈ ઠેકાણું ન કહેવાય.”

સીતા કશું સમજી શકી નહિ. ચાવી લઈને ઉભી થઈ.

ખિહારીલાલે પુછ્યું: “મધકાલે એકાએક સો રૂપિયા કેમ મગાવ્યા હતા સીતા, શું કંઈ મગાવવું હતું?”

સીતા તત્કાળ ઉત્તર આપી શકી નહિ.

જયંતીના બાઈનો એક સંબંધી આજ ફેટલામ દિવસોથી રામનગર આવ્યો હતો, તેની સાથે જયંતીની એક દૂરની બહેન પણ આવી હતી. આ લોકો કલકત્તામાં એક મુરતીયા સાથે ઇલાના સગપણનું નકો કરીને આવ્યા હતાં, વરપક્ષના માણસો તરતમાં ઇલાને જેવા આવવાના હતા. પ્રથમ તો એ લોકો આટલે દૂર ગામ-કામાં કેન્સા જેવા આવવા માટે રાજી નહોતા થયા ત્યાર પછી તેમણે બંધુ ‘કે ઈમા એક પૂઠ જમિનદારની એકની એક વારસ છે, ધરમાર, જમીનદારો વગેરે તેને મળવાનું છે, ત્યારે એ લોકો આવવા સંમત થયાં. આવા શ્રીમંત મહેમાનોને જયંતી યોગ્ય રીતે સાચવી શકે એટલા ખાતર જયંતીની દૂરની બહેન અને જયંતીના બાઈનો સંબંધી અહીં આવેલ છે.

જયંતીની બહેન સુશીલા ખૂબ જ રૂઢિચુસ્ત માવની હતી. એને

છતાં બોહરાં કે ધણી કોઇ નહોતું. સંસારમાં જેઠ અને દીવર વગેરે હતા.

રજનીકાંતના ગુણો અસીમ હતા. ત્રીસ બત્રીસ વર્ષની ઉંમરમાં તેણે ત્રણ પત્નીઓને સ્વર્ગમાં પહોંચાડી દીધી હતી. વધારે પડતી નશાખોરીના કારણે તેનો ચહેરો પણ બગડી ગયો હતો. જગતમાં એવું કોઇ માદક દ્રવ્ય નહોતું, જેના ગુણથી રજનીકાંત અપરિચિત હોય.

સુશીલાએ આવતાં વેંત જવંતીના મનમાં મજબુત સ્થાન મેળવી લીધું. તે અહીં આવીને સમજી શકી—પ્રભાને કદાચ સમગ્ર સંપત્તિ નહિ મળે...તો પણ અરધી મિશ્કત તો જરૂર મળશે.

ખિહારીબાલ કદાચ જ્યોતિર્મંચને કશું ન આપે, તો એ 'બધું' ભવિષ્યમાં પ્રભાને જ મળે. સીતાનો પરિચય જ્યંતો પાસેથી જાણીને તે પ્રબળી ગઈ હતી. છતાં તે બોલી હતો: 'દાદા જીવે છે ત્યાં સુધીમાં જ 'બધું' પાકું કરો લખણ...હું કોઈ તારા જેવી સરમાળ નથી'

સીતા ચોરની માફક આ તન્ક પેલી તન્ક ફરતી, ઝાંખી નજરે જોયા કરતી, દેવીના આસન પર કાબૂ આવોને બેઠું છે? એ લોકોએ સીતાની અગાધ સ્વાધીનતા છીનવી લીધી હતી, તેને સાવ તરછોડી દીધી હતી. પ્રશ્નની જીવતી હતી ત્યારે સીતા આ બરની મુખ્ય ગૃહિણી હતી, આજ તે એક દાસી કર્તાય નીચે મૂકાઈ ગઈ છે. એ લોકોએ સીતાનું સબળું લઈ લીધું છે, માત્ર સીતાના દાદાને લઈ શક્યા નથી. સીતાની સામે ખિહારીબાલ એના એ પ્રેમાળ દાદા રહ્યા છે, અગાઉની માફક આજ પણ સીતાના આધારે તેઓ જીવી રહ્યા છે.

કોઈ કોઈ વાર સીતા રડી પડતી, આત્મસ્વઃ મદામહેનતે રોકી રાખતો અને દોષ નિવાસ સાથે માત્ર એક જ અધર નીકળતો—'મા' આ સબ્દ સાથે દડદડ આંસુ પલ્લુ નીકળી જતાં.

બાલકાળમાં તેણે પોતાની સગી મા ગુમાવી હતી, આજ તે માઠ પણ નથી. પણ ભગવાને તેને એવીજ રનેહમથી માતા આપી હતી. પોતાના કર્મ સંયોગે આ મા ને પણ ગુમાવવી પડી.

આ લાંબા સમયમાં બિહારીલાલ એ ન જાણી શક્યા કે ધર સંસારમાંથી સીતા કેટલી દૂર વક્રમાર્ગે ગઈ છે, એ પણ ન જાણી શક્યા કે ધરખરચને બાર જ્યંતીના હાથમાં છે. આ વખતે પૈસા જલ્દી ખરચાઈ ગયા હતાં, એટલે સુશીલભાઈ પાસેથી સો રૂપિયા લઈને જ્યંતીને આપ્યા હતા.

સુશીલબાણુને આગા હતી કે સીતા બ્યારે પૈસા માગે ત્યારે આપવા, છતાં તેમણે આ વખતે પૈસા આપતાં કહેલું: “એ લોકા માટે તું આટલી બધી ચિંતા શા માટે કરે છે સીતા ? હું જાણને કહી દઈશ કે તું હવે ધરસંસારમાં કશું મહત્ત્વ નથી ધરાવતી...કશે બાર તારા પર નથી.”

સીતાએ શાંત સ્વરે કહ્યું હતું “ માફ કરો મોટાભાઈ, આ વાત કરશે તો મોટી પંચાત ઉભી થશે. જાણના સ્વભાવને તમે જાણો છો, તેઓ કાંઈને માફ નહિ કરે...એ લોકા ચાલ્યા જાય પછી તમારે જ કહેવું હોય તે કહેજો. ”

સુશીલબાણુ એ આ વાત સ્પષ્ટભાવે બિહારીલાલ સમક્ષ નહોતી મૂકી પણ આકસ્તરી રીતે એ ચાર વાર જણાવી દીધી હતી, તેથી જ તેમણે આજ પૈસા સખાંધી પ્રશ્ન કર્યો હતો.

સીતાએ પેટી ખોલતાં ખોલતાં કહ્યું “ કાલે અચાનક પૈસાની જરૂર પડી હતી જાહ, તેથી...”

જાણના શુષ્ક વદન પર જોરથી હાસ્યની રેખા ફૂટી ઉઠી. તેઓ ખોલ્યા “ અર્થ વગરનું અસત્ય ખોલીને મારી આંખમાં ધુળ નાખવા શામાટે

કિયે છે બેન ? હું બહાર રહું છું એટલે શું અંદરની કશી ખબર નહિ રાખતો હોજી એમ માને છે ગાંડી ત્યારે દિશાએ નજર અને કાન રાખી શકીએ તો બે અંસાર નસાવી શકાય ! હા, એ કાગળનું બંડલ મારી પાસે લઇ આવ.',

લાલપટ્ટીથી બાંધેલું બંડલ લઈને સીતા દાદા પાસે આવી.

પચ્ચારીમાં મેકા થઇ કાગળનું બંડલ હાથમાં લેતાં દાદાએ કહ્યું : "અહીં મારી સામે બેસ...તારી સાથે મારે જરૂરી વાત કરવાની છે. પહેલાં હું તને સવળી વાત કરી દઉં, ત્યાર પછી કાગળો દેખાડીશ."

અનિચ્છાએ બેસતાં બેસતાં સીતા બોલી :,, મારે હજી બહુ કામ છે દાદા. માસીને બધી તૈયારી કરી આપીશ. ત્યારેજ રસોઇ કરવા બેસી શકશે."

બચા ભરી નજરે જોતાં દાદાએ કહ્યું : "એ શું તારે કરવું પડે છે સીતા ! મારા આવડા મોટા ઘરમાં શું બીજું કાંઈ છે નહિ, જે રસોઇની તૈયારી કરે... ? મારી આજ્ઞા છે સીતા, તું એ તરફ હવે બંધ શકીશ નહિ. પરમ દિવસે મારે કાશી જવું છે. સુશીલને તૈયારીની સચના આપી દીધી છે.આ બે દિવસ માટે તારે ઘરનું કાંઈ કામ કરવાનું નથી."

સીતા નીચી નજરે બેસી રહી, દાદા સામે જોવાનું સાહસ તેનામાં નહોતું રહ્યું, એવા જતાં આંસુ નીકળી પડે તો !

બિહારીલાલે એવાને એવા વેદના ભર્યા સ્વરે કહ્યું : "મોટા દુઃખની વાત છે બેન, તું આરીતે મારાથી બધું છુપાવી રાખે છે. ગાંડી, તું નથી બચતી—તું મારી કાણ છે ? જન્માંતરની વાત મનમાં લાવું છું, ત્યારે થાય છે તું મારી કાંઈ હર્ષશ, માયા મૂકી શકાણી નહિ એટલે આ જન્મે તું મારી પાસે પાછી આવી છે. દિકરી, તું એ ક્યાંથી જાણે કે તારા પગમાં વાગેલો કાંટો મારા હૈયામાં વાગે છે ! તું રોજ નવી

નવી વ્યથા સહી રહી છે...સંભવ છે કે બે ટંકે નીરાંતે જમતી પણ નહિ હોય..." દાદાના હોઠ કંપી રહ્યા હતા, ધીક નીરવ રહીને તેઓ બોલ્યા: "દિકરી, હવે મારે કાણ હતું, બધાની સંભાળ રાખનારી સ્નેહમયી મા પણ ચાલી ગઈ, તારી વેદના સામે કાણ ભુલે? હવે તું સવારથી મધરાત સુધી મજૂરી કરીશ તોય તને કાંઈ વિશ્રામ લેવાનું નહિ કહે. તું જુખી હજીશ તો તને જમવાનું પણ કોઈ નહિ કહે. તું તારા દાદાથી પણ બધું છૂપાવીને એકલી સહી રહી છે...ખેટા..."

કૃત્રિમ હાસ્ય લાવીને સીતા બોલી: "તમે જે સાંજભયું છે, તે સાચું નથી દાદા. ખરેખર એવું કશું હોય તો હું તમને જણાવ્યા વગર રહું ખરી ?

"હું બધું જાણું છું એન...તું મને કેટલું જણાવે છે તે હું ક્યાં નથી જાણતો ! જે હું તારી પ્રકૃતિ ન જાણતો હોત તો તું મને મમેતેમ સમજાવી શકત ! હું જાણું છું...હૈયું બાગી જાય તો પણ તું એક શબ્દ બોલે એવી નથી. હું બધું સહી શરીશ પણ આ નહિ સહી શકું. આ માટેની સમજી વ્યવસ્થા મેં પણ સમયથી કરી રાખી છે, મેં વિચાર્યું હતું, હું જીવું ત્યાં સુધી આ વાત પ્રગટ ન થાય. પણ હવે મને લાગે છે કે મારે મરતાં પહેલાં આ વાત પ્રગટ કરવી જોઈએ. હો એન. આ દસ્તાવેજ વાંચી જા."

ધુજ્જતા હાથે સીતાએ કાગળ હાથમાં લીધો. આ દાનપત્ર હતું. વૃષ્ટે સજ્ઞાન અવસ્થામાં આ દાનપત્ર લખ્યું હતું અને તેમના મૃત્યુ પછી સમજી સંપત્તિ સીતાની બનતી હતી. બિવિખમાં સીતા આ સંપત્તિનો ઉપયોગ ગમે તે કરીશ ? ગમે તેને દાનમાં આપી શકે છે. સંપત્તિ પરની કુદ્ધ મુખત્યારી સીતાની રાખવામાં આવી હતી. છતાં ને એના લગ્ન સમયે વીસ હજાર રૂપિયા મળે, જમિનદારીની આવક સાથે બીજા કશો સંબંધ ઇલાને રહેતો નથી. જ્યંતી જ્યાં સુધી જીવે ત્યાં સુધી તેને દર

મહિને પચાસ રૂપિયા તે જ્યાં રહે ત્યાં મળ્યા કરે, આ શિવાય એક પાઈ પશુ મળે નહિ. જમિનદારી અને સમગ્ર સંપત્તિની દેખભાળ સીતાએ કરવાની. જામની ઉત્તિ, પ્રજના સારા નરસાનો વિચાર વગેરે બધી જવાબદારી સીતા માથે રાખવામાં આવી હતી. ગૃહમંદિરની પૂજા વગેરે નિયમ પ્રમાણે ચાલુ રાખવી ! એમનો ત્યાજ્ય-પૌત્ર જ્યોતિર્ભય આસંપત્તિ સંબંધી કશો દરદાવો કરી શકતો નથી, એને સામાન્ય કંઈ સહાય કરવી કે નહિ તે સીતાની ધૃત્યનની વાત છે.

સીતાના ધૃત્યતા હાથમાંથી દાનપત્ર પડી ગયું, આર્ત કંઠે તે બોલી “હાહા”...

હઠ સ્વરે બિહારીલાલે કહ્યું: “તું જે કહેવા માગે છે, તે હું સમજી ગયો છું. પરંતુ આ મારો હઠ સંકલ્પ છે. અનંત વિચારોના પરિણામે આ દાનપત્ર તૈયાર ક્યું” છે; એ હવે ફેરવી શકાય ખરું ? એ બધા તને તિરસ્કાર બરી નજરે લાગે છે, પશુ એ કોઈ નથી બાબત તો જેના પ્રત્યે તિરસ્કાર રાખે છે—તેના જ મળામાં મેં વિજયની માળા પહેરાવી છે... તેના જ પગ પાસે એ બોકાને ઉભા રહેવાનું છે.”

“ ના ના, હું આવું કશું નથી ચાહતી. આપના પગમાં પડું છું હાહા, મને આ રીતે સૌની નજરે અપરાધિની ન બનાવો; મારું મોઢું ખતાવી શકાય એવું એકાદ સ્થળ તો ખરૂં રાખો.”

અને હાથે મોઢું ઢાંકીને તે ચર ચર ધૂણી રહી.

ગંભીર સ્વરે બિહારીલાલ બોલ્યા: “ તારે મોઢું દેખાડવાનો માર્ગ મેં નષ્ટ નથી કર્યો સીતા, મેં જે કંઈ ક્યું” છે, તે ખૂબ વિચારીને ક્યું” છે. મારા મૃત્યુ પછી તારે આ ધરતો ત્યાગ કરવો પડે, એ તેં વિચાર્યું” છે ? એમ થાય તો મારા આત્માને શું કાંતિ

મળી શકે સીતા, શું મને અનંતધામમાં સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય ખરી ? તારા આપ પાસેથી ભગવાનના અપથ ભટ્ટને મેં તારા આ ધરની ભક્તી તરીકે સ્વીકાર કર્યો હતો, તારા પ્રત્યે મારું કર્તવ્ય છે. મેં તારા માટે કેટલું વિચાર્યું છે, એ તું ક્યાંથી જાણે. બેન. આહાર અને નિદ્રાનો ત્યાગ કરીને આ કાર્ય પાછળ પડ્યો હતો. વીલ રજુ સ્ટર થઈને મારી પાસે આવ્યું ત્યારે મને જ્ઞાતિ વળી. રડે છે આ માટે સીતા, આંસુ કા માટે વેરે છે બેન ? આંખો લૂછી નાખ, આ વીલ સંભાળીને મૂકી દે...હમજા ફું આ વીલ ફાઈને બતાવવા નથી માગતો, સમય પાકશે ત્યારે બધા જાણી શકશે. આજ બે વહુમા જીવતી હોત.....”

“ મરતી વખતે મા એમના પુત્રને હાથ કરતા ગયા છે, દાદા. ”

ચહેરા વિકૃત કરીને બિહારીલાલે કહ્યું. “ એ કંઈ મોટી વાત નથી. કદાચ મૃત્યુ સમયે મારું માથું પણ વિકૃત બની જાય, છેવટે શું એ નિર્જાળ પણ ધર્મત્યાગીની વિલાસ તૃપ્તિ ખાતર, મારી વિશ્વાળ જમિનદારી, મારું મૃદમંદિર, મારી અઢળક દોલત શું મારે છૂટી કરતી જવી ? ના...એટલા જ ખાતર મેં આ વીલમાં ધર્મ-બીડે માણસોની સાક્ષી લીધી છે. તારા ચહેરા સુકાઈ કેમ ગયો બેન ? તારે ભય રાખવાનું કંઈ કારણ નથી. તું કાઈને નહિ જાણી શકે...હું જ બધાને કહી દઉં. હવે તું આ વીલ મારી પેટીમાં મૂકી દે.”

સીતા હોની થઈ.

જેક માસ આવતો હતો ગરમી સખત પડતી હતી. અજવાળી આઠમની રાત હતી, વચ્ચે વચ્ચે શીતળ મૃદુ વાયુની લહેરીઓ આવી જતી હતી. સીતા અગાશીના એક ખૂણામાં ઢીલીઢીલી આકાશ સામે જોઈને પોતાના બાગ્ગની વિચારણા કરી રહી હતી.

ખિદારીલાલે વીલ કરીને સમળી સંપત્તિ તેને આપી હતી, આ સાંભળીને તે જરાય ખુશ નહોતી થઈ, આટલી વિશ્વાળ સંપત્તિની તેને શી જરૂર હતી ? તે એક સામાન્ય નારી છે, તેણે 'ખાલસા' વત અલગ ક્યું છે. એક વખત જમે છે, ભોગ વિલાસથી દૂર રહી છે, અને હાથમાં માત્ર શંખની બે ચુડીઓ પહેરી છે, આ સિવાય અન્ય કાંઈ અલંકાર તેણે સ્વીકાર્યા નથી. બારીક વસ્તોને તેણે ત્યાગ કર્યો છે, ખિદારીલાલે સુંદર સાડીઓ આપેલી પરંતુ તેણે તે પાછી આપીને ખાદીની સાડીઓ ગંગાવેલી.

આટલી વિશ્વાળ સંપત્તિ પોતાની બનશે, વિચાર આવતાં જ સીતા બારે સંક્રાંતિ પામે છે. તે નિર્દોષ છે, સંપત્તિ આવશે એટલે લોકો તેને અપરાધિની માનશે. આ તેા જણે સદા માટે સંપત્તિની ખુલામી સ્વીકારવા જેવું બને છે... આથી કોઈ મુખ નહિ પણ કેવળ દુઃખ જ ઉભું થવાનું છે... !

જે સાચા વારસદાર છે, તે બધી વાતમાંથી વચિત અને છે, અને પોતે એક સામાન્ય નારી આ બધાની અધિકારિણી અને છે. ના, ના..., લોકો સાંભળીને કહેશે: આ સંપત્તિ મેળવવા ખાતર જ સીતાએ બિહારીલાલને પોતાની જાળમાં ફસાવ્યા હતા. એ કાણ માને કે સીતાની સેવા કોઈ પ્રકારના લોકની વ્યાજાએ નહોતી, એ સેવા તો નિસ્વાર્થ અને મમતામય હતો.

સીતા બંને હાથે મોઢું ઢાંકીને ચાંદની ભરી અગાસીમાં સુઈ ગઈ.

આજ તેના હૈયામાં હાહાકાર મચ્યો હતો, પ્રશ્નને ક્ષણેકાથી એક લાંબો કાગળ લખ્યો હતો, તેમાં જ્યોતિર્મય સંબંધી સમજી લેકીકત જણાવી હતી. એ ચાર સામાન્ય વાતો પછી તેણે જણાવ્યું હતું: “જ્યોતિ વિદ્યારતથી પાછો આવ્યો છે, તે સમાચાર મેં અગાઉ લખી મોકલ્યા હતા. એના પ્રત્યેના તિરસ્કારના અંગે હું તેને મળ્યો નથી. એકવાર મનમાં થયું હતું, તેને મળીને કંઈક જાણ્યોમાં એ વાતે સંભળાવું, એને કહું—જેને તું તરછેડીને ચાલ્યો આવ્યો છે, તે નારી તારા પ્રત્યે કેટલો પ્રેમ રાખે છે... કેટલી ભક્તિ રાખે છે અને એ પ્રદાના બળ પર આજ તે બહુચર્ચ પાળી રહી છે અને કોઈ જીવન જીવી રહી છે. મને માફ આવે છે, એક દિવસ જ્યોતિએ કહ્યું હતું.

આ દેશની અશિક્ષિત સ્ત્રીઓ પ્રેમ ખાતર આત્મત્યાગ કરી શકતી નથી. તેની આ ધારણા બોટી છે તે મારે તેને સમજાવવું હતું. એ માને છે—પ્રેમ ખાતર આત્મદાન કરવું એ તો શ્રદ્ધાની શિક્ષિત સ્ત્રીઓ જ દર્શાવી શકે, ધારણ કે એનામાં સ્વાયત્ત્યની પાણી હોય છે, એનામાં માણસની પરીચા કરવાની દૃષ્ટિ હોય છે. આ દેશની અજાણ અને કુશરકારમાં ઉછરેલી સ્ત્રીઓમાં કશું નથી હોતું, એને ન છૂટક પારકાના આધારે જીવવું પડે છે. એક દિવસ આ સંબંધી તેણે મારી

સાથે આવી ચર્ચા ઉપાડી હતી એ કહ્યું હતું—આપણા દેહની બધી સમારીઓ અવિવાહિત રહીને પણ દેશ અને સમાજની સેવા ખાતર પોતાના જીવનનો હિતસર્ગ કરતી ગમ્મ છે. આ સાંભળીને જ્યોતિએ ખૂબજ કહેલું પણ એ વાત જવાહો. તાજી વાત લખુ, ઇચ્છા ન હોવા છતાં હું તેને બે કબજો કહેવા માટે ગયો હતો અત્યારે તો એ ન યોગબાય એવો બની ગયો છે એ સાંભળ્યું છે કે ધંધામાં તે ઠીક આગળ વધી રહ્યો છે. રાજ્ય મોટરમાં ફોર્ટમાં જાય છે, સાંજે પત્ની સાથે ફરવા જાય છે. હું તેને મળવા ગયો હતો, ત્યારે સંખ્યા વીતી ગમ્મ હતી, આ સમયે જ એના જેવો મોટો માણસ મારા જેવાને મળી શકે.

તે મળ્યો, એ તેને તેની હૃદય હીનતા સંબંધી ખૂબ જ કહ્યું; તને સાંભળીને આશ્ચર્ય થશે, તેણે જરા જેટલોય ઉત્તર ન આપ્યો, તે ઉભો પણ ન થયો, મને ક્યું કહ્યું પણ નહિ. માત્ર ટેબલ પર મને હાથે માથું દબાવીને બૂંટી રહ્યો...મોટું દુખાવીને તેણે મારી કઠોર વાત સાંભળી લીધી.

બપોરે મારી વાત પુરી થઈ, ત્યારે તેણે માત્ર એટલું જ પુછ્યું: ‘મા અને દાદા કેમ છે’ હું રોષના લીધે હીતાહીતનું જ્ઞાન ચુમાવી બેઠો હતો, એ તેને કહવા કબજોમાં સંભળાવ્યું: ‘તારી દુર્ભાગિની મા તારા જ પાપે રહતી રહતી આ લોકનો ત્યાગ કરી ગમ્મ છે. અને જે દિવસે જુદા દાદા મરી જશે, તે દિવસે હું જ તને સમાચાર આપી જમશ. થડીબર તે અવાક બની ગયો. ત્યાર પછી તે ઉભો થયો, બંને હાથે છાતી દબાવીને તે ઝોરઠામાં આંટા મારવા લાગ્યો. ત્યાર પછી તે મારો સામે આવીને બોલ્યો: “પ્રજ્ઞાંત, તેં જે કંઈ કહ્યું છે તે જરાય બોટું નથી, હું સમતાન કરતાં પણ અધમ બન્યો છું. તમે સહુ જરૂર મારો તિરસ્કાર કરજો, માનજો હું મરી ગયો છું, બયોતિ નામનો કોઈ તમારો પરિચિત નહોતો એમ જ માનજો. દાદા સધળી

સંપત્તિ સીતાને આપવાના છે એવું મેં સંભળ્યું છે; આ બાબતમાં હું આનંદપૂર્વક સંમતિ આપું છું. જે સીતા લગ્ન કરવા રાજી હોત, તો હું યોતે મહેનત કરીને તેને યોગ્ય વર શોધી આપી, એના લગ્નમાં હાજર રહેત. મારા જ ખાતર તે પરણી નહિ અને સુખી ન થઈ શકી એ માટે ખરેખર મને ખાણું દુઃખ થાય છે. હાહા યોતાનું સ્વર્ગ આપીને એની જરા જોટલી એ ખોટ પુરી કરવા માગતા હોય—તો હું વચ્ચે નહિ આવું જગવાન સીતાનું મંગલ કરે...તેને શાંતિ આપે. ”

વિશેષ કશું ન કહેતાં તે બહાર ચાલ્યો ગયો.

સીતા. એ સમયે મારી નજર તેના ચહેરા પર હતી...ખરેખર તેનો ચહેરો શબ્દ જેવો મલિન બની ગયો હતો, તેની આંખો આંસુથી છલકી રહી હતી.

ખરેખર તે હતભાગ્ય છે...તપાસ કરતાં હું બધી વાત જાણી શક્યો છું. તેનું વિવાહિત જીવન શાંતિપ્રદ નથી નીવડ્યું. કામપણ મંગળ કાર્યના અનુષ્ઠાન વખતે નિશ્વાસ અને આંસુ પડે તો એ કાર્ય શુભકર બનતું નથી...અશાંતિ જ જન્મે છે. મા અને હાહાની આંખો એ પ્રસંગે આશ્ચર્ય બની હતી...હૈયું ભાંગી નાખે એવા નિસાસા એ લોકોએ નાખ્યા હતા, એ બધો વેદના કપડો જાય? જ્યોતિ એ સુખી થવાની આશાએ સહુને રહાવ્યાં હતાં, એનું કુળ એને પુરું મળી ગયું છે, તે ખૂબ કમાય છે...કીર્તિ પશ્ચ મેળવે છે પરંતુ પૈસા અને કીર્તિ સુખ આપી શકતાં નથી. ”

આ કાગળ એકવાર એ વાર દસ વાર સીતાએ વાંચ્યો હતો છતાં તેની આશા તૃપ્ત નહોતી થઈ. લગ્ન કરીને તે શા માટે સુખી થઈ શક્યા નથી? જે નારી યોતાના સ્વામીને સુખી ન કરી શકે નારીની પ્રકૃતિ કેવી હશે?

આવા અનેક પ્રશ્નો સીતાના હૈયામાં જગૃત થવા માંડ્યાં. પ્રજ્ઞાંત-

કામ આ રીતે કઠોર વાતો જાળાવવા ત્યાં શા માટે ગયા ? સીતાના દર્દની વાત તેમણે ત્યાં શા માટે જણાવી ? સીતા પોતાનું મન કામના સામે પ્રગટ કરવા ઇચ્છતી નથી...મનની વેદના મનમાં જ સમાવી રાખવાનો તેણે આજ સુધો પ્રયત્ન કર્યો છે...પૃથ્વી પર હજારો માનવી વિચરે છે...પોતે એમાંની એક છે એમ જ માનેતી આવી છે છતાં...

ન્યારે તેને પત્ર મળ્યો હતો, ત્યારે તે જાણી શકી નહોતી કે વૃદ્ધ દાદાએ પોતાની સબળો સંપત્તિનું વીલ સીતાના નામ પર કર્યું છે. પત્ર મળ્યા પછી તેણે વિચાર્યું, આ બધી એક પ્રકારની અકલા જ હશે. ઈશ્વા છે...ન્યાયની દૃષ્ટિએ તે પણ અધિકારિણી છે. ત્યાર પછી જ્યોતિ. દાદા ક્રોધ કે દુઃખના લીધે ગમે તે બોલે પણ પૌત્રને સાવ વ્યથિત કરી રાખે નહિ. પોતે કદાચ ઠાકોરજીની સેવા પુરતી અલગ બચાવ કરે, જ્યોતિર્મય ઉપર એ સંજોગી વિશ્વાસ ન રાખે તે સ્વાભાવિક છે. સીતા એ મનથી નક્કી કર્યું હતું—એક દિવસ દાદાના પગ પકડીને કહેવું: “જ્યોતિર્મયને સાવ તરછોડશો નહિ. મને કેવળ ઠાકોરજીની સેવાનો બાર મળે એટલે બાળું છે.”

પણ તેની આશા પુરી ન થઈ. જ્યોતિર્મયના કષ્ટની વાત તે દાદાને કહી શકી નહિ; અને વચ્ચે વીલની બટના આવી પડી. આ સમાચાર અન્ય કામ ન જાણી શક્યો હોય તો બલે, પણ જ્યોતિર્મય અગાઉથી જાણી શક્યા છે એ વાતમાં તેને શંકા ન રહી. બારે વેદનાથી તેનો પ્રાણ તૂટી રહ્યો હતો, છતાં તે બિહારીબાલની ઇચ્છાનો પ્રતિવાદ કરી શકી નહિ. તે જાણતી હતી—દાદાનું હૃદય સ્નેહપૂર્ણ છે, પણ એ સ્નેહ એવો નથી કે પોતાની જાતને બચાવ કરે. દાદાનું મન કામ કામજ નારોનું મન નથી, કઠોર પુરુષનું મન છે. જ્યોતિર્મયના વિયોગથી તેમનું હૃદય શૂન્ય બની ગયું હોવા છતાં તેઓ જ્યોતિને ક્ષમા આપી શકે તેમ નહોતાં

સીતા બંને આંખ પર હાથ રાખીને વિચારી રહી હતી-આ શું થયું, આવું કેમ બન્યું! જેનું પોતે સ્વપ્ન પણ જોયું નથી, તે સત્ય સ્વરૂપે કેવી રીતે બન્યું! પોતે એક સામાન્ય નારી છે... પોતાનું જ્ઞાન સ્વરૂપ છે... એ બધું જાણવા છતાં દાદાએ આટલો બધો મોજો શા માટે સોંપ્યો હશે, શું આ બોલો ઉઠાવી શકશે?

હજી તે જીવતા છે, હજી પણ રસ્તો નીકળી શકે તેમ છે. જ્યોતિ જે આવીને ક્ષમા માગે તો જરૂર ક્ષમા મેળવી શકે; વૃદ્ધનો સખજો રોષ આદર્યો જાય. શું એમના પર આ બધી ખુશ્કી વાતોનો પત્ર ન લખી શકાય!

સીતા એકદમ બેડી થઈ ગઈ અને વળતી પાછો નિરાશ બની ગઈ-ના...ના એ તે કદી બનતું હશે! એ શું કારે અને શું કહે? જા એમને એમની સંપત્તિ પાછી મેળવવાનું કહેવામાં આવે અને તેઓ એમ વિચારે કે આ તો સીતાની એક ચાલ-છે તો? જ્યોતિ મંથને સંપત્તિનો મોહ નથી, સ્વજનો પ્રત્યે મમતા નથી, એ હોત તો તેઓ શું આ રીતે બધું છોડી શકત! દાદાએ જે કહ્યું છે તે બરાબર છે...એ નિષ્ઠુર છે...નિષ્ઠુર છે...હૃદયહીન પુરુષ છે!

સીતાની આંખો બીની થઈ ગઈ તે આવા નિષ્ઠુર અને હૃદયહીન હશે એ સીતા નહોતી જાણતી. જે પહોરથી આટલા સુંદર છે, તે અંદરથી આટલા ગલિન કેવી રીતે હશે, તે સીતાથી સમજાતું નહોતું. આ વરતી કામ ચીજ તેમને આકર્ષાઈ શકી નહિ. સીતા અદ્વયજ્ઞાન વાળી હતી...સીતાનું રૂપ સામાન્ય હતું...જાણે સીતા દૂર પડી રહેત. પણ માતો પ્રેમ, દાદાનો સ્નેહ, રાખનું એકધર્મ એ કશું તેમને પકડી શક્યું નહિ...સખજા બંધન તોડીને એ નિષ્ઠુર સાહ્યક ગયા! હા પણ મનગમતી કો પામીને ય તેઓ સુખી થઈ શક્યા નહિ! ભગવાન, એમનું બધું ગયું, પણ આટલું બે સુખ શા માટે ન દીધું!

“ બહેન.....”

ઇલાનો અવાજ સાંભળીને સીતા ચમકી ઉઠી. ચાંદનીના પ્રકાશમાં ઇલા જોઇ શકી, સીતાની આંખો બીની છે, મોતી જેવાં આંસુ ચમકી રહ્યાં છે. તે વિસ્મયથી બોલી: “ આ શું તમે રડો છો? શા માટે બેન, શું તમને કાંઈએ કશું કહ્યું છે, મારી બા...કે મારાં માસી....”

સીતાએ છેડા વતી આંસુ લૂછતાં કહ્યું: “ ના બેન, મને કાંઈએ કશું નથી કહ્યું.”

“ ત્યારે તમે શું એમને એમ રડો છો? ના, તમે મને જોડું કહો છો, મારાથી છૂપાવવાં માગો છો.” કહેતાં કહેતાં ઇલા સીતાને બાંધી પડી.

કેવો અકૃત્રિમ સ્નેહ...નિર્મળ પ્રેમ! સીતાના મનમાં થયું, આ સંસારમાં પોતે જેની જેની પાસેથી નિર્મળ પ્રેમ ઝીલ્યો છે, તેમાં ઇલા સર્વથી વિશેષ છે. ઇલાની ચાલ્યાં ગયાં છે, પિહારીલાલ પોતાની વેદનામાં અસ્થિર બન્યા છે, એમની વાત સાંભળીને એમનાં આંસુ લૂછીને સીતા પોતાની વ્યથા બૂલી જાય છે. પૃથ્વીમાં ઇલા સિવાય કાંયો પ્રેમ અન્ય કાંઈ રાખતું નથી. આ સંસારમાં સીતાને હૈયા સરસું લેનાર આ એક જ માનવી છે.

છેલ્લા કેટલાક દિવસોથી માસો આવેલા હોવાથી ઇલા સીતાને મગી શકતી નહોતી. તે માથી જરાય ખીતી નહોતી, પણ રુક્ષ પ્રકૃતિની માસોથી તે ડરતી હતી. જ્યંતી પાસેથી ઇલાની વાત સાંભળીને સુશીલા સળગી ઉઠી હતી. ઇલાને ઠેકાણે આવવાનું તેણે પોતાના માથે લીધું હતું. માસીબાના કઠોર શાસન તળે ઇલા બારે અઠગાઈ હતી,—તે માસીની આંખમાં ધૂળ નાખવાની તક જોયા કરતી

હતી પણ મળતી નહોતી. આજ ચુશીલા વાતો કરતાં કરતાં ખીજ મજલાના પુલ્લા વરંડામાં સૂઈ ગઈ હતી, જ્યંતી રજનીકાંત સાથે જમિનદારીની ટેટલી આવક છે એ સંબંધી ગર્વપૂર્વક વાત કરી રહી હતી. આ શુભ અવસરનો લાભ લઈ ઇલા સીતા પાસે આવી પહોંચી હતી.

સીતાએ એક નિસાસો નાખતાં કહ્યું: “ એક જૂની વાત યાદ આવતાં આંસુ આવી ગયા હતા એન, કામના કહેવાથી રડવું નથી આવ્યું.”

ઇલાએ બચિત સ્વરે કહ્યું: “ કમ જૂની વાત યાદ આવી હતી ? ”

પરાણે હસીને સીતા બોલી: “ એ સાંજળીને તું શું કરીશ ઇલા ? હું વિચારતી હતી—મારા જેવી અભાગિની આ જગતમાં ઓછી હશે. હું પાંચેક માસની થઈ ત્યારે મારી બા ગુજરી ગયાં, મારો ભાર બાપુજી પર આવી પડ્યો. એમના મૃત્યુ પછી અહીં આવીને રત્નેદમયી મા મેળવી, પણ આ બબ્બા કપાળમાં એનું યે સુખ ન રહ્યું. દુનિયામાં આવીને જેને જેને મારા માનતી મઈ, તે બધા એક પછી એક ચાલ્યાં ગયાં,—મારા કહી શકું એવાં કોઈ ન રહ્યાં. જેનો લાથ ઝાલું તે જ ઢાઝી જાય છે...જેના ઘરમાં જઈ છું, તેના ઘરમાં આગ લાગે છે. મારા મનમાં થાય છે હું આ ઘરમાં ન આવી હોત તો તારા લાઈ પરાયા ન થાત, એમને પાછું આવવું પડત; ઇલા, કેવળ મારા જ લીધે તેઓ...”

કહેતાં કહેતાં સીતાનો કંઠસ્વર રૂંધાઈ ગયો.

ઇલાએ જરા હસવાનો પ્રયત્ન કરતાં કહ્યું: “ આ તમારી ખોટી માન્યતા છે એન,—તમે ન આવ્યાં હોત, તો પણ જ્યોતિલાઈ

ચાલ્યા જાત. મારા ભાઈ જે દિવસે વિલામત જવાના હતા, તે દિવસે હું મળવા ગઈ હતી. તે દિવસે એમણે ધણી વાતો કહી હતી. તમે અહીં છો એ જાણીને તેણે ખૂબ જ શાંતિ પામ્યા હતા. મોટીયા અને દાદા માટે એમને ખૂબ જ ચિંતા હતી... આ વાત આવ સાચી છે.”

સીતાની આંખો બીની હતી... મોઢા પર હાસ્ય હતું. તે બોલી: “પરંપરા છે, પરંતુ હું બધું જાણું છું છંકા, મારી સાથે લગ્ન કરવા પડે એ ભયથી તેઓ ચાલ્યા ગયા હતા. ત્યાર પછી મેં તે લગ્નનો વિચાર જ માંડી વાળ્યો હતો, પણ મારા લગ્ન થયા હોત તો મોટીયા અને દાદાની સંભાળ કોણ રાખત? તેઓ તો ધર્મ-ત્યાગી છે. આ ઘરમાં આવવાનો તેમને અધિકાર રહ્યો નથી, આ બધું જાણવા છતાં તેઓ શાંતિ પામ્યા, એ આશ્ચર્યની વાત છે. એમણે તને આ વાત કહી અને તે સાચી માની એ પણ જોખું આશ્ચર્ય ન કહેવાય. તમારા ભાઈ મંદિરમાંથી દેવતા લઈ ગયા છે, મંદિરમાં તો ખાલી સિંહાસન પડ્યું છે દેવતા હતા એનું પ્રમાણ તેઓ જ આપે છે. પણ દયા કરીને આવું સિંહાસન મૂકી જવાની એમને કાંઈ જરૂર નહોતી ઇલા, દેવતાને લઈ જતી વખતે સિંહાસનને પણ ઉઠાવી જવું જોઈતું હતું, અથવા લાત મારીને દૂર ફેંકી દેવું જોઈતું હતું... એમ થયું હોત તો સાફ થાત.”

ઇલાએ હવાયેલા લાવે વિવર્યું મુખે કહ્યું: “મારા ભાઈનિતમે જેટલા દોષિત માનો છો તેટલા દોષિત તેઓ પરંપરા નથી તેમના જીવનના મૂળમાં પ્રચંડ આકાંક્ષા હતી, જેના ખાતર તેમણે સગા, વહાલાં, ધર્મ સંભળાનો ત્યાગ કર્યો છે. દાદાએ જે એમને વિલામત જવાની અનુમતિ આપી હોત અને પૈસા આપ્યા હોત તો તેઓ કદી દેવતાની સાથે લગ્ન ન કરત.”

“તું જે કહે છે એથી વાત ઉઠી જ છે. તમારા બાઈ સહુ આગળ અસત્ય બોલી શક્યા છે, પણ મા આગળ અસત્ય બોલી શક્યા નથી. મેં તેમના જ મોઢેથી સાંભળ્યું હતું, તમારા બાઈ દેવચાનીને પ્રાણ કરતાં જે અધિક ચાહતા હતા. તેના જ ખાતર તેમણે ધર્મ, સમાજ અને સ્વજનોનો ત્યાગ કર્યો છે.”

ધ્રુવ ચુપ થઈ ગયો. જ્યોતિષે નિર્દોષ તરીકે પુરવાર કરવાનો સમજો પ્રયત્ન તેણે કરી જોયો, હવે કોઈ ઉપાય નહોતો.

થોડી વારના મૌન પછી ધ્રુવે પુછ્યું: “આજ તમારા પર કોનો પત્ર આવ્યો છે બહેન?”

“મારા બાઈનો.”

“તમારા બાઈ...પ્રજ્ઞાંત માણુ?”

“હા.”

ધ્રુવે કહ્યું: “તેમણે કહ્યું મારા બાઈ સંબંધી લખ્યું હશે...હરકત ન હોય તો વાંચવા આપશો?”

પત્ર સીતા પાસે જ હતો. તરત તેણે ધ્રુવના હાથમાં મૂક્યો; અને તે આડે પડખે પડી.

ચંદ્રના તેજસ્વી પ્રકાશમાં મોટીના હાથના જેવા અક્ષરે લખાયેલો પત્ર ધ્રુવ વાંચી ગયો. ત્યાર પછી તે સહજ હસીને બોલી: “જોહ, બાઈની ખબર તેઓ દર મહિને લેતા લાગે છે. મેં પણ ખૂબ સાંભળ્યું છે સીતા બહેન, માસોએ આવીને સમજાવું કહ્યું હતું. મેં વિચાર્યું હતું, સમય મળશે એટલે તમને કહીશ. પણ હેલ્લા કેટલાય દિવસથી એવો નીરાંતનો અવસર મળ્યો જ નહિ.”

સીતાએ ધ્રુવ સામે જોયું.

ધ્રુવા બોલતી રહી: “ દેવમાની બારે ગર્વિંત સી છે, કોઇની સુઠીમાં સમાઈ શકે તેવી નથી. રૂપ અને ગુણના ગર્વથી હે અંધ બની ગઇ છે-પૃથ્વીમાં કાઇને તે પસંદ કરતી નથી. મેં ધાયું હતું, લગ્ન પછી એની પ્રકૃતિ જરૂર ઠેકાણે આવશે, પરંતુ પરણીને તો એની પ્રકૃતિ આસમાને ચડી ગઇ છે. તમે મારા બાઈને ઓળખતાં નથી, હું અરામર ઓળખું છું, એ બારે અભિમાની છે, વાત વાતમાં બચા પામે તેવા છે. હંમેશા સંચિત થતી બચાએ જ તેમના હૈયાને પત્થરનું બનાવી દીધું છે.”

સીતા ઉત્તર દેવા જતી હતી ત્યાં નીચેથી માસીને અવાજ આવ્યો: “ ઠંણુ...”

સીતાએ ગભરાઇને કહ્યું: “ ધ્રુવા તું જા, માસી બોલાવે છે. ”

“ બલે બોલાવે...ના હું નહિ જઈ. ”

સીતાએ તેના માથા પર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં કહ્યું: “ ના બહેને માસીથી વિંગાધ ન કરવો જોઈએ. મારી પાસે રહેવામાં કશો લાભ નથી, તું જા. ”

ધ્રુવાએ કહ્યું: “ તમારા પાસે રહેવામાં કશો લાભ ન હોય તો, માસી પાસે જવામાં કયો લાભ છે તે કહો? તમે મારી આ કે માસીને ઓળખતાં નથી, તેથી જ આમ કહો છો. એ લોકો મારા માટે ખુબ જગૃત રહે છે...હું તમારી સાથે હળું મળું નહિ એ એમની ચોક્કસ છે. ”

સીતાએ શાંત સ્વરે કહ્યું: “ જો એ લોકો એમ સમજતા હોય કે મારી સાથે તું હળે મળે એમાં તું બગડી જાય, એવી ઇચ્છા શા

માટે રાખવી જોઈએ જાહેન ? મા કે માસી જે કંઈ કહે તે તારા હીત માટે જ કહે અહીત માટે ન કહે એટલું તારે સમજ લેવું જોઈએ. ”

ધડીબર મૌન રહીને ઇલા બોલી, “ આનું કારણ તમે નથી જાણે, માસી કોઈ માલદારના પાલક પુત્ર સાથે મારાં લગ્ન કરવાનું નક્કી કરી રહ્યાં છે હું કહું છું—મારે પરણવું જ નથી. ”

સીતાએ કહ્યું : “ એ લોકો એમ માનતાં હશે કે તું મારી સલાહ લે છે તેથી જ તેઓ તને મારી સાથે હળવા મળવા નથી દેતા. મારી સામે તું જોતી હોય તો હું તો વાગદત્તા છું, ધર્મદ્રષ્ટિએ મારાં લગ્ન થઈ ગયાં છે. તારા ભાઈએ લોકદ્રષ્ટિએ મારા સ્ત્રી તરીકે સ્વીકાર નથી કર્યો એ સાચું, પણ એ કંઈ મોટી વાત નથી. તારા દાદાએ મને વિવાદિતા માનીને સ્વીકારી છે, માત્ર લોકો આ વાત જાણી શક્યા નથી. કોઈને બધા દેવા જતાં એ બધા આપણા જ હોવાને લાગે છે, એ વાત કોઈ દિવસ ચૂલીશ નહિ. ઇલા તું આ રીતે મુખાંધ ન કરીશ—મા માસી જે કહે તે તારે કરવું જોઈએ. જાહેન તું વડિલાનો વિરોધ કરીશ તો મને પણ દુઃખ થશે. ”

ઇલાએ વ્યાખ્યાન હૈયે કહ્યું : “ ના જાહેન, એ લોકો હૈયું જોતાં નથી...અંદર ઉતરતા નથી, માત્ર ઉપરની ટાપટીપ જુવે છે. એ લોકો એમ જ માને છે કે મોટા ઘરમાં કન્યા જાય એટલી સુખી થાય પૈસાથી સુખ ખરીદી શકાય છે એવું એ લોકો માને છે. પરંતુ સાચું સુખ વેચાણ મળવું નથી, ખેડૂતના ઘરમાં પણ સુખ હોય તે એ સત્ય એ લોકો કેમ નથી સમજતા એ મને આશ્ચર્ય થાય છે. ”

તે ઉભી થઈ.

આ એક જ વાતથી તેના અંતરની સવળો કથા જાણે સીતાની આંખ સામે સળગે બની. ‘ ખેડૂતના ઘરમાં પણ સુખ હોય છે ’ એ

જાળોથી સીતા ચમકી ઉઠી. તેણે ઇમાના શરમથી લાલ બનેલા અહોરા
સામે જોયું. પ્રજ્ઞાંત સાથે ઇમાનો સંબંધ થાય એ માટે એક દિવસ
તેણે જ્યંતી સમક્ષ વાત કરી હતી. જ્યંતીએ જવાબમાં કેટલીક
કઠોર વાત સંભળાવી હતી પણ એ બંધી વાતો સીતા બૂલી ગઈ હતી,
કાકી બાલુતાં નહોતાં કે જેને એકુ માન્યો છે, તેના પર જ તેમની
એકની એક કન્યા આજ્ઞા રાખી રહી છે...તેને જ પતિ રૂપે સ્વીકારવા
હુંગ્ગ છે..

સીતાના મનમાં ચયું, ઇમાએ ઘણીવાર ચાલાકીથી પ્રજ્ઞાંત સંબંધી
વાતો બાંધી લીધી છે. આજનો પત્ર વાંચવા પાછળ પણ એવોજ કાંઈ
હેતુ...ક્યાંયેલા સ્વરે સીતા બોલી: “ ઇમા...”

“ હવે જઈ હું બહાર. ”

ઇમા ચાલી ગઈ. અચૂત કથા અચાનક તેના મોઢામાંથી બહાર
નીકળી ગઈ. મનના અવેશથી મનની ગુપ્ત વાત આ રીતે પ્રગટ થઈ
જવાના કારણે તે ભારે શરમાઈ ગઈ હતી.

આજ નહિ કાલ, કાલ નહિ પરમ દિવસે, આમ કરતાં કરતાં તીર્થયાત્રાએ જવાનો દિવસ પાછો ઠેલાતો રહ્યો. બિહારીલાલ પશુ ખૂબ અધીર થઈ ગયા. ઇલાના લગ્ન અષાઢ શુદ્ધી ૧૦ ના નક્કી થઈ ગયા હતાં. સીતાએ બિહારીલાલને સમજાવ્યું હતું-ઇલાના લગ્ન પતાવીને જવું જોઈએ. પિતામહ જીવતા હોય અને પરાયાના હાથે પૌત્રીના લગ્ન થાય તે હિમિત ન ગણાય.

લગ્નની યાદીની તૈયારી થવા માંડી. આ કામ પોતાના માથે લેવા સીતા સમ્મત નહોતી થઈ. પણ જીદિમતિ સુશીલા માણસને ઝોળખતી, તેથી જ તેણે આ બાર સીતાના માથે મૂક્યો. સીતા પ્રત્યે સહુને આદર હતો, સીતાની આગ્રા માનવા સખા તૈયાર રહેતા. સુશીલા અથવા જયંતી ધમકાવીને પણ જે કામ નહોતાં કરાવી શકતાં, તે કામ સીતાના સામાન્ય કહેવાથી થઈ જતું. ઇર્ષ્યા બળવા છતાં સુશીલા અને જયંતી ખુશ્કી રીતે સીતાનું અપમાન કરી શકતાં નહિ; કારણ કે બિહારીલાલ સીતાને ખૂબ જ આદરતા, બિહારીલાલની નજરે સીતા પુત્ર સમોવડી હતી, સીતાને કશું કહીને બિહારીલાલનો રોષ વહોરી લેવો કામને પોષાય તેમ નહોતો.

ઇલાના મનની વાત સીતા સમજી મઠ હતી. એણે એક વાર છેલ્લો પ્રયત્ન કરી જોયો હતો. પણ ઇલાએ સીતાના બંને હાથ

પકડીને કહ્યું હતું: “તમારા પગમાં પકું છું એન, મારા સંબંધી કોઈ વાત માસીને કહેશે નહિ. જો તમે મારા સંબંધી કંઈ પણ માસીને કહેશે, તો ખરેખર હું આત્મહત્યા કરીશ.”

સીતાએ કહ્યું: “આ રીતે તારા જીવનને બચાવે શા માટે બનાવે છે ઇલા? સંભવ છે કે તારી આ તારા મનમાં રહેલી વાત સમજે તો આ સંબંધ તોડીને પ્રજ્ઞાતબાઈ સાથે તારો સંબંધ કરવા રાજી થાય. એકની એક પુત્રીનું જીવન બરબાદ કરવા કાકી કદી તૈયાર નહિ થાય.”

ઇલાએ બચાવ બચું હાસ્ય હસતાં કહ્યું: “મારું જીવન બચાવે થાય કે સફળ થાય એની કાને પડી છે બહેન? તમે માનો છો કે મારા મનની વાત સાંભળીને એ લોકો આ સંબંધ તોડી નાખે. પણ એ તમારી ખોટી માન્યતા છે. તમે મારી બાની વાતો સાંભળી નથી, તે બચાવે મને આ સંબંધી કંઈ પણ કહે છે, ત્યારે મારા મનમાં થાય છે આવું સાંભળવા કરતાં મરી જવું સારું. ના બહેન, હું તમારા પગમાં પકું છું, મારા જાગ્યમાં જે હોય તે થવા દો, તમે એ લોકોને કશું કહેશો નહિ.”

તે ગંભીર થઈ ગઈ હતી. તેના ચહેરા પર અશાંતિનું હાસ્ય નહોતું. સીતા બાંધત નેત્રે તેના સામે જોઈ રહી. આ સંબંધી કશી વાત જ્યંતીને કહેવાનું તેનામાં સાદસ ન આવ્યું. એમ થાય તો એકલી મિજાને જ સાંભળવાનું નહોતું, સીતાને પણ સાંભળવું પડે તેમ હતું, કારણકે જ્યંતી એમ માનતી હતી. સીતાના હિપેસથી જ ઇલા વિકરી ગઈ છે.

ઇલાના લગ્ન થવાના છે તે બિહારીલાલ જાણતા હતા. વરપક્ષ તરફથી પાંચ હજાર રૂપિયાની માગણી થઈ છે તે વાત જ્યંતીએ

દાદાને ખજાણી હતી. વરની આવડી મોટી કિંમત સાંભળીને તેઓ વિસ્મિત થઈ ગયા હતા. તેમણે પોતાના બે પુત્રોને પરખાવ્યા હતા, પરંતુ કન્યાપક્ષ પાસેથી એક પાઇ મદ્ય કરી નહોતી.

સવારે જન્મતી વખતે જ્યંતીએ દાદાને વાત કરવાનું કહ્યું હતું. એટલે દાદા અસાધે અપોરે પહેલા બહારની બેઠકમાંથી બરમાં બાવી ગયા હતા. સીતા ઓરડામાં કેટલાક ફોટાઓ પર ફૂલની માળા ઝાંઝવી રહી હતી.

બિછાના પર એસીને બિહારીલાલે હસતા મોઢે કહ્યું: " શું કરે છે બેન ? "

" આ બધા ફોટાઓ સાફ કરીને ઝાંઝવું છું. દાદા, કેવા સુંદર લાગે છે ? "

" ફૂલની માળાઓથી આ માટે સુંદર ન લાગે બેન ? "

મળવટ પુરી કરીને સીતાએ રબનીગંધાના ફૂલોની એક માળા દાદાની કુચા પર મૂકતાં કહ્યું: " છલાએ આ માળા આપના માટે ગૂંથી આપી છે દાદા, બીજી પણ એક ગૂંથીને લઈ આવશે. માળા ગળામાં પહેરે. આ રીતે અનાદર કરશે તો એને દુઃખ થશે "

હસીને બિહારીલાલે કહ્યું: " હવે કંઈ ફૂલની માળા મારા ગળામાં શોભતી હશે બેન ? આ ઉમ્મરે પહેરે તો લોકો હસ્યા વગર ન રહે. "

" લોકો જાણે હસે, અહીં અમારા સિવાય કોણ જોવાનું હતું ? " હસીને સીતાએ દાદાના ગળામાં ફૂલની માળા પહેરાવી દીધી.

બિહારીલાલે હસતાં હસતાં કહ્યું: " આ બિચારા ફૂલ સાવ

નકામાં ગયા એન, આવતી કાલે શ્રીધરના ચરણોમાં મૂક્યા હોત તો કેટલા શોકાત ?”

સીતાએ કહ્યું: “સવારે ફૂલો રહે...પશુ મધ ન રહે.”

બિહારીલાલે એક વાર પહેરેલી માળા સામે જોઈને કહ્યું: “સરસ લાગે છે. હવે નાની વહુને ખબર આપ એમને જે કહેવું હોય તે અહીં આવીને કહી જાય.”

સીતાએ કહ્યું: “તેઓ હમણા જ આવશે.”

બોડીવાર પછી જયંતી ખારણા પાસે આવીને ઉભી રહી.

બિહારીલાલે કહ્યું: “ઉભાં કેમ રહ્યાં છો મા, બેસો. સવાર તમે મને કંઈક કહેવાનું કહ્યું હતું...જે કહેવું હોય તે નીરાંતે કહો, મારે હવે કશું કામ નથી.”

શુભટામાંથી જયંતીએ ડખાયેલા સ્વરે કહ્યું: “ઈલાના લગ્નની વાત કરવી હતી.”

નરમ સ્વરે બિહારીલાલે કહ્યું: “કહો.”

જયંતીએ કહ્યું: “વરપક્ષ તરફથી અપાઢ શુદ્ધ દસમનો દિવસ પહેલાં નક્કો થયો હતો, હવે કહેવરાવે છે એ દિવસે લગ્ન નહિં થાય.”

“કેમ ?”

“તેઓ વધુ રૂપિયા માગે છે.”

સરખી રીતે બેઠા થઈ રૂક્ષ સ્વરે જાદાએ કહ્યું: “વધુ રૂપિયા માગે છે? પાંચ હજાર માગ્યા હતા અને એ હા કહી હતી, હવે એને બીજા કેટલા જોડાએ છે?”

જયંતીએ નમેલા વદને કહ્યું: “એ લોકો બીજા બે હજાર માગે છે. એ સિવાય.....”

“રહેવા દો વહુમા, જોને આટલો લોભ હોય, તેની આજ્ઞા છોડી દો, જોની સાથે ઈલાના લગ્ન નહિ થાય. આટલા દિવસ ખમ્યા હો તે એ દિવસ વધુ રાહ જુઓ, હું યોગ્ય પાત્ર શોધીને માગસર માસમાં પરણાવી દર્શશ.”

જ્યંતી જરાક વિચલિત બની ગઈ. આજ ત્રણ વરસથી તે અહીં આવી હતી, કન્યાની ઉમ્મર અઢાર ઓગણીસ સુધી પહોંચી ગઈ હતી. હાથમાં આવેલા મુરતીયાને છોડીને ક્યાં સુધી રાહ જોવી? તેણે સ્પષ્ટ બાવે કહ્યું: “હાથમાં આવેલું છોડી દેવું બાપુ? ઈલા અઢાર ઓગણીસ વર્ષની થવા આવી છે, હવે એને ધરમાં રાખવી એ શું સાફ દેખાશે? મેં સાબળયું છે કે મુરતીયો સારો છે, કામદાનો અભ્યાસ કરેલો છે.”

વિકૃત ચહેરે દાદા બોલ્યા: “આજકાલ બણેલા મુરતીયાનીં તો મોટી પંચાત છે મા. એ બધાનાં બણતરનો અર્થ કેવળ લગ્ન પુરતો જ હોય છે. આ સંબંધ જતો કરો, નરહરિ બાંકુજ્યેનો એ પાલકપુત્ર છે, મને બધી હકિકત મળી ગઈ છે. હું આવતા માગસર માસમાં કોઈ મુયોમ્મ પાત્રના હાથમાં ઈલાને સોંપીશ. જોઈને તમે પણ ખુશ થઈ જશો.”

જ્યંતી અંતરનો ભાવ દબાવી શકી નહિ. બોલી: “આપતો આ મહિનામાં તીર્થયાત્રાએ જવાના હો, પછી બધું કાણ કરશે?”

વૃધ્ધે જરા હસીને કહ્યું: “આ દરમ્યાન હું પાછો ન ફરું તો તો પણ તમારે ચિંતા નહિ કરવી પડે, હું મુરતીયો નક્કી કરીને જ બર્ષશ, માગસર માસમાં તમે લગ્ન કરી લેજો. સુશીલ હશે, સગા-વહાલાં સહુ હશે, ધૈસા હશે, બધું થઈ જશે. કન્યાદાન કુટુંબનો અમેતે માણસ કરી શકશે, હું નહિ હોઉં તો પણ આશું જશે મા.

મુરનીયો મારા બ્યાનમાં જ છે, કહો તો એને પત્ર લખીને જણાવી દઉં.”

“પણ છે ?”

“આપણી સીતાનો માઈ પ્રજ્ઞાંત. તમે તો છોકરાને જોયો છે.....આટલું લણ્યો છે છતાં કાઈ જાતનો ગર્વ નથી, ઉદ્વેગ નથી. આટલા દિવસ સુધી મારા મનમાં આ વાત નહોતી આવી, આજ અચાનક આવી ગઈ. પ્રજ્ઞાંત સાથે ઇલાનાં લગ્ન થશે તો મારું સાઈ ગણાશે. હું કેવળ શિક્ષણ સામે નથી જોતો.....એ છોકરો મહેનતુ, તંદુરસ્ત અને જ્ઞાંત છે. તેનું નામ ખરેખર સાર્થક બન્યું છે. મારી તો ખાસ ઇચ્છા છે મા, પ્રજ્ઞાંતને જમાઈ રૂપે ઘરમાં લાવું.”

“પ્રજ્ઞાંત ?” જયંતીના નયને, વદને ઘૂણાનો ભાવ પ્રગટી બિઠ્યો; તેણે સીતા તરફ એકવાર તીવ્ર નજરે જોયું. તે મનથી ધારી બેઠી, આ બાબતમાં સીતાનો પુરેપુરો હાથ છે. સીતાએ તેના સામે જોયું નહોતું, તે નીચી નજરે જોતી હિમી હતી.

જ્ઞાંતિ ભર્યા સ્વરે તે બોલી: “પ્રજ્ઞાંતને આપ યોગ્ય પાત્ર માની કદા છો બાપુ, પણ હું એને દરેક રીતે અયોગ્ય માનું છું.”

પુત્રવધૂ આ રીતે સંકાપ વગર પોતાનો મત નજર સામે વ્યક્ત કરશે, એવું બિહારીલાલે ધાયું નહોતું. વિસ્મય અને કોપથી તેઓ ધડીબર સ્તબ્ધ બની ગયા. પુત્રવધૂના ચહેરા પર કેવા પ્રકારનો ભાવ પ્રગટ્યો છે તે જોવા તેમણે નજર કરી પણ ઝાંખ આવી હોવાના કારણે તેઓ ધારીને જોઈ શક્યા નહિ. એકાદ રૂઢ વાક્ય તેમના હૈયામાં આવી ચડ્યું, પણ તેઓએ સંયમ જાળવી રાખ્યો. હાવ, આ કંઈ મોટી વહુ નથી. ઇલાનીએ પોતાના જીવનમાં કાઈ દિવસ

આ રીતે મોઢે અડીને કેમ પશુ વાતમાં કહ્યું નહોતું. ધારતે તેઓ જામે તે રીતે સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરી શકતે પશુ તેમ બન્યું નહિ.

મનમાં થયું—આ તો બણેલી વહુ છે, અને ઈશાની હતી એક સરલ આત્મબાળા. એનામાં જે કામળતા હતી, તે આનામાં હોવી અશક્ય છે.

વળતી પળે તેઓ કંઈક કહેવા બન્યા અને બોલ્યા: “ઈલા માટે પ્રજ્ઞાંત કેવી રીતે અયોગ્ય છે તે બધાવી શકશો વહુમા?”

બયંતીએ મર્મદા ભર્મા સ્વરે કહ્યું: “હા બાપુ. ઈલાને માટે એનું ધર માંડવું ખૂબ જ મુશ્કેલ થઈ પડશે. તે હજી એટલું જ નથી જાણતી—કયું અનાજ કયાં થાય છે અને કેવું થાય છે...અનાજની વ્યવસ્થા કરવી તો બાળુ પર રહી.”

“કદાચ અનાજની વ્યવસ્થા ઈલા જાણી શકે, અને પુરણી છાડી તે રસોઇ ગૃહમાં માતૃમૂર્તિ તરીકે બેસી શકે, તો થું તમે એને અપમાન જનક માની શકશો?” વૃદ્ધનો સ્વર ક્ષુભ રહ્યો હતો.

બયંતીએ આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ન આપ્યો; એકાદ મિનિટ નીચે રહીને તે બોલી: “હું કમુલ કરું છું, પ્રજ્ઞાંત બહુ સારું બણ્યો છે, પણ એના શિક્ષણનું પરિણામ થું આવ્યું છે તે આપ જાણો છો બાપુ? મેં પ્રેરિતે એના મોઢેથી મર્મ ભર્મા સ્વરે સાંભળ્યું છે, તે ખરે હજી બહુને ખેતરમાં જતા સરમાય તેમ નથી, આમાં એને સરમ ન હોય, તો પણ એની શિક્ષિત અંત્ર આ કાર્યને ગૌરવ બધું” કદી નહિં માને. લોકો આગળ પોતાના સ્વામીનો પરિચય દેતાં તેનું માથું નીચું નમી પડશે. ના બાપુ, હું તો એમ જ કહું છું, ઈલાને આવડા બેટાના ધરમાં નાખવા કરતાં કુમારિકા રાખવી વધારે સારી.

તે કંઈ નાની છોકરી નથી, એનામાં આત્મદાન, શુદ્ધિ, શક્તિ વગેરે પ્રગટેલ છે—પોતાના સારા નરસાનો વિચાર તે કરી શકે છે. આવડા ખેડુ જેવા માણસ સાથે જીંદગી જોડવામાં તે કદી રાજી નહિ થાય.”

તીવ્ર સ્વરે બિહારીલાલે કહ્યું: “તમે તમારી કન્યાને શું એટલી બધી સ્વાધિનતા આપી છે કે પોતાના સ્વામીનું નિર્વાચન પોતે જ કરે ?”

જયંતીએ જરા ચડેલા સ્વરે ઉત્તર આપ્યો: “શિક્ષણ પામ્યા પછી સહુ પોતાની જાતને સ્વાધિન બનાવવા ઇચ્છે આપુ, અને કોઈના મત ઉપર ચાલે નહિ. આપ પોતે સ્ત્રી સ્વાધિનતાના વિરોધી છો, છતાં શું આપે પોતે સોતાને પુરી સ્વાધિનતા નથી.....”

“વહુ મા!”

દયાચેલા રાવથી સિંહ માફક બિહારીલાલ નરજી ઉઠ્યા. આ કંઈ સ્વરને સીતા ઓળખતી હતી, તેનું હૃદય થર થર ધ્રુજી ઉઠ્યું, તેણે દાદાનો હાથ પકડી આતં સ્વરે કહ્યું: દાદા, રહેવા દો.....હું આપના પગમાં પડું છું, આપ મૌન રહો. આપ બહાર ચાલ્યા જાઓ કાકી.”

હાથ ખેંચીને લુખું હસતાં બિહારીલાલે કહ્યું: “તું શા માટે કરે છે સીતા, તારા દાદાનું માથું હજી ખરાબ નથી થયું. વહુમા, આટલા દિવસ સુધી મને અહંકાર હતો, કોઈ મારા મોઢા ઉપર આ રીતે વાત કહી શક્યું નથી...કહી શકશે પણ નહિ. માફ એ અભિમાન તમે ભાંગી નાખ્યું, જવા દો. તમને વધારે વાત કહેવા નથી માગતો, માત્ર એટલું જણાવી દઉં છું, તમે તમારી પક્ષ-દમીના મુરતીયા સાથે ઇલાને પરણાવી શકો છો—એ માટે મારે ન છૂટકે લગ્નનો ખર્ચ આપવો પડશે, પણ એ સિવાય તમારી સાથે

મારે કોઈ જાતનો સંબંધ નહિ રહે તે જાણી રાખજો. તમે એવી કોઈ આશા ન રાખતાં—મારી સંપત્તિ હું તમને આપતો જઈશ. મેં મારી સ્થાવર જંગમ મિલકતનું વીલ કરી નાખ્યું છે,—મારા મૃત્યુ પછી મારી સમગ્ર સંપત્તિની અધિકારિણી મારી પૌત્રવધૂ સીતા થશે.

ભગવાનને સાક્ષીમાં રાખીને હું તેને લાવ્યો હતો અને મારા ગૃહની અધીશ્વરી મેં એને જ માની હતી, મેં મારી એ પ્રતિજ્ઞા જાળવી છે. મેં ધાયું હતું, જે પ્રજ્ઞાંત સાથે ઇલાનાં લગ્ન થાય, તો લગ્ન વખતે હું માફ એક પરમાર્થ કન્યાદાનમાં આપત. પણ નહિ, હું જોઈ શક્યો છું, મારી કરી સહાય લેવા ઇચ્છતા નથી. જવાહર, તમારા સંબંધે મેં જે વ્યવસ્થા કરી છે, તે મારે તમને કહી દેવી જોઈએ. તમને દર મહિને સીતા તરફથી પચાસ રૂપિયા મળશે, એમાં તમારું ખર્ચ ચાલી શકશે. કાલ સવારથી તમે બધા સીતાને આ ધરની ગૃહિણી તરીકે માનજો. યાદ રાખજો—એના જ ઉપર આધાર રાખીને તમારે અહીં રહેવાનું છે. સીતા તમારી દાસી નથી, સીતાની જ વસ્તુમાંથી તમારો જીવન નિર્વાહ થાય છે એ કદી બૂલશો નહિ. હવે જાઓ મને વધારે વિરક્ત કરશો નહિ. ”

દાદા અને સીતા ઉપર ક્રોધ ભરી દ્રષ્ટિ નાખીને જમંતી ચાલી ગઈ.

“ દાદા...” બિહારીલાલના પગ પર માથું મૂકીને સીતા કરુણ સ્વરે બોલી: “ મને આવી ક્ષરમ વચ્ચે શા માટે મૂકી દીધી દાદા—હું માફ મોહું કેવી રીતે બતાવી શકીશ ? ”

બિહારીલાલે સ્નેહપૂર્વક સીતાના ગરતક પર હાથ મૂકીને કહ્યું: “ બરાબર મોહું બતાવી શકીશ બહેન, ગૌરવ પૂર્વક બતાવી શકીશ. એ લોકો તારું ખૂબ જ અપમાન કરે છે—એ બધા માને છે, તું જાણે ક્યાંકની ઉડીને આવી પડી છે...એ લોકોની દયા પર તારે જીવલું

જેમ્ને. મેં એ લોકોને જણાવી દીધું, તું મારે મન પરાધ નથી, પૌત્રવધુ છે. એણે તારા બહે સ્વીકાર ન કર્યો, દસ માણસો બહે કશું ન જાણે, પણ હું જાણું છું કે તું મારા પૌત્રના હૃદયથી તરછોડાયેલું છલ છે. તારા જીવનને મેં જે કંઈ નુકસાન કર્યું છે, તે નુકસાન પુરું કરવાની મારામાં શક્તિ નથી. છતાં તારા માથા પર થોડોક એવો મોજો મૂકતો જાઉં છું કે જેથી તું થોડી પળા માટે પણ તારી વ્યથાને ભૂલી શકે. ”

આખો લુછતાં લુછતાં સીતાએ કહ્યું: “દાદા આપે આપના પૌત્રને કેવળ આપની એક જ વાત ન રાખવા બદલ ધક્કો મોટી સજા કરી છે, આવું શા માટે ?”

“વળી એની વાત શા માટે કાઢે છે સીતા ? જો, બહુ દુઃખ થયું હતું, ધણે રોષ ચડ્યો હતો. ભગવાનને સામે રાખીને પ્રતિજ્ઞા કરી હતી—ફરીવાર એનું મોઢું નહિ જોઉં. મરતી વખતે મોટી વહુ કહેવા માગતી હતી હું—એ નરાધમને ક્ષમા કરે...આજ તું પણ એ વાત કહેવા માગે છે. પણ નહિ એન, હું કાઈ ઉપાયે તેને ક્ષમા નહિ કરે. મારી છાતીપર હાથ મૂકીને જો, અધાં હાઠ લાંગી ગયાં છે; શું એ ફરીથી જોડી શકાય છે ? એને હું એક પાપ પણ નહિ આપું, જો તારી પ્રમ્છા હોય, જો કાંઈ દિવસ એ તારા દરવાજે બીખારી માફક હાથ લાંબો કરીને ઉભો રહે, તો તું એને રોકક રકમમાંથી ચોગ્ગ લાગે તે આપજો. માફ કર, જમિન, જગીર વગેરેનું ઘન તું કોઈને પણ કરી શકતી નથી, આ વાત યાદ રાખજો.

સીતાના નમનોમાંથી આંસુ વહી રહ્યાં હતા, તેની—હૈયાની—વ્યથા બિહારીલાલે અનુભવી. મોઢામાંથી વળી કંઈક નીકળી જાય એ બંધે તેઓ અન્ય દિશા તરફ જોઈ ગયા.

ખીજે દિવસે સવારે જ સીતાને ખચર પડી કે આજને આજ જ્યંતી કલકતા જઈ રહી છે.

સીતાનો ચહેરો ઝાંખો પડી ગયો. આ જ્યાં અનર્થનું મૂળ પોતેજ છે એમ માની ને તે બારે વિમાસણમાં પડી હતી. આજ તો એના મનમાં ચંદુ, ધરતી મારગ આપેતો સમાધ જાઉં. આવું પરિણામ આવશે

એમ કહીને જ તેણે દાદાને શાંત પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, પણ તેનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો અને દાદાની ઈચ્છા સત્ય બની.

પગલે પગલે અપમાન સહેવું પડતું હતું, છતાં તે જ્યંતી પાસે ગઈ—જે દાથે પગે પડીને પણ એમને જતાં રોકી શકતાં હોય તો તે કરવા સીતા તૈયાર હતી. દાદાને ગમે તે ઉપાયે સમજાવવી શકશે, પણ જ્યંતી તેની વાત નહિ સાંભળેતો? નાના... આ ન થવું જોઈએ. પોતા ખાતર આ ધરતી વહુ અને કન્યા ધરતો ત્યાગ કરીને વિદાય થાય તે હાથ રીતે ઉચિત નથી. જ્યંતીના જોરદારમાં આ વખતે સર-સામાન ખાંધવાની તૈયારી જોરેશોરથી થઈ રહી હતી. રજનીકાંત એક નોકરની સહાય લઈને બધું ખાંધી રહ્યો હતો, જ્યંતી આડું અવળું જે કંઈ પડ્યું હતું, તે એકઠું કરી રહી હતી. ઈલા એક ઢોલીયા પર એડી એડી ચિરવિદાયની આ તૈયારી જોઈ રહી હતી. બાલ્યકાળની સ્મૃતિઓ

આ ઘર સાથે જડાયેલી હતો એટલે આખર પ્રત્યે ઈમાના પ્રાણમાં ખૂનજ આકર્ષણ લઈને હતું, અને છેલ્લાં ત્રણેક વર્ષથી આ ઘરમાં રહીને ઈમા જાણે આ ઘર સાથે જડાઈ ગઈ હતો. આ ઘરમાંથી આ રીતે હંમેશાંને માટે ચાલ્યા જવું પડશે એવી કલ્પના પણ તેણે નહોતી કરી, યદ્ય રાતે મા જ્યારે દાદા પાસેથી આવીને શય્યા પર માથું પછાડી સ્વર્ગ-સ્થ સ્વામીને પોકારી પોકારીને રડવા લાગી ત્યાર ઈમા માંડ માંડ પોતાનું હાસ્ય દર્શાવી શકી હતી. કમલા પાસેથી તેણે એક ગામડાની કહેવત સાંભળી હતી—‘જીવતાને નં દીધું’ અન્ન કાપડ .. મુલા વાંસે માંડયો દાનસાગર’ આ કહેવત તેના મનમાં જગૃત થઈ હતી. તેના પિતા જ્યારે હાથે પગે લાગીને જ્યંતોને અહિં લાવવા ઈચ્છતા હતા, પણ તે કોઈ રીતે રાજી નહોતી થઈ, બલકે સ્વામીને પિતાજી છાને ખુણે આંસુ સારી ચાલ્યા ગયા હતા. આ સ્મૃતિ આજ પણ ઈમા ના મનમાં જગતી રહી છે. આ એ જ સ્વામીનું ઘર છે—તે દિવસે જ્યંતો કોઈ પણ ઉપાયે અહીં આવવા ઈચ્છતી નહોતો, આજ ઘર છોડવું. પડે છે માટે રડી રહી છે !

હાડીબર રહીને જ્યંતો પોતેજ ચુપ થઈ ગઈ; તેણે નક્કી કર્યું—આવતી કાલે જ આ ઘરનો ત્યાગ કરીને ચાલ્યા જવું. શું, મા દિદરી ને રહેવા માટે ક્યાંય સ્થાન મળશે જ નહિ ? શુ માત્ર પેટનો ખાડો પૂરવા જ પોતે અહીં પડી રહી છે ! અમુરની દયાનું દાન હવે ન ખપે, —ગમેતે ઉપાયે કન્યાને પરણાવી શકશે. કદાચ ધાર્યો મુરતીયો ન મળે તો શું થયું, એવા ધણા મુરતીયા મળી રહેશે જે કશું લેવા નહિ ઈચ્છતા હોય. સોતાનું આપેલું ખાવા કરતાં બહેતર છે કે મળુરી કરીને પેટ ભરવું, સારું !

ત્યાર પછી જાને બહેનો વચ્ચે અનેક ચર્ચા ચાલી, રજનીકાંતે આ ચર્ચામાં સાથ દીધો. તે જિયારો અહીં આઝાદીથી રહી શકતો નહોતો’

કારણ કે એને ગાંભી પીવાની આદત હતી અને આ ઘરમાં તે બની શકતું નહતું.

ત્રણેએ મનીને નકકી કયું, જતી વખતે દાદાને જણાવવું કે અમે કશકતા જઈએ છીએ ફરીવાર આપને વિરક્ત કરવા નહિ આવીએ. ઈલાએ કહ્યું:” દાદા એ કંઈ આપણને ધર છોડીને ચાલ્યા જવાનું નથી કહ્યું મા નકામો એમના ઉપર રોષ કરીને...”

વચ્ચેજ જયંતી બોલી ઉઠી: “તું ચૂપ રહે ઈલા, તારાજ ખાતર આ અપમાન અમારે સહવું પડે છે! હું પહેલાં જ અહીં આવવાની ના કહેતી હતી, મને ખબર હતી અહીં આવીય એટલે અપમાનિત થવું પડશે તું જો પરાણે મને અહીં ન લાવી હોત, તો હું ચારત જ નહિ. જ્યારે વિપતિ આવે છે ત્યારે તું જ કારણ બન હોય છે. તારા ખાતર મારે શા માટે સહી લેવું? તું કહે છે—દાદા એ ચાલ્યા જવાનું કહ્યું નથી ...પણ દાદા એ કહ્યું છે...સીતાના કહેવા પ્રમાણે ચાલવું પડશે. સીતાની દયા ઉપર મારે જીવવું પડશે. શું બોલું અપમાન કાગે છે ઈલા? એક પાળેલા કુતરા માફક મારે સીતાના એકા ભાત ખાવા કેમ? ચિંતાશી છે ઈલા ..મારો ભાષ હજી જીવતા છે. માફ પેટ ભરવામાં એને જરાય ખોટ નહિ આવે. હું તારા મામાનું દાન સ્વીકારીશ...પણ સીતાનું દાન નહિ સ્વીકારું. એ કંઈ બોલી શરમની વાત નથી. સીતા કાણ...એની સાથે મારે શું સંબંધ? કાના મેઢાનો કાગીઓ કાણે લીધો...કાઈની વસ્તુ કાણે ભોગવે! ના...મને વધુ ન બોલાવ ઈલા’ મારાથી સહી શકતું નથી...સીતાને હું આ ઘરની ગૃહિણી માનવા તૈયાર નથી. તારા લગ્ન માટે દયાકરીને થોડા રૂપિયા આપશે...મારે એવા રૂપિયા નથી જોઈતા. તું ગરીબ માની દોકરી છો...હું મારા ગળ પ્રમાણે જ તારાલગ્ન કરોશ. નહિ અને તો તને કુંવારી રાખીશ,,,

વિદાયની તૈયારી જોઈને મંભા રડી પડી હતી...એના મનમાં એવું બળ નહોતું કે માનો પ્રતિકાર કરી શકે.

સીતા બારણા પાસે ઉભી રહી. જયંતીની નજર એ તરફ પહેલાં પડી હતી. તનો ચહેરો ઝાંખો પડી ગયો. તે એકદમ ઉતાવળથી કામ કરવા લાગી—જાણે સીતાને જોઈ જ નથી.

સીતા મૌન બાવે ધણી વાર સુધી ઉભી રહી. રજનીકાંત અંદર હતો એટલે તે ચોરકામાં જ ઈશકી નહિ.

મંભાએ સીતાના વ્યથા ચહેરા સામે જોયું. મંભાની આંખો સજળ બની ગઈ, તે નીચું જોઈ ગઈ.

સીતા સમજી શકી કે હું આવી છું તે જાણવા છતાં આ લોકો જોવાના નથી. ન હૂટક તે બોલી: “કાકી”

જયંતીએ જાણે સાંભળ્યું જ નહિ એક પોટલા તરફ નજર કરતાં તે બોલી: “આ કેવી રીતે બાંધ્યું છે—અત્યારથી સાવઢીલું થઈ ગયું છે ! ગાઢ રસ્તે જવાનું છે...રસ્તામાં જ બધું વેરવિખેર થઈ જશે...પછી રસ્તામાં કશું બાંધી શકાશે નહિ. રજની, તું જરા સરખી રીતે બાંધી દે હાં ઉમેશ, તેં કાલાં ગાઢાં બાંધ્યાં છે—ત્રણ બાંધ્યાં છે ને ? બરાબર સમયસર આવશે—ને ? કાને ખબર હોય, તમારા ગામકાની વાત જ ન્યારી છે. કામ કાજ નહિ એટલે લોકો આગલું બની જાય. જો હાથ ગાઢો નો સમય ચૂકી જવાય...એ મિનિટ મોઢા પહોંચ્યું તો ઉપાધિનો પાર નહિ રહે...,”

ઉમેશે કહ્યું: “ના મા એ ગામની ચિતા ન કરો...બરાબર ત્રણ ગાઢાં આવશે અને સમય સર પહોંચાશે.”

સીતાએ ફરીથી સાદ કર્યો:,, કાકી...”

આ વખતે ઉમેશ આ સાદ સાંભળી ગયો. તે એકદમ બેઠો થઈ મયે અને બોલ્યો: “નાની મા, આપને બહેનબા બોલાવે છે”

તિરસ્કાર ભર્યા બાવે જ્યંતી બોલી: “કામ બોલાવે એટલે શું અત્યારે જવા જેટલો સમય છે. શું તને સમયની ખચર નથી પડતી? જોતો નથી આઠ વાગવા આવ્યા, દેન સાંજે ઉપડે છે પણ અમારે અહીંથી દશ વાગે નીકળી જવું પડશે. રસ્તો તો એવો છે કે કામ દિશાએ ખૂટે નહિ. અત્યારે સમજાય છે કે ક્યા પાપ કરીને હું અહીં આવી...તેમાંય ત્રણ વરસો તો જાણે કેમ આસ્યા ગયાં! ઉમેશ, હવે હાથ જોડાને એસી ન રહે, બહેને રસોઈ કરી નાખી દશે, હમણાં જ જમવા—બોલાવશે. દશ વાગે જવાનું છે એ જુલો ન જા બાઈ.”

સીતાએ બોલ્યું—પારણા ખદાર ઉભા રહીને જ્યંતી સાથે વાત થઈ શકશે નહિ. એટલે સંકાય રાખ્યા વગર તે અંદર જઈને ઉભી રહી. ઉમેશ સામે જોઈને બોલી: “તું આ બધું શું કરે છે ઉમેશ? કાકીનું મગજ ઠેકાણે નથી એટલે તમારા બધાનું મગજ ઠેકાણે નથી રહ્યું? સરસામાન બાંધવાની જરૂર નથી...તું તારું કામ સંભાળ.”

ઉમેશ પોટકું બાંધવું પડતું મૂકીને ઉભો થઈ ગયો. રજનીકાંત બિંજાનું બાંધતાં બાંધતાં ચિચરમાવે સીતા તરફ જોઈ રહ્યો.

જ્યંતી સહન કરી શકી નહિ, ચીકામને બોલી: “હજી હું માંડી નથી થઈગઈ પણ થવામાં વાર નથી રહી. તું મને માંડી બતાવ્યા વગર નહિ રહે કેમ? મેં તારું શું અગાડ્યું છે? આટલું અપમાન કરીને પણ શાંત નથી થઈ, તે કંઈક કરવા આવી છે?”

સીતાનો અહેસા કરમાઈ ગયો. તે દિવાલને ટેકે માંડ માંડ ઉભી રહી. ત્યાર પછી થન્ય નજરે જ્યંતી સામે જોઈને શાંતસ્વરે બોલી: “હું આપનું અપમાન કરવા આવી છું...એવું કેવી રીતે માનો છો કાકી? હું...”

સીતા વધુ બોલી શકી નહિ. જ્યંતીએ કહ્યું: “અપમાન કરવા નહિ તો શા માટે આવી છે સીતા ?”

“હું તો આપના પગમાં પડી. આપને ક્ષમા જતાં રાહવા આવી છું.”

જ્યંતીએ બચ્ચા બર્બા સ્વરે કહ્યું, રાખ આપુ. રાખ, મહુ બચુ,—નાક વાદીને ચોંટાડવા શા માટે આવી છે ! આના અભિનયની શી જરૂર છે આપુ ? આવો અભિનય તો નાટકના તખ્તે શોભી શકે... મૃદસ્થના ઘરમાં આવું જરાય ન શોભે.

આજ ફેલ્લાય વરસથી તું અભિનય કરી રહી છે. મઠ રાતે એ અભિનયનું છેલ્લું દશ્ય મે જોઈ લીધું. મહુ સરસ હવે વધારે દેખાડવાની જરૂર નથી...જેટલું જોયું છે, તેટલું બચું છે તે સૌજન્ય બતાવવામાં મજા નથી રાખી, હવે દયા કરી ને વિદાય થા મારા કામમાં અડચણ ન કર.”

જ્યંતીએ મોઢું ફેરવીને રજનીકાંત સામે જોયું. રજની સીતા સામે અવાક ભાવે જાઈ રહ્યો હતો. તિરસ્કાર બર્બા સ્વરે જ્યંતી બોલી: “આમ આંખો ફાડીને શું જોઈ રહ્યો છે રજની,—ધડીયાલમાં જોતો ખરો ફેલ્લા વાગ્યા. મને લાગે છે કે તારા અંગે જ મારે માડી ચૂકવી પડશે. તું પણ મને રાહવા માગે છે એ હું સમજી ગઈ છું”

રજનીકાંતે તરત નજર ફેરવી કામમાં મન પડેલું. કિમેશ ફરીવાર પોટલું આંધવા ખેડો.

સીતા સજ્જન નયને મૌન ઉભી રહી, તે કશું બોલી શકી નહીં.

જ્યંતી બહારજવા તૈયાર થઈ એટલે સીતાએ રોકતાં કહ્યું, “ન જશો, થડી ઉભાં રહો, મારી વાત સાંભળતા બન્યો કાકી.”

ઠોર ચહેરે જ્યંતી બોલી: “શું છે કહે,”

“હું જાણું છું આપ મારા પર વિશ્વાસ નહિ કરો, ... પણ ખરું કહું છું આ વાતમાં હું કશું જાણતી નથી. ઘરમાં ભગવાન છે, તેઓ જાણે છે—મેં કાઠિ દિવસ દાદા પાસેથી એક પાઈની પથ્થુ આજ્ઞા નથી રાખી. મેં જ્યારે સાંભળ્યું કે દાદા સજ્જન મને આપે છે, ત્યારે મારા માથા પર આકાશ તૂટી પડ્યું હોય એમ મને લાગેલું. હું આ સંપત્તિની અવિચારણી નથી—આ બોલે ઉઠાવવાનું મારામાં નળપથ્થુ નથી. મેં દાદાના પગ પકડી કહ્યું હતું, મને આ બોલે ન આપો. પણ તેમણે કાઠિ ઉપાથે મારી પ્રાર્થના ન સ્વીકારી.”

“ઓહ, હવે તો તું જમિનદાર થઈ છે, અને એનો પ્રભાવ બતાવવા માટે જ તું મને અહીં રાખવા માગે છે ખરું ને ? આજથી આ વધું તારૂં છે અને તારોજ હુકમ ચાલવાનો છે, મારા સસરાએ આ વાત ન જુઝવાનો મને ઉપદેશ આપ્યો છે, હું મારા સસરાની

આઘામાં રહોને એમના ધરમાં રહી ચકુ, છું,... પણ હું અન્યની આ-
ધિનતા કાઈ કાળે સહી ચકુ નહી. તું મારા સ્વભાવથી અનણી નથી.
પરાધિનતા પટલી બચકર છે, એ જાણુવા છતાં હું તારી ક્યા પર
અહીં રહું એ માટે જ તું મને રોકી રહી છે ને ?”

જયંતીના સ્વરમાં ઘુણા ઉછળી રહી હતી.

સીતાએ શાંત સ્વરે કહ્યું: “આ ખોટી વાત છે કાકી, આપે ખોટું કહી
શીધું છે. દાદા આપે છતાં હું લઈ લઉં એવી નીચ નથી. મારે કંઈ
ચીજની જરૂર છે કાકી ? એક ટંક ભાત જોઈએ... એક ટંક ન મળે
તો પણ હું આનંદમાં રહી ચકુ છું પહેરવા માટે એ વસ્ત્રો જોઈએ...
એ પણ જ્યાં રહીશ ત્યાંથી મળી ચકશે. હું કશું લેવાની નથી...
જેની વસ્તુ છે તેને જ મળશે: આ ધર બાર આપના છે, આપ સંતોષથી
રહો કાકી, હું આજે જ મારા બાપને ત્યાં ચાલી જઈશ.”

જયંતીએ કહ્યું ? “દાદાએ વીલ કરી નાખ્યું છે એ વાત મારાથી
બૂલી ચકાય તેમ નથી.”

“પણ એ વીલ ફેરવતાં વાર નહિ લાગે. હું અત્યારે જ દાદા ને
જોલાવવા માણસ મોકલું છું. ગમે તે ઉપાયે હું વીલ ફેરવી નાખીશ.
જેની વસ્તુ છે તેને સૌથી... ખરા હકદારને એના સ્થાને મૂકી હું
ચાલી જઈશ કાકી. હવે હું દાદાની કાઈ વાત નહિ માનું... તમારા પગમાં
પડું છું કાકી... તમે આ રીતે ઉતાવળ ન કરો.” સીતાની આંખમાંથી
આંસુ છલકી ઉઠ્યાં.

આ બધી બોલચાલ સાંભળીને સુશીલા રસોઈનું કામ પકડું
મૂકોને અહીં આવી પહોંચી. સીતાનાં હેલા વાક્યો તેણે બરાબર સાંભળ્યાં.

મેં જગ્યા આગળ આવીને તે બોલી: “ રાખ બાપ રાખ, બહુ મધુ હું તને સારી રીતે જોળખુ છું...તારા હૈયામાં મીઠું જહેર છે, છતાં છતાં જેવી નાદાન છોકરી જોળવામાં જાય, પણ અધાં તારી મીઠી વાણીમાં ન સપડાય સમજી, અધાંની આંખમાં ધૂળ નાખવી એ કામ સહેલું નથી સીતાના આંચુ આંખમાં જ સુકાઈ ગયા તે સ્થિતિ નજરે સુશીલા સામે જોઈ રહી.

સુશીલાએ જાહેન સામે જોઈને રૂઝ સ્વરે કહ્યું: “ તું આમ બાધા જેવી થઈને શું સાંભળી રહી છે જ્યંતી? ઉગીને ઢીલી થતી એક છોકરી તારા જેવી બુદ્ધિશાળી અને એકવાર આકાશનો ચાંદ હાથમાં દેખાડે અને બીજીવાર પગના તળીયે કચરે...એ જોઈને તો તારે શરમાવું જોઈએ. ગઈ રાતે સ્પષ્ટ વાત સાંભળ્યા પછી પણ સંપત્તિની વાત કાઢે છે? જો તારા મનમાં જરા જેટલુંયે મનુષ્યત્વ હોય, તેજ હોય, તો જ્યંતી, કશી વાત સાંભળ્યા વગર તું આજને આજ ધરે બહાર નીકળી જ, અને જીવનમાં કોઈ દિવસ આ ધરમાં પગ મૂકવાનો નિચાર પણ ન કરતી.”

એકાએક ચેતન મળતાં જ્યંતી બોલી: “ તું બરાબર કહે છે જાહેન. ગઈ રાતે મારું આટલું અપમાન કરવા છતાં આ લોકોને સંતોષ થયો નથી, એટલે પગ પકડીને શકવા માગે છે અને પછી પગ તળે પીડવા મૂકે છે. ઉમેશ, વાતો શું સાંભળી રહ્યો છે? સમાન તૈયાર કર. વાતવાતમાં યોજાનવ વામી ગયા. જા બાપ, આપણી માડીઓ દરવાજે આવી ગઈ કે નહિ, એ તો તપાસ કર. જો ન આવી હોય તો જલ્દી બોલાવી લાવ. મામડાના લોકો સાવ આજસુ હોય છે. આ શું સહેરના માણસો છે કે ધડીયાલના કાંટે કામ કરે! રજની, તું કેમ હાથ જોડીને ઉભો રહ્યો છે? જા નાહીને એ કોળોવા ભાત ખાઈલે.”

ઉઠતાં ઉઠતાં રજની બોલ્યો: “ ઇલાને નથી જમવું ? ”

જયંતીએ કઠોર સ્વરે કહ્યું: “ ના, ઇલા આ ધરતું પાણી પશ્ય નહિં પીએ. ”

સીતાએ ઇલા તરફ જોયું—તે ચિત્તારી પાવાણીની પ્રતિમા માફક ઠરકણના પ્રતિક સમી નીચી નજરે ઉભી હતી.

આંસુનો વેગ ઉછાળા મારી રહ્યો હતો, મહામહેનતે એ વેગને રોકી રાખ્યો. સીતાના મનમાં થયું—નહિ, આ લોકો સાથે આંસુનું એક બિંદુ પશ્ય ન પાડવું જોઈએ. આંસુની પવિત્રતા આ લોકો સમજી શકશે નહિ. તરત તે કઠોર થઈને બોલી: “ ઉમેશ, ઉભો કેમ રહ્યો છે ? માડી ન આવી હોય તો જઈને બોલાવી લાવ. તું સાથે જઈને દૂરમાં એસાડી આવજો. કાકી, ત્યારે એમ જ હું, આપ જે માનો છો તે સ્વલ હો. એક બીજી વાત—જે આપની પાસે પૈસા ટકા ન હોય, તો હું આપીશ; કલકતા જઈને મોકલાવી આપજો. ”

સુશીલાએ નીરસ કંઠે કહ્યું: “ ન હટકે પૈસા તો લેવા જ પડશે, એ વગર કલકતા પહોંચાશે કેવી રીતે ? પશ્ય અમે અંજ ઉધાર લેવા નથી માગતા... ઇલાની માળા તારી પાસે રાખ, અમે પૈસા મોકલીએ એટલે માળા મોકલી આપજો. ”

ઈલાના મળાની માળા તેના હાથમાં જમારે મૂકાણી. ત્યારે હૈયું ફાટી જવા છતાં સીતાએ ચહેરા પર દૃઢતા દેખાડી; હાથમાં હાર લઈને તે બોલી: “ આપ મારી સાથે આવો માસો, આપને જેટલા પૈસા જોઈએ તેટલા આપું. ”

પહેનની સાથે નજર મેળવીને સુશીલા બોલી: “ ત્યારે રૂપિયા નથી જોતા... લગભગ ત્રીસેક રૂપિયા હશે તો ચાલશે. ”

સીતા માળા લઈને ચાલી ગઈ. થોડી વાર પછી એક ઠાસી સાથે ત્રીસ રૂપિયા મોકલી આપ્યા.

સુશીલાએ રૂપિયા ગણતા ગણતા કહ્યું: “કેવું તેજ હતું જોયું જ્યંતી, એનો અહંકાર જોયોને ? પોતે દેવા ન આવી શકી, નોકરડી સાથે મોકલાવ્યા. ભાગ્યની વાત છે.....નહિ તે એના કાથના પૈસા લેવા પડે !”

જ્યંતી સંજ્ઞક બનીને ઉભી રહી.

પોતાના સૂઈ રહેવાના ખંડમાં કમાડ બંધ કરીને સીતા પથારીમાં પડી. બહારથી રસોયણ્યુ જુઓ મારવા માંડી છતાં સીતાએ કશો જવાબ ન આપ્યો.

થોડીવાર પછી કમળાએ આવી બારણા અપકાવતાં કહ્યું: “સીતા, એ લોકો બધા જાય છે, ઇલા તને મળવા આવી છે, એકવાર કમાડ ઉઘાડ મા.”

ઇલા આવી છે એ સાંભળીને સીતા એકદમ ખેડી થઈ ગઈ. ત્યાર પછી તરત તે પાછી પથારીમાં પડી અને બોલી: “એને જવાનું કહેા ફરમા, હું મળી શકીશ નહિ, મારું શરીર જમડી મયું છે.”

આંસુથી કાચેલા સ્વરે ઇલા બોલી: “એન.”

સીતાએ ઉત્તર ન આપ્યો.

ઇલાએ કહ્યું: “એકવાર બારણું ઉઘાડો જાહેન, છેલ્લીવાર નહિં મળો ? કદાચ હવે કોઈ દિવસ તમને મળી શકાશે નહિ, મારે કોઈ વાત કહેવી નથી, તમારે પણ કશું ન કહેવું, માત્ર એકવાર બારણું ખોલો.....છેલ્લીવાર તમને જોઈ લઉં.”

હેયું દયાવીને કરુણ સ્વરે સીતા બોલી: “ના ઈલા, હું કમાડ નહિ ઉપાડું, તને અત્યાર મળી પશુ નહિં શકું. જા બહેન, હું અહીંથી આશીર્વાદ આપું છું—ભગવાન તને સુખી કરે.”

રક્તી રક્તી ઈલા ચાલી ગઈ.

ધડોબર મૌન રહીને સીતા બેઠી ઘઈ અને એકદમ કમાડ બોલ્યાં. બહાર દાસી ઉભી હતી. સીતાએ પુછ્યું: “એ લોકા ગયા.....ઈલા ગઈ?”

સીતાની લાલ આંખો જોઈને દાસી ગમકી. તે બોલી: “હા, તેઓ કમળા જ ગાદીમાં બેઠાં, ગાડી હજી રસ્તા પર જતી હશે.”

સીતાએ પુછ્યું: “ઈલા ખૂબ રડી હતી?”

દાસીએ કહ્યું: “અહોં ઉભા રહીને ઈલા બહેન ખૂબ રડ્યાં હતાં. મા પાસેં જઈને થું રડી શકાય ખરું બહેન? નાની માએ ઈલાની લાલ આંખો જોઈને કેટલુંય કહી નાખ્યું. ફરિયાએ ઈલાને ભગવાનું કહ્યું પશુ નાની માએ પાછી પીવાનીએ ના પાડી. તેમણે કહ્યું, રસ્તામાં ઘણાં તળાવડાં આવે છે...અને સાંજ સુધીમાં કાંઈ જાણે મરી જવાશે નહિ. ફરિયાએ શ્રીધરને પગે લાગીને જવાનું કહ્યું એટલે નાની માએ કહ્યું, ‘હું ભગવાન બગવાનને માનતી નથી.’ પછી તેઓ ગાદીમાં બેસી ગયાં.”

સીતાએ ફરીવાર ખંડના પારણા ખંધ કરી દીધાં. પારી પાસે જઈને દૂરના રસ્તા પર નજર કરી તે: તથા બળદ ગાડીઓ ધૂળની ડમરી ઉઠાડતી જઈ રહી હતી. આમાં કઈ ગાડીમાં ઈલા હશે તે કેમ ખબર પડે!

તે જેમ જેમ ઇલાની વાતનો વિચાર કરવા લાગી તેમ તેમ તેની આંખમાંથી આંસુ પડવા લાગ્યા.

ઇલાનો મળતાવડો સ્વભાવ, ઇલાના ચિત્તની નિર્મળતા અને ઇલાનો પ્રેમ યાદ કરી કરીને સીતાનો પ્રાપ્ત વેદના અનુભવવા લાગ્યો. સીતાના મનમાં થતું.....હવે મારે આ ધરમાં કેવી રીતે રહેવું. દાદાને કહીને ખેતર દિવસમાં આ ધર છોડવું પડશે. ઇલા વગરના મકાનમાં હવે એક પળ પશુ રહી શકાશે નહિ.

કલકતા આબ્યા પછી તરત જયંતીએ જયોતિર્મયને બોલાવવા માણસ મોકલ્યું.

દેશના સમાચાર જાણવા માટે જયોતિર્મયનો પ્રાણુ બારે આગર હતો. માના અવસાનના સમાચાર પ્રજ્ઞાંતના મોઢેથી એણે સાંભળ્યા હતા. આ સમાચાર એવા આકસ્મિક હતા કે તેના હૈયાને બારે આઘાત થયો હતો. તે એ પણ ન પૂછી શક્યો કે માતાનું અવસાન ક્યા શમથી થયું હતું. તેના હૈયામાં પ્રજ્ઞાંતનો ગંભીર સ્વર ઝૂંઝ રહ્યો હતો—તું માતૃ હત્યારો છે...તાઈ મોઢું જોવામાં પણ પાપ છે.

એ વખતે તેણે જે કંઈ સાંભળ્યું હતું, તે તેના માટે પુરતું હતું. વધારે કશું સાંભળી શકાય તેમ નહોતું. કારણ કે મા ના મૃત્યુ સંવા-
દથી તેનું હૈયું જપ્ત થઈ ગયું હતું. પણ જ્યારે તેનું ચિત્ત કંઈક સ્વસ્થ થયું અને સમજી વિગત જાણવાની છતાંસા જગી ત્યારે કોઈ ઝોળખીતું ન મળ્યું જે બધી વિગત આપી શકે.

જયંતી રામનગરથી આવી છે અને મળવા માટે બોલાવે છે. આ વાત સાંભળતાં જ તેનું મન આનંદથી નાચી ઊઠ્યું. રામનગરની

છખી મન સામે જગત થઈ. હાય, જ્યારે જવા માટે ઉપાય હતો. હાહ અને માના ઉપરાઉપરી કામળો આવતા હતા, ત્યારે મનમાં જવાની ઇચ્છા થતી નહિ ! કેટલાય બહાના જતાવીને તે કલકતામાં રહેતો ! ત્યારે ધર પ્રત્યે આટલું આકર્ષણ નહોતું ! આજ જવાનો કોઈ ઉપાય નથી તેથી પ્રાણ ત્યાં જવા માટે અધીર બની રહ્યો છે. ગઈ કાલે જે વસ્તુ વચ્ચે લાગતી હતી, તે આજ બબ્બે કાલે છે. રામનગરની નાનામાં નાની સ્મૃતિ આજ તેના મનમાં વિગટ સ્વરૂપ હઈ રહી છે.

આજ તેના મનમાં થાય છે—કોઈપણ બહાને ત્યાં જવાનો પ્રસંગ મળે તો જીવન ધન્ય બની જાય, જે ચીજ પ્રત્યે અણગમો રહ્યા કરતો હતો તે આજ સાધના બની ગયેલ છે.

વાત એ છે કે એના પરિણિત જીવનમાં અમૃત ન પ્રગટતાં એર પ્રગટ્યું છે. અંતરની ગુદ બધા કાષ્ટને કહી કહાતી નથી. એનું અભિ-માન આજે જગતવાસીઓ ઉપર અને જગત ઉપર જઈ પડ્યું છે. જગતે તેને કાચ આપીને છેતર્યો છે, રત્ન નથી આપ્યું.

એનું હૃદય અંદરથી પ્રજ્વળીને ખાખ થયું હોય છે, તે બહા-રથી ખૂબ જ ક્ષાંત અને નિર્વિકાર દેખાય છે. સમુદ્ર જે સ્થળે વચારે મંબીર હોય, તે સ્થળે તરંગો ઉછળતા નથી. જ્યોતિર્મયના દેવામાં જે આગ જલતી હતી તે દેવામાં જ સમાયેલી હતી—હાસ્યના પક્ષા પાછળ તેણે દગ્ધ મન છૂપાવ્યું હતું.

કાશીને મળવા જવા માટે તે કોટમાંથી વહેલો છૂટીને ધીર આવ્યો. ધગધગ સાંઝના પાંચ વાગી ચલા હતા. દરવાજા સામે એક મોટર હોલી હતી. અંદર દાકતર દત્ત એકા હતા, દેવાની એસવાની તૈયારી કરી રહી હતી.

જ્યોતિર્મય મોટરમાંથી નીચે ઉતરી એકવાર પત્ની તરફ નજર

કરી અંદર જતો હતો ત્યાં દેવયાનીએ તેના તરફ જોતાં કહ્યું: “ તમે આવી ગયા, ત્યાર તમને જ કહેતી જાઉં. હું ઠાકતાર દત્ત સાથે સીનેમા જોવા જાઉં છું, શેા પુરો થશે એટલે તરત પાછી આવી જઈશ. ”

કહેતાં કહેતાં તેણે જ્યોતિ આમે જોયું જ્યોતિના ચહેરા પર તે કંઈક એઈ જાણી. ઠાકતાર દત્તને પાંચ મિનિટ રાહ જોવાનું કહીને તે જ્યોતિ પાછળ દરવાજામાં બેઠી. નજીક આવીને બોલી:—“ સીનેમા જોવા જાઉં છું તેથી રાખ ચાલો છે ? ”

મોઢા પર પરાણે હાથ લાવીને જ્યોતિ બોલ્યો: “ રાખ શા કરે દેવયાની ? તને સીનેમામાં સાથ આપવાનો મને સમય મળતો નથી, તારા બાપુની પથ્થુ એજ સ્થિતિ છે. હું ન આવી શકું એટલે તને પથ્થુ રાકી રાખું એવી મારી પ્રકૃતિ નથી. ઠાકતાર દત્ત તને સાથે લઈ જાય છે એથી હું ખુશી થાઉં છું. ”

દેવયાનીએ કહ્યું: ‘ મોઢેથી તમે રાજી થવાનું કહેો છો પણ મનથી તમે રાજી નથી થતા એ હું બરાબર જોઈ શકું છું. હું એ પથ્થુ જાઉં છું—ઠાકતાર દત્તને તમે પસંદ કરતા નથી. પથ્થુ એમને ન ન આઢી શકે એવો કોઈ માણસ હું જોતી નથી. એની સુંદર પાત્રિતા, અસાધારણ હસાવવાની શક્તિ અને સુંદર ચહેરા અનેકને એમનાં તરફ આકર્ષી શકે છે... અને પથ્થુને...” કહેતાં કહેતાં તે અટકી ગઈ,

વિરક્તિ બધાં સ્વરે જ્યોતિમંથ બોલ્યો: “ આહ, નકામી વાતો શા માટે બોલે છે દેવયાની : મેં તને કોઈ દિવસ તારા કોઈ કાચમાં વિરોધ કર્યો છે ? તું નકામું બોલ્યો જાય છે. તને જે સાફ લાગે, તને જે ગમે તે તું કર્યો જા...હું એમાં કોઈ દિવસ વિરોધ કરે ત્યારે તું કહે જ. ”

દેવયાની રાજી થતી પાછી ફરી. જ્યોતિમંથે એક બે કમલા

આલીને પાછળ જોયું તો દાકતર દત્ત દેવયાનીનો હાથ પકડીને તેને મોટરમાં લઈ રહ્યો હતો, દાકતરે મોટર ચલાવી.

આ તેની પત્ની...ધર્મપત્ની, તેના સુખદુઃખની બાગીદાર!
હી...! —

જ્યોતિર્મયનો સમગ્ર દેહ ધુણાયો ધવાયો આખા દિવસની મગજ મારી કરીને લોકો ધેર આવે... શ્રાંતિની આશા સાથે ધેર આવે... પથ્થુ શું મેળવે છે! સાંજ પછી નોકરીયાતો અને મજૂરોના ટોળાં કોર પરિશ્રમ કરીને ધેર પાછાં જાય છે...એની ચાલવાની ગતિમાં કેટલો ઉત્સાહ હોય છે...એમના મનમાં કેટલો આનંદ લયો હોય છે, કરણ કે ધેર ગયા પછી એ લોકોને શ્રાંતિ મળવાની એ લોકોની ઓઝા ઉત્સુક નેત્રે વાટ જોતી હોય છે...સ્વામીને જોતાં જ એનો પ્રાણ નાચી ઉઠે છે.

જ્યોતિર્મયના માનસ નયનો સામે ધનુઃ સમય પહેલાનું એક દૃશ્ય જાગૃત થયું—રામનગરમાં તેનાં ઘરની ઓળખાં એક મજૂરનું ઘર હતું. એ ઘરમાં પતિપત્ની સિવાય કોઈ રહેતું નહોતું. ધણી વહેલી સવારે આઈને કામ માટે બહાર નીકળી જતો અને જેક સાંજે પાછો આવતો. એનું નામ હરિદાસ. સાંજનાં સમયે હરિદાસની ઓ રાહ જોતી આરણ્ય પાસે બેસતી. માથાપર હજાર કામ હોય, તો પથ્થુ આ સમયે તે ધણીની રાહ જોતી. બીજા કોઈ સગા સંબંધી મળવા આવતા ત્યારે આ સમયે તે કોઈ સાથે મળતી નહિ! પોતે ક્યાંક મર્મ હોય તો પથ્થુ આ સમયે ધેર આવી જતી. એનો ધણી ધેર આવતો એટલે તરત હસતા મોઢે એને વિસામો લેવા આસન પાથરી દેતો, પોતાના હાથે ઢુકો બરીને સામે મૂકતો, પવન નાખતો અને ધણી ધણી વાતો કરતી. પછી બંને સાથે બેસીને જાડા ચોખા અને ગમે તે જાળ

શાક ખાઈ લેતાં. એ ભોજનમાં કંટાળી તૃપ્તિ બરી હતી ? જ્યોતિર્મય એા મધુ' ભેવા કરતો. એ પતિપત્ની વચ્ચે જે એક પ્રકારનું મધુર સખ્ય હતું, તે એ વખતે જ્યોતિથી સમજાતું નહિ. આજ તે ખરાબર સમજી શક્યો છે.

પોતે થાક્યો પાક્યો ઘેર આવે છે અને સ્ત્રી કામ મિત્ર સાથે સીનેમાં ભેવા ચાલી જાય છે. દેવયાની શિક્ષિતા છે...તે જાણે છે કે હું પુરુષની દાસી નથી. તે સ્વામી પ્રત્યે પ્રેમ રાખી શકે છે...પણ એ પ્રેમમાં સેવા નથી હોતી; કારણ કે સેવાને મણેલી સ્ત્રીઓ ગુલામી કહે છે. જે તેણે નકામો કેળવણી ન લીધી હોત, સ્વામીની સેવાને દાસત્વ ન માનતી હોત તો તે જરૂર સ્વામીને હૈયામાં સ્થાપી શકત.

મી. દત્ત સાથે આજે તે મધ્ય છે તેથી જ્યોતિર્મયને આપાત લાગ્યો છે એવું નથી. સંજ્ઞના પોતે ઘેર આવેત્યારે કહી પણ દેવયાની હોતી જ નથી. ઘેર આવીને તે થાક્યો પાક્યો સૂઈ જતો ! આઠ દસ દાસદાસીઓ એની સામે કેમ રહેતા...પરંતુ એને કશી જરૂર પડતી નહિ. પોતાનું કામ પોતાના હાથે જ કરી લેતો. જે દેવયાની પડખે હોત અને વહાલથી એના કપાળ પર હાથ ચૂકતી હોત તો સધળો થાક માથો જાત, સપળું દુઃખ ભૂલાઈ જત.

પણ ના, આ તો નોકરાનું કામ છે...ખાસ કરીને દેવયાની આવું જ માનતી. તે સ્વામીને જે કંઈ આપતી તે વજન કરીને જ આપતી અને પોતે જે કંઈ લેતી તે ઇચ્છાપુર્વકનું લેતી. તે એક સ્ત્રી છે...સ્વામીના સુખ દુઃખની સમાન ભાગીદાર છે એવો ખ્યાલ દેવયાનીએ કહી રાખ્યો જ નહોતો.

આજ જ્યોતિર્મયના મનમાં થયું-જો મેં ધરના નાના દીવાની કૃપેક્ષા કરીને વિજળોના ઝમમગતા પ્રકાશ સામે જોવાનું

માપ ન ક્યું હોત, તો આ રીતે અંધ થયું પડત નહિ. જો મેં શિક્ષિત નારીને જીવનસંગિની ન બનાવી હોત અને ગામડાની એક સંસ્કારી સ્ત્રીનો હાથ ઝાલ્યો હોત, તો માફ જીવન આજ આનંદ અને સુખથી ભરપૂર બની ગયું હોત.

આ વાત મનમાં આવતાં તે ચમકી ઉઠ્યો.

હા, એવી જ સંસ્કારી નારી ધરમાં આવી ખર્ષ હતી. હેમામાં પ્રેમ અને ભક્તિ ભરીતે એ નારી આ નિષ્કુન્ના ચરણમાં પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરવાની આજ્ઞાએ ધરમાં જ બેઠી હતી. જ્ઞાતિનો હાથ પકડીને સુખ આંબણમાં જ આગ્યું હતું. પરંતુ એ સુખને લાત મારી ઇચ્છા પૂર્વક અજ્ઞાતિ અને દુઃખ માથે ઉપાડી લીધું છે. મા જે કરે તે સંતાનના કથાણ માટે જ કરે છે. મા એ સંતાનને સુખી કરવા એક સાચું રતન શોધી રાખ્યું હતું. પણ પોતે એટલો અંધ બની ગયો હતો કે માના જ્ઞાનની મહત્તા જોઈ શક્યો નહિ. માના જ્ઞાનને જ્ઞાન મારી.

“મા...” જ્યોતિર્મયના હૈયામાં માના નામનો મધુર ધ્વનિ જાગૃત થયો. માને બૂલીને પોતે કંટલો જડ બની ગયો છે. આજ માનું નામ મોઢે આવતાં હૈયું કંટલું ઉઠગે છે! તે એક વાર, બેવાર, વારંવાર બોલવા લાગ્યો:—મા...મા...મા...”

હાથ, આજ એ કરુણામૂર્તિ મા ક્યાં છે! આજ જો મા હોત, તો આ બધા જ્ઞાત કરવા તે માના ચરણમાં ઢળી પડ્યો હોત. ખીજા કોઈ તેને માફ ન કરત, પણ મા જરૂર માફ કરત. ખીજા બધા દૂર રહેત, પણ મા જરૂર પુત્રને હોવા સરસો લેત. પુત્ર ગમે તેવો અપરાધ કરે, મા એના ઉપર ક્યાં સુધી રોષ રાખી શકે? આજ એ સ્નેહમયી જનની ક્યાં છે? બધાથી હૈયું ફાટી જાય છે? આ બધા પ્રગટ

કરવાનું સ્થાન ક્યાં રહ્યું છે ? આજ જ્યોતિને સ્નેહ કારપુર હૈયાની
જરૂર છે. પણ એ ક્યાં મળે ?

હાહા છે. તેઓ એક દિવસ તેના પર સૌથી વધારે પ્રેમ રાખતા
હતા...એક પળ માટે પણ તેને દૂર રાખવા નહોતા માગતા.

પણ આ બધી ગઈ ગુજરી છે. અતીત કાળ તરફ નજર નાખી
શકતી નથી. હાહા પુરુષ સિંહ છે, કામળ નારી નથી. તેઓ સંકાય
વગર દયા, માયા, મમતા વગેરે સુકામળ વૃત્તિઓને પળવારમાં છોડી
શકે છે...એમ જ ક્યું છે. જ્યોતિ સમજે છે...હાહાના હૈયામાં તેનું
સ્થાન નથી રહ્યું...કાંઈ દિવસ રહેશે પણ નહિ.

ના,...એક સ્થળ બાકી છે,—એક નારીના હૃદયમાં હજી પણ
તેના માટે સિંહાસન બિઠાવેલું છે. પોતે ગમે તેટલો પાપી હોય,
નરાધમ હોય, પણ એક તરફ નારી હજી એની પૂજા કરી રહી છે.
જેના પ્રેમને નિષ્કુર બાવે તરફ ઝુકે છે, તેના હૈયામાં આજ પણ
સ્થાન છે. જ્યોતિર્મય બરાબર જણ્યોતો હતો—સીતાનો પ્રેમ મર્યો નથી,
મરી શકે તેવો નથી.

કુઃખિની સીતા.....

આહ, તે આશ્વાત સહતી આવી છે, આજ પણ બધા સહી
રહી છે. એક દિવસ સીતાએ ગીત ગાયું હતું. આજ એ ગીત
જ્યોતિર્મયના અંતરમાં જાગૃત થયું:—

“ જતબાર આલો જવાલિતે ચાય—

નિમે જમ બારે બારે;

અમારા જીવને તોમાર આસન

ગભીર અંધકાર.....”

પૂજારણ પોતાના અધિકાર બધાં નીરવ હૃદયમંદિરમાં દેવતાની પ્રતિષ્ઠા કરી મૌન બાવે હમેશ આસુના જળ વડે અને હૈયાની વેદના સાથે પૂજન કરી રહી છે. અરે અધ, તાર આ મંદિર તોડી નાખ, સિંહાસન સાથે એ પાપાણુ દેવતાને ખેંચીને દૂર ફેંકી દે. આવા ગાઠ અધિકાર વચ્ચે કાળા પથ્થરની મૂર્તિ શા માટે રાખી છે ? તારું હૃદય શૂન્ય રહેવા દે, અધિકારમાં ફોપેલું રહેવા દે, કાઠને કાઠ દિવસે ઝવનપંથ પર ચાલતાં ચાલતાં કાઠનું જીવન જની પણ શકે.

બંને હાથ વડે મોઢું ઢાંકી ટેબલ પર બંને હાથની કાણી ટેકવી જ્યોતિર્મય વિચારમાં પડ્યો. હજી તેણે પોતાનો પોષાક પણ અદલાવ્યો નહોતો.

સંધ્યા વીતી ગઈ, આખા ઘરમાં વિજળીનો પ્રકાશ ફેલાઈ ગયો, માત્ર તેના ખંડમાં અધિકાર પડ્યો રહ્યો. તેણે પોતે જ બત્તી કરવા ની ના પાડી હતી. આ જ પ્રકાશની રમત એની સામે પરિહાસ જેવી જણાતી હતી; કારણ કે એના હૈયાના અધિકારે આજ વિરાટ રૂપ ધારણ કર્યું હતું.

ગાઠ કાળા અધિકાર વચ્ચે એસીને જ્યોતિર્મય પોતાના હૈયાને છિલકવા મથતો હતો. અરાબર આવો જ અધિકાર સીતાના હૈયામાં હતો. ચારે દિશાએ પ્રકાશની રેખાઓ નાચતી હતી, પણ એમાંની એકાદ રેખા તેના હૈયાના ગાઠ અધિકારને બેદી શકતી નહોતી શું બચિત ગાણસોને અધિકાર વધારે પ્રિય હશે ?

સીતાનું તરુણ હૃદય કેટલું ચીમગાઈ ગયું છે, પોતે પણ સુખી થઈ શક્યો નથી. દેવતાની જેવી શિક્ષિતા સ્ત્રી જગતમાં વિરલ નથી, પણ એ આ દશ્ય જેવા ક્યાં ટેવાયેલી છે ! જ્યોતિએ જે ઇચ્છ્યું હતું તે એને મળ્યું હતું ? હા...ભગવાન દરેકને બધું આપીને સુખી

કરી શકતા નથી. જ્યોતિએ રૂપ અને શિલ્પ માગ્યું હતું...અસલ વસ્તુ માગી નહોતી. ભગવાને એ જ એને આપ્યું...મૂળ વસ્તુથી વંચિત રાખ્યો. અને આજે એ ન પામવાથી જ્યોતિર્મયની બધી આજ્ઞા નષ્ટ બની ગઈ છે. જેના માટે તેણે કદી વિચાર કર્યો નથી, તેના જ માટે આજ જ્યોતિર્મય પણ પળે પળે ચિંતા કરી રહ્યો છે... એ હૃદય તરફ આજ તેની દ્રષ્ટિ સ્થિર બની છે.

આજ તે માને છે...જીવન સાર્થક બની શક્યું નહિ...બધું વેદફાઈ ગયું.

બંને હાથ વચ્ચે માથું દબાવીને તે બેસી રહ્યો.

“ જ્યોતિ, ધરમાં છે કે ? ”

ધરમાં પ્રવેશ કરતાં કુરતાં સુરેશભાણુ અચકાઈને ઉભા રહી ગયાઃ
“ આ શું, અંધકાર કેમ છે, શું નોકર બત્તી કરવા નથી આવ્યો ! ”

સુરેશભાણુનો કંઈસ્વર કાન પર પડતાં જ જ્યોતિર્મનુ
ચિંતવન તૂટી ગયું, તે એકદમ ઉભો થઈ ગયો. આજુની દિવાલ પરની
સ્વીચ ખુલ્લી કરી. ધરમાં અજવાળું થઈ ગયું. સુરેશભાણુએ ખંડમાં
દાખલ થતાં થતાં કહ્યું: “ મેં પાયું હતું, તું ધરમાં નહિ હો, મને માણસે
કહ્યું કે તું આજ વહેલો આવી ગયો છે. પણ આવા અંધારામાં સુપ
થઈને શું કરતો હતો ? આ શું, હજી પણ કોઈનો પોષાક કાઢ્યો નથી,
શું બન્યું છે ? ”

આનું કારણ શું બતાવવું ? તે કંઈક ખોલી ગયો પણ સમજાયું
નહિ. નોકરે આવીને તેનો પોષાક લઈ લીધો.

તે પાછો ખેસવા જતો હતો, ત્યાં સુરેશભાણુએ કહ્યું: “ પહેલાં
કાચમો ધોઈ લે પછી ખેસજો... ચા અહીં જ આપી જશે. ”

જ્યોતિર્મન કહ્યું ન બોલતાં આચરમમાં ગયો. થોડી વારમાં તે
પાછો આવ્યો. તૃપાથી તેનું મળું સુકાતું હતું, સ્વરખતનો એક ગ્લાસ
એક જ માસે પી લીધો.

તે કંઈક સ્વસ્થ થયો એટલે સુરેશ્વરજીએ કહ્યું: “આજ ચાર વાગે તારા કાકીનો નોકર આવ્યો હતો, આ કાગળ આપી ગયો છે, લે.”

જ્યોતિને માઠ આવ્યું—કાકીએ મઠ કાલે સવારે માણસ મોકલ્યું હતું; કહેવરાવ્યું હતું, ગમે તેમ કરીને આઠી કલાક માટે મળી જવ. કાલે જ ત્યાં જવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો, પરંતુ કાટંમાંથી પાછા ફરતાં જાંજ પડી ગઈ હતી. ત્યાર પછી કેટલાક મિત્રો આવી ચડ્યા હતા એટલે જઈ સહાય નહોતું. આજ કાકી પાસે જવા માટે જ તે કાટંમાંથી વહેલો આવ્યો હતો. પણ દેવશાનીના પ્રસન્ન તેના મનને હમરો વાતો વચ્ચે ધડેલી દીધું. કાકી પાસે જવાનું સાવ વિચારાઈ ગયું.

કાકીનો કાગળ વાંચતા વાંચતા તેનો ચહેરો ઝંખવાણો થઈ ગયો. કાગળ પુરો વાંચ્યા વગર જ તેણે ખીસામાં મૂકી દીધો. મોઢા પર પરાણે હાસ્ય લાવીને તે બોલ્યો: “કાકીએ મને ગઈ વાતે જ મળવા બોલાવ્યો હતો. પણ કાલે ન જરાયું એટલે આવી જવા માટે જણાવ્યું છે. પણ આજ જઈ સકારી નહિ. કામ રવિવાર છે એટલે ત્રણ વાગે મળવા જઈશ.

સુરેશ્વરજીએ પૂછ્યું: “તારા કાકી આટલા દિવસથી શું રામનગરમાં જ હતાં?”

મહા.”

યદીબર મૌન રહીને સુરેશ્વરજીએ કહ્યું: “મેં એક વાત જાંજળી છે,—તારા દાદાએ કોઈ સીતા નામની છોકરીને સમસ્ત સંપત્તિ આપી દેવાનું વીલ ક્યું છે. સીતા કોણ છે તે હું જોળખી સક્યો નહિ, એ શું તમારી કોઈ નજદીકની સગી છે?”

આ ઘરમાં સીતાનું નામ કોઈ ન હતું જણતું, સીતા દાદાને સંભાળી રહી છે, એ પણ કોઈ જણતું નહોતું. જ્યોતિએ આઠીને સહુની આગળ સીતાની વાત છૂપાવી રાખી હતી.

કંઈક અચકાતા અચકાતા જ્યોતિર્મય બોલ્યો: “ ના, તે અમારા સગાસંબંધી કાઈ નથી, પણ મારા દાદા.....”

કહેતાં કહેતાં તે અટકી ગયો. સુરેશબાણુએ કામળ સુરે કહ્યું: “ એનો પરિચય દેવામાં કાંઈ પ્રત્નરતો બાદ હોય, તો ખાસ કશી જરૂર નથી.”

મનની નિર્બંજતા દૂર કરીને જ્યોતિર્મય બોલ્યો: “ ના, આપની પાસે કહેવામાં મને કશાં વાંધા નથી. સીતા મારા પિતા-શ્રીના મિત્ર વિનય ગાંધુલીની કન્યા મારી વાગ્દત્તા થાય. અમારા જન્મ પહેલાં બંને મિત્રો પરસ્પરના સંતાનોનો સંબંધ બાંધવા માટે વચનંથી બંધાઈ ગયા હતા. પહેલાં મારા અને પછી સીતાનો જન્મ થયો હતો. મારા પિતાશ્રી પહેલાં મરી ગયા, મરતી વખતે તેમણે સીતાને મારી પત્ની તરીકે બાવવાની દાદા પાસે પ્રતિજ્ઞા લેવરાવી હતી. સીતાના પિતાના મૃત્યુ પછી દાદા સીતાને અમારા ઘરમાં લઈ આવ્યા. મારી માથે સીતાના લગ્નની સપ્તર્ષી તૈયારી થઈ ગઈ. પણ હું ‘ લગ્ન નહિં કરું ’ એમ કહીને લાંથી ચાલ્યો આવ્યો. તે દિવસથી સીતા અમારા ઘરમાં જ રહે છે. સીતા પ્રત્યે દાદાનો પ્રેમ અપૂર્વ છે.”

સુરેશબાણુએ પુછ્યું: “ એની ઉમ્મર કેવડી છે ? ”

જ્યોતિર્મયે જરા વિચારીને કહ્યું: “ અત્યારે બાવીસ ત્રેવીસ વર્ષની હશે.”

સુરેશબાણુ ચુપ થઈ ગયા. તેઓ શું વિચારી રહ્યા હતા, તે જ્યોતિ સમજી ગયો હતો. તેથી જ તે બારે સંકેત અનુભવવા લાગ્યો.

ધીર મંબીર સ્વરે સુરેશબાણુ બોલ્યા: “ ઘણા દુઃખની વાત

છે જ્યોતિ,—એ નારીનું તરુણ જીવન તે બાળીને આપ્યું કરી નાખ્યું છે, તે નારીને હું જોળખું છું,—માત્ર જોળખું છું એટલું નથી, એ મારા અંતરમાં જગૃત છે. એનો બાપ વિનય ગાંધુલી માત્ર તારા બાપનો જ મિત્ર નહોતો, મારો પણ બાદશાહ મિત્ર હતો. આ જગ તમાં આવીને હું શુદ્ધ પ્રેમ અને નિર્મળ સ્નેહ કોઈની પાસેથી મેળવી શક્યો હોઈ તો તે વિનય પાસેથી જ...અન્ય કોઈ પાસેથી નહિ, મારી પત્ની અથવા કન્યા પાસેથી પણ મને એવો પ્રેમ મળ્યો નથી આ વાત હું સંકાય વગર સ્વીકારું છું. સાંભળીને તને આશ્ચર્ય થશે—વિનય મારો પડોશી હતો, એના માથાપ નહોતા. મારા કંરુણામય માસીએ અમને બંનેને પાળી પોષીને મોટા કર્યા હતા. અમે બંને સાથે જન્મા છીએ અને સાથે જ રહ્યા છીએ. આજ હું એક પ્રતિષ્ઠિત માણસ ગણાઉં છું, પણ કેવા પ્રલોભનને વશ થઈ મેં મારી માસીને છોડ્યાં હતાં...તે માત્ર હું જ જાણું છું. હું એક મનુષ્યત્વ-હીન પણ છું,—એક દિવસ મેં મારા એ પરમ મિત્રનો તુચ્છ કારણે તિરસ્કાર કર્યો હતો, એ વાત હું જીદગીમાં કોઈ દિવસ ભૂલી શકીશ નહિ. વિનય કશું બોલ્યા વગર માત્ર એ આંસુ વેરીને ચાલ્યો ગયો હતો, ત્યાર પછી બધા સમય સુધી હું એને જોઈ શક્યો નહોતો. બધા લાંબા સમય પછી હું એક ગલીના નાકા પર તેને જોઈ શક્યો; એનો દેહ યાદેલો હતો, એક છોકરીનો હાથ પકડીને તે હાંફતો હાંફતો જતો હતો. મેં તેને મારો પરિચય આપ્યો, મારે ત્યાં લઇ જવાની વાત કરી, વિનય મારી વાત ટાળી શકત નહિ. કારણ એના દિલમાં મારા પ્રત્યે એની એ મમતા હતી. પરંતુ એની તેજસ્વીતા છોકરી સર્વજનનાં સ્વરે બોલી: “મારા બાપુ ગરીબ છે, ગરીબ સાથે શ્રીમંતોનો મેળ ન આવે. શ્રીમંત મિત્રને ત્યાં અન્નદાસ તરીકે મારા પિતા રહી શકશે નહિ. અમારી જુવંપડી અમારે મન રાખ મહેલ છે.”

તે દિવસે હું એ નાની છોકરીને જોળખી શક્યો,—એક જ પળમાં

એને એના જૂત વર્તમાન અને બાવિ જીવનનો પરિચય થઈ ગયો હતો. આવી કન્યાના આપને મેં ધન્યવાદ આપ્યો હતો. મારી કન્યા જા માટે આવી ન બની, એ વિચારથી માફ હૈયું વેળા વડે બરાબ થયું હતું. મેં સહાય કરવા માગી, છોકરીએ સ્પષ્ટ અસ્વીકાર કર્યો એના પિતાનું અપમાન કરનારની મદદ લેવા તે તૈયાર નહોતી. એનો બાપ એની નજરે દેવતા કરતાં યે વિશેષ સન્માનિત હતો, તેણે પોતાના આદર્શને જાળવી રાખ્યો. ત્યાર પછી થોડા દિવસો બાદ હું ખબર કાઢવા ગયો તો એ લોકો મળી શક્યા નહિ. બાવિધ્યમાં હું મળું અને એનો બાપ માફ દાન સ્નેહભાવે સ્વીકારી દ્યે, એ ભયથી સીતા પોતાના પિતાને લઇને અન્ય સ્થળે ચાલી ગઈ હતી. કિશોર બાલિકા પણ એનું તેજ અસાધારણ હતું. જીવનમાં ત્યારપછી હું કદી તેને મળ્યો નથી. પણ ભગવાન જાણે છે...હું એ તેજસ્વિનીને કદી પણ જૂલી, શક્યો નથી. ખરેખર તે એક મુશ્મલાન રત્ન છે આવા રત્નને લાત મારીને તેં શું ગ્રહણ કર્યું છે ન્યોતિ ! ”

માયું નમાવીને ન્યોતિમંથ એસી રહ્યો.

કંઈક થાકેલા સ્વરે સુરેશજીએ બોલ્યા: “ પણ કાળ પછી આજ તારા મોઢે તેના સમાચાર જાણ્યા. એકવાર એને મળવાની ધણી ઈચ્છા હતી...ભગવાને એ તક આપી દીધી. હું તને ધિક્કાર આપ્યા વગર રહી શકતો નથી. આવા સુંદર જીવનને તેં આ રીતે બર્થ કરી નાખ્યું ? દેવયાની મારી એકની એક કન્યા છે, છતાં હું કહું છું તને દેવયાનીમાં એવું શું દેખાયું કે તું મુગ્ધ બની ગયો ? મારી કન્યાને હું જે આદર્શથી ધડવા માનતો હતો, તે આદર્શ તેણે ન સ્વીકાર્યો. બિન આદર્શ સામે રાખીને તે ચાલી રહી છે, મારી બધી આજ્ઞાઓ બર્થ કરી નાખી મારી કન્યા જા માટે સીતા જેવી ન બની, —એ સંયમ. એ તેજ, એ આત્મનિષ્ઠા જા માટે ન શીખી શકી ? શું જોઇને તું મુગ્ધ બન્યો

જોતિ, ક્યા ગુણ વડે તેં જોનો હાથ પકડયો ? ૩૫...જેને સોન-
રંની દષ્ટિએ જોઈએ તો સીતા આગળ દેવયાતી સાવ ઝાંખી પડે.
બાલિકા સીતામાં મેં જે જોયું હતું, એમાનું થોડું પણ મારી દન્યામાં
હોત તો હું મને ખરેખર બાળ્યજાણી માનત.”

ગૃહિણીને કંઠસ્વર સાંભળીને તેઓ સ્તબ્ધ થઈ ગયા. થકિ
વિરામ લઈને તેઓ બોલ્યા: “ એક વાત તું ખરાખર યાદ રાખજે—
૩૫ સ્થાયી નથી, ગુણ સ્થાયી છે. અને જન્મતમાં ગુણ પ્રત્યે આક-
ર્ષણ કદી પણ દુઃખી થતા નથી. બાળ મેં મળ્યું કદી નાખ્યું.
કાલ તારા કાકીને મળવા જરૂર જજે. બુલીશ નહિ.” આટલું કહીને
તેઓ ખુરશી પરથી ઉભા થયા.

જ્યોતિર્મય જ્યારે જન્મતીને મળવા ગયો, ત્યારે બપોરના ચાર વાગ્યા હતા. દાદર પર ચક્રતા જ ઇમાનો ભેટા થયો. તે કંઈ કામ માટે એકદમ નીચે આવતી હતી, જ્યોતિને જોતાં જ અચકાઈને ઊભી રહી; અને આનંદભર્યા સ્વરે બોલી ઉઠી. “ સ્થો ભાઈ આવી ગયા. ”

અગાઉની માફક તેણી આજ પણ જ્યોતિનો હાથ પકડી લીધો. જ્યોતિર્મય અપલક નજરે તેના સામે જોઈ રહ્યો. ત્યાર પછી તેણે બહેનના માથાપર વહાણથી હાથ ફેરવતાં કહ્યું: “ આમ માંદો કેમ થઈ ગઈ છે બેન, તું એટલી બધી નબળી પડી ગઈ છે કે જોળખાતી પણ નથી. ”

ઈલાએ એકવાર પોતાના દેહ સામે જોયું પછી હસતા મોટે કહ્યું: “ માંદો ક્યાં થઈ છું ભાઈ ? પણ સમય પછી જુવો છો એટલે તમને એમ લાગે છે મને પણ એવું લાગે છે કે તમે ખૂબ જ નબળા પડી ગયા છો. પહેલાં તમારો ચહેરો આવો નબળો નહોતો. ચાલો, આજુના ખંડમાં બેસો, હું બાને ખબર આપી આવું. બા તો તમને મળવા માટે ખૂબ જ રાહ જોઈ રહ્યા છે. ”

ઘાટરની ખાલુમાં ધલાનું શહનગૃહ હતું, ત્યાં જ્યોતિને લઈ જઈ એક ખુરશી પર તેને બેસાડી તે બહાર જતી હતી, ત્યાં જ્યોતિ મંચ બોલ્યો: “ઉભી રહે હું કંઈ હમણાં જ આવ્યો જવાનો નથી. પહેલાં તારી સાથે વાતો કરી લઉં, પછી કાકો સાથે વાતો કરીશ, પું મારી સામે બેસા ધલા.”

ધલા ટેબલ પર હાથ ટેકવીને ઉભી રહી.

જ્યોતિમંચે કહ્યું: “તું આવડી મોટી થઈ છતાં તારા લગ્ન નથી થયાં એ જોઈને મને આશ્ચર્ય થાય છે. શું તું અવિવાહિતા રહેવા માગે છે ?”

ધલા હસી. એના હાસ્યમાં અનંત વેદના ભરી હતી. તે બોલી: “ના બાપ, એવી પ્રતિજ્ઞા મને ન શોભે. લગ્ન તરતમાં જ થવાના છે, બહુ નહીં થઈ ગયું છે. આશીર્વાદ થયું લઈ ગયા છે, મારા લગ્ન તખતે તમને બધાને નિમંત્રણ મળશે, તમારે જરૂર આવવું પડશે એ બૂઝશો નહિ.”

જ્યોતિમંચે કહ્યું: “એ તો સમજ્યો. પણ મારા બનેલી કાજ થવાના છે, એ જાણું તો એની સાથે અગાઉથી પરિચય સાધી શકું! તે કંઈ સાંભળ્યું છે ?”

સ્થિર નજરે બાપ સામે જોઈને ધલા બોલી: “તમે એને જોળખો છો બાપ નિત્યાનંદ માંગુબો.”

“શું કહ્યું...નિતાઈ માંગુબો?” જ્યોતિમંચે ચમકી ઉઠ્યો: “સર્વનાથ! એને ન જોળખે એવા બધા જોળા હશે...એ તો ચારિત્રહીન, શરાબી...”

* આપણે ત્યાં લગ્ન લખવાની ક્રિયા છે, તેવી રીતે અંગ્રાજમાં આશીર્વાદ આપવાની ક્રિયા છે.

મહા વેદનાભયું હસી બોલી: “ તમે કહો એથી શું વળે બાપ, મા એ સમજું નહીં કયું છે, અને સાત દિવસ પછી મારાં લગ્ન છે. ”

મહાના ચહેરા પર વેદનાની વાદળી વસી ગઈ, જ્યોતિર્મય તે જોઈ શક્યો, આવેગ ભર્યા સ્વર બોલ્યો: “ તું હવે મોટી થઈ છે મહા તારા જીવનનો વિચાર કરવાનું તારામાં જ્ઞાન પણ છે. હાથપગ બાંધીને મા તને ગમે ત્યાં ફેંકી દે અને તું હાથ જોડીને બેસી રહે... એ શું કહી બની શકે? તારો પણ એક સ્વતંત્ર મત છે, તારે જાણવું જોઈએ મેન...તારે આત્મશ્રદ્ધા સહિત નહીં દેવું જોઈએ—હું આ લગ્ન નહિ કરું. આમ થાય તો શું તને કામ બળ જમરીથી થોડું પરજીવી શકે તેમ છે? ”

રિશરકડે મહા બોલી: “ એ ન બને બાપ, હું હિન્દુ કન્યા છું. બહે ગમે તેટલું બણી હોઈ પણ હિન્દુત્વના સંસ્કાર થોડા આત્મા જાય છે! ”

જરા રોષથી જ્યોતિ બોલ્યો: “ અહિં જ તારો રોષ છે મહા. હિન્દુ કન્યા પણ એટલે દરેક પ્રકારના અભ્યાચાર સહી લેવા એવું કહી સંભવી શકે? ”

મહાએ કહ્યું: “ એવું જ છે બાપ, હિન્દુ કન્યા ગમે તેટલું શિક્ષણ મેળવે, તો પણ તેને માખાપના આશ્રમે જ રહેવાનું છે. શું મેં કયું નહિ કહ્યું હોય બાપ, શું મેં વિરોધ નહિ કર્યો હોય? પરંતુ મા એ મને સમજાવ્યું છે...મા બાપ પોતાની કન્યાને જેના હાથમાં મૂકે તેના પ્રત્યે કન્યાએ પૂજ્યભાવ રાખવો જોઈએ. મા બાપ કોઈ દિવસ બોલું નથી કરતા. ”

અધીરભાવે જ્યોતિ બોલ્યો: “ આતો બારે અન્યાય કહેવાય. માખાપ જે કોઈ અરિત્રહીનના હાથમાં કન્યા મૂકે, તે જ કોઈપણ

રીતે પ્રેમ સ્વીકારવાને યોગ્ય ન હોય, અને તે પત્નીને મારજૂઠ કરતાં
પણ ન અટકે છતાં એને દેવતા માની સ્વીકારવો એવું કોઈ દિવસ ન
બને. હિન્દુશાસ્ત્ર કહે છે, કન્યાનાં લગ્ન કરા; પરંતુ સાથે સાથે એમ
પણ કહે છે કે કન્યાને યોગ્ય મુરતીયો મળવો જોઈએ. યોગ્ય પાત્ર ન
મળે તો કન્ય ચિરકુમારી રહી શકે છે... જગવાનના ચરણમાં પોતાનું
જીવન મૂકી શકે છે. બધા મા બાપો એ સપાત્રના અભાવે પોતાની
કન્યાએને પરણાવી નથી, એ બધી સ્ત્રીઓ કૌમાર્યવ્રતનું પાલન કરી
ગઈ છે. જે લોકો બુદ્ધિમાન છે, તે સમજી શકે છે કે યોગ્ય પાત્રના
અભાવે કન્યાને ચિરકુમારી રાખી શકાય, અથવા સાથે પરણીને પગલે
પગલે પ્રજનવા કરતાં આ પાત્ર ઉત્તમ છે. મારા કાકી કંઈ અણુક
નથી, લેમણે ઉત્તમ શિક્ષણ મેળવ્યું છે... છતાં એક શરાખી અને
આરિત્રહીનના હાથમાં તને આ માટે મૂકવા તૈયાર થયાં છે! આ દાન
અર્પણ થશે એવું મને તો ક્યાંય દેખાતું નથી. અપાત્રના હાથમાં કન્યા
દાન દેવા કરતાં કન્યાની હલા કરવી સારી—આ વાત કાકીએ સમજી
લેવી જોઈતી હતી. કન્યાનાં લગ્ન થઈ જાય એટલે કર્તવ્ય પાલન
નથી થતું, એમ માનનારાઓ મોટા મૂર્ખા છે, આવી મૂર્ખાઈને લીધે
જ પોતાની સુયોગ્ય કન્યાએને મૂર્ખાઓના હાથમાં સોંપે છે. હું
જરાયર કહીશ છતાં, હું તારી પડખે ઉભો રહીશ અને પ્રયત્ન વિરોધ
સાથે કહીશ આ લગ્ન થઈ શકશે નહિ. જો સુપાત્ર ન મળે તો તને
ચિરકુમારી રાખે, એમાં બધો આનંદ હશે, પરંતુ એ કસાઈના હાથમાં
તો તને કદી ન મૂકી શકાય ”

કાકાએ જાનામાના આંસુ લૂછી નાખ્યાં ત્યાર પછી તે બોલીઃ
“ મારી વાત સાંભળો ભાઈ, આવું ગાંડપણ ન કરશો. મારી જરાય
ચિંતા ન કરશો ભાઈ, હું તમને કહી શકીશ,—લગ્ન એ તો તુચ્છ
વાત છે. હું મરવાનું પસંદ કરું છું, પણ કોઈને શબ્દ સહન કરવાનું
પસંદ કરતી નથી, આ તમે જાણો છો. મા અને માસી મારા પર

કેવાં કેધે બારાયેલાં છે, તે તમે નથી જાણતા એટલે આ વાત કહેવા માગો છો. તમે મારા સંબંધી કશી વાત કહેવા જશો, એટલે એ લોકો એમ જ માનશે કે મેં તમને બધી વાત કહી છે.”

ઉચ્ચરે જ્યોતિ બોલ્યો: “કાંઈપણ વાત સાંભળી લેવાની તારે જરૂર શી? તું બણેલી ગણેલી છો, ગમે તે ઉપાયે તું તારો જીવનનિર્વાહ કરી શકીશ. તું આજે જ મારી સાથે ચાલ, હું તારા માટે સફળો પ્રબંધ કરી દઈશ.”

ઈલા હળવું હસીને બોલી: “એ શું સાંઝે દેખાશે લાભ? જ્યાં સુધી સામાજિક બંધન વચ્ચે રહ્યાં છીએ, ત્યાં સુધી આવી સ્વાધિનતા પ્રગટ કરી શકાય નહિ.”

“સમાજ જય જદનમની ખાડમાં જે સમાજમાં આવું અંધારું હોય, આવું ભાગનક ઝેર ભયું” હોય, જે સમાજ પોતાની કન્યાને ગમે ત્યાં ફેંકવામાં કદમાણુ માનતો હોય, જે સમાજ પોતાનાં વહાલાં બાળકોને તરછોડતો હોય, તે સમાજનો નાશ થાયો, એ સમાજનું નામ પ્રતિહાસના પાના પરથી બલે આજને આજ બૂંસાઈ જાય.”

જ્ઞાત કંઈ ઈલા બોલી: “એ તે કંઈ બની શકે લાભ? સમાજ, ધર્મ એ બધાને તુચ્છ કહી શકાય; પણ સંસ્કાર, શિક્ષણ એ કંઈ છોડી શકાતું નથી. અને એ નથી જતું તેથી જ મરણ જાણવા છતાં મરણના મોઢે જવું પડે છે. જે શિક્ષણ જનિત જ્ઞાનનો વિકાસ ન કરી શકીએ તો શિક્ષણનો લાભ શું? માણસ તરીકે જ્યારે જન્મ્યાં છીએ, ત્યારે આવા કેટલાય આઘાતો સહન કરવા જ જોઈએ. જે એકાદ આઘાત પણ સહી શકીએ નહિ, તો પછી શ્રેષ્ઠ જીવ તરીકે

માનવનો પરિચય ફરી રીતે દેહ સકાય? હું 'ભોગ ભોગવીને તૃપ્તિ
 મેળવવા નથી જાતી બાઈ, હું આવી છું ત્યાગમાં' ને તૃપ્તિ મળે
 છે, જેમાં માનવતા પમાય છે, તેની સાધના કરવા. એ સાધનાનો
 માર્ગ સીતા બહેને મને દેખાડ્યો છે, એ મંત્ર સીતા બહેને મારા
 કાનમાં રેડ્યો છે. ત્રણચાર વર્ષ પહેલાં જો આવી કોઈ પડના બની
 હોત, તો હું તમારી જ વાત કાન પર લેત, ભોમને લક્ષ્ય માનીને
 દોડી જાત અને જન્મ જન્મમાંતર પર્વત પાપનો બોળે લઈ ફરી
 કરત. હજી પણ કોઈ કોઈ વાર હું લક્ષ્ય ચૂકી જઈ છું અને
 નાશી જવાનો ચિન્તાર કરું છું. પણ સીતા બહેનની વાત હૈયે ચડે છે
 અને હું મારા અસંપત મનને કાણમાં રાખી લઉં છું. સીતાબેન
 કેવળ આપનામાં જ માને છે, એમાં એમને જરાય કષ્ટ નથી. કારણ,
 તે જાણે છે, મારું કશું સકાય એવું કશું નથી.....એમણે પોતાની
 જાત ભગવાનને અર્પણ કરી છે. તે હસતા મોઢે સફુનો તિરરકાર
 સહે છે, સફુના અપમાન ગળી જાય છે, એમાં જ એમને ત્યાગ
 અને બળ મળે છે. તે જાણે છે ને કંઈ બને છે અને બનવાનું છે.

તે બધું ભગવાનનું દાન છે. તેથી જ તેઓ માથું નમાવીને સબળું
 સહી શકે છે. મને એમની પાસેથી શાન મળ્યું છે બાઈ, મારું આ
 શરીર મારું નથી, આ દેહ માનો છે; કારણ હું એ માતાના ગર્ભમાં
 રહી છું, એ માતાના રક્તથી.....હેવાના લોહોથી-મારી કાયા
 બંધાયેલી છે; મારું ને કંઈ છે તે મા પાસેથી મળેલું છે. મારા
 આત્મા સ્વાધીન છે, પણ મારા દેહ પરાધીન છે. દેહને માની ઈચ્છા
 પ્રમાણે ચાલવું જ નોંધ્યો. સીતા બહેન કહે છે, એક જ જન્મમાં
 આપણું બધું પુરું થઈ જતું નથી. ફેટલીય વાર આવ્યા છીએ અને
 ફેટલીય વાર ગયા છીએ. આ જન્મ પછી બીજો જન્મ છે, ફરીવાર
 આ પૃથ્વીના બોળે આવવું પડશે. આ પૃથ્વી બધું મુંઝવે છે...ફરીવાર
 આવવાનું મન કેનિ ન થાય ?

‘સીતા બહેન કહે છે’ એ સ્વપ્ન જ્યોતિના દેયા વચ્ચે અને મળ્લમાં ધ્રુમવા માંડ્યો. તે મૌન બાવે બારી તરફ જોઈ રહ્યો. ઈલાના વિચાર સામે ધણી વાતો કહેવાની હોવા છતાં સીતાના મત સામે કશું કહેવાની દલિલ તેની જીમ પર ન આવી.

ઇલા પોતાના આવેશમાં બોલવા લાગી: સીતા બહેન કહે છે, સંસારમાં કેટલા દિવસ રહેવાનું છે ! એ દિવસો તો ભેત ભેતામાં ચાલ્યા જાય. જીવની આવરણ એક નક્કી કરેલી સીમા વચ્ચે બંધાયેલી છે. એ સીમાનો વિસ્તાર કરવાની શક્તિ જગતમાં કાઈ પાસે નથી. જીવનના કેટલાક દિવસો ગમે તે રીતે ચાલ્યા જાય.

જે સુખમાં રહે છે તેઓને પણ સીમાની વચ્ચે રહેવાનું છે, જે દુઃખમાં રહે છે તેને પણ સીમાનું બંધન હોડે એમ નથી. સુખ દુઃખ પૃથ્વીમાં પેદા થયાં છે અને પૃથ્વીમાં જ લય પામવાનાં છે. બે દલાલ મારે બહીં આવી, બહીની વસ્તુઓમાં રસતરબોળ બનવાથી પોતાને જ નુકસાન થવાનું છે; કારણ કે એક દિવસ બહું હોડીને ચાલ્યા જવાનું છે. તમે સીતાબેનને જોળખતાં નથી, એમની વાતો સાંભળી નથી, તેથી જ એમના સંબંધી તમારી ધારણા જૂદી છે. પણ હું તેમને જોળખી શકી છું, એમના સંસર્ગમાં રહીને હું મુગ્ધ બની ગઈ છું,.....હું જોઈ શકી છું માનવી આ રીતે આત્મજય કરી શકે છે.

“કાની સાથે વાતો કરે છે ઇલા ?” કહેતાં કહેતાં બારણા પાસે આવતાં જ જવતી ચમકીને ઉભી રહી ગઈ; જ્યોતિ સામે જોતાં બેસી: “લે, આ તો જ્યોતિ આવ્યો છે. તેથી જ કશું. ઇલા કાની સાથે વાતો કરે છે. બેસ બાઈ, તારે ચરણરજ ભેગાની

દરમિયાન જ્યોતિર્મય કાકીને નમસ્કાર કરી ચુક્યો હતો. ઇલા તરફ જોઈને જયંતી બોલી: “તારી અકલ્લ કારે છે ઇલા, જ્યોતિ આબો છે અને મને ખબર પણ ન આપ્યા!”

ઇલાના શુષ્ક વદન સામે જોઇને જ્યોતિ એકદમ બોલ્યો: “ઇલા તમને ખબર દેવા આવતી હતી, પણ મેં જ એને પરાણે રોકી રાખી છે.”

એક ખુરશી પર બેસતાં મોઢું કંઈક કારે કરીને જયંતી બોલી: “તું ઇલા સાથે વાતો કરીને કદાચ ખારોખાર માલ્યો જાત, જો કું ન આવી હોત તો. આજ ત્રણ દિવસથી તારી આજ્ઞાએ બેઠી છું, પણ તને સમજ ન મળ્યો. મેં ઇલાને ઘણીવાર કહ્યું: કે બાઇને કાગળ લખ, પણ હોકરી એવી છે કે સાત જગ્યાએ કાગળ લખે...પણ તને એકાદો કાગળ ન લખે.”

જ્યોતિર્મયે કહ્યું: “એમાં એનો વાંક નથી કાકી, મેં જ એને પત્ર લખવાની ના પાડી હતી.”

“હા માટે ના પાડી હતી? આટલો વખત વિલાયતમાં રહ્યો, પણ એક પત્ર ન લખ્યો. તું અમને બંને પરાયા માનતો હો, પણ અમે તને પરાયો માનતા નથી.”

જ્યોતિર્મયે આછું હસતાં કહ્યું: “એવું કશું નથી કાકી, હું તમને પરાયા માનતો જ નથી. દાદાએ મારો ત્યાગ કર્યો છે, અવિધમાં દાદા સાથે મારો કોઈ પ્રકારનો સંપર્ક ન રહે, એવું તેઓ કહે છે. પછી હું ક્યા સાહસથી એમના ઘેર તમારા પર પત્ર લખું? ઇલા મારા પર પત્ર લખે એટલે જરૂર તે મારા ઉત્તરની રાહ જુવે; અને એ ઉત્તર દાદાના જ હાથમાં જાત. વિલાયતની છાપ જોઇને તેઓ જરૂર કાનો પત્ર છે એ જાણવાનો પ્રયત્ન કરત, પછી

મારા ઉપરનો સખળો રોષ તમારા ઉપર ઠબવાત, એથી આપને એણું અપમાન સહવું ન પડત. ”

જયંતીનાં અહેરો ઝાંખો પડો ગયો. તે બોલી: “અપમાન કરવામાં બાકી શું રાખ્યું છે બાઈ, એ અપમાન સહી સકાણું નહિ એટલે અહીં પાછા આવવું પડ્યું છે. શું અહીં હું મારી દિકરીને પરણાવી સકીશ નહિ, શું મને એક ટંક બોબન નહિ મળે ! લગનની કંકાત્રી જ્યારે મળશે, ત્યારે જાણશે...સીતા પણ જાણશે...હું મહાને પરણાવી સકો કે નહિ. મહાના સાસરીયા બહે એ ન જાણે કે મહા એક પ્રબળ પ્રતાપી જમિનદારની પૌત્રી છે...એક દાકતરની અનાથ જહેનની કન્યા તરીકે તો જાણશે ને ! આવું યુમાન, આવું તેજ પીળા ગમે તે સહી સક, મારાથી કદી સહી સકાય નહિ. ”

તેના બંને નવનો જાણે અંગારા જેવા બની ગયા હતા, કોધથી અવાજ પણ કંપી રહ્યો હતો.

જયોતીમંત્રે કહ્યું: “ હકિકત શું છે ટાકી આપ ખુલ્લી રીતે ન કહો, ત્યાં સુધી હું કશું સમજી સકાશ નહિ. ”

જયંતીએ પોતાના મનને હળવું કરતાં કહ્યું: “ હકિકત મજબૂની છે, સાંભળીને સખળું સસળાઇ જશે. પેલી કીતા...જેની તું ઘણું કરે છે તે સીતા આજ જમિનદારની માસીક થઇ છે. એ સોતાની

મુઝા મુઝા બધાં કામ થશે, એવી દાદાની આજ્ઞા છે, પહેલાં વાત ચાલતી હતી, અહીંના વકિલ ગંધાકૃષ્ણ બાણુના દિકરા વેરે મહા ના લગન થશે. એ લોહા આઠેક હજાર રૂપિયા માગતા હતા. જમિનદારની એકની એક પૌત્રી ધારીને એ લોહા એ આટલી માગણી કરી હતો. જોઈએ તો આ માગણી કંઈ જરૂરબાજબી ન હોતી. દાદા આટલી સામાન્ય રકમ પણ દેવા રાજી ન થયા, એક ગરીબની કન્યા

માફક મ્હાને સાચરે મોકલવા મ્હજે છે એવું હું બહુતી ન હોતી. એમને મેં આ વાત કરી કે તરત તેઓ કોપથી સળગી ઉઠ્યા. અને બોલ્યા;—આ સમપણ નથી કરવું, મ્હાનો સંબંધ પ્રજ્ઞાત સાથે કરો. ”

વિરમયથી જયોતીએ પુછ્યું: “કયો પ્રજ્ઞાત ? ”

ચહેરો વિકૃત કરીને જયંતી બોલી: પેસો સીતાનો માસીમાઇ બાઈ પ્રજ્ઞાત તારીજ સાથે બહુતો હતો. જરૂર એ સાફ ભણ્યો છે, પણ એનું બહુતર આજ ખેતરમાં દટાઈ રહ્યું છે. એમ એ પાસ જવાનું પરિણામ આજ ખેતરના ઢેફા ભાંગવામાં આવ્યું છે. એ બહુતીને મેં પ્રજ્ઞાત સાથે સંબંધ બાંધવાની ધસોતે ના કહી. તું જ કહે બાઈ —મારે કંઈ પાંચ સાત બાળકો નથી, એક જ દિકરી છે. થું હું એને હાથે પગે બાંધીને કુવામાં નાખી શકું ? દાદાની મ્હજાતો આ એકુત સાથે, મ્હાનો લગ્ન કરાવીને પૈસા બચાવવાની હતી મેં કેટલી આશા કરી મારી સબળી આશા.....”

તેનાં અને નયનો બીના થઈ ગયા. સાડોના છેડા વતી ને વારં વાર આંખો લૂછવા લાગી...ધણીવાર સુધી કશું બોલી પણ ન શકી.

જયોતીમંથ ધડોતર વિચારમાં બેસી રહ્યો. ત્યાર પછી બોલ્યો: “ મેં સાંભળ્યું છે કે દાદા એ સીતાના નામ પર સબળી સંપત્તિનું વીલ નહું છે ? ”

મગમગા સાહે જયંતી બોલ્યો: “ત્યારે હું તને ખીજુ થું કહું છું ? આતો આવળી ગંગા વહે છે. સીતાના ચાંદ જોયો તું એકતો એક દીકરો, આજ આ બધું તારજ હોય, પણ આતો તને સાવ વંચિત રાખામાં આવ્યો ! મારી દીકરીના લગ્ન માટે અડ હજાર રૂપિયા મંગા નહિ, અને બાબોતી સંપત્તિ સીતાના હાથમાં ગઈ. થું આ યોગ્ય

વાત છે ભાઈ ? મારી દીકરી માટે હું એ લોકો પાસેથી એક પાછું પથ્રુ નહિ લઉં એવો મેં નિશ્ચય કર્યો છે. લગ્નનો દિવસ પથ્રુ નહીં થયો નિતાઈ માંગુલી સ્વભાવનો સારો છે, પૈસાદાર છે, ઇમા રાણી ના સુખમાં રહેશે, અને ઇચ્છા કરશે તો દાદા કરતાં બમણી જમિનદારી ખરીદી શકશે. ઇમા માટે કંઈ ચિંતા નથી, લગ્ન થાય એટલે એનું ભાગ્ય ફરી જશે. બાપના ધરની સંપત્તિની આજ્ઞા કોઈ દિવસ કરી નથી અને કરશે પથ્રુ નહિ. પથ્રુ તારે તારો અધિકાર શા માટે જતો કરવો જોઈએ ? તારા મોંઢાનો કાળીયો અન્યના મોઢે જાય અને તું એ જોયા કરીશ ? ”

સાવ ઇપાયલીન બાવે જયોતિ બોલ્યો: “ આમાં હું શું કંઈ કહ્યો ? દાદાએ મારો ત્યાગ કર્યો છે. એમની સંપત્તિ એમની ઇચ્છા મુજબ ગમે તેને આપી શકે છે. એમાં કશું કરવાનો કે કહેવાનો અધિકાર મને છે જ નહિ. ”

દાંત પર દાંત દબાવોને જયંતી બોલી: “ તારો અધિકાર નથી એવું ન કહીશ ભાઈ. તારામાં શકિત છે, પથ્રુ સાહસના અભાવે તું કશું કરી શકતો નથી. પ્રયત્ન કરીશ તો આજ નહિ ને એ વરસ પછી તું તારી સંપત્તિ જરૂર મેળવી શકીશ. ”

આશ્ચર્ય પામતાં જયોતિ બોલ્યો: “ કેવી રીતે ? ”

જયંતીએ કહ્યું: “ દાદા કંઈ ચિરકાલ જીવવાના નથી. મેં જો જોયું છે, તે પરથી કહું છું કે વધુમાં વધુ દાદા છ મહિના કાઢશે. એમનાં મૃત્યુ પછી તું તારી સંપત્તિનો કમળે લેવા જઈશ એટલે સીતા વીલ બનાવશે. તું એ વખતે સહેલાઈથી સિદ્ધ કહી શકીશ કે આ વીલ બનાવટી છે. કારણ, વંશધર જીવતો હોય અને દાદા કોઈ પરનારીને સંપત્તિ આપી જાય નહિ. સીતાએ દાદાની આકરી કરી છે

એ વાત જાણી, પણ એના બદલામાં એને બે ચાર હજાર રૂપિયા આપી શકાય. એના માટે એટલું બધું છે.”

વિસ્મયભરી નજરે જ્યોતિ આ બુદ્ધિમતિ કાઢી સામે જોઈ રહી. એના જેવો એક બેરીસ્ટર જે હંમેશા આવાજ કાઢીમાં માણ બગાડતો હોય છે, તેના મગજમાં જે યોજના આવી શકી નહિ, તે યોજના એક નારીના માથામાં આવી કેવી રીતે ?

જ્યંતીએ સ્થિર સ્વરે કહ્યું : “ તું વિચારી બે આ રીતે જ તું તારા વફાઓની સંપત્તિ પામી શકીશ; નહિં તો હંમેશા માટે હાથ ધોવા પડશે. તારા વંશનું આવું બચકર અપમાન એક પાગલ વૃદ્ધ દ્વારા ન થવા દે. વાર્ષિકના અંગે તેમનું મગજ ખરાબ ન થયું હોત, તો તેઓ આ રીતે પોતાના વંશનો ઉચ્છેદ કરત નહિ. તારા સિવાય ખીજા પણ ઉત્તરાધિકારી છે, એમાનાં કાષ્ટને દાન આપી શકે છે. મેં સાંભળ્યું છે, વીલમાં એવી અવસ્થા છે કે સીતા પોતાની ઈચ્છા મુજબ ગમે તેને સંપત્તિ આપી શકે છે. ખીજા એક વાત કહું—આજ સીતા લગ્ન કરવા નથી ઈચ્છતી, પણ એ તો સંપત્તિ મેળવવાની એક તરકીબ છે. વૃદ્ધને કમવાની આ એક સુંદર ચાલ છે. બે તેણે લગ્ન કર્યાં હોત, તો આ સંપત્તિ તેને મળત નહિ; અને દદાને ન છૂટક બધું તને જ આપવું પડત. સીતાની આજ્ઞાકી ખીજા કોઈ ન સમજી શક્યા હોય, પણ હું સમજી શકું છું. તે લાખ માણસની આંખમાં ધૂળ નાખી શકે છે. પણ ચારો આંખમાં નાખી શકતી નથી. તું એ પણ જોઈ શકીશ કે વૃદ્ધના મૃત્યુ પછી તરત જ સીતા લગ્ન કરશે...અને તારો સંપત્તિ તું હંમેશા માટે વંચિત રહીશ.”

જ્યોતિર્મય મીન રહ્યો. ઈશા અસ્ફુટ સ્વરે કંઈક કહેવા જતો

હતી; પણ જ્યંતીએ તીવ્ર સ્વરે કહ્યું: “ તું હવે રાખ ઈલા, સોતા-
નો પણ લઈને વાત કહેવા મેં તને મોકલાવી નથી. હું એને જોઈથી
ઓળખી શકી છું, એટલી તું ઓળખી શકો હોત, તો તારું શિશુજી
લજવાત નહિ. હું તો માનતી હતી સોતા એક મામડીયજી છે...
પણ એ આટલી ચતુર હશે એવું મેં સ્વપ્નેય નહોતું જાણ્યું.”

માનો નિષેધ ન માનતાં ઇલા બોલી ઉઠી: “ સોતા બહેન
રોકાવર શીપ લઈને મેટ્રીક પાસ થયેલ છે બાપ. મા એને અશિક્ષિત
કહે છે, પણ હું જાણું છું કે તે મારા કરતાં યે વધારે શિક્ષિત છે.”

“ વળી પાછી બોલી ઇલા ! ના પાકું છું છતાં કશું સાંજ-
ળતી નથી ? ” જ્યંતીએ જમકાવતાં કહ્યું.

ઇલા તરત મહાર જવા તૈયાર થઈ.

જ્યંતીએ સહ કરતાં કહ્યું: “ તારા બાઈ માટે આ વગેરે બધું
આવ, મોકું ન કરીશ.”

એકદમ જ્યોતિ બોલ્યો: “ નાં કાકી, હું જમીને આવું છું.
હવે હું રંગ બદલ, તો તથા આવો છે.”

તે ઉભો થયો. જ્યંતી બોલી: “ મારી વાત તું જમણ કશો
છે ને ? ”

જરા હસીને જ્યોતિ બોલ્યો: “ હા કાકી. પહેલાં દાદાનો ટેક
ત્યામ થવા દો, તે પહેલાં કશું થશે નહિ. હમણાં ચુપચાપ રહેવામાં
જ સાર છે.”

“ ઇલાના લગ્નના દિવસે જરૂર આવશે.”

“ હા...મને ખબર મોકળશે.” નમસ્કાર કરી જ્યોતિમંથ
વિદાય થયો.

કાશી પહોંચ્યા પછી ચાર પાંચ દિવસે સીતાને ઇલાનેા એક લાંબો પત્ર મળ્યો.

યાત્રામાં ફરતા ફરતા એક વર્ષ થઈ ગયું છે. સીતા થાકી મઈ છે, પણ અતિ વૃદ્ધ દાદા થાક્યા નથી. જે વયમાં માણસ સ્થવિર બને, તે વયમાં તેઓ એક નવયુવક માફક ઉત્સાહ સહિત ફરી રહ્યા છે. વચ્ચે કેટલાક દિવસ તેઓ નબળા થઈ ગયા હતા-ઉઠતા... ચાલતા ટીકાથી દુઃખતા હતા. પણ એ નિર્બળતા હવે તેમનામાં નથી રહી.

કાશીથી કલકત્તા જવાનું નક્કી થયું હતું. કાલીઘાટ, તારકેશ્વર જેવે સ્થાનો જોઈને તેઓ રામનગર જવાના હતા. આનંદથી વૃદ્ધનું હૈયું ભરાઈ ગયું હતું. તેઓ વારંવાર કહેતા: “આ વખતે મારા સમજાનાં પાપ કપાઈ ગયા બહેન, હવે હું એ લોકો પાસે જઈ છડીશ.”

તેઓ જેમ જેમ આનંદ પામતા, તેમ તેમ સીતાનું હૈયું વિષાદથી ભરાઈ જતું. સ્વપ્ન-પર વિશ્વાસ ન હોવા છતાં વૃદ્ધની હલતા ફરી વાત સાંભળીને તેના મનમાં થતું, કદાચ સ્વપ્ન સાચું પડે... ધણીવાર સ્વપ્નદ્વારા ભવિષ્ય દેખાવ દે છે

કાશીમાં આવીને પ્રિદારોલાલ બારે આનંદમાં આવી ગયા હતા. એમની સાથે રાખાલ, ગુમાસ્તા મોહિનીબાણ, એ જૂની દાસીઓ

મૌરી અને કુમા આવ્યાં હતાં. દશાશ્વમેધ ધાટની બાલુમાં જ તેઓએ એક નિવાસસ્થાન બીધું હતું.

ઇલાએ રામનગર પત્ર લખ્યો હતો. તેણે વિચાર્યું હતું, આટલા દિવસે સીતા રામનગર આવી ગઈ હશે. બધા કાશી આવ્યા છે. એ સમાચાર જાણીને કુશીલબાલુએ ઇલાનો પત્ર કાશીના સરનામે મોકલો આપ્યો.

કવર પર ઇલાના હસ્તાક્ષર જોઈને સીતા ઝોળખી ગઈ. બધા લાંબા સમય પછી તે આજ ઇલાનો એક પણ પત્ર મળ્યો નહોતો. એટલે આજ એનામાં આતુરતાની સીમા નહોતી.

ઇલા માટે સીતાને ખૂબ જ ચિંતા રહ્યા કરતી હતી. ઇલા પર કેવોયે જીલમ ગૂજરતો હશે અને ઇલા કેટલા આંસુ સારતી હશે, એ કલ્પના સીતાને સતત સતાવ્યા કરતી હતી. ઇલાના સમાચાર જાણવા માટે તે ખૂબ જ આતુર રહેતી, પણ એના સમાચાર કાણ મોકલે !

આજ ઇલાનો પત્ર મળતાં તો સ્વર્ગમાં જાણે અઘી ચિંતા હળવી થઈ ગઈ. તેણે તરત પત્ર ખોલ્યો. ઇલા લખતી હતી:—

“ પ્રિય બહેન,

બધા સમય પછી આજ તમને પત્ર લખવા બેસું છું. મેં વિચાર્યું હતું, હવે પત્ર લખીને તમને ચિંતામાં નહિ મૂકું, પણ ન છૂટકે આજ પત્ર લખવા બેસું છું. મારી વાત તમારી આગળ ન કહું, તો કોની આગળ કહું ? મારી વાત સાંભળનાર તમારા સિવાય અન્ય કોઈ નથી.

મારી લગ્ન થઈ ગયાં છે. આજ સાત માસથી હું હિન્દુસમાજની વિવાહિતા નારી થઈ છું. રામનગરથી આવ્યા પછી માએ

પોતાની હડને લીધે મારાં લગ્ન તત્કાળ કરી નાખ્યા હતા; તે પતાવરા માગતાં હતાં કે હું મારો કન્યાને પરણાવી શકું છે કે નહિ. લગ્ન વખતે તમારા પર કંડોત્રી મોકલવામાં આવી હતી; પરંતુ તમે એ પહેલાં જ ચાત્રાએ નીકળી ગયા હતા—એટલે તમને • કંડોત્રી મળી નહિં હોય. સુશીલમુખએ તમારા પર એ કંડોત્રી આહીને મોકલી નહિં હોય.

તમે જરૂર જાણવા ઈચ્છો કે જે મારા સ્વામી થયા છે,—જેના હાથમાં માતાએ પોતાની એકની એક લાકડો કન્યા સોંપી છે,—તે કેવા હશે ! અહેન, મારા માટે તો એકલનું ઘર જ સાફ હતું. આ ત્રણ માગતા મકાન કરતાં, જામડાના સામાન્ય કંઈને હું કદી પણ દુઃખ તરીકે માનત નહિં. અહિં તો પારાવાર દુઃખ છે અહેન ! મારા હોય વચ્ચે જાણે કાંઈ બચાવના પ્રહાર કરી રહ્યું છે.

તમે કહેશો—હું કંઈ બાળક નહોતી... જા માટે લગ્નનો વિરોધ ન કર્યો; પરંતુ એવું નહોતું. રામનગરમાં રહેતાં ત્યારે એક દિવસ મેં માતા પગ પકડીને રડતાં રડતાં કહ્યું હતું—મને આ રીતે દુઃખના અનંત સાગરમાં ફેંકી ન દો ! મારી સ્નેહમયી માતા હાલીજર લાલ નેત્રે મારા સામે જોઈ રહો. ત્યાર પછી પગ ઝાઝાવીને ચાલી ગઈ. એની સાત મારા દેહને ઝાળી, હું સમજ કે આ તેમને ઉત્તર છે. આ ઉત્તરમાં મારા પ્રત્યે જરૂર તિરસ્કાર હતો. મેં મનથી પ્રતિજ્ઞા કરી—‘માને જે દરવું હોય તે કરે...હું એમાં કાંઈ જાતનો વિરોધ નહિં કરું.’

તમારો ઉપદેશ મનમાં જાળ્યા કરતો હતો અહેન,—સંતાન ઉપર જોર કરવાનો અધિકાર માનો છે. મારા મનમાં આ આવ તમે આ માટે અર્થો હતો અહેન ? આજ મનમાં થાય છે, તમારો આ ઉપદેશ

હેવામાં ન લીધો હોત, તો આવ મારે આ રીતે દેહ અને મન સાથે રમત રમવી ન પડત.

જ્યારે લગ્ન થયાં, ત્યારે હું સ્વામી તરફ આંખ ઉઘી કરીને જોઈ શકી નહોતી. ત્યારે મારા મનમાં ચતુ-મારા પર કાવચી અધિકાર ભોગવનાર કાણ આવી ચક્યું? કાના માટે આસન પાથયું હતું, કાના માટે હેવામાં સ્થાન ચક્યું હતું, કાના માટે પૂજન સામગ્રી જોડી કરી હતી, અને કાણ આવીને તે આસન પર બેઠું.....કાણે આવીને પૂજન સામગ્રી જૂંટવી લીધી? મનમાં એ વખતે આમ સળગતી હતી, પણ તમારો ઉપદેશ આંખ સામે આવીને કહેતો-મા જો કરે છે તે સંતાનના કષ્ટાણ માટે જ કરે છે.

કષ્ટાણ માટે? હાથ આવ મન ચીત્કાર કરે છે-‘ઓ મારી કષ્ટાણમયી મા, તેં મારું શું કષ્ટાણ કર્યું?’ મનમાં થાય છે જીતીને મા પાસે જઈ અને તેનું ગળું બંને હાથે પકડી હેવા વચ્ચે મોઢું રાખીને પૂછું-‘મા, આ હેવામાં સંતાનના કષ્ટાણની જાવના બરી છે...પણ એ જાવના તારા પ્રાણમાં શા માટે ન ઉતારાણી!’

મા તો માને છે-પૈસાદારની પત્ની ચલું એવી દરેક નારીની આંતરોક ઈચ્છા હોય છે. પરંતુ નારીની પ્રાર્થના હંમેશા સત્યચિત્ત પુરુષની હોય છે, તેં તેઓ સમજી શક્યા નહિં. મારા સ્વામી પૈસાદાર છે, પૈસાની આદર પાછળ તેના સંબંધો દોષ દંકાઈ ગયા છે. પણ આદર ઉઘી કરીને કાઈ જુવે તો તે સ્વેચ્છાચારી વિદ્યાસો, ચરિત્ર હીન અને અગ્રામી દેખાશે. ઓહ આવા હંપટ નસાખોરના હાથમાં મેં મારો કાયા કાઈ નિર્જીવ વસ્તુ માફક સોંપી લીધી છે. તેઓ એટલું જ જાણે છે-નારી એટલે વિદ્યાસનું ઉપકરણ. તે જાણે છે-નારીને ધક્કો મારીને દૂર કરી શકાય છે, અને જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે

એક જ સાદ કરોને ખોલાવી શકાય છે. આના કરતાં મારા માટે ખેડૂતનું ધર ધણું સાફ હતું એન ! ખેડૂતના પ્રાણમાં નારી પ્રત્યે જેટલું સન્માન છે, એટલું સન્માન શહેરી શ્રીમતોના પ્રાણમાં હોતું જ નથી. એ બધા પૈસાદાર ગૃહસ્થો સીને પોતાના શોખનું એક હરણું ફરણું રમકકું જ માને છે.

આમાંથી મને છૂટકારો મળે તેમ છે? હા...આત્મહત્યા સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ ક્યાં રહ્યો છે? આ એક પ્રકારની આત્મ-હત્યા છે બહેન, મારી જાતે જ હું મારી હત્યા કરી રહી છું. સાંમ-જ્યું છે કે માણસ મરી જાય તો પણ એનો મુક્ત આત્મા મુખ્ય દુઃખનો અનુભવ કરે છે. હું પણ મરી ગઈ છું, પરંતુ બોધ શક્તિ મર્દ નથી બહેન,— તેથી જ સુખદુઃખ સમાનભાવે આવે પણ અનુ-ભવી રહી છું. એ વસ્તુને કોઈપણ ઉપાયે હસેલી શકાતી નથી.

મારું માનવું છે—સુખને હોય તો તે દરિદ્રના ઘરમાં છે,— પૈસાદારના ઘરમાં નથી ! રસ્તામાં કોઈ બીખારીને બીખ માગતો જોઈ છું ત્યારે મને થાય છે કે હું એ વર્ગમાં રહી હોત તો સાફ થાત.

તમે કહી શકશો બહેન—હું શા માટે જન્મી, અને જન્મી તો શા માટે મરી ન ગઈ. હું મારી વાત કોઈને કહી શકતી નથી,—મારી બધા મારા હોવા વચ્ચે દબાયેલી રહેશે...બપોરે ચિતામાં હું બળીશ ત્યારે તે ખાખ થઈ જશે.

મારા મનમાં શું થાય છે તે જાણો છો ! મનમાં થાય છે, કોઈ ખરાબપણે હું રામનમર આવી હતી ! મારું અંતર દપણું જેવું સ્વચ્છ અને નિર્મળ હતું; ત્યારે હું હિંમ પ્રકૃતિની હતી...મને જે સારું લાગતું તે કરી નાખતી; માના અન્યાય સામે હિંમત મારું ઉચ્ચતે સંકળાવી દેતી.

અહેન ધણી વાતો કહી રહી છું, કશું મનમાં લાવશો નહિ. મને લાગે છે કે માઈ માથું ખરાબ થઈ ગયું હશે. ખરે એમ જ છે નહિ તો, તમારા પર આટલો પ્રેમ હોવા છતાં હું તમને જ બધા દોષનું મૂળ શા માટે માનું ?

મા બપોરે મને શિખામણ આપતી, ત્યારે મને ખૂબ જ હસવું આવતું, મા એ મને કહ્યું હતું,—સીતા સાથે હળીમળીને રહી એમાં જ તારો ઝોટલો વળો મયો. તને કલકતા ન લાવી હોત તો તું સાવ બગડી જાત. સીતાની ઈચ્છા હતી, તારાં લગ્ન પ્રજ્ઞાંત સાથે કરવાં.

એમાં સીતાનો કેટલો સ્વાર્થ હતો તે તું ફરી રીતે સમજે ! પ્રજ્ઞાંત સીતાનો કાઈ થાય, લગ્ન વખતે જે કંઈ દેવાત તે બધું પ્રજ્ઞાંતનું થાત ! આ સાંભળીને મને હસવું આવ્યું હતું. હાથ, દુનિયામાં શું કાંઈ સારાને ઓળખી શકતું નહિ હોય ? તેથી જ સાચું પાછળ રહી જાય છે અને અસત્ય સહુની સામે ઉભું રહે છે. યજ્ઞ અને કોર્તી અસત્યને જ મળે છે; હું આ પ્રમાણે અનુભવી શકું છું. પૈસાદારના બગીચાના ફુલો...જેમાં રૂપ જ હોય છે સુમધ હોતી નથી...તેને લોકો ખૂબ વખાણે છે. પરંતુ વનમાં કેટલાંય ફુલો રૂપ અને સૌરભ વેરતાં હોય છે, કાંઈ એની સંભાળ પણ રાખતું નથી. તેઓ સ્વયં ખીલે છે અને સ્વયં ખરી પડે છે અને સ્વયં વાયુ સાથે રમે છે સંસારમાં સત્યની આ દશા છે !

અહીંથી અટકું છું અહેન,—લાંબો પત્ર વાંચવામાં અકળાશો નહિ. લગ્નના સમાચાર દેરા જતાં ધણી વાતો લખાઈ ગઈ. મને ખોળ કાંઈ આશીર્વાદ નાપશો નહિ.....માત્ર એક જ આશીર્વાદ આપજો કે.....હું વધારે સમય જીવતી ન રહું અને આ નર્કના કુખમાંથી છૂટકાશો મેળવું. મૃત્યુ શિવાય મને કાંઈ મુક્તિ આપી

જે તેમ નથી. હું પણ મૃત્યુ તરફ પસવા પ્રયત્ન કરી રહી છું. મૃત્યુ મારો પોષક જરૂર જામળશે, એવી મને શ્રદ્ધા છે. મારા જેવી દરેક દુઃખી નારીઓએ મૃત્યુને પોષક કર્યો છે અને મૃત્યુ એક માહોળ્યા બાઈ માફક આવોને દુઃખી બહેનને ભેટ્યું છે.

બહેન, મને એવો આશીર્વાદ આપો,—મારા જીવન બંધનો સ્થિતિ બને અને હું મૃત્યુને ભેટી નવા જીવનનો લાભ પામું.

આ રીતે અસ્વાભાવિક જીવન જીવવું એ ખરેખર મારા માટે અસભ્ય છે. મનમાં એક જ દુઃખ ચાપ છે—હું કશું મેળવી શકી નહિ, મારું સમજું બ્યર્થ થઈ ગયું. સંસારે તો પોતાનું લહેલું પાછા પાછ લઈ લીધું...મને કેવળ રાખ આપી.

મારા નમસ્કાર સ્વીકારજો...ઘાંઘાને પણ મારા નમસ્કાર પહોંચાડજો.

તમાની સ્નેહમયી ઇલા”

સીતા સુનમુન મનને બેસી રહી. સામે ખુલ્લો કામળ પડ્યો રહ્યો. જવનના એકાદ દિવોળાથો કામળ જરા દૂર ઉડીને જઈ પડ્યો તે ખ્યાલ સીતાને રહ્યો નહિ. તેના મનમાં ઇલાનો પ્રજ લાખ લાખ વેદનાઓ જગાડી રહ્યો હતો.

આહા, પિયારો કેટલું સહી ગઈ છે...કેટલી વેદના પચાવી રહે છે. જગત કાઈ દિવસ કામળના સામે નજર રાખતું જ નથી. મા પણ સંતાનનું દુઃખ એવા તૈયાર નથી. માની મમતા અને જીવિ પણ પરિવર્તન પામી છે.

“સીતા બહેન...” કહેતાં કહેતાં ત્રિહારીલાલ ઝોરડામાં આવ્યા. તેમનું મોઢું આનંદમાં હતું, એમની દષ્ટિ આનંદથી ઉજ્જવળ બની હતી તે-બોલ્યા, “આજતો બારે સુંદર દુખ બોલું સીતા ! એ નાના સન્યા-સીને ઊઠવાનું મન થતું નથી કેવું તેનું રૂપ...કેટલો મધુર અહેરો

... જો તું એક વાત તેને જુવે તો કાઠ સિવસ તેને કોડે નહિ. ”

સીતા નીરવ બાવે વૃદ્ધ દાદાના આનંદ ભર્યા નયનો સામે જોઈ રહી, એક ખાસે આઠલું ઢીંચે દાદાએ સીતાના ચહેરા સામે ‘જેયું’ ...જોતાંજ તેમને થયું, સીતા ચંચાલોની વાત સાંભળી શકી નથી ...તે કંઈક વિચારી રહી છે. પારીને જેયું તો સીતાનો ચહેરા ઝંખ-વાયેલો લાગ્યો.

આજ વળી શું થયું હશે ? વૃદ્ધની દાવામાં તો આ પ્રવાસથી નવું જીવન આવી ગયું હતું, સીતાનો વિસાદ પથ દૂર થયો હતો. થોડો સીતા સામે જોઈને દાદાએ કહ્યું: “ આજ તું કશું બોલતા નથી, શું થયું છે મા ? ”

એક નિશ્ચિત નાખીને સીતાએ કહ્યું: “ એવું કશું નથી થયું. દાદા ઈલાનો પત્ર વાંચીને મન જરા ભારે થઈ ગયું છે, કશું ખમતું નથી. ”

આજુના આસન પર બેસતાં બિહારીલાલે પુછ્યું: “ ઈલાનો પત્ર આવ્યો છે ? તે શું લખે છે, ખાસ કંઈ... ”

“કાકીએ ઈલાના લગ્ન કરો નાખ્યાં છે દાદા. ”

સીતાનો વિશ્વાસ લઈને બિહારીલાલ બોલ્યા: “ ભારે એ વાત તેને જણાતો છે કેમ ? લગ્ન થવા—સારું થયું, એની મા એને મુશ્કેલી હાથમાં મૂકી એ આનંદની વાત છે. ”

“ આનંદના સમાચાર નથી, તેજ જ તેણે એક વર્ષ પછી સમાચાર લખ્યા છે દાદા હાલો આપના પર રોષ કરી પોતાની કન્યા નો ભવ ખગાડી નાખ્યો છે, એક શરણીના હાથમાં કન્યા અર્પણ કરી છે આપ એક વાર કામળ સાંભળો દાદા, સાંભળીને એની સ્થિતિ ખરાબર સમજી શકશો, ”

દાદાએ કહ્યું: “કાકી જરૂર નથી બહેન, મારે મે કામળ સાંભળવો નથી.”

મન વચ્ચે રહેલું અભિમાન કેવું જાગૃત થયું છે, તે સીતા સમજી શકી. બોલી: “કામળ તમારે સાંભળવો જ પડશે દાદા, ખરેખર મ્હંના કમનસિબ છે ! એના દુઃખમાં દિવાસો આપનારે પણ કોઈ નથી. મા પ્રત્યેનું સંતાનનું કર્તવ્ય બજાવવા જતાં તેણે પોતાની જાત કના કરી નાખી છે... જતાં મા એની ગયા સમજી શકી નથી; એના તરફ જોતી પણ નથી. એણે અથા ઢેવા પર લીધી છે એના બદલામાં તે મૃત્યુને બેઠવા તે તૈયાર થઈ છે. મ્હંના દુઃખ સાથે તેણે આજ મનની વાત પોકારી છે. આપને આ વાત સાંભળવી પડશે દાદા... સાંભળ્યા વગર નહિ ચાલે.”

સીતા આખો પત્ર વાંચી ગઈ, દાદા નિસ્તબ્ધભાવે સાંભળી રહ્યા.

પત્ર પુરો થયા પછી સીતા બોલી: “કાકી દોષના કારણે કન્યાનો સર્વનાશ ન જોઈ શક્યાં. પુલ જેવી દિકરીને સળગતી આગમાં ધોઈ લીધી. પણ દાદા, બધો બૂલ એક દિવસે નજરે ચડશે. પરંતુ એ વખતે બૂલ સુધારવાનો માર્ગ નહિ હોય. કાકીને પોતાના દોષનો અગ્નિ જીવન જરૂર જીવવો પડશે.”

[બહારીલાલ વિચારમાં પડી ગયા. એમના ચહેરા પરનો આનંદ હટી ગયો, ધોરેધોરે અંધકાર છવાતો ગયો. સીતા દાદાના ચહેરા સામે ધડીબર જોઈને બોલી: “ચાલો દાદા, મોડું થયું છે, મોડું જમી લો.”

“હં...ચાલો.”

[બહારીલાલે હિમા થતાં થતાં કંઈક વિચારમગ્ન ભાવે કહ્યું: “સીતા, કાલ આપણે કલકતા જઈએ, સરસામાનની અવસ્થા આજે જ કરાવી લેજે.”

સીતાએ વિસ્મયથી કહ્યું: “ આવતી કાલે દાદા ? તમે કહેના હતા ને કે અહીં એક માસ રોકાવું છે ! ”

ઝાંખા હાસ્યસહ દાદા બોલ્યા: “ વિશ્વનાથ દાદાના દર્શન થઈ ગયાં એટલે પર્યું...નકામા દિવસો બગાડવામાં શો લાભ ? કલકત્તા ગયા પછી કાલીબાટ અને તારકેશ્વરનાં દર્શન કરી લઈશું, ત્યાર પછી ઘેર જઈશું. બધા દિવસથી બર ઓડયું છે...જીવ ઘેર જવા તકલી રહ્યો કદાચ મૃત્યુ આવે તો આપદાદાના બરમાં જ એને બેટવું જોઈએ, બહાર મરવાની મારી ઇન્છા નથી. ”

કલકતામાં રહારોડ પર રહેઠાણ કર્યું હતું. અહીંથી કાલીઘાટ નજીક પડતો એટલે હમોલ દર્શન કરી શકાતાં.

સીતાને ખૂબ જ ઇચ્છા હતી કે મંજાના ઘેર જઈ એકવાર તેને મળવું. પરંતુ કામળમાં ઇલાએ ચાહીને સરનામું નહોતું લખ્યું; કારણ સીતા પત્ર લખેને! સરનામાના અભાવે સીતા ઇલાને મળવા જઈ શકી નહિ.

તારકેશ્વર અને કાલીઘાટની યાત્રા થઈ ગઈ. વધુ એ દિવસ રાકાવાની સીતાને ઇચ્છા હતી; પરંતુ બિહારીલાલ સંમત ન થયા, તેમનો પ્રાણ રામનગર તરફ દોડ્યો હતો. તેઓ હવે એક પળ માટે પણ ક્યાંય રાકાવા ઇચ્છતા નહોતા.

ગુમાસ્તાએ સુશીલબાણને તાર્થી બધ્યાવ્યું, જમિનદાર આવે છે; રોશન પર એ પાલખીનાં વ્યવસ્થા કરો.

બપોરે જો ટ્રેન ઉપડતી હતી, તે ટ્રેનમાં જવાનું બિહારીલાલે નક્કી કર્યું હતું. સમયસર સીતા અને દાસ દાસીઓને લઈ તેઓ સેકન્ડ ક્લાસના ડબ્બામાં બેસી ગયા.

ટ્રેન ઉપડવાને હજી વાર હતી. સામેના 'સેલેક્ટેડ' પર અનેક માણસો આવળ કરતા હતા. સીતા સામાન્ય ભાવે જોતી હતી.

કેટલાય માણસો સીતાના ગુલામ જેવા ચહેરા સામે જોતા મયા, પરંતુ સીતાની નજર એ તરફ નહોતી. તે વિચારતી હતી—ઈમાને મળી શકાયું નહિં...હવે જીવનમાં કદી મળી શકાશે પણ નહિ. કલકતા આવતી વખતે તેના હૈયામાં આનંદનો પાર નહોતો. આજા હતી, ઈમાને મળી શકાશે અને એના બચિત જીવન પર સાંત્વન આપી શકાશે. પણ એ આજા ન કૃણી.....કલકતા છોડતી વખતે તેના હૈયામાં આનંદના બદલે વિષાદ ઉભરાઈ રહ્યો હતો.

કોઈ જાતના હેતુ વગર તે લોકોની આવજા જોઈ રહી હતી, અચાનક એક વ્યક્તિ પર નજર પડતાં તે ચમકી ઊઠી અને તેનો ચહેરો ઝાંખો પડી ગયો. તેના મોઢામાંથી એક અસ્પષ્ટ શબ્દ બહાર નીકળતાં નીકળતા રહી ગયો. વિસ્મયથી તેણે ફરીવાર એ તરફ જોયું.

હા, આ તે જ છે. કોટ પાટલુન અને હેટમાં હોવા છતાં સીતા તેને ઝાંખાથી શકી;—આ જ્યોતિર્મય સિવાય અન્ય કોઈ નથી. તેની આંખમાં એ સુંદરી યુવતી કોણુ હશે? જે હસતાં હસતાં કોઈ અન્ય યુવક સાથે વાતો કરતી ચાલી રહી છે!

સીતા ફાટી આંખે જોઈ રહી થું આ પોતે જ્યોતિર્મયની સ્ત્રી? હા...જરૂર એ જ લાગે છે...ઈમાને દેવયાની સંબંધી જે વાતો કદી હતી તે જ આ દેવયાની લાગે છે.

આ તો એમને યોગ્ય પત્ની છે. જ્યોતિર્મયની પડખે બરાબર જાહે છે! સીતામાં એવું શું હતું કે એ સ્થાનનો અધિકાર મેળવી શકે! એની સ્પર્ધા અન્યાય ભરી દહેવાય! શરમથી સીતાનું ગૌરવ કન લાલ થઈ ગયું. હી...જ્યોતિર્મયે સીતાને કદી હીન રહી હશે! તે એમજ માનતા હશે, સીતા તેમને મેળવવા માટે અધીર થઈ ગઈ

હશે. કદાચ આવી વાતો તેમણે દેવયાનીને કરી પણ હોય. અને બંને આવી વાતો પર ખૂબ હસ્યા હોય. દેવયાનીએ કદાચ સી મુલમ અભિમાનને વશ થઈ કહ્યું હશે: "તો પછી તમે સીતા સાથે જા માટે લગ્ન ન કર્યા, એ તો તમને આહે છે." આના જવાબમાં જ્યોતિર્મયે જોરપૂર્વક કહ્યું હશે—"હું સીતાને જોવા પણ ઇચ્છતો નથી."

સીતાનો સમગ્ર દેહ કંટાથી વિવાઈ ગયો. તે મોઢું ઊંચું કરીને જોઈ શકતી નહોતી. પણ નહિ, આગ બાળ્યોએ જે અવચર મળ્યો છે, તે જતો કરવો ન જોઈએ. કરવાને વગર આગું જે સામે મુક્યું છે, તેને સાર્થક કરી લેવું જોઈએ. જીવનમાં ફરી કાઈવાર જ્યોતિર્મયને જોઈ શકાશે કે નહિ તે કાણ જાણે છે ?

જ્યોતિર્મય જરા આગળ આવતો હતો. દેવયાની અને દાક્તર દત્ત થોડા પાછળ વાતો કરતા કરતા આવતા હતા. પૂજના દિવસો આવી રહ્યા હોવાથી દાક્તર દત્ત થોડાક દિવસો માટે દેવયાની અને જ્યોતિને પોતાના દેહ વારિશાસ્ત્ર તરફ લઈ જતો હતો. ઇચ્છા ન હોવા છતાં દેવયાનીના અતિ આગ્રને વશ થઈ જ્યોતિર્મય સાથે આવ્યો હતો.

સીતા જ્યોતિર્મયના મોઢા સામે જોઈ રહી હતી. એ મોઢા પર આનંદની રેખાઓ કે ઉમંગની લહરીઓ નહોતી રહી. સીતાએ બરાબર જોયું—જ્યોતિના રેખા રહિત પ્રશસ્ત કપાળ પર ચિતાની રેખાઓ વસી ગઈ છે. એનાં નયનોમાં તેજનો ચમકાર નથી. અંધકાર વચ્ચે એ નયનો જાણે મુંઝાઈ રહ્યાં છે.

જ્યોતિર્મય દ્રેગના ડબ્બાઓ તરફ જોતો જોતો ચાલી રહ્યો હતો. અચાનક સીતા તરફ નજર પડતાં તે વજ્રહતની માફક અચ-

મામને ઉભો રહી ગયો. ફરીવાર તેણે સીતા તરફ જોયું તો સીતા અરકીને કામ ન દેખે એ રીતે બેસી ગઇ.

જ્યોતિર્મયે અંદર નજર કરી તો તેનાથી સ્થિર રહી સમયું નહિં ઘાઘનો અહેસા જોતાં જ તે હેટ બરા નીચી ફરી એકદમ આગળ ચાલતો થયો. દેવયાની કેટલે પાછળ રહી ગઇ છે, એ જોવાની ક્ષમતા પણ તેનામાં નહોતી રહી. તેના સમય દેહ ઘરણું ઉતેજનના કારણે થર થર કંપતો હતો.

ટ્રેન ઉપડવાનો ભયારે ઘંટ વાગ્યો, ત્યારે સીતાએ બારીમાંથી આગળ નજર કરી, જ્યોતિ એક ફરટ કલાસમાં ચડતો હતો. સીતા-એ એક નિશ્વાસ નાખ્યો. પ્રાણમાં સંચિત થયેલી વેદના કંઈક હબવી થઈ.

ટ્રેન અતિમાન થઈ.

બંને બાજુ કેટલાય લોકાલય. કેટલાંય ધાન ભર્યા ખેતરો, કેટલાંય સુંદર વૃક્ષો, નદીઓ, તળાવડાઓ વગેરે આવતાં અને જતાં; સીતા આ કામ દ્રશ્યો જોઈ શકી નહિં. એની નજર દૂરદૂરના અનંત આકાશ પ્રત્યે રિથર બની હતી.

એક રોકેજને ટ્રેન ઉભી રહી. યુમાસ્તાના આહવાનથી સીતા ચમકી ઉઠી. ઝોહ, અહીં જ ઉતરવાનું છે. પોતાની ચિંતામાં તે એટલી વિભોર બની ગઈ હતી કે, ક્યાં ઉતરવાનું છે એ પણ તેને યાદ ન રહ્યું. છેલ્લા એક વર્ષથી તે અનેક સ્થળની મુસાફરી કરી રહી હતી, આવી ભૂલ ક્યાંય કહી મની નહોતી. આવ સૌથી પહેલાં ઘાઘ કમારના ઉતરી ગયા છે...પરંતુ અગાઉ સૌથી પહેલાં તે જ નીચે ઉતરી પડતી હતી.

એકદમ શરીર પર ચાદર ઝોઢી લઈ તે નીચે ઉતરી પડી. આ

રીતે સરીરને ચારે બાજુ ઢાંકો તે કદી દોષ સ્ટેશન પર ઉતરી નહોતી; કારણ, તે કદી સરખાતી નહોતી. આજ તેના મનમાં ફર્સ્ટ ક્લાસના એક ઉતારૂની વાત રમી રહી હતી. તે કદાચ બારી-વાટેથી સીતા સામે જ જોઈ રહ્યા હશે....જ્યેષ્ઠ હમણા જ સીતા એની આંખમાં સપકાઈ ગયું.

પાલખી પોસ્ટોફીસની બાજુમાં જ આવી હતી. દાદા એક પાલખીમાં બેસી ગયા હતા. સીતાએ પાલખીમાં બેસતાં પહેલાં એક વાર એકલાં દર્જાની આજ્ઞાએ ફર્સ્ટ ક્લાસના કબજા તરફ જોયું. જ્યોતિની અમ્મ દ્રષ્ટિ સીતાના વદન સામે સ્થિર થઈ હતી. સંક્રાંતિ સામતી સીતા એકદમ પાલખીમાં બેસી ગઈ.

દેન ગતિમાન બની. સીતાએ જોયું, જ્યોતિર્મય હજી પણ સ્થિર નજર જોઈ રહ્યો હતો.

ઘેર આવ્યા પછી સીતા આ વાત દાદાને કહી કહી નહિ. તેનું અંતઃકરણ બારે અસ્વસ્થા અનુભવી રહ્યું હતું. બિહારીલાલ જ્યોતિને જોઈ શક્યા નહોતા, કારણ કે જ્યોતિનો ચહેરો પહેલાં કરતાં ધણે ફરી ગયો હતો તદ્દુપરાંત તેને વેશ સાહેબના જેવો હતો.

જ્યોતિર્મયનો પડી ગયેલો ચહેરો જોઈને સીતા ખૂબ જ દુઃખ અનુભવી રહી હતી. તેના મનમાં થયું—કદાચ જ્યોતિર્મય મુખી થઈ શક્યો નથી, અથવા.....

તરત તેના ચહેરા પર હાસ્ય પ્રગટ્યું. એ શું બની શકે, એ તો કેવળ મનની કલ્પના છે. દેવવાની જેવી સુંદર નારીનો જે સાથી છે, તે મુખી ન હોઈ શકે એવું બને ખરું? જ્યોતિર્મય જે ચલાતો હતો, મનમાં જે આદર્શ ધાર્યો હતો, તેને અનુરૂપ સ્ત્રી તે મેળવી શક્યો કે, દેવવાનીએ મુયોઅ સ્વામી મેળવ્યો છે. ભગવાન, તમારી

પૂજાર્થાં જ સીતાએ પોતાનું સમગ્ર જીવન બિછાવી દીધું છે, પરંતુ જીવંત રૂપે તમારી પૂજા કરી શકાય નહિ. તમે પત્થરના રૂપે મિથ્યા પૂજન ગ્રહી રહ્યા છો, સીતાની સત્ય પૂજા તો સાવ અધૂરી રહી ગઈ.

આજ સુધીની બાવ બરો પૂજનું ફળ તેણે શું મેળવ્યું?... બચ્ચંતા! જેને હાથ અડાડે તે બચ્ચં બની જાય. અમરંત, વિશ્વના સંચાલક.....

સીતાના બને નવનો અનુપૂર્ણ થઈ ગયાં. અમ્મવાન સામે હાથ બેસીને તે બોલી ઉઠી: “ તમારી જ કમ્પા પૂર્ણ થાઓ પ્રભુ, તમે જે કંઈ કરો છો તે સર્વના મંત્રણ માટે જ કરો છો, આ વાત મારા હૃદયે અટલ રાખજો.”

આજ બિહારીલાલ અસમયે બહારની બેઠકમાંથી અંદર આવતા રહ્યા. દાસીએ સીતાને ખબર આપ્યા:—“ દાદા અંદર આવ્યા છે અને આપને હમણા જ બોલાવે છે.”

સીતા એ વખતે શિવપૂજા પુરી કરીને પ્રણામ કરી રહી હતી. તેના હીર્ષદેહ ધરતી પર ઢળી પડ્યા હતા. દાસીના શબ્દો સાંભળીને તે તરત બહાર નીકળી. દાસી પાસેથી જણ્યું—દાદાની તબીબત સારી નથી, બહારથી આવીને તરત પથારીમાં સ્થાપિત થયા છે.

સીતા એકદમ દાદાના બોલકામાં ગઈ. બિહારીલાલ આંખો મીચીને પડ્યા બેર પડ્યા હતા. સીતાનો પદ શબ્દ સાંભળીને તેમણે મોઢું ફેરવ્યું.

બ્રહ્માણે સીતા બોલી: “ આપને! ચહેરા આવો કેમ દેખાય છે દાદા, શું કંઈ અસુખ થયું છે ?” કહી તેણે દાદાના કપાળ પર હાથ મુક્યો.

શુભ દાસ્યસહ બિહારીલાલ બોલ્યા: “ હવે શું બુલે છે જોન, તારા દાદાએ આ વખતે સંસારની ભેણદેણ પતાવીને વિદાયના માર્ગે

પગલાં માંડ્યા છે, હવે દાદા રહી શકશે નહિં. આ વખતે માડે બધું ધૂરં થવાનું બેન. તારા દાદા આ વખતે બધા અને બળતરામાંથી સુકિત મેળવશે.”

દાદાના વિચિત્ર હાસ્યથી સીતાના નયનો બીનાં થઈ ગયાં. દાદા જોઈ જાય એ બીકે તેણે મોઢું ફેરવી લઈ, લેકાવતી આંખો લૂછી નાખી. ત્યાર પછી તે ગળગળા સ્વરે બેલી: “આ રીતે તમારી તમી-યત બણીવાર બગડી ગઈ છે દાદા, એમાં આટલી ચિંતા શા માટે કરો છો? તમીયત બગડી છે. તે સારી થઈ જશે.”

“સારી થશે?” વૃદ્ધે બંને કોણીપર બાર દહ બેઠા થવાનો પ્રયત્ન કરતાં કહ્યું: “શું-સારી થઈ જશે? હજી પશુ શું અને સારું થાય એવી પ્રાર્થના કરે છે સાતા? ના બહેન, હવે એવી કામના કરીશ નહિ, હવે મને જવા દે, મારા વિદાય માર્ગે શું હવે વચ્ચે ન આવીશ. પ્રાર્થના કર...બેન, પ્રાર્થના કર...આ પયારી મારી હેલ્લી પયારી બને...મારે ફરીયા બેઠું ન થવું પડે.”

બરેબર એમ જ બન્યું.

વૃદ્ધની તમીયત દિવસે દિવસે બગડવા માંડી. અંતે વૈષ્ણે પશુ આજ્ઞા સોડી દીધી.

વૃદ્ધના ચહેરા પર તુષિત બધું હાસ્ય ખીલી ઉઠ્યું. સુશીલબાણ સામે જોઈને તેમણે કહ્યું: “મચી ગયો, હવે મારે જવા નહિં આટલી પડે! આટલું હોવા છતાં સીતા વાત માનતી નથી...રડી ગ્રમડીને પશુ જવા ચડાડે છે...ચડાડશે. હું બણી ગયો છું-આ મારી હેલ્લી પયારી છે. મારા જે કંઈ પાપ હતાં, તે તીર્થદર્શનથી વિરામ થઈ ગયાં. હવે મારે જવું જ જોઈએ. વૈષ્ણની જવા ખચરાવીને મારા બધા-ધર પ્રાણને આ તુલેલા પોંજરમાં હવે રાખી શકાય તેમ નથી. મારી

સાચી દવા ગંગાજળ છે...છથરનું નામ રમરણ છે. મને એ નામ સંભળાવો અને ગંગાજળ પાવા કરો.”

તેમણે એક નિશ્વાસ નાખ્યો. આંખો લૂછતી લૂછતી સીતાએ દાદાના મોઢામાં ગંગાજળ રેડ્યું.

સતોષથી જળપાન કરીને તેમણે ક્ષાંતિનો એક શ્વાસ લીધો અને કહ્યું: “હાથ! હવે થોડું ઘણું જીવું જે દરમ્યાન મારા મોઢામાં ગંગાજળ નાખતા રહેજો...સુશીલ, બધાને ખબર દે...હું બધાને છેલ્લીવાર જોઈ લઉં.”

હજી એમનામાં વાત કહેવાની શક્તિ હતી. એમના અંતિમ સમયના સમાચાર સાંભળીને સગા સંબંધીઓ મિત્રો આવી પહોંચ્યા. ક્રમશઃ વિધાયક પ્રવૃત્તિઓ ચારે દિશા બરાબર ગઈ.

દાદાએ ધણી કબૂત સાથે હાથ ઢીંચો કરીને કહ્યું: “ચુપ...”

સીતાએ ગળગળા સ્વરે કહ્યું: “સુશીલભાઈ બધાને જાત રહેવાનું કહેો, —દાદા શું કહેવા માગે છે તે સાંભળી લો.”

સીતાએ દાદાના મોઢામાં ગંગાજળ રેડ્યું. પાણી પીધા પછી તેમણે સુશીલબાણ સામે જોયું. કંપતા સ્વરે કહ્યું: “તને વિશ્વાસપૂર્વક રાખતો જાઉં છું, સુશીલ...બધી સંભાળ બરાબર રાખજો ભાઈ.”

સુશીલબાણે એમના કાન પાસે મોઢું રાખીને કહ્યું: “હું આપના વિશ્વાસને યોગ્ય કામ કરીશ...આપ કશો ચિંતા કરશો નહિ, હું સમજો ભાર લઉં છું.”

મૃત્યુમંચિન વદન ઉજવલ બની ગયું. તેમણે આડુંઅવળું જોતાં કહ્યું: “સીતા...”

સીતાએ દાદાના મસ્તકને સરખું કરતાં કહ્યું: “હું આપની પાસે જ છું દાદા.”

હાંફતા હાંફતા દાદાએ કહ્યું : „ પહેન, મારા શીધરની અને અતિ-
થિઓની સેવા...”

હાંફતું ચઢવાના કારણે તેઓ વધુ બોલી શક્યા નહિ.

સીતાએ દાદાના કાન પાસે મોઢું રાખીને દયાયેલા સ્વરે કહ્યું :
“ શીધરને બાર મારા ઉપર; અતિથિસેવાનો બાર પથ્થુ મારા ઉપર
...આપ નિશ્ચિંત રહો, ભગવાનનું નામ સંભારો...અમારી ચિંતા
હોડી દો. ”

સીતાનો હાથ ઢાલી પર લઈને મરણ પથારીએ પડેલા દાદા
સ્થિર નેત્ર તેના સામે જોઈ રહ્યા. તેમના નયન કિનારે એ ચાર
અઢલકડી જોડ્યાં.

“રડો છો શા માટે દાદા ! આપનો આપના સંતાનો પાસે
જઈ રહ્યા છો ત્યાં સહુ આપની રાહ જોઈ રહ્યા છે. પછી આપ
રડો છો શા માટે ? ”

વૃદ્ધનાં આંસુ લૂછવા જતાં તે પોતેજ રડી પડી.

બહાચાર્ય મહાશય કંપિત સ્વરે ઉચ્ચાર કરવા લાગ્યા : “ જંગા
નારાયણુ બહા...જંગા નારાયણુ બહા...,,

“ દાદા...દાદા...”

બારે થઈ ગયેલા સ્વરે સુશીલે કહ્યું : “ હવે ન બોલાવીશ
સીતા, હવે દાદા અનંત માર્ગે જઈ રહ્યા છે,—જોતી નથી...આખરો
શીયાવા માંડી છે...ચિર નિદ્રાની શરૂઆત થઈ છે...હવે તેમને ન
બોલાવીશ.”

આર્ત સ્વરે સીતા બોલી : “ એક વાત સાંભળતા જાઓ દાદા,
હજી સુધી હું અસહ વાત પૂછી શકી નથી...પછી સમય મળશે
નહિ.”

ફરીવાર તેણે સાદ ક્યો : “ દાદા, એક વાત સાંભળતા જાઓ....
એક વાત....”

વૃધ્ને પ્રાણુપણે આંખથી ખોલી જને સીતા સામે નજર માંડી.

“ દાદા, જો તમારા પૌત્ર પાછા આવે, જો તે સદ્ગુણથી સંપત્તિ સંભાળી શેવા ઇચ્છે, તો હું એમને એમની સંપત્તિ પાછી આપી દઈ ને ! આટલી જ વાતનો ઉત્તર આપતા જાઓ.”

વૃદ્ધના જતે નયનો ફરી આંસુ બીનાં થઈ ગયાં. સીતા બરાબર સમજી શકી, આજ અંતિમ શ્વેચ્છા પર પોલીને તેમણે પોતાના ધર્મ-ત્યાગી પૌત્રને ક્ષમા આપી છે.

તેમના સૂકાઈ ગયેલા હોઠ કંપવા માંડ્યા. સીતાએ મંજાજી રેડતાં રેડતાં બ્રહ્મ સ્વરે પ્રજ્ઞયું : “ કહેા દાદા..., કહેતા જાઓ... આમના પૌત્ર આવીને બધું માગે તો હું આપી શકું છું ને ? ”

“ દે...જે...” આટલું કહેતાં જ દાદાનું માથું ઢળી પડ્યું, હૃદયની ક્રિયા સ્થંભી ગઈ. હાહાકાર મચી ગયો. બટ્ટાચાર્ય મહાશય આંસુ લૂછતા ‘ મંજા નારાયણ બાલ’નો જાપ કરી રહ્યા હતા.

સીતા દાદાના વદન સામે જોઈને આંસુ લૂછવા માંડી. આહ... જતાં જતાં દાદા બધી શાંતિ આપતા ગયા, એમની અનુમતી વગર આ બાર કોઈને સોંપી શકાત નહિં.

જેવું જાત વદન ! પાંચ મિનિટ પહેલાં આ ગહેરા અસહ્ય વેદનાથી વિકૃત બની ગયો હતો...જરૂર જો જાત સીતાના હૈયામાં જાગી હતી...તે વાત દાદાના હૈયામાં પણ જાગી હશે. સીતાએ પ્રજ્ઞયું ત્યારે દાદાના નયનો ચમકી ઉઠ્યાં હતાં ! ‘ દે જે ’ એટલું કહેતાં કહેતાં એમના પ્રાણુની કેટલી વેદના કળવી થઈ ગઈ હતી ! જાણે આટલું કહેવા મારે જ તેઓ આ પૃથ્વીનો ત્યાગ કરી શકતા નહોતા.

બધું થતી ગયું. આ રીતે જ બધું થતી જાય છે...સીતા બરાબર જોતી આવી છે. તેની સ્નેહમયી માતા બાલ્યાવસ્થામાં છોડીને

આશી ગઈ હતી, એ વાત આજ પણ સીતા જુદી સૂકી નથી. ત્યારે પછી પિતા, કલ્યાણમયી ઇશાની, ઉભી દાદા. જેનાં સ્નેહબલ હૃદય હતાં, તેની કલ્યાણ સીતાને મળી રહી હતી...આજ એમાંના કોઈ નથી સમજા ચાલ્યા ગયા છે.

હાય, આ રીતે સીતાનો અંત ક્યારે આવશે, સીતાને શાંતિ ક્યારે મળશે? એ પ્રિયતમ મૃત્યુ, તમારી આશાએ એ પણ બેઠી છે. અમેતંત્ર કરીને આ દુઃખિની નારીને તમારા શીતળ બોલે લઈ લ્યો. તમારા જ સ્પર્શથી એનું વ્યર્થ જીવન સફળ થશે... એના મરુમ મૃત્યુમાં ઉત્સવ રચાશે. મૃત્યુ...વહાલા મૃત્યુ, આવીશ કે નહિ? બનેલાં હૈયાને ઠારવા માટે આવીશ કે નહિ?

ભદ્રાચાર્ય મહાશય જાગને ઉઠાડવાની અવસ્થા કરીને સીતા પાસે આવ્યા. સીતા એ વખતે દાદાની શય્યા પર ઢળી પડી હતી. જે ચાર બીઓ તેને સાંતવન આપી રહી હતી.

ચિતિતભાષે ભદ્રાચાર્ય મહાશયે કહ્યું: “ભારે ચિંતામાં પડી ગયો છું મા, અગ્નિદાહ કોણ આપશે?”

સીતા બેઠી થઈ, ઉઠાવતી આંસુ લૂછી બોલી: “હું જ આવીશ ભદ્રાચાર્યજી.”

“હું...તું આપી શકોશ?” ભદ્રાચાર્ય મહાશય આશ્ચર્યથી સીતા સાંધ બેઈ રહ્યા.

સીતા હસી; પણ આને હાસ્ય કહી શકાય જ નહિ, એ તો રૂદનની એક આકૃતિ જ હતી. તે બોલી: “આપ નથી મનસુતા... હું એમની પૌત્રવધૂ છું. લોકદંડિએ મારાં જગન નથી થયાં. પણ ધર્મદંડિએ મારાં જગન થઈ ગયાં છે...સંપ્રદાન કરનારા પુરોહિત દાદા જ હતા. તેઓ જાણતા હતા મારાં જગન થઈ ગયાં છે...હું એમની

પૌત્રવધુ છું. તેથી જ તેમણે વીલ કરીને સમળી સંપત્તિ મને આપી છે. આપ જાણો છો, એમના મૃત્યુ સમયે મેં પુછ્યું હતું...”

કહેતાં કહેતાં તેનો સ્વર ફેધાર્ત મયો. તે મોઢું ફેરવીને બડીક મોન રહી. ત્યાર પછી થોડીવારે :દહસ્વરે બોલી. “આમાં કોઈ જાતની આપત્તિ કરશે નહિ, ધમ દ્રષ્ટિએ હું જ તેમને અગ્નિ આપવાની અને તેમના આકૃતી અધિકારિણી છું...કારણ કે એમની પૌત્ર વધુ છું. આપ તૈયારી કરો...હું સમજાને આવીશ.”

“મા...” વૃદ્ધ બટ્ટાચાર્યની આંખો સંજળ થઈ મધ્ધ; “ત્યારે ચાલ મા, કાદાને તારા કાથે જ અગ્નિ આપ, આકૃત પછુ તારે કરવું પડશે.”

“પરંતુ એ લોકોને સમાચાર મોકલવા પડશે, નિશ્ચયનું પાલન થવું જોઈએ, અસૌચ માને કે ન માને આપણે જણાવવું જોઈએ.”

બટ્ટાચાર્ય મહાશયે કહ્યું; “જરૂર સમાચાર મોકલવા પડશે, પરંતુ આકૃતો અધિકાર તારા સિવાય કોઈને આપી શકશે નહિ. પૌત્ર નો તેમણે ત્યાગ કર્યો હતો...એટીજ સમળી સંપત્તિ તને આપતા છે. એ બધી વાત પછી થઈ પડશે...અત્યારે અંતિમ સંસ્કારની તૈયારી કરો.”

સીતા ઉભી થઈ.

સીતાના હસ્તાક્ષરે લખાયેલા પત્રથી દાદાના મૃત્યુ સંવાદ જાણીને જ્યોતિર્મંથના હૈયા પર એકાએક ભયંકર આંચકો લાગ્યા અને તે સ્તંભીત થઈ ગયો. તેના મનમાં થયું, તેના પત્ર તોળેની પૃથ્વી જાણે સરકી રહી છે. તે એકદમ નીચે બેસી ગયો. તેની આંખ સામે જાણે કંઈ ન રહ્યું—મધું શન્ય બની ગયું. ૩૫ —રસ—મધ શબ્દ —રપર્ષ પુર્ણ પૃથ્વી જાણે એકજ પળમાં ૩૫ મધ શબ્દ વચરની બની ગઈ.

અનેક ક્ષણ પછી તેનું બાલ ઘાન પાછું આવ્યું. હાથમાંથી પત્ર પડી ગયો હતો—તે તરફ તેની નજર પડી. ફરીવાર હાથમાં લઈને તે વાંચવા લાગ્યો.

ના, આ સમાચાર ખોટા નથી. સીતાના હાથેજ લખાયેલા છે —પૂજ્યપાદ દાદા આપણને સહુને મૂકીને અનંત સ્વર્ગમાં ચાલ્યા ગયા છે. દાદાના મૃત્યુની તારીખ, સમય મધું લખ્યું છે; આવતા સોમવારે શ્રાદ્ધ થશે એ પણ સીતાએ જણાવ્યું છે.

“દાદા...દાદા, મારી મા, —તમે કાઈ મને ક્ષમા આપતા ગયા નહિં,—મને જણ્યું મને અપરાધી કરીને રાખી ગયા?” બહાગી જ્યોતિર્મંથ પોતાના આવેશને રોકી શક્યો નહિ, બંને હાથે મોઢું ઢાંકી છૂટથી રડવાપણ તરત તે નિસ્તબ્ધ બની ગયો.

શું રહવાનો અધિકાર એને રહ્યો છે ? ના, -રહવાથી હેયું હળવું બને છે-પણ રહવું કેવી રીતે ? મને રહવાનો અધિકાર છે, તે જ રહી શકે. એને શું એવો અધિકાર છે ? તેણે બંને જ પોતાના નિષ્કુર હાથ વડે સઘળાં બંધન કાપી નાખ્યાં છે. મા બળજબી ગયાં છે-એનો પુત્ર ધર્મત્યાગી, સ્વબળ ત્યાગી, પાપિષ્ઠ, -દાદા પણ એ જ બળજબી ગયા છે.

“ દાદા...મા...”

અભાગી રહી શક્યો નહિ, અસહ્ય વેદનાથી તરફકત લાગ્યો. હાથ કોઇએ એને ક્ષમા માગવાનો પણ સમય ન આપ્યો ? એ કેવળ એક આહવાનની જ રાહ ભેતો હતો; કોઇએ તેને સાદ પણ ન કર્યો ? એ આજ્ઞા રાખી રહ્યો હતો, એક દિવસ દાદા તેને બોલાવશે, તરત તે ત્યાં દોડશે જશે, -હાથ, એની આજ્ઞા માટીમાં મળી મળ, દાદાએ સાદ પણ ન કર્યો !

પ્રભુ, તમે તો શુભ અવસર આપ્યો હતો, -દાદા આંખ કામે જ આળ્યા હતા...કેમ હું તેને પગે પડી શક્યો નહિ ? ક્ષત શરમ, ક્યો સંકેત હૈમામાં બગૃત થયો નાથ ? તે દિવસે માટીના કબજામાં દાદાના પવિત્ર અને પ્રજ્ઞાન્ત વદનને જોઈ શક્યો હતો...હાથ, શા માટે હું ચોરની માફક નાસી ગયો ? શા માટે મેં એ વખતે દાદાના ચરણ ન પકડ્યા...શા માટે મેં ન કહ્યું-“ દાદા, મારી મોટી ભૂલ થઈ છે, એ ભૂલનું કઠોર પ્રાયશ્ચિત કરી રહ્યો છું, મને ક્ષમા આપો.” આમ થયું હોત તો દાદા કઠોર રહી શકત નહિ.....તેમને કામળ થવું જ પડત. પૌત્રના સઘળા દોષ જતા કરીને તેઓ જરૂર મને હૈયા સરસો ઝડી લેત.

ખરેખર તું અભાગી છે; તું શા માટે દાદાના ચરણમાં ન ઢળી

પડ્યો ? સામાન્ય સંક્રાંત્ય દર કરીને તેં શા માટે દાદાને ન પોકાર્યા ? તેં શરમ છોડી હોત તો દાદા તને જરૂર બેટી પકત...તને જોઈને દાદાની આંખો જરૂર આંસુ વહાવત...દાદાના સ્નેહામૃતથી તું જરૂર સજીવન થાત. ખરેખર તેં હાથમાં આવેલું રત્ન ગુમાવી દીધું... ' દાદાના ઉદાર પ્રાણનો પરિચય તેં જતો કર્યો !

સોફા પર બેઠો બેઠો તે આવા અનંત વિચારોમાં ગરકાવ થઈ ગયો. ભૂતકાળની અનેક વાતો એક પછી એક તેના મનમાં જાગવા માંડી. આવી વાતો તેણે કાંઈ દિવસ વિચારી નહોતી, આજ એ બધી ક્ષુદ્ર વાતો વિરાટ રૂપે તેના હૈયામાં ઉથલ પાથલ કરવા લાગી. વિચાર મગ્ન જ્યોતિર્મય ઉદાસ નેત્રે સામેની દિવાલ સામે જોઈ રહ્યો. કાંઈ શબ્દ, કાંઈ વાત તેના કાનમાં પ્રવેશી શકતી નહોતી, દાદાના મૃત્યુ સમાચારે તેને સાવ ચેતન્યહીન બનાવી દીધો હતો.

દેવયાની ક્યારની આવી હતી,—નીચે પડેલા પત્ર તેણે લઈને વાંચ્યો, છતાં જ્યોતિર્મયને કશો ખ્યાલ નહોતો રહ્યો. દેવયાનીએ જ્યારે તેના ખભા પર એક હાથ મુક્યો, ત્યારે તે અમકોને ઝંખવાણો પડી ગયો.

જરા હસીને દેવયાની બોલી: “ એકાએક ચમકીને શીકા કેમ થઈ ગયા ? શું કાંઈ ખૂબ દેખાયું ? ”

“ ઓહ...તું...મેં ધારું હતું...” કહેતાં કહેતાં જ્યોતિર્મય અટક્યો,—મોહું ફરવીને તે પુનઃ વિચારમાં પડ્યો.

હાથમાંનો કાગળ ખતાવતાં દેવયાની બોલી: “ આ કાગળ હમણા જ આવ્યો હામે છે ? ”

જ્યોતિર્મયે ઉત્તર ન આપ્યો, માત્ર માથું હલાવીને હા જણાવી.

દેવયાનીએ પત્ર સામે જોઈને કહ્યું: “ શું આ સીતાના હસ્તાક્ષર

હે ? અણસે મળ્યા સુંદર છે . મોતીના દાઢ્યા સ્વચ્છ છે . અને કાકીએ કહ્યું હતું, સીતા ખૂબ બહેલી છે .”

જ્યોતિર્મયે કશે ઉત્તર ન આપ્યો. દેવયાની બોલી: “ એ મમે તે હોય, હવે તમારે એકવાર ત્યાં જઈ આવવું જોઈએ .”

કથું ન બોલવાનો સંકલ્પ ક્યો હતો, છતાં તેણે પૂછ્યું: “ કેમ ?”

જુરા ઉત્તેજિત થઈ દેવયાની બોલી: “ કેમ એટલે ? જવું યોગ્ય છે કે નહિ તે તમે નથી સમજી શકતા ? તમારા દાદાએ સંપત્તિની શી રીતે વ્યવસ્થા કરી છે તે તો આવશે જાણીએ છીએ .” તું પણ જાણે છે કે મારા દાદાએ સઘળી સંપત્તિ સીતાને આપી છે . પછી નવું શું સાંભળવું છે, કહે ?”

જરા ચીઝાઈને દેવયાની બોલી: “ સાંભળેલી વાત પર વિશ્વાસ રાખવો એ કુદિમાનનું કામ નથી, મૂર્ખનું કામ છે . એમણે લીધે કથું જ હશે, એવું માતી લેવાનું કામ કારણ નથી . સીતા વળી કાણ છે ! એક અનાથ બી આવાને તમારી અગાધ મિત્રતા પચાવી પાડે, અને તમે કાળો પસીનો ઉતારીને સંસાર ચલાવો...એ કેમ સહી શકાય ? આમ સહજમાં તમે જતું કરી શકો, હું જતું કરી શકું નહિ ! કાકી થોડા દિવસ પહેલાં આવ્યાં હતાં અને જે કહી ગયાં હતાં તે ખરાખર છે . તમે જે પ્રયત્ન કરો તે, તમારો પ્રયત્ન જરૂર સફળ થાય...અને તમારે એ પ્રયત્ન કરવો પડશે .”

જ્યોતિર્મયે પત્ની સામે જોયું . તેનું હૃદય દુઃખ ક્ષોભ અને ક્રોધથી મેદાઈ રહ્યું હતું . શું આ તારી પત્ની, સુખ દુઃખની સાથીદાર ? આજ એનું સર્વસ્વ ચાલ્યું ગયું છે, એનું હૃદય અગાધ વેદનાથી ભરેલું છે...એનો વિચાર દેવયાનીને આવડો પણ નથી ! શું ચાલ્યું ગયું છે એ જોવું નથી, જોવું છે માત્ર પૈસા સામે !

અને આવી હૃદય વિદોષી બીને તેણે પત્ની તરીકે સ્વીકારી છે. અભારે એને સમવેદના અને સહાનુભૂતીની જરૂર છે...પણ એ કોણ આપે? આ હૃદયહીન નારી પાસે સમવેદનાની માયના કરવી? ના.....ના.....જ્યોતિર્મયથા એ બની શકશે નહિ.

સ્વામીને મીન જોઈને દેવયાનીએ વિચાર્યું, મારી જ વાત એ વિચારી રહેલ છે. તે કંઈક તેજ ભર્યા સ્વરે બોલી: “ મને તમે કોઈ વાતમાં ગણતા જ નથી, એ તમારો અન્યાય છે. મેં પહેલાં જ બધાને કહ્યું છે. બેરીસ્ટર જે, મિત્ર, મી. મલ્લિક બધાને પુછી બોલ્યું છે, બધાએ કહ્યું છે, જરા હમ દેશે એટલે તરત એ બી બધું છોડીને નાશી જશે. એમ જો ન બને તો વીસ બનાવટી છે એવું સાબીત કરતાં શી વાર લાગવાની હતી? તમારા જેવા નબળા માણસો જ પાછળ રહી જાય. દાકતર દત્ત જેવો સાહસીક માણસ હોય, તેા જોઈ.....”

વચ્ચે જ જ્યોતિએ તીક્ષ્ણ સ્વરે કહ્યું: “ મને ક્ષમા કર દેવયાની, હ્યા કરીને મને એકાક કલાક એકાંતમાં બેસવા દે. હું એક કલાકમાં શું કરવું એ વિચારી લઉં.”

“સારું હું જઈ છું. હું પણ અહીં વધુ સમય બગાડી શકું તેમ નથી. પરંતુ તમે આ સમયે એકલા રહો તે યોગ્ય નથી....તમારી પાસે રહેશે.”

જ્યોતિ ઉત્તર આપે તે પહેલાં જ દેવયાની ચાલી ગઈ.

“દાદા..... બંને હાથ વડે હૃદય” ક્રમાવી જ્યોતિર્મય બેઠી ઉઠેલા: “દાદા, આ લોકો મને જરાયે સમય નહિ આપે...તમારા ચિંતનની જરાયે તક નહિ આપે. મેં બધી ગંભીર બૂલ કરી નાખી છે, એ બૂલનું પ્રાયશ્ચિત પણ ભયંકર રીતે સડી રહ્યો છું.”

તેની આખમથી દડદડ આંસુ પડવા લાગ્યા તે પ્રુમ રહ્યો, તેના દેવાની બચા રહ્યાથી કંઈક હળવી થઈ ગઈ.

આખા ધરમાં સમાચાર ફેલાઈ ગયા, જ્યોતિર્ભવના દાદા રામ-નમરના પ્રસિદ્ધ જમિનદાર મિહારીલાલ પરલોક સોંપાવ્યા છે. જ્યોતિર્ભવના શોક સંતપ્ત ચિત્ત પર વણુમાગ્યું સાંત્વન વર્ષવા માંડ્યું, મણા દુઃખમાં પણ તેનાથી સહજ હસી જવાયું.

માધવીએ ચિંતાભર્યા સ્વરે કહ્યું: “સોમવારે શ્રાદ્ધ છે, એ પહેલાં જ્યોતિર્ભવે એકવાર ત્યાં જઈ આવવું જોઈએ, પરમ દિવસે સોમવાર આવશે.”

સુરેશ બાણુએ કહ્યું: “હા, આ સમયે જવું જોઈએ, સીતા એકલી છે...વિપત્તિમાં પડી છે માટે જ તેણે સમાચાર મોકલ્યા છે.”

અક્ષાઈને માધવી બોલી: “સીતા ખાતર માથું બમાડવાની આપણને જરાય જરૂર નથી, શું કહે છે જ્યોતિ? હું કહું છું ત્યાં જઈને સંપત્તિની વ્યવસ્થા કરી લેવી જોઈએ!”

સુરેશબાણુએ કહ્યું: “સંપત્તિની વ્યવસ્થા વળી શી કરવાની હતી?”

માધવીએ કોપથી કહ્યું: “એમાં તમે શું સમજે કહો? તમારું કામ હોકરાં બણાવવાનું છે, સંસારની માઠ વાતમાં સમજણ ન પડે તો વચ્ચે શા માટે આવતા હશે?”

પ્રજ્ઞાંત ભાવે સુરેશબાણુ બોલ્યા: “હોકરાં બણાવવાં એ કામ સહેલું ન માનીશ તારા જેવું સંસારી જ્ઞાન મારામાં નથી, એથી હું ચરમાતો નથી, પણ ગર્વ કરું છું. બમવાને મને એવી ખુદી નથી. આપી એટલો દુઃખ ભાગ્યશાળી છું.”

આટલું કહીને તેઓ સહુની સામે મીઠી નજરે જોતા જોતા આંખો મળ્યા.

રોપથી માધવીને દેહ કંપી રહ્યો હતો. બળતી આંખે તે સ્વર્ગી તરફ જોઈ રહી. સુરેશનાથ બહાર આંખો મળ્યા એટલે માધવીને પોતાનો રોપ સંભાળી લેવો પડ્યો.

જ્યોતિર્મય તરફ જોઈને તે બોલીઃ “ જોયું, વાત કહેવાની હવે જોઈને ! લોકો કહે છે કે મારે ને એમને આટલો ઝગડો શા માટે થાય છે—પણ લોકોને ઝગડાના ખરા કારણની ખબર ક્યાંથી પડે ! તું અહીં રહે છે એટલે બધું સમજી શકે છે. હું કોઈ દિવસ નખળો વાત કહેતી નથી, પણ મારે ભાગ્ય જ એવું છે કે મારું કહ્યું એમને સ્વસ્તું જ નથી. વાત સમજી શકે નહિ અને કદાપણ છોડે નહિ ! ”

જ્યોતિર્મય મૌનભાવે બેસી રહ્યો.

દેવયાનીએ આવીને કહ્યુંઃ “ તું બધું જાને કહે છે મા, સૌની સમજણ સરખી જ છે.”

માધવીએ કહ્યુંઃ “ હું એ વાત માની શકતી નથી દેવયાની; પોતાનું હીતાહીત સમજવાનું જ્ઞાન જ્યોતિર્મય પુરતું છે. મને વિશ્વાસ છે—જ્યોતિ આવી વિશ્વાળ સંપત્તિ જતી નહિ કરે. તેથી જ હું સોમવાર પહેલાં ત્યાં જવાનું કહું છું. જ્યોતિ એમ કહી શકે છે કે દાદા સમગ્રી સંપત્તિનું વીર સીતાના લાભમાં કરતા ગયા છે, પણ દાદાના વિચાર મૃત્યુ વખતે ન બદલાયા હોય તેનો કોઈ પુરાવો છે ? આ રીતે અને જ છે. રોપના કારણે માણસ સદાય એક ધારે રહી શકે નહિ; ઉગ્ર પ્રકૃતિના લોકો પણ કોઈ સમયે નરમ થઈ જાય છે.”

જ્યોતિર્મયે નીચી નજરે જોતા કંઈક હળવા છતાં મંબીર સ્વરે કહ્યુંઃ “ આપ કોઈ મારા દાદાને મારા કરતાં વધારે નથી ઓળખતા તેથી જ આ પ્રમાણે કહી શકો છો. દાદાની જીદ કોઈ કાળે પલટાતી નહોતી. એમના દિલમાં દયા, માયા, લાગણી વગેરે બધું હતું; પણ

એ બધું નક્કી કરેલી મર્યાદામાં જ સાચવી રાખ્યું હતું. ૧૫ દિવસ તેઓ મર્યાદાનો ભંગ નહોતા કરતા અને કર્તવ્ય આગળ કોઈ લાભથીને અવકાશ આપતા નહોતા. સીતાને જે આપતા ગયા છે, તે પાછું મેળવવાનો એમને વિચાર મરખો પણ નહિ આવ્યો હોય. એમની દષ્ટિએ અધાં કરતાં ધર્મનું મહત્વ વિશેષ હતું એ ધર્મના ચરણે પોતાના સર્વસ્વનું દાન કરીને તેઓ ચાલ્યા ગયા છે.”

કહેતાં કહેતાં તેનો અવાજ કંકડ બારે થઈ ગયો એટલે તેણે પોતાનું મોઢું ફેરવી લીધું.

તોવ સ્વરે માધવી બોલી: “ એ વાત માની લઈએ તો પણ વૃદ્ધાવસ્થાના કારણે એમની શુદ્ધિ બહેર નહિં મારી ગઈ હોય, એ હું માની શકતી નથી. તું પણ કદી માની શકે નહિ. શુદ્ધિહીનતાને વશ થઈને તેમણે જે ક્યું તે સાચું કેવી રીતે માની શકાય? તું શું એમ માને છે કે ગામડાની એક અશિક્ષિત સ્ત્રી આવડી મોટી જમિનદારી સાચવી શકે? મેં સાંભળ્યું છે કે તે સુંદર યુવતી છે વળી એના પર કોઈ દેખરેખ રાખે તેવું છે નહિ... આ સ્થિતિમાં તે અસંનમી બની જાય તો જમિનદારી કુળમાં જ મળી જાય! બે વરસ પછી તું જોઈ શકીશ જ્યોતિ, તારા પુર્વ પુરુષોની મિલકત કઈ સ્થિતિમાં મુકાય ગઈ છે. જેના માથે કોઈ દેખરેખ રાખનાર ન હોય એવી સુંદર સ્ત્રીને અવળે મારે લઈ જતાં કોઈને વધારે મદનત કરવી પડે નહિ.”

અધીર બાવે જ્યોતિએ કહ્યું: “ જરા દો, એ બેધી વાતો ચર્ચવાતો અત્યારે સમય નથી! આપ મને ત્યાં જવાનું કહો છો, તે ક્ષણ સંપત્તિ મેળવવા માટે જ ને ? ”

માધવીએ જમાણના કંઠસ્વરની રૂઢતા બણી લીધી; તેનું અંતરણ્ય ગરમ થઈ ગયું. તે બોલી: “ મેં તો તને તારી સંપત્તિનું

ભાવિ ખતાવો દીધું. સંપત્તિ તારી છે...તારી મરજી પ્રમાણે તું એની વ્યવસ્થા કરી શકે છે, એમાં મને કશો વાધો નથી.”

જ્યોતિર્મયે અને હાથ વચ્ચે મોઢું દબાવીને ટેબલ પર બુકી પડ્યો અને વિચારવા લાગ્યો. દેવતાનાં તિરસ્કાર ભરી નજરે સ્વામી તરફ જોઈને ચાલી ગઈ. માધવી પણ ઉડવાની તૈયારી કરતી હતી, ત્યાં જ્યોતિર્મયે તેના સામે જોતાં કહ્યું: “ જરા એસો, એક કામ છે.”

માધવીએ ઉદાસ બાવે એસતાં કહ્યું: “ મારે હજી મહા કામ બાકી પડ્યું છે.”

જ્યોતિર્મયે કહ્યું: “ હું સમજી શક્યો છું આપ બધા મારા બ્યવહારથી અકળાર્યા છો. પણ હું ત્યાં શા માટે જવા નથી છુટ્છતો તે આપ સમજી શકતા નથી. મેં સાંભળ્યું છે, મારા દાદા નિષેધ કરતા ગયા છે કે મન્યાગી પૌત્ર એમના ઘરમાં પગ મૂકે નહિ. એથી જ એમના શ્રાદ્ધ સમયે હું ત્યાં જવા માગતો નથી. શ્રાદ્ધ પત્યા પછી જરૂર જણાશે તો...”

“ જરૂર જણાશે એટલે ? ”

જ્યોતિર્મયે કહ્યું: “ પહેલાં હું સીતાને એક પત્ર લખવા માગું છું. જો તે સંપત્તિ સુપ્રત કરવા તૈયાર નહિ થાય, તો હું ગમે તે પ્રકારે મેળવવાનો પ્રયત્ન કરીશ. વીસ ખનાવટી છે એવું સિદ્ધ કરવામાં બહુ મહેનત નહિ પડે.”

માધવીએ જરા વિચારીને કહ્યું: “ એ ખોટું નથી. તો પછી તું આજે જ એને પત્ર લખી નાખ, જોઈએ સહજ બાવે તારી સંપત્તિ તને પાછી આપવામાં તે રાજી થાય છે કે નહિ. જો ન સમજે તો વીસ ખનાવટી છે એ નક્કી કરવાનો પ્રયત્ન કરવો પડશે. કામ બહુ કઠણ નથી એ હું જાણું છું. આ બાબતમાં તારાં કાંઈ સાથે મારો મત બરાબર મળે છે; તેઓ જે કહે છે તે સાચું છે ”

તે જ દિવસે જ્યોતિર્મયે એક પત્ર લખી ટપાલમાં નાખી દીધો.

દાદાના મૃત્યુ સમાચાર સીતાએ બધાને મોકલ્યા હતા. બચંતી કામળ મળતાં જ રામનગર આવી પહોંચી.

આંસુ લૂછતાં લૂછતાં બચંતીએ કહ્યું: “આગળથી સમાચાર દેવા બેઠ્યાને...મૃત્યુ પછી સમાચાર મોકલવામાં શો લાભ! એમની સેવા કરવાની બધી આજ્ઞા હતી, તે મારી આજ્ઞા પુરી થવા ન દીધી.”

અપરાધિની માફક સીતા મૌન રહી. તે ન કહી શકી કે દાદા એ જ એ માટે ના પાડી હતી. બધા સર્ગવંદાલા સમાચાર મળતાં આવી ગયાં. બધાને સંભળાવવા ખાતર બચંતીએ કહ્યું: “આટ આટલાં સગાં સંબંધીઓ હોવા છતાં કોઈ એમની સેવા કરી શક્યું નહિ, કોઈને સમાચાર પણ ન મળ્યા. સીતાના કારણે જ આમ બન્યું છે. સીતાનો હેતુ હો...દાદાના મૃત્યુ સમયે કોઈ સગું વંદાલું હાજર ન રહે, વળી વીલ બાબતમાં કંઈક વાંધો થાય અથવા મરતી વખતે દાદા કોઈને કંઈ આપતા નાથ.”

બધા આશ્ચર્ય કરીને ડેવટે બચંતીએ સીતા સામે કટાક્ષ કરતાં કહ્યું: “પણ તારે આવો કશો ભય રાખવાની જરૂર નહોતી સીતા,

દાદાના સગાં સંબંધીઓ એવા નીચ મનના નથી કે સંપત્તિમાંથી એક પાઈની પણ આશા રાખે. તારું મન હલકું છે...હલકા વંશમાં જન્મી છે એટલે ખીજી આશા શી રાખી શકાય? જો તું ખાનદાન વંશમાં જન્મી હોત તો, તારું મન આવું હલકું ન હોત.”

જયંતીના બોલવામાં જરાય મધુરતા નહોતી. સીતા માનભવે સધળું સહન કરવા લાગી, તેણે જરાયે પ્રતિવાદ ન કર્યો. તેની નીરવતા જોઈને સહુ કહેવા લાગ્યાં: “સીતા બારે આલાક છે, તેથી જ દાદાના મૃત્યુ સમયે કાઠને બોલાવ્યા નહિ.”

પ્રજ્ઞાંત પણ આવ્યો હતો. સીતાને અનુલક્ષીને જે વાતો થતી હતી, તે વાતો એના કાન પર આવી હતી. મનમાં મનમાં બહોળા શય અડવા છતાં, તે એક શુષ્ક બોલ્યો નહિ. કારણ કે તે સીતાનો જ ભાઈ હતો.

પરમ દિવસે શ્રાદ્ધનો દિવસ હતો. સીતાએ ભાંડાર ખુલ્લો મૂકી લીધો હતો. દાદાનું શ્રાદ્ધ કાર્ય સર્વાંગ સુંદર રૂપે થવું જોઈ એ એવી તેની તમના હતી ગમે તેટલો ખર્ચ કરવામાં સીતાને હરકત નહોતી.

તે એકલી બારે તરફનું ખ્યાન રાખી શકતી નહોતી. બહારના કાર્યનો બાર સુશીલ્યાણુ અને પ્રજ્ઞાંતે લીધો હતો, સીતાએ જયંતીને કહ્યું: “કાકી, આપ અંદરનો બાર સંભાળો. આપ જો આટલું કરશો તો હું ખીજી બાબત સંભાળી શકીશ.”

ત્યારે જયંતી બોલ્યો: “મારાથી એ કશું ન જાને, મને શા માટે વચ્ચે ખેંચો છો. ન આવું તો લોકો નિંદા કરે...નહિં તો હું આવત ખરી? અને મારે પારકો બોલે ઉપાડવાની કે પરાયો વ્યવહાર સાચવવાની શી જરૂર? એક તો મારો છૂટો હાથ, જે પૈસાની જગ્યાએ માર પૈસા ખરચી નાખું, વળી તું કહે કે કાકી ચોરી કરે છે. દયા કર

ખાઈ, ધણું મધ મધું છે, હવે પરાના ઘનની ચોરીનો આરોપ લેવાની ક્ષમતા નથી. ”

સીતા વિષાદ ભરી નજરે કાકી સામે જોઈને ધીરે પગલે પોતાના ખંડમાં ચાલી ગઈ.

તે સારી રીતે સમજી ગઈ હતી, કે દાદાએ તેને ઉત્તરાધિકારિણી બનાવી છે, તેથી જ આ બધા તેને વિષ ભરી નજરે જોઈ રહ્યા છે. એ લોકો એ નથી સમજી શકતા કે આ સંપત્તિ તેને એક બોળ રૂપ મળી પડી છે. જેની સંપત્તિ છે તેને પાછી આપી શકે તો છૂટકારો મળે. સાચો હકદાર જે પળે આવશે, તે પળે આવશે, તે પળે સંપત્તિ સોંપીને સીતા ચાલી જશે. તે આંધાર વિઠેણી છે... એક વસ્ત્ર લઈને આવી હતી... અને એની જ રીતે એક વસ્ત્ર સાથે ચાલી જશે, અહીંની કશી વસ્તુ તે લેવા માગતી નથી. સાચો હકદાર ક્યારે આવે, તેની જ તે રાહ જોઈ રહી છે આ સત્ય કોણ સમજી શકે ?

એકવાર શ્રાદ્ધ કાર્ય પતી બાથ જોડે તે પોતે જ ન્યોતિર્મયને અહીં આવવા સંબંધી પત્ર લખશે અને સધળું સોંપીને ચાલી જશે. દાદાની અનુમતિ મળી ગઈ છે, બીજું શું જોઈએ ?

મહેમાનો જે ભાવે સીતા સંબંધી વાતો કરતા હતા, તે ધરનાં દાસદાસીઓ પણ સાંભળીને સહી શકતાં નહોતા. સીતાને એકલી જોઈને ક્ષમા દાસીએ ગળગળા સ્વરે કહ્યું: “બેનયા, તમે આ બંધી વાતો કેવી રીતે સહી શકો છો. ? એ લોકો આપને જે તે કહે છે, અમારાથી સહી શકાતું નથી.”

આજા હાસ્ય સહ સીતા બોલી: “ભને ખોને, એ લોકોના બોલવાથી મને કંઈ નુકસાન થવાતું નથી. ક્ષમા. બોલવાથી એ લોકોને શાંતિ મળતી હોય, તો હું શાંતિ શા માટે ગુમાવું ? જે આટલું મે

મારાથી સહી શકાય નહિ તો માણસ તરીકે જન્મ્યાનો અર્થ શું ? ”

સુમાએ કહ્યું: “ પણ મણી ખરાબ વાતો કરે છે બેનયા.”

સીતાએ કહ્યું: “ મારી પાસે કશું ખરાબ નથી, કશું અસહ્ય નથી. જે દિવસથી દાદાએ મારા નામ પર વીલ ક્યું છે તે દિવસથી હું સમજી છું કે મારે આ બાબતમાં ખુબજ સહેવું પડશે. જ્યાંસુધી છેડા નહિ આવે ત્યાં સુધી મારે બધાનું સાંભળવું પડશે અને આ બોળે ઉડાવવો પડશે. જે દિવસે આ સંપત્તિનો સાચો માલિક આવશે, તે દિવસે હું સમજું સોંપીને છુટકારો મેળવી શકીશ.”

“ કાશ્ય આવશે બેનયા ? ભાઈને તો દાદાએ...”

વચ્ચે જ સીતાએ સિનબ્ધ સ્વરે કહ્યું: “ મને એ બાબતની અનુમતિ મળી ગઈ છે સુમા ! દાદા મને કહેતા મયા છે, જે એ આવે, તો હું તેને સોંપીને મુક્તિ મેળવી શકું છું. હું એ દિવસની રાહ જોઈ રહી છું, સમાચાર મોકલ્યા છે, ફરી સમાચાર મોકલોશ. આવડી મોટી મિલકતનો લોભ કાઢ જતો કરી શકે નહિ, એમને આવવું જ પડશે.”

સુમા બોલી ઉઠી: “ આ બધી મિલકત આપ હાથમાં આવ્યા પછી છોડી દેશો બહેન ?”

“ હું તે કાશ્ય સુમા ? કાઢ દિવસ મેં આવી ઇચ્છા રાખી નથી...આટલો બોળે ઉપાડવા હું તૈયાર પણ નથી...દાદા ખરાબે મારા, માથા પર મૂકતા મયા છે. મારે શું હતું કે જેના માટે મિલકતની જરૂર પડે ? મારે કશી જરૂર નથી, સામાન્ય એ ટંક બોળન મને એટલે મારે બાણ છે; આવડી મોટી જમિનદારી લખને હું શું કરું ?”

ખૂબ ધામધૂમ પુર્વક બિહારીલાલનું શ્રાદ્ધ પૂરું થયું. કાશી,

નવદ્વીપ વગે મેથી અધ્યાપકો આવ્યા હતા, તેઓ ધાર્મિકસ્થરે

કરતાં વિશેષ અર્થલાભ મેળવા આશીર્વાદ આપીને આસ્થા ગયા. સર્ગ સંબંધીઓ પણ એક પછી એક વિદાય થયા. જ્યંતી જતાં પહેલાં ધરતી પર પછાડાઈને ચીત્કાર કરતી રડી ઉઠી; એના વિલાપનો વિષય હતો... આજ પોતાની સંપત્તિ પરાયણા હાથે પડી છે.

સીતા ખીજે મજલે કંઠે પાસે ઉભી ઉભી તેમના સામે જોઈ રહી હતી. જ્યંતીએ છાતી ફૂટતાં રહતા સ્વરે કહ્યું: “ ધર્મ સહી શકો નહિ, ધર્મ સહન નહિં કરે. દમલખાણ કરીને પરાઈ મિશ્કત પચાવી પાડવી એ કદાચ માણસ સહી શકે છે, પણ ધર્મ સહી શકતો નથી. એ વીલ તો બનાવટી છે, મેં સાંભળ્યું છે કે દાદા મરતા પહેલાં ખીજું વીલ કરતા ગયા હતા; એ વીલ ગમે ત્યાં છુપાવવામાં આવ્યું છે. તું બરાબર જોજે. અમે તને સહેલાઈથી છોડ્યું નહિ. બપોંસુધી અમે કશું ન કરીએ, ત્યાંસુધી તું તારે જે ભોગ ભોગવવા હોય તે ભોગવી લેજે. ત્યાર પછી એક કોડી પણ નહિં ભોગવાય. શ્રીધર જે સાચા હશે, તો પોતાના પૂજારીના વંશ-ધરની જ પૂજા અંકણ કરશે, પરાઈ પૂજા કહી નહિં સ્વીકારે. શુદ્ધ દાદાને એક ઠાકણ માફક વળગીને તે બધાનો સર્વનાશ કર્યો છે, પણ ધર્મ સહી લેશે નહિં.”

સીતાના મોઢા પર કંઈક વાક્યો આવ્યાં, પણ તે ગળી ગઈ. માત્ર એક હાસ્ય તેના ચહેરા પર રમીને આસ્યું ગયું.

જવાહર, દાદાનું શ્રાદ્ધ બહુ સારી રીતે થઈ ગયું, એ આનંદની વાત છે. શ્રીધરજીની જે ઈચ્છા હોય તે પુર્ણ થાયો. પોતે કાણ? એક સામાન્ય નારી, એની શી તાકાત કે દેવતાનું હૈયું ઉકેલી શકે? જે શ્રીધરની ઈચ્છા હોય કે જયોતિર્મયના હાથની પૂજા અંકણ કરવી છે, તો એથી આનંદની વાત સીતા માટે અન્ય કોઈ નથી. નારાયણ એમ જ કરો...જે આસ્થા ગયા છે તેને સદ્ગુણ આપી પાછા વાળો અને તેની પૂજા સ્વીકારો.

જયોતીર્મથને પત્ર આવી ગયો.

સી હપર અત્યંત રોષે ભરાઇને જયોતીર્મથે એ સંધળો રોષ સીતા પર ઠાણ્યો હતો. આખો પત્ર કટાક્ષ અને વ્યંમથી ભરેલો હતો. દુર્જાએ એ હતા કે સીતા એ પત્રનો પ્રકૃત મર્મ સમજી શકી નહિ; કામળ વાંચીને તે સ્થિર બની ગઈ.

હા. આ એનો ઉચિત પુરસ્કાર છે. જયોતીર્મથે સ્પષ્ટ બાવે તેને ફગલ્યાજ કરી હતી, માયાવિની અને રાક્ષસી પણ કહી હતી...આ એને માટે સમ્માનીય વિશેષણ હતું. નિષ્કુર—નિષ્કુર, તમે આ વાત કેવી રીતે કહો છો, તમે પણ કેવી રીતે માન્યું કે સીતાએ કાદાને ભરમાવીને બધી સંપત્તિ પોતાના નામ પર લખાવી લીધી છે ? ઓ..., તમે નથી જાણતા...સીતા તો તમારી સંપત્તિ કાઢી પક્ષની માફક સાચવીને બેઠી છે, તમારો આ પત્ર આવ્યા પહેલાં જ તેણે નક્કી કર્યું છે કે, તમારી વસ્તુ તમને જ અર્પણ કરી દેવી.

ના, સીતા વધુ વિચારી શકી નહિ, વધુ વિચારવાનું બળ પણ તેનામાં નહોતું. શ્રીધર, તમારે યોગ્ય સેવા ન થાય, તો એ અપરાધ સીતાનો ન માનશો પ્રભુ. તમે પોતે જ તમારી પૂજનથી વ્યથિત રહે-

વાનો ધરદોરાખતા લાગે છે, નહીતો જ્યોતીર્મય શા માટે પણ સમય પહેલાં આપ્યા જાય, શા માટે ધર્મનિર કરે ?

જગતમાં સહુની ઉપેક્ષા સહી શકાય છે, પરંતુ જેના પ્રત્યે પ્રેમ હોય, તેની ઉપેક્ષા સહી શકાતી નથી, જે રીતે આ સંતાનની ઉપેક્ષા સહી શકતી નથી, એ જ કારણે સીતા પણ જ્યોતીર્મયની ઉપેક્ષા સહી શકી નહિ.

તે તરત જ્યોતીર્મયને પત્ર લખવા બેઠી.

તેણે દૃઢતા સહિત જણાવ્યું: “ નથી હું માયાવિની, નથી રાક્ષસી કે નથી દગલખાજ માયાજળ બિઝાવીને વૃક્ષને મેં નથી અંધ બનાવ્યા કે નથી એમની સંપત્તિ માટે કાંઈ જાતની કપટ કળા અજમાવી: તેઓ પૌત્રના અક્ષમ્ય વ્યવસ્થા બચિત થઈને પોતાની સહગી સંપત્તિ મારા નામ પર રવચ્છાએ લખતા ગયા છે. મેં આ સંપત્તિ ઈચ્છા પુર્વક લીધી છે કે નહિ, એ ભગવાન સિવાય કાંઈ જાણતું નથી. હું આ બોલે નહિ ઉઠાવી શકું એમ ધારીને મેં દાદાના મૃત્યુ સમયે દાદાની સંપત્તિ મેળવી હતી—જ્યોતિર્મયની સંપત્તિ જ્યોતિર્મયને આપી દેવી. મેં દાદાનું શ્રાદ્ધ કર્યું છે, મારું કાર્ય પુરું થયું છે. હું હવે એક સપ્તાહમાં અહીંથી ચાલી જઈશ. તમે જેમ અને તેમ જલ્દી આવો અને તમારી મિલકત સંભાળી લ્યો. મારી જો કોઈ પણ પ્રાર્થના હોય. તેા એક જ છે કે દાદાની આંતમ ઈચ્છા એકજ હતી—શ્રીધરની સેવામાં કોઈ પ્રકારની ક્ષતિ ન આવવી જોઈએ... એ ઈચ્છા તમે પુરી કરજો, ”

તરતજ સીતાએ કાગળ ટપાલમાં નંખાવ્યો અને બહારથી પ્રજ્ઞાંતને બોલાવવા આજુસ મોકલ્યું.

પ્રજ્ઞાંત આવ્યો એટલે સીતાએ કહ્યું: “ ભાઈ, તમારે મને સાથે

લઈ જવી પડશે. તમે આજ જવાના છો, પણ ખેતાર દિવસ રોકાઈ જાઓ, એ દરમ્યાન હું અહીંની વ્યવસ્થા કરી લઉં છું. ”

આશ્ચર્યભર્યાભાવે પ્રશ્નિતે પૂછ્યું “આ તું-શું કરે છે, તારે વળી ક્યાં જવું છે ?”

ઉત્તરવા મથતાં આંસુને પરાણે રોકીને હસવાનો વૃથા પ્રયત્ન કરતાં સીતા વિકૃત સ્વરે બોલી “ હમ તમારી સાથે—તમારી પાસે રહીશ બાપ, એક દિવસ તમે મને લઈ જવા આવ્યા હતા...શું આજ લઈ શકશે નહિ ? તમારા ખેતરમાં સોનું ફળે છે...શું તમારી ખેન ખે મુઠી જાત નહિ મેળવી શકે ? તમારી ખેન રંટીયો ચલાવશે, તમારી હાથ શાળ પર એકાદ વસ્ત્ર નહિ વણી શકાય ? જમતમાં સહુ તમારી ખેનને માથાવિની કહીને નિંદે છે, તમે શું તમારી ખેનને સત્ય રૂપે જોઈને બોલે નહિં લઈ શકે ? ”

અશ્રુ રોકી શકાયાં નહિ, ઉઝળીને જાત બનેલા માલ પર ઉતરવા લાગ્યાં.

“ સીતા...સીતા...”

આત્મહારા પ્રશ્નિતે ખેનને હેલા સરસી લઈ લીધી. બાપની છાતી પર માથું ઢૂંપાવીને ખેન નાના આળસ ગાંઠક ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડવા માંડી.

આટલા દિવસથી તેના પર ભયંકર વાવાઝોડું ચાલ્યું જવા છતાં તે અટલ બાવે ઉભી હતી, આજ તે જા માટે ભાંગી પડી છે, એ વાત પ્રશ્નિતથી સમજાઈ નહિં. તેણે બાકુળ બાવે સીતાના માથા પર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં પૂછ્યું: “ આજ શું થયું છે ખેન, તું આજ આમ જા માટે કરે છે ?

સીતા બાંખો લૂછીને બોલી: “ હવે સહી શકતું નથી બાપ,

ખૂબજ અસહ્ય લાગે છે, તેથી બધું છોડીને નાશી જવા છૂટું છું. હવે હું કોઈની વાત સીધી શકતી નથી બાઈ.....”

કહેતાં કહેતાં તેણે ફરી મોઢું ધ્રુપાવ્યું.

જ્યોતિર્મયનો પત્ર પ્રજ્ઞાતના હાથમાં મૂકીને તેની નીચે બેસી ગઈ. પ્રજ્ઞાતે પત્ર વાંચવો શરૂ કર્યો, વાંચતાં વાંચતાં તેનો અહેસાસો પડવા માંડ્યો, તેના ખંતે નવનોમાં આગ સળગી ઉઠી. તેની આવી અહેસાસો આટલું અપમાન ? કોઈએ સીતાને ન ઝોળખી, સહુ તેને ન કહેવાનું કહેતા ગયા ? કોઈ ન સમજ્યું. સીતાએ કેટલો ત્યાગ કર્યો છે, સર્વસ્વ આપીને તે પરાઈ મિશ્કતનું રક્ષણ કરી રહી છે ?

“ સીતા ! ”

બાઈના સ્વરથી સીતા ચમકી. પ્રજ્ઞાતે કહ્યું : “ સમજ્યો...તું જા માટે જવા છૂટે છે. બધાની ગમે તે વાત તું સહી શકી, પણ આની વાત તારાથી સહન ન થઈ શકે ? પણ નહિ એન, બધાની વાત જે રીતે હસવામાં ઉઘાડી દીધી, આની વાત પણ એ રીતે તારે ઉઘાડી દેવી જોઈએ. એને જે કહેવું હોય તે બલે કહે, -મનમાં યાદ રાખજે-હજી પણ તે બધું બધું કહેશે એ તને સહી શકતો નથી. કાગણ કે તું એની સંપત્તિની અધિકારિણી બની છે. આ એક જ કાગળથી ગભરાઈને તું પાછી પડીશ ? ના, એ ન બને સીતા, હું એમ નહિ થવા દઉં.”

સીતાએ આંસુ લૂછી શાંત નજરે બાઈ સામે જોતાં સ્તિગ્ધ સ્વરે કહ્યું : “ ના બાઈ, હું તમારી અહેસાસો છું, એટલું આત્મભાન મેં ધ્રુપાવ્યું નથી. આ બધી વાતો સ્વમાન પર ધા કરનારી છે. આપણે જા માટે એ લોકોને કહેવાનો અવકાશ આપવો જોઈએ ? હું મુકત છું, આ જીવન મારા માટે અસહ્ય છે બાઈ. આ બોલો મારાથી

નહિં ઉપાડી શકાય એ ધારીને જ મેં દાદાના મરણ સમયે તેમની અનુમતિ લીધી હતી—એમના પૌત્ર પાછા આવે તો મારે એમને સમજાવું સોંપી દેવું. આ કામગીરી ન આવ્યો હોત, તો પણ તેમને અહીં બોલાવવા પત્ર લખત. મારે એવી કરી જરૂર નથી બાપ, બે લુગડાં ને મુઠી બાત હું જ્યાં રહીશ, ત્યાં મળી રહેશે. હું શા માટે આ ભૂતને બોલ ઉઠાવીને ફર્યા કરું કહે તો ? ”

“ સીતા..... ”

વચ્ચે જ સીતા બોલી : “ ના બાપ, આ માટે હવે કશું કહેશે નહિં. મેં નિર્ણય ફેરવાતો કાઢી રસ્તો રાખ્યો નથી—એમના કામગીરી ઉત્તર આજ ને આજ મોકલી દીધો છે. મેં લખ્યું છે...તમે આવીને તમારું સંભાળી લ્યો...હું સાત દિવસમાં ગમે ત્યારે આવી જઈશ.”

“ બહેન,—સીતા ! ” ગળગળા સ્વરે પ્રજ્ઞાંત બોલ્યો : “ લણ સરસ ક્યું છે બેન ! તું મુકત જીવ છે;—અધનમાં પડવા માટે તું જન્મી નથી. ખરેખર તેં સરસ કાર્ય ક્યું છે. પારદા બોલે જીવન ભર ઉઠાવવાની શી જરૂર છે ? તારા બાપના ઘરમાં પુરતી જગ્યા છે, અનાજનો પણ તોટો નથી. આપણે ગરીબ માણાપનાં સંતાન છીએ, જન્મથી સહતાં આજ્ઞાં છીએ, જીવનભર સહી લેશું. પરાયા ધનથી પૈસાદાર થવાની જરૂરે તમન્ના નથી. તારા બાપના ઘરમાં લણ કામ છે; મા હોત તો તે કરત. એમના ગયા પછી એક વર્ષમાં કેવી રીતે કાઢવું છે, તે મેં દાઢ દિવસ તને જણાવ્યું નથી...જણાવવાની ઈચ્છા પણ નહોતી...આજ જણાવું છું. તું મારા ઘેર આવ બહેન આપણે બંને બાંધમહેન કામ કરીશું. તું તો મારે મન ભગવાનનો પવિત્ર આશીર્વાદ છે, તું મને આ રીતે મળી જઈશ, એવું મેં કદી ધાવું નહોતું.”

હિસાહ પુર્વક સીતાએ વિદાયની તૈયારી કરવા માંડી. સીતા સમજા અધિકાર છોડીને ચાલી જાય છે, એ સમાચાર વિનયીને વેગે ચારે દિશામાં ફરી વળ્યા. હાંફતા હાંફતા દોડીને સુશીલબાણુ આવી પહોંચ્યા અને બોલ્યા: “ મેં સંભળ્યું છે કે તું અધું છોડીને ચાલી જાય છે, તું આ વાત સાચી છે સીતા? આવી કુમતિ કેમ સુઝી બહેન?”

હસીને સીતા બોલી: “ કુમતિ ન કરો ભાઈ, સુમતિ કહો. જો કુમતિ હોત તો આટલો સંપતિ છોડી જત નહિ. મને આશીર્વાદ આપો, ક્ષેત્રની પડી સુધી હું આવી જ અનાસકત રહું, લોકમાં પડીને મારા જાને લવ ખરબાદ ન કરું.”

હતબુદ્ધિ જેવા યમ ગયેલા સુશીલબાણુ સીતાના ઉજવણ ચહેરા સામે નેઠું રહ્યા, થોડી વાર પછી ધીરે ધીરે બોલ્યા: “ દાદા જેને અયોગ્ય માની લાગ કરી ગયા છે, તેને જ તું અધું આપીને જાય છે સીતા? તારું જો કંઈ છે તેને તું આ રીતે નબટ કરવા માગે છે?”

“ મારું તું હવું ભાઈ? હું પોતે જ મારી નથી, પછી મારું કોને કહેવું? મારું કહી શકાય એવું સંસારમાં કશું નથી, એ તો તમે જાણો છો. આવે એને આવવા દો, જાય એને જવા દે...હું એમાં જરાય વિરોધ કરવા નથી માગતી; કારણ આ અધું ભગવાનની કૃપા મુજબ થાય છે, માણસ આમાં કશું કરી શકતો નથી, આપ તો જાણો છો, દાદા મરતી વખતે એમને દુઃખ આપતા ગયા હતા. હું એમની વસ્તુ એમને સોંપીને નિર્જિત થવા માગું છું.”

હતાશભાવે સુશીલબાણુએ કહ્યું: “ તો પછી મારાથી પણ નહિ રહી શકાય, હું પણ કૂટો ચમકશ.”

“આપને જા માટે છતાં મનુ જોઈએ લાઈ? એ જમિનદારીનો કાર હાથમાં લેશે, તો પણ તમને નહિં છોડે; કારણ, આપ ધણા સમયથી પ્રમાણિત પણે જમિનદારીનું કામ સંભાળી રહ્યા છો. આપને છૂટા કરતાં એમને ધણું નુકશાન થશે.”

“ના સીતા, સ્વેચ્છાચારીનું કામ મારાથી થઈ શકશે નહિં. જે સંસારમાં એક દિવસ ધર્મનું આસન હતું, એ સંસાર પાપમય બની જશે, હું એ જોઈ શકીશ નહિ. સ્વર્ગીય માલિકે મને કાઈ દિવસ નોકર માન્યો નથી, પોતાના દીકરા માફક મણ્યો છે; જ્યોતિર્મય આત્મા મને એ નમ્રે ન જોઈ શકે એ વાત સ્પષ્ટ છે. એટલે હું કાઈપણ ઉપાયે રહી શકીશ નહિં.”

“તો હમણા આપ ઉતાવળ કરશો નહિં, એ આવી જાય એટલે એમને બધો દિસાંય સમજાવી, સધળું સોંપીને તમે ખુશીથી છૂટા થજો. મારા ગયા પછી તે તરત આવશે. હું અહીં હમણાં ત્યાં સુધી તે નહિં આવે; કારણ તેઓ મારાથી દૂર રહેવા ઇચ્છે છે.”

સી પુરુષનાં ટોળે ટોળાં સીતા પાસે આવવા માંડ્યાં. સહુ દરુણભાવે તેને રોકાઈ જવાનો આગ્રહ કરવા લાગ્યાં. સીતાએ સહુને મીઠપથી સમજાવ્યું. તમારા સાચા માલિક આવે છે, એ માટે તમે જરાયે બચ ન રાખશો. જ્યોતિર્મય આ વંશનો વંશધર છે, પ્રજા સેવક કાઈ પ્રકારનો અત્યાચાર નહિં કરે. સીતા પણ વચ્ચે વચ્ચે આવતી જતી રહેશે.

આંસુભરી આંખે સહુએ સીતાને વિદાય આપી. સીતા પણ બીની આંખે સહુના આશીર્વાદ કીલી પ્રજાત સાથે રામનગરમાંથી આવી ગઈ. જતી વખતે શ્રીધરની સેવાને સમજો કાર તેણે બહુ-સાથ મહાશયને સોંપી દીધો.

જે દિવસે સીતા વિદાય થઇ તે દિવસે સાંજે જ્યોતિર્મયનો તાર આવ્યો. જ્યોતિર્મયે જણાવ્યું હતું: “હું આવતી કાલે આવું છું. રોજન પર પાદખીની બવસ્થા કરો હું ત્યાં જો દિવસથી વધારે રોકાઈ સહીશ નહિ, આ જો દિવસમાં પ્રાગ સાથે મારો પરિચય થઇ શકે ત્રેવો બદોબસત કરજો.”

એક સાંજે નિસાસો નાખીને સુશીલજાણુ જ્યોતિર્મયની આગા પાલન કરવા માટે તત્પર થયા.

બરાબર નક્કી કરેલા સમયે જ્યોતિર્મથ રામનગર આવી ગયો.

આ સંપત્તિ લેતાં તે કેટલો અચકાતો હતો, તે કાંઈ સમજી શકાયું નહોતું. જ્યારે તેણે સીતાને પત્ર લખ્યો હતો, ત્યારે સીતા પર ખૂબ જ ગુસ્સે થયો હતો. એક અળખી ઓએ પરમા આવી દાદાના હેવાપર અધિકાર મેળવી લીધો...તેથીજ દાદા બધું એને આપતા ગયા. જો તેણે એ સંપત્તિ ન સ્વીકારી હોત, તો દાદા જરૂર પોતાની સઘળી સંપત્તિ દેશના ઉપકાર અર્થે દાન કરી જાત. એમ થયું હોત, તો સઘળી પંચાત ટળી જાત.

સીતાનો પત્ર જ્યારે તેના હાથમાં આવી પડ્યો, ત્યારે તેનું જ્ઞાન જમ્મત થયું. અરે...મેં શું કરી નાખ્યું, સીતાને શું લખી નાખ્યું ? જેનું હૃદય આવું ઉન્નત છે, તેના પર કાણ જાણે કેવાયે આધાત કરી નાખ્યા !

સીતાએ લખ્યું છે, સાત દિવસની અંદર તે રામનગરનો ત્યાગ કરશે, જ્યોતિર્મથે આવીને મિલકત સંભાળી લેવી.

આ જમિનદારી લઈને જ્યોતિર્મથે શું કરવું...એને શી જરૂર છે ? દાદા પાસે રહીને સીતા જમિનદારી ચલાવવાની કળા જે રીતે શીખી છે, તેમાંનું જ્યોતિ કશું જાણતો નથી. દાદા સઘળું સીતાને

આપતા ગયા છે, જ્યોતિર્મય શું મૃત્યું અપમાન કરશે... બધું પાછું
લઈ લેશે ? દાદા જેને સિંહાસન પર બેસાડી ગયા છે તેને શું જ્યો-
તિર્મય પડશે ? મારીને ફેંકી દેશે ? દાદા સ્નેહમય દાદા, ઉપરથી તમે
તમારા પૌત્રનું આ નિષ્કુર આચરણ જોઈ રહ્યા છો, તમારું હૈયું ફાટી
જવું હતું. ના, જ્યોતિર્મય જોર કરીને તમારું દાન છીનવી નહિ લે
... લઈ શકે તેમ નથી ! એ રામનગર જશે, સીતાને સઘળી વાત કહી,
તેની ક્ષમા માગશે. શું સીતા ક્ષમા નહિ આપે ? જરૂર ક્ષમા આપશે.
એનું હૈયું નીચ નથી... એ દેવયાની નથી... દેવી છે ! જ્યોતિર્મય
નો કાષ્ઠપણ દોષ તે નહિ કાઢે... તે હસતા હોય જ્યોતિર્મયના પ્રાણની
વેદના દળવી કરશે.

બરાબર આ ઉદેશ લઈને જ્યોતિર્મય રામનગર આવ્યો. નવા
જમિનદારનું સન્માન કરવા નાના મોટા અનેક પ્રજાજનો આવ્યા
હતા, તેઓએ માન્યું હતું કે વિદ્વાયત રહી આવેલો જ્યોતિર્મય
મિળજી હશે, પણ સહુની આ માન્યતા ખોટી પડી. જ્યોતિર્મયે વિદે-
શી પોશાક નહાતો પહેર્યો, તેણે કાષ્ઠને પ્રજ્વાલ કર્યા, કાષ્ઠના પ્રજ્વાલ
કીડ્યા, કાષ્ઠને હોવા સરસા લીલા, કાષ્ઠને મીઠી વાતોથી સંતુષ્ટ કર્યા
આ જોઈને સહુનાં મન આનંદથી ઉભરાઈ ગયાં. સુશીલબાણુ પ્રથમથી
જ સંકેતપૂર્વક એક તરફ સરકી ગયા હતા. જ્યોતિર્મયે તેમને
પકડ્યા.

ધરના સમાચાર લીધા, સીતા સંબંધી સ્વતંત્ર સમાચાર તે પૂછી
કહ્યો નાહ; એ વાત મનમાં આવતાં જ તેનો કંઈ ફેંધાઈ ગયો હતો.
તેના મનમાં થયું હતું, જે સીતાનું પોતે અપમાન કર્યું છે તે સીતા-
ના જ સુશીલબાણુ સ્વજન છે.

જમિનદારનો મહેલ સુંદર રીતે સજ્જારવામાં આવ્યો હતો.

દેવદારના પત્રથી અને ભાતભાતના પ્રલોથી મુખ્ય દાર શોભી રહ્યું હતું. દરવાજાની બંને બાજુ બંધુક ધારી દારપાળો ઉભા હતા, જ્યોતિર્મયે દરવાજામાં પણ મુક્યો કે તરત એ લોકોએ બંધુકના અવાજ કર્યા.

સુશીલબાણુ તરફ જોઈને વિરમય ભર્યા સ્વરે જ્યોતિર્મય જોડ્યો, :“ આ અધીશી ધમાલ છે સુશીલબાણુ, આવું બધું કરવાની કશી જરૂર નહોતી.”

માથું ખજવાળતાં ખજવાળતાં સુશીલબાણુએ કહ્યું: “ સીતાના આદેશ મુજબ આ બધું કરવામાં આવ્યું છે જ્યોતિર્મય, આપ આવવાના છો એ જાણીને તેણે જે આદેશ કર્યો છે, તે મુજબ આ બધું થાય છે.”

સીતાની વાત આવતાં જ જ્યોતિર્મય ચુપ થઈ ગયો.

બહારનો કામ વટાવીને તે બ્યારે અંતઃપુરમાં દાખલ થયો, ત્યારે પુરં રમૂતિઓ વડે તેનું હૃદય ભરાઈ ગયું, તેના નયનો સહજ બીના થયાં.

દાદાના ઓરડાના બારણા પાસે ઉભા રહીને તેણે અંદર નજર કરી. સુતો ખંડ જાણે ખાવા ધાતો હતો. બધું પડ્યું છે, દાદાનો એનો એ પલંગ, બાણુના બાજુ પર દાદાનો હુકા એમને એમ પડ્યો છે, કમ્પાટમાં દાદાના વસ્ત્રો અગાઉ જે રીતે ગોઠવાયેલાં રહેતાં, તે રીતે ગોઠવાયેલાં છે. એક ખૂણામાં ટીપાઈ પર પરિવારના કેટલાક ફોટા પડ્યા છે, દિવાલ પર મધ્યમાં દાદાનો ઓપલ પેઇન્ટ ફોટો શોભી રહ્યો છે. કોઈ એકાદ દિવસે સીતાએ ગુલાબની કળીઓની માળા ગુથી ને એ ફોટા પર ચૂલાવી હતી, તે માળા પણ આવ જ એમને એમ છે માત્ર પુલો સુકાઈ ગયાં છે. દાદાની ચાંખડીઓ પણ યથા સ્થાને ગોઠવાયેલી પડી છે... એના પર હજી પણ સુકાયેલાં ફુલ અને અંદાનના છાંટા પડ્યા છે આ જોતાં જ કંઈપી ચકાય છે, પૂજારિઓ કાણ છે, કોઈ ન જાણે એ રીતે પૂજનરણુ પૂજ કરી જાય છે.

ખધું પકડ્યું છે, નથી માન દાદા. દક્ષિણ તરફની ખારીમાંથી આવતો મંદ મંદ વાયુ પણ કચ્છ આવે કહી રહ્યો છે—કાઈ નથી, હવે અહીં કાઈ નથી !

ન્યોતિર્મય ભક્તિ આવથી નીચે ખેંચી ગયો અને દાદાના ફોટા સામે મસ્તક નમાવ્યું. સાથે સાથે એ આંસુ પણ ખરી પડ્યાં.

હૃદયને આવેશ જાત થયા પછી તે ઉભો થયો. સુશીલબાળુ સામે જોઈને જોણ્યોઃ “ અંદર જવાનો અને અધિકાર નથી, તેથી જ દાર પાસે રહીને નમસ્કાર કર્યાં. ચાલો માતા ખંડમાં જઈએ. ”

માના ખંડના બારણા ખંધ હતાં, સુશીલબાળુએ જોઆં. જોદા બહાર કાઢીને ભક્ત જે રીતે માથું નમાવીને દેવ મંદિરમાં દાખલ થાય તે રીતે ન્યોતિર્મય જનેતાના ખંડમાં દાખલ થયો.

એજ ખંડ—જે ખંડમાં તે માતાની ગોદમાં માથું રાખીને સૂઈ રહેતો હતો. માની એક કટલી શાંતિમય હતી ! ન્યોતિર્મયના મનમાં થયું, જે આજ મા હોત તો ! તે બધા સમય પછી ઘેર આવ્યો છે,—પણ આજ એ સ્નેહમયી માતા નથી ! જ્યારે તે કલકતામાં રહેતો અને ઘેર આવતો, ત્યારે મા આશ્ચર્યથી આંખે આ બારણું રાહ જોતો ઉભી રહેતી...કાઈકાઈ વાર ખારીએથી રસ્તા પર નજર કરતી. તે ઘરમાં આવતો કે તરત મા ગંભીર સ્નેહ સહિત તેને હૈયા સરસો બડી લેતી, માના આનંદાશ્રુ દડદડ કરતાં પુત્રના માથા પર ખરી પડતાં. તે જોટો થયો હોવા છતાં માના ખેંચામાં તેને જે તૃપ્તિ, જે શાંતિ મળી હતી, તે ફરીવાર ક્યાંયથી મળી નહોતી.

હતભાગ્ય પુત્ર ધૈર્ય રાખી શક્યો નહિ, જે સ્થાન પર મા સૂઈ રહેતી, એ સ્થાન પર તે ઢળી પડ્યો.

ક્યાં છે આજ તૃપ્તિદાયિની જનનિ ! ક્યાં છે તું, એકવાર

આવ મા ! તારા અપરાધી પુત્ર ધણી સમય પછી પાછો આવ્યો છે મા, આજ તું ક્યાં છૂપાઈ ગઈ છે મા ! તારા જ્યોતિનો ચહેરો જરા ઝંખવાણો પડી જતો અને તું બાકુળ બની જતી, — પુત્રના વદન પર હાસ્ય ક્યા ઉપાયે પ્રગટે એ તું વિચારતી. આજ તારો પુત્ર હૈયામાં અસહ્ય વેદનાનો બોળે લઈને અધીર થઈ ગયો છે—એના મનની વાત સંભળનાર પણ આજે કોઈ નથી. ક્યાં ચાલી ગઈ મા ! તારા જ્ઞાતિદાયક હાથ વડે તારા પુત્રનું સળગતું હૈયું એકવાર પંખાળ... તારા પુત્રનું હૈયું જ્ઞાત થઈ જશે.

બંને હાથ વચ્ચે મોઢું છૂપાવીને નાના બાળકની માફક જ્યોતિમય રડી રહ્યો હતો. અહીં તેની મસ્કરી કરનાર કોઈ નહોતું. અહીં તે શિક્ષિત સમાજવાસી નહોતો, દંભનો પડો રાખવાની અહીં કશી જરૂર નહોતી.

સુશીલબાળુ ઝોરડા બહાર કઠેડા પાસે ઉભા હતા, તેનું મન પણ ઉદાસ થઈ ગયું હતું.

ધણીવાર પછી જ્યોતિમયનો અવાજ આવ્યો: “સુશીલબાળુ...”

સુશીલબાળુ બારણા પાસે આવ્યા.

કંઠસ્વર સરખો કરીને જ્યોતિમય બોલ્યો: “ સીતા ક્યાં છે, એને એકવાર બોલાવોતો. ”

સુશીલબાળુએ કહ્યું: “ સીતા ? એતો ચાલી ગઈ છે ! ”

“ ચાલી ગઈ છે ? ” વિસ્મય ભરી નજરે જ્યોતિમય સુશીલબાળુ સામે ધડીભર બેઠો રહ્યો. તેના મોઢા પર કંઈક વાત આવતી હતી પણ તેણે તે રાડી રાખી.

સુશીલબાળુએ કહ્યું: “ સીતા ગઈ કાલે સવારે અહીંથી ચાલી ગઈ છે. ”

“લોહી વાર પહેલાં આપે કશું હતું ને...મારા સન્માનની વ્યવસ્થા સીતાએ કરી છે ?”

એ વાત ખોટી નથી. આપ આવશો એમ જાણીને સીતા મને સઘળી સુચના આપતી ગઈ હતી; એની સુચના મુજબ મેં કાર્ય કર્યું છે. એના ભાઈ પ્રજ્ઞાત સાથે તે કાલ સવારે અહીંથી ગઈ છે, ”

જ્યોતિર્માયે હોડ કરાવ્યો. તેનું સમગ્ર મન ચિંતાથી ભરાઈ ગયું.

ચાલી ગઈ—ખરેખર તે ચાલી ગઈ, જ્યોતિર્માયના આવવાની પણ રાહ ન જોઈ ! હૃદયમાં જેટલું દુઃખ થયું, તે સઘળું ક્રોધના આકારે પરિણમ્યું. તે બોલ્યો : “ મને સઘળું સમગ્ર આ વગર તે ચાલી કાલે આવી હતી, તે રીતે ખાલી હાથ સાથે ચાલી ગઈ છે, દુર્જાગ્યની વાત તો એ છે કે—તે જે રીતે શુભ્ર અને ઉત્સાહભર્યા મન સાથે આ સંસારમાં આવી હતી આવી હતી, તે રીતે જઈ શકી નહિ;—તેના મનમાં અનંત વેદના અને લોકોના તિરસ્કાર લઈને ચાલી ગઈ છે. એના મનની અથા લાખ ઉપાયે પણ જી સાશે નહિ.”

ચરમથી જ્યોતિર્માયનું માથું નમી પડ્યું. તેનું મનમાં આટલું નીચ ખની ગયું છે—એનું તેના ખ્યાલમાં નહોતું. સત્ય વાત છે...સીતા સઘળા અધિકારને હાત સારીને ચાત્રી ગઈ છે. એને જે દેવાની ઇચ્છા હોત તો જ્યોતિને બોલાવત નહિ. જ્યોતિર્માયનો ચહેરો કંપવાણો પડી ગયો; તે બધી વાર સુધી કશું બોલી શક્યો નહિ.

તેના મનની બધી મુગ્ધ અધૂરી રહી ગઈ તે જ સીતાને સઘળું આપીને જઈ શક્યો હોત, તો તે ખરેખર તૃપ્ત મેળવત. સીતાને વિજયનો મુગ્ધ પહેરોને જવું ન પડત જ્યોતિ જ ગર્વથી મસ્તક ઉચ્ચ રાખીને જઈ શકત. જ્યોતિએ જો વાઈ હતું, તેમાંનું કશું ન થયું, સીતાને પરાજીત કરવા જતાં પોતેજ પરાજીત બની ગયો.

અધિકારધેરા વદને જ્યોતિ એક તરફ જોઈ રહ્યો.

એ દિવસ ધરમાં રહીને જ્યોતિર્મય સમજી શક્યો,—અહીં સીતાની સુવાસ કેટલી વિસ્તરી છે ! માત્ર ધરમાં નહિ, ગામમાં નહિ, આસપાસના પ્રદેશમાંથી પણ જે જે પ્રજાજનો જમિનદારને પ્રણામ કરવા આવ્યા હતા, તે લોકો પણ સીતા નથી એ જાણીને રહી પડ્યા હતા.

બટ્ટાચાર્ય મહાશયે એક લાંબો નિસાસો નાખીને કહ્યું: “અમારી સીતા તો સાક્ષાત્ લક્ષ્મી હતી. જ્યાં માતાં પગલાં પડતાં, ત્યાં રિક્તિ સિદ્ધિ ઉભરાઈ પડતી.”

જ્યોતિર્મય હવે રામનગરમાં રહી શકે તેમ નહોતો. જે ખાતર આવ્યો હતો, આવવા પાછળ જે ઉદ્દેશ હતો, તે કશું ફળ્યું નહિ; પછી જા માટે અહીં પડ્યા રહેવું. દેશમાં બીજું કાંઈ આકર્ષણ નહોતું. જે કંઈ આકર્ષણ હતું...તે સમજી આવ્યું ગયું હતું.

સુશીલબાણુએ પહેલે દિવસે રાહ જોઈ, તેમણે ધાયું હતું. જ્યોતિર્મય પોતે જ હિસાબ આવક, ખર્ચ વગેરે જેવા મામશે-કંઈ વસ્તુ ક્યાં પડી છે તે જાણવા ચાહશે. પરંતુ બીજે દિવસે પણ આ સંબંધી કશી વાત—જ્યોતિર્મયે ન કહી, ત્યારે તેઓ પોતો જ આ સંબંધી માહિતી આપવા તૈયાર થયા.

સાંજ પકવા આવી હતી. અસ્તાચળ તરફ જઈ રહેલા સૂર્યને છેલ્લો પ્રકાશ આરી વાટેથી ખંડમાં પડેલા એક ટેમણ પર પડતો હતો. જ્યોતિર્મય આરી પાસે ખુરશી રાખીને બેઠો હતો. સીગારેટ પીતાં પીતાં તે ગામઢાની વનઝી તરફ જોઈને જૂતકાળની અનેક વાતો વિચારતો હતો.

આઠ વર્ષ પહેલાંનો એક પ્રસંગ તેને વાદ આવ્યો. જે દિવસે મા સાથે છેલ્લો વિવાદ કરીને આવ્યો ગયો હતો, તે દીવસે પોતે આ આરી પાસે જ બેઠો હતો...અને દૂરદૂરની આ વનરાજી તરફ જોઈ રહ્યો હતો. તે દિવસે તેને આ સૌન્દર્ય દેખાયું નહોતું, અથવા જોઈને એના પ્રત્યે આકર્ષણ નહોતું થયું.

જ્યોતિર્મયે એક દુઃખ વાર્થો નિસાસો નાખ્યો. તે દિવસે તેણે માન્યું હતું—જે વસ્તુ હું ચાહું છું, તે નહિ મળે તો છાંદગી ખરબાદ થઈ જશે, આજ એ વસ્તુ મળી ગઈ છે. પણ એ સાવ અસાર છે, એમાં કશું નથી. તેણે ધાયું હતું, જીવનને પરમ શાંતિ મળશે—શાંતિ ન મળી. અમૃત ધારીને પીવા જતાં વિષ પીવાઈ ગયું, એ વિષ આજ તેને સાવ જીર્ણ બનાવી રહેલ છે. તેની આજ્ઞા, ભાવના અને આનંદને બરખી રહેલ છે. હાય, તરસ્યા પ્રાણે તે મૃગજળ પાછળ દોડ્યો હતો, પાછળ શીતળ જળનું સરોવર બાયું હતું, એ સામે જોયું પણ નહિ. આજ પણ તે મૃગજળ પાછળ જ દોડી રહ્યો છે...શીતળ જળનું સરોવર હોવા છતાં ત્યાં જવાનો તેને અધિકાર રહ્યો નથી.

આવા અનંત વિચારો વચ્ચે તે બેઠો હતો ત્યાં બહારથી સુશી-ભાયાણુએ સાદ ક્યો:—“ જ્યોતિઆણુ...”

અમકીને જ્યોતિર્મયે બીની આંખો લૂછી નાખી. ચહેરા પર શાંત ભાવ લાવીને તે બોલ્યો: “ અંદર આવો. ”

એ વણુ મોટા ચોપડા કાઢીને સુશીલબાણુ ચોરડામાં ગયા. જ્યોતિર્મયે એક ખુરશી બતાવતાં કહ્યું: “ બેસો. ”

તે ખારી પાસે જ બેસી રહ્યો, ઉઠ્યો નહિ.

સુશીલબાણુ બાબુની ટીપોમ પર ચોપડા મૂકીને ખુરશી પર બેઠો. જ્યોતિર્મય સીગરેટ પીતો ખારી બહાર જોવા લાગ્યો. એ વખતે સૂર્ય અસ્ત થઈ ગયો હતો, પશ્ચિમનું આકાશ લાલ થઈ ગયું હતું.

જ્યોતિર્મયને મૌન જોઈ સુશીલબાણુએ ચોપડા આમતેમ ફેરવતાં કહ્યું: “ મેં સાંભળ્યું છે, આપ આવતી કાલે કલકત્તા ચાલ્યા જવાના છો, અને જે કાર્ય માટે અગ્નિ છે, તે તો કશું થયું નથી. આજની રાત હાથમાં છે, ચોપડા તપાસી લ્યો. ત્યાર પછી ઉનાળાની રજાઓમાં આપ આવજો એટલે અન્ય ગામડાઓની વ્યવસ્થા સમજાવી દેશ અત્યારે આટલા ચોપડા તપાસી લ્યો તો...”

જ્યોતિર્મયે અર્ધઠગ્ગ સીગરેટ બહાર ફેંકીને સુશીલબાણુ સામે જોયું; ચોપડાઓ તરફ નજર કરીને પુછ્યું: “ આ બધું દેખાડવા લાવ્યા છો ”

જ્યોતિર્મયના ચહેરા પર હાસ્યની જે રેખા રમી મઈ, તે હાસ્ય જોઈને હતું તે સુશીલબાણુથી સમજાયું નહિ.

તેમણે કહ્યું: “ હા, આ બધું આજે જ તપાસી લ્યો તો સાઈ. કચેરીમાં બધા કાગળપત્રો છે, જોશો એટલે તરત સમજાઈ જશે. તમારા માટે આ અહીં જ લાવવાનું કહી દીધું છે. ચા પીતાં પીતાં જોશો તો પણ ચાલશે. ત્યાર પછી આપને કચેરીમાં બેસવું પડશે. મને તેટલી રાત જાય, તો પણ મહાવના કાગળો આપે તપાસવા પડશે. ”

“ ઓહ એમ છે ! ” કહી જ્યોતિર્મય ઉઠ્યો અને ટીપાઈ પર હાથ ટેકવી ઉભો રહ્યો. ત્યાર પછી ચોપડાના પાના બપોટા બંધ ફેરવવા

માંડ્યો. ફરી એકવાર તેના ચહેરા પર હાસ્યની રેખા ખીલી નીકળી. ચોખ્ખા સુશીલબાળુના હાથમાં પરત કરતાં તેણે કહ્યું: “આ બધું આપ જ તપાસો સુશીલબાળુ, જે વાતમાં હું સમજી શકું નહિ, તે વાતમાં માથું મારવું ઉચિત ન ગણાય. આપણામાં કહેવત છે કે લઘુ સહુનું કામ સહુને શોભે...આ બધું કામ મને ફરી રીતે ગમે? ક્યાં ક્યો મહાલ છે, ક્યો નવાળ ક્યાં અત્યાચારી ફરી રહ્યો છે; કઈ પ્રજા વિદેશી આપતી નથી, કાના પર હાલો માંડવાનો છે...આ બધું જેનું કામ હોય તે કરે. હું આ બધામાં કશું સમજતો નથી, કશું જાણતો નથી એટલે તમે મને સ્થમા કરો, હું આ કશું જોઈ તપાસી શકીશ નહિ.”

સુશીલબાળુ આશ્ચર્યભરી નજરે જ્યોતિ સામે જોઈ રહ્યા. જ્યોતિની ચાલાકી જોઈ તેઓ પગથી માથા સુધી પ્રજ્ઞા ઉડ્યા. સીતા પર જે વ્યંગ ભર્યો ખરાબ પત્ર લખ્યો હતો, તે સગી આંખે ન વાંચવા છતાં તેમણે પ્રજ્ઞાંત પાસેથી બધું જાણ્યું હતું. એ અપમાનકારક પત્ર પાછળ શું આ સંપત્તિ નહોતી? જ્યોતિર્મંથે આવો આધાતકારક પત્ર ન લખ્યો હોત, તો સીતા અનંત વેદના અને આંધુ સાથે ચાલી ન જતી. હવે જ્યોતિર્મંથ ખરાબર સમજી ગયો કે, સીતા સમજી આપી ગઈ છે, પાછી આવશે નહિ! હવે તે એવો ડાળ કરવા માગે છે કે સંપત્તિના લોક ખાતર પોતે કલકતાથી આવ્યો નથી. આ એક પ્રકારની ઉજળી ચાલ છે!

જરા દહસ્વરે સુશીલબાળુએ કહ્યું: “આપ નથી જાણતા એમ કહ્યું કંઈ ચાલવાનું નથી. જ્યોતિબાળુ ન જાણતા હો તો પણ હવે આપને જાણવું પડશે, બધું શીખવું પડશે, એ સિવાય બીજો કેષ્ટ રસ્તો નથી.”

જ્યોતિર્મંથ તેમના અવાજમાં મૃદુરૂદતા અનુભવી શક્યો, જ્ઞાંત સ્વરે તે બોલ્યો: “રસ્તા અનેક છે સુશીલબાળુ, એક માણસ એક

બને એટલે આખી દુનિયા અંધ નથી બનતી—જો કે અંધ તો એમ જ માને છે કે બધા એના જેવા છે. જે બહેરા છે તેએમજ માને છે કે દુનિયાના બધા માણસો બહેરા છે. તેથી જ તે વાત કરતી વખતે તે તાણીને બોલે છે અને સાંભળનારને અકળાવી મૂકે છે. મને બરાબર રસ્તો દેખાય છે, ભગવાને મને એટલી યુદ્ધિ આપવામાં કૃપણતા નથી કરી. હું સમજી શક્યો છું આ કામ માફ નથી, તેથી જ ચુપ થઈને બેઠો છું. પરંતુ મારી પાછળ પડેલો સંહાર મને ચુપ રહેવા નથી દેતો ! એ લોકોએ એક જડને હાથમાં શસ્ત્ર સોંપીને કુંદ કરવા મોકલેલ છે. જડ સમજે છે એનામાં એ તાકાત નથી—યુદ્ધની શરૂઆતમાં જ એનું શસ્ત્ર પડી જાય છે. જડ અત્યારે સામાપક્ષની દયા યાચી રહેતો છે. હું સીતાને બધી વાત સમજાવવા અહીં આવ્યો હતો, સંપત્તિ પર અધિકાર કરવા નહોતો આવ્યો ! કેટલું દુઃખ સહીને મેં એ પત્ર સીતાને લખ્યો હતો, તે મારો અંતરાત્મા જાણે છે, અને એ સમજાવવા જ મારે અહીં આવવું પડ્યું છે પરંતુ અહીં આવીને જોકે છું, સીતા ચાલી ગઈ છે. મને હંમેશાંના અપરાધી બતાવતી ગઈ છે. ના, એ નથી જાણતી—એ પત્ર મેં આ માટે લખ્યો હતો, કાતી ઉત્તેજના વડે લખ્યો હતો. એનામાં આત્માભિમાનનું ગૌરવ હતું

એટલે મારો પત્ર મળતાં જ ચાલી ગઈ. મને મળવા પુરતી પણ ન શકાણી, આજ મને એજ વિચાર આવે છે સુશીલબાણુ, જો મારી મા હાત.....”

તેનો સ્વર કંઈક બીનોં થવા માડ્યો એટલે પોતાની જાતને સંભાળી બંધ તેણે બહાર નજર કરી.

થોડીવાર પછી કંઈક સ્વસ્થ થઈને તે બોલ્યો : “ આજે મારી મા હાત સુશીલબાણુ, તો તે મારી વેદના સમજી શકત, તે મને હુમા

કરત. એના સિવાય કોઈ મારા સામે જોત નહિ. મારા હૈયામાં વ્યથાના
કેટલા ચર જામી પડ્યા છે, તે હું કોને કહું? એવું કાંઈ નથી, જેની
પાસે ખે વાતો કરીને મારી વ્યથા હજવી કરું, સંસાર મને બહારથી
જુલે છે, મારા હૈયા તરફ કોઈની નજર નથી. સુશીલભાણુ હું અમાગી
હું,—ખરેખર અભાગી છું. આપ સહુ મને સુખી ધારો છો, પણ
હું સુખી નથી, મેં ઈચ્છા પૂર્વક દુઃખ ઉપાક્રમ્યું છે. ”

પુરથી પર ખેસોને તે વ્યથા ભરી નજરે સુશીલભાણુ સામે જોઈ
રહ્યો. ધણીવાર સુધી તે કશું બોલી શક્યો નહિ. સુશીલભાણુ પણ
મોનભાવે ખેસી રહ્યા.

એક દાખો નિસાસો નાખીને જ્યોતિર્મય બોલ્યો: “ જન્મતમાં
મારું પોતાનું કહી શકાય એવું લણું હતું. મારું મોહું જોઈને જે
વ્યથા સુખી થતા, મારું દુઃખ જોઈને જેની આંખોમાંથી આંસુ ઢળી
પડતાં, આપત્તિ વિપત્તિમાં મને ઉગારવાની જેમની અપરિસીમ લાવના
હતી, અને જેમનો મારા પ્રત્યે અપૂર્વ પ્રેમ હતો, તે કરુણામયી મા કે
કરુણામય દાદા આજ નથી એકવાર મને સોતા ઉપર ખૂબ જ રોષ
ચડ્યો હતો સુશીલભાણુ જ્યારે મેં જોયું, તેણે મારા દાદાને ખેચી
લીધા છે, દાદા એને મેળવીને મારા સામે જોતા નથી, ત્યારે મને
સોતા પ્રત્યે ખૂબ જ ઈર્ષ્યા થઈ હતી. જરૂર મને ક્ષમા મળત. કદાચ
દાદા મને પાછો બોલાવત અને પોતાના સ્નેહમય હૈયામાં મને સ્થાન
આપત—પણ એ કશું ન બન્યું કેવળ સોતા ખાતર. સોતાને મેળવીને
દાદાએ મારો હંમેશ માટે ત્યાગ કર્યો,...ફરીવાર મને બોલાવ્યો પણ
નહિ. હવે મારા મનમાં એ રોષ કે ઈર્ષ્યા નથી...મરી ગયેલ છે. કારણ
કે મારા દાદા હવે જન્મતમાં નથી. એ બધો વાતો જવાદો, જે બની
શકું છે, તેની ચર્ચા કરવી નકામી છે, હું આવની કાલે જવાનો છું એ

વાત સાચી છે. આપ મને તે રીતે સીતાને પાછી લઈ આવજો; એને કહેજો બૃહદ્ દરેક માણસની યાય છે. મેં એની સામે કોઈ અપરાધ કર્યો છે, એના જીવનને બરબાદ કરી નાખ્યું છે, એ અપરાધને જતો કરીને તે બહી હતી... મારા આ અપરાધને ક્ષમા કરે એમ કહેજો. તમે કહેજો સુશોભનાણુ, મેં પહેલાં જે અપરાધ કર્યો હતો, તેની તુલનામાં આ અપરાધ સાવ સાધારણ છે. એને એ પણ કહેજો,—હું બહુ સમજાયો છું, હું માણસ છું. મારામાં પણ જ્ઞાન છે. એક પળની બૃહદ્ ખાતર મેં જ હળાહળ પીધું છે, તેના ઝેરથી માફ તન મન સાવ બગાળી ઉઠ્યું છે, મારી વિવેક બુદ્ધિને પણ હું દરેક સમયે કાણુમાં રાખી શકતો નથી. એનો બોલો એ આવીને લઈ લે—હું હંમેશા દૂર જ રહીશ મેં ધર્માતર કર્યું છે, મને દેવ સેવાનો પણ અધિકાર નથી.”

બંને હાથે મોહું છૂપાવી તે ટીપામ્મ પર ઝૂકી પડ્યો. ધરમાં અધિકાર જાગ્યો હતો.

સીતાના દિવસો ખૂબ સુખમાં જતા હતા. પ્રજાંતને રમેડ આદર સારી રીતે મેળવ્યો હતો. નાના ગામડા વચ્ચે તેણે સ્થાઈ બાવે આજ્ઞન લીધું હતું.

સુશીલબાણુ તેને તેડવા માટે આવ્યા. તેમણે જણાવ્યું, જ્યોતિ-
ર્મયે કશું લીધું નથી, તેણે સધળી સંપત્તિ સીતાના નામ પર રજૂ કર
કરી નાખી છે. સીતાને ફરીવાર રામનગર આવવું જોઈએ, નહિતો
ત્યાંનું બધું બગડી જશે.

સીતાએ નીરવ બાવે સુશીલબાણની સધળી વાત સાંભળી લીધી.
પ્રજાંત ગઈ ઉઠ્યો: “ના સીતાને કહે ત્યાં જવા નહિં ફરે. આપ મૂલો
કોડા છે—પણ હું બુલો શકતો નથી...જ્યોતિએ ફેવી રોતે સીતા
નું અપમાન કર્યું છે. સીતાનું કષ્ટ એ નથી, સીતાનું ગમે તેવું અપમાન
કરીશું તો પણ તે જાંત બાવે સહી લેશે—તેથી જ તેણે આપો પત્ર
જખવાનું સાહસ કર્યું હતું. આપ જ્યોતિને જણાવી દેજો સુશીલબા-
ણુ, સીતા એક ખાન દાન વંશમાં જન્મી છે, એ એવી નીચ નથી
કે ધક્કો માર્યો હોય, ત્યાં પાછા દોડી જાય. સંપત્તિ એતો તુરંત છે,
અને સીતા આગળ સ્વર્ગની સમૃદ્ધિ પણ તુરંત છે, આ રીતે અપમાન
કર્યું દાન દાવાની સીતાને જરાયે ઈચ્છા નથી.”

સીતા એ શાંત સ્વરે કહ્યું : “હા, આપ એમજ કહ્યુંજો બાપ. આપનો જાણો છો...દાદા મૃત્યુ વખતે શું કહી ગયા હતા. તે પાછા આવ્યા છે, મેં મારું કાંઈયે પુરું કયું” છે. જ્યાં સુધી એ ન હોતા આવ્યા, ત્યાં સુધી હું એમની સંપત્તિ સાચવીને બેઠી હતી. અહીં હું ખુબ શાંતિમાં છું. સમય પણ પુરતો મળે છે, રાત દિવસ છાતી પર બોળે રાખીને ફરવું પડતું નથી. આખો દિવસ હું બેઠેલાના કુપમામાં ફરું છું, એ લોકોને શિક્ષણ આપું છું આમાં મને જેટલી શાંતિ મળે છે, એટલી શાંતિ રાવનગરમાં મને કદી મળી નહોતી. ”

સુશીલે કહ્યું : “નહેન, તું ધારીશ તો ત્યાં પણ આવી શાંતિ મેળવી શકીશ. અહીં સંપત્તિ છે, વિશાળ જગીર છે, તારે કંઈ ન કરવું, હું સમજું કરીશ, તું માત્ર દેખરેખ રાખજો. દેશના કમ્પાણ ખાતર તું સંપત્તિનો ઉપયોગ કરજો, દરિદ્ર—નિરક્ષર જનતાને શિક્ષણ—આપવાનો પ્રયત્ન કરજો. ગૃહમંદિરો ચોક તૂટી ગયો છે, દાદા કંઈ કરી શક્યા નહોતા, તું પણ નહિ કરેતો બધું પડીને પાદર થઈ જશે. તું આવ સીતા, તું નહિ આવેતો સમજું વેરણ લેરણ થઈ જશે. ”

સીતાએ દૃઢ સ્વરે કહ્યું : “મુને માફ કરો, હું ફરીવાર સંસારની લેણદેણમાં પડવા માગતી નથી. રોજ અનેક પ્રકારના પ્રશ્નો, અનેક પ્રકારની તકલોક, એ બધું સહન કરવાની મારામાં શક્તિ નથી રહી. ”

સુશીલબાબુએ કહ્યું : “ તારામાં, શક્તિ નથી એ હું માની શકતો નથી સીતા. તારામાં શક્તિ ન હોત, તો દાદા તારા માથા પર આવી જવાબદારી મૂકીને જાત નહિ. તું જે કંઈ કરીશ, એમાં તારો સ્વાર્થ નહિ હોય, પરાયણી ઉન્નતિ હશે. તું તારી જાત પર વિશ્વસ મેળવી શકી છે, તેથીજ દસ માણસોના હૈયામાં તારૂં સ્થાન છે. તું નહિ સમજી શકે સીતા, પણ જેને તારૂં અપમાન કયું” છે તેણે જ

તારા મહત્વ આગળ મસ્તક ઝુકાવ્યું છે. એણે ટક્કા પાચી છે; તેણે કહ્યું છે, સીતાને કહેજો, મેં ઘણા સમય પહેલાં એના ને અપરાધ કયો છે, તે અપરાધ આ અપરાધની તુલનામાં સામાન્ય છે... આટલું વિચારીને પણ મને ક્ષમા આપે. તેણે કહ્યું છે, હું માણસ છું, મારામાં પણ સમજ શક્તિ છે. ભૂતકાળમાં મોહવશ બનીને જે કરી નાખ્યું છે, એનું પરિણામે આજે બને આવતી કાલે ભયંકર રીતે ભોગવવાનું છે. ખરેખર સીતા, મેં જોયું—જ્યોતિર્મય પહેલાં જેવાં નથી, દુઃખની જવાળાઓ વચ્ચે તે ઘેરાઈ ગયો છે, એના નયને, વદને, એવો કરુણ ભાવ વસ્યો છે કે જે જોઈને માણસને દુઃખ થાય. તે દિવસે હું એની નિંદા કરતો હતો, આજ કહું છું, એ ખરેખર અભાગી છે; જગતમાં મધું હોવા છતાં એનું કશું નથી. આજે જે લોકો મિત્ર રૂપે એની આસપાસ ઉભા છે, તે લોકો પોતાના જ સ્વાર્થ સામે જોષ રહ્યા છે, જ્યોતિર્મય તરફ કાંઈ જોઈ નથી.”

સીતાના અહેરા પર ચિંતાની વાદળી વસી ગઈ, તે નીચો નજરે જોતી જોસી રહી.

પ્રજ્ઞાંત સીતાનો મનોભાવ જોઈ ગયો. તે પણ અન્ય દિશા તરફ જોઈ રહ્યો.

ધણીવાર પછી એક નિશ્વાસ નાખીને પ્રજ્ઞાંત બોલ્યો: “ તો પછી તું જ સીતા; ત્યાં તારા હાથે અનેક કાર્ય થશે,—અહીં તું શું કરી શકીશ બહેન ? ”

સીતાએ પ્રજ્ઞાંત સામે જોઈને કરુણ સ્વરે કહ્યું: “ તમે મને ધક્કો મારો છો બાઈ ? ”

“ ધક્કો મારું...તને ? તું, શું કહે છે સીતા, હું તને ધક્કો મારું ? બાણી નથી એવ, તારા બાઈના મરમાં તારા માટે કેટલી

જન્મ્યા છે; અને અન્ય કામ આગળ ન હો પશુ તારા બાઈ આગળ તારો કેટલો આદર છે ? મારે બીજું કાંઈ હતું સીતા, મારા માટે જુદો સંસાર ન રચવાની મારી પ્રતિજ્ઞા તો તું બજાવે છે. આપણે ખંતે બાઈબહેન જન્મતની સેવા માટે જીવન અર્પણ કરવા જન્મ્યા છીએ, અમત સ્વાર્થ ખાતર જીવવા આપ્યા નથી. તું મારી બહેન છે, એ વિચારથી માફ દેવું કેટલા ગર્વથી ઉછળી ઉઠે છે, એ તું બજાવતી હોત તો...”

ગંભીર આવેગથી પ્રજ્ઞાતનો કંઠસ્વર ફંધાઈ ગયો. તેણે નિઃશબ્દે સીતાનો એક હાથ પકડી લીધો.

સીતાએ સુશીલબાણુ તરફ જોઈને કહ્યું: “ ત્યારે બાઈ, તમે પાછા જાઓ. કલકત્તા જઈને એમને કહેજો—મેં જે સોંપી દીધું છે, જે બાર માથા પરથી ઉતાર્યો છે, તે બાર હવે હું ઉપાડીશ નહિ. મને પૈસાની જરૂર નથી. લોકસેવામાં જે તૃપ્તિ છે, તે અહીં મળે છે. સીમાબદ્ધ—સ્થિતિમાં મારાથી રહી શકાય તેમ નથી, હું અશોભ વચ્ચે મારી જાતને મૂકી દેવા ચાહું છું. અને હવે આ સંબંધી આગ્રહ ન કરશો. બાઈ, મારા જીવનની સઘળી આજ્ઞા મટી ગઈ છે, બધી ઇચ્છા પુરી થઈ છે. મારો બાઈ સન્યાસી છે, હું એની સન્યાસીની બહેન છું...અમે બાઈબહેન આ રીતે જીવન પુરું કરી નાખશું.”

સુશીલબાણુએ એક નિસાસો નાખ્યો. ત્યાર પછી તેઓ પણા બારે હૈયે વિદાય થયા.

“ વિચાર મગ્ન દશામાં પ્રજ્ઞાતે કહ્યું: “ બહેન, તું મઈ હોત તો માફ હતું.”

સીતાએ શાંત સ્વરે કહ્યું: “ ના બાઈ, મઈ હોત તો વધારે

અપમાન વેડવું પડત, વળી કાણુ શું કહી નાખે તે નક્કી નહિ. અહીં મને આનંદ છે. અહીં સૌથી ઉપરવડા આસન નથી મળ્યું, સહુની વચ્ચે સ્થાન મળ્યું છે. જનતા વચ્ચે જીવવાનો જે આનંદ અહીં છે, તે આનંદ ત્યાં નથી.”

પ્રજાંતે બહેનના માથા પર હાથ મૂકી ધૂજતા સ્વરે કહ્યું :
“ આશીર્વાદ આપું છું, તારી સાધનાનું ફળ તને મળે, તારું પ્રા
સાધનું બને.”

કેટલાક દિવસો પછી.....

સીતા પૂજા કરવા બેઠી હતી. સામેના કિંદાસન પર શાલીગ્રામ પડ્યા હતા, પરંતુ નારાયણની પૂજા કરવાનો તેને અધિકાર નહોતો. તે શિવલિંગની પૂજા કરતી હતી.

પાછળ વરંદામાં કાષ્ઠ આવીને ઉભું રહ્યું, સીતા એ બધી સફાઈ નહિ,--ત્યારે તે ત-મય બનીને પૂજા કરી રહી હતી.

બહારનું આકાશ મેઘથી છવાયેલું હતું, ઠંડો પવન વહેતો હતો. મહા મહિનો પુરો થવા આગ્યો હતો, ઠંડી બધી ઓછી થયેલી હોવા છતાં પવનની શીતળતા ઠંડીનું જાન કરાવી રહી હતી.

વહેલી સવારે પ્રજ્ઞાંત બેઠૂત સાથે ખેતર પર કામે ગયો હતો. સીતા હંમેશ માફક સ્નાન કરી પુલ તથા બિંદવપત્ર લઈને પૂજા કરવા બેઠી હતી.

તેનો અહેસાસ ત્યારે ઉબળળ બની ગયો છે...ખંધ કરેલા નયનો ભક્તિ ભાવથી ભરેલાં છે. અને એ મીઠાચેલાં નયનો વાટેથી આંસુની ધારા વહી રહી છે. બીના વાળ ધરતી પર આઠાટી રચ્યા છે, કેટલીક છૂટી છરાઈ લટો દેવા પર અને હાથ પર મૂલી રહી છે.

પૂજા પુરી થઈ ગઈ. સાડીનો છેડો માળમાં વીંટાળી તેણે પ્રણામ કર્યો. તેના કંઠમાંથી નીકળતા નમસ્કારમંત્રોએ નિસ્તબ્ધ ધરને મધુર સ્વર વડે ભરી દીધું.

પુણનું વિચારન કરીને તેણે પુનઃ નમસ્કાર કર્યો. તે બોલીઃ “ ભગવંત, મને માત્ર ભક્તિ આપીને આપનું દાન પૂરું નહિં થાય. હું મુક્તિ નથી ચાહતી, સ્વર્ગ નથી ચાહતી,—મને માત્ર બળ આપો, સાહસ આપો, હું સમળા આવાત સહી શકું...માનવ તરીકેનો પરિચય આપવાની સ્પર્ધા કરી શકું. મુક્તિ એ લોકો માગશે—જે લોકો સંસારમાં રહેવા છતાં રહેવા ઇચ્છતા નથી...એ લોકો જ માગશે; હું એ નથી ચાહતી ભગવંત,—હું આ રૂપ-રસ-ગંધ-ભરી પૃથ્વી પર ખૂબ જ પ્યાર રાખું છું...પૃથ્વીના હૈયા પર આપે જે કંઈ સર્જન કર્યું છે, તેને હું મારી જાત કરતાં વધારે ચાહું છું. હું મુક્તિ નથી ચાહતી, કાઈ દિવસ ચાહીશ નહિ, હું ચાહું છું ફક્ત શક્તિ અને સાહસ: મને કઠોર બનાવો, મને સહનશીલતા આપો, મારામાં સાહસ રેડો. આ હૃદયને પાપાણ્ય જેવું સખત બનાવી એમાં રહેલી સ્નેહ-મમતા જાગ્રો નાખો.”

ધરતી પર માથું રાખી બધીવાર સુધી તે પડી રહી. કેમ સીતા આંખમાં આંસુ શા માટે ? અસહ્ય પાતનાથી હૈયું શા માટે તૂટી જાય છે ? ભગવંત, રક્ષા કરજો, માર્ગ દેખાડજો...આંખમાં આંસુ ન આવે એ તમે સંભાળજો.

તેણે ન્યારે માથું ઊંચું કર્યું, ત્યારે આંસુ વડે ધરતી બીન્વી થઈ ગઈ હતી. મળામાંથી સાડીનો છેડો કાઢીને તે આંસુ લૂછવા માંડી.

“ સીતા.....”

કોણ બોલાવે છે ? પ્રજ્ઞાત સિવાય અહીં કોઈ એને નામ દઈને બોલાવતું નથી ! આ કંઈસ્વર સાવ અપરિચિત છે જ નહિ.

મહા સમય પહેલાં...આઠ નવ વર્ષ પહેલાં...આ કઠરર તેણે સાંભળ્યો હતો, આજ પણ એ અવાજ બૂલી શકાયો નથી. અમકલી સીતાએ સામે નારાયણશીલા તરફ જોયું.

ફરીવાર એ આહવાન અથકાયું:—“ સીતા.....”

મોહું ફેરવીને તેણે જોયું, આરણ્ય બહાર જ્યોતિર્મય હોમો છે. સીતાનો ચહેરો ઝંખવાણે! પડી ગયો, રિચર ભાવે તે જોઈ રહી. જાણે તે પોતાની આંખનો પણ વિશ્વાસ કરી શકતી નહોતી.

આંત સ્વરે જ્યોતિર્મયે કલ્પું: “ બહાર આવ સીતા, તારી સાથે મહત્વની વાત કરવી છે, તેથી હું અહીં આગ્યો છું. તારા પૂજ્યગૃહમાં આવવાનો મને અધિકાર નથી, એ વાત તું પણ સમજી શકીશ.”

મંત્ર મુગ્ધાની માફક સીતા બહાર આવી. ચાલતાં ચાલતાં તેના બંને પગ ધ્રુજતા હતા. માંડ માંડ તે બહાર આવી.

બહારનો પ્રકાશ મુક્ત ભાવે તેના દેહ પર, વદન પર છવાયો. ફેવી હિન્નવળ તેજપુર્ણ મૂર્તિ, આપોઆપ એના ચરણમાં શ્રદ્ધાથી માથું નમી પડે. આ કાષ્ઠ પ્રતિભાવંત ફેવી જણાતી હતી.

જ્યોતિર્મય રિચર નજરે પડીબર સીતાના તેજોમય વદન સામે જોઈ રહ્યો, સારે પછી તેણે નજર ફેરવી લીધી.

દ્વિવાકને દેકા આપીને સીતા નીચી નજરે જોતી ઊભી રહી. કંપતા અંધર વચ્ચેથી તે બોલી:—“ મારા ભાઈ ઘેર નથી.”

“ તારા ભાઈનું મારે કામ નથી સીતા, મારે તારું કામ છે. મુશીલબાણ પાસેથી સમાચાર મળ્યા કે તરત હું અહીં તારી પાસે આવ્યો છું. મારા હિંદુશ તું સમજી શકી હોમશ. હું કાલે રાત્રે એ વાગે રોકેને આવ્યો હતો. ત્યાર પછી નવમાઘલિ સુધી ગાકામાં બેસીને

અહીં આવ્યો. તારી સાથે ફેટલીક વાત કરી, તારો છેલ્લો જવાબ લઈ હું હમણાં જ આવ્યો જઈશ. એટલા માટે મેં માફ પછી રોક્યું છે,”

સીતાએ જ્યોતિર્ભય સામે જોયું, ખરેખર તે ખૂબ થાકી ગયા હાજે છે. અનિદ્રા અને માંડીની સફરનું દુઃખ તેના ચહેરા પર દેખાય છે. અને આંખો ધૂળધૂળ થઈ ગઈ છે, માથાના વાળ સાવ રૂક્ષ બનીને પ્રશસ્ત લલાટ પર આવી પડ્યા છે,

જ્યોતિર્ભય ત્યાં ત્યાં ધરતી પર ખેસી ગયો હવે સીતાને કંઈક યાન આવ્યું. તે એકદમ અંદરથી એક કુશાસન લઈ આવી. શુષ્ક હારથ સહ જ્યોતિર્ભય બોલ્યો: “આસનની કરી જરૂર નથી સીતા. હું સારી રીતે ખેડો છું. તું મને ખૂબ દૂર રાખવા ચાહે છે, હું પણ તારાથી દૂર રહીશ.”

એના શબ્દોમાં ફેટલી વેદના ટપકી રહી હતી, તે સીતા ખરાબર સમજી; પણ તે કદાં બોલી નહિ આસન એક તરફ મૂકીને ઉભો રહી.

જ્યોતિર્ભય કંઈક વિચારતો હતો. ધરીબર પછી તે બોલ્યો: “પહેલાં હું તારી પાસે એક પ્રશ્નનો જવાબ માગું છું,—તું કાના પર સવળો ભાર મૂકીને અહીં ચાલો આવી છે, તે મને પહેલાં કહે. હું જાણવા માગું છું, દાદાએ તને જે આજ્ઞા આપી હતી તે તે પાળી છે કે નહિ. આજ્ઞા રાખું છું; એનો જવાબ તું મને જરૂર આપીશ.”

સીતાએ જ્યોતિર્ભય સામે જોયું. રિપર અને શાંત. સ્વરે તે બોલી: “હા, એનો ઉત્તર હું જરૂર આપીશ. આપે એ વાત જરૂર માનણી હશે, દાદાએ મરતી વખતે મારી માગણી સ્વીકારી હતી. મેં પૂછ્યું હતું—તમારા ધર્મત્યાગી પૌત્ર પાછા આવે તો હું એમને

એમની સંપત્તિ પાછી આપી શકું ? દાદાએ હા કહી હતી. ભાઈ સુધી આપ આવ્યા નહિ, સાં સુધી હું મારી શક્તિ પ્રમાણે તમારી મિલકત સાચવી રહી. પછી આપ આવવાના હો તે જાણીને હું બધો ભાર સુશીલાબાબુને સોંપીને અહીં ચાલી આવી. મેં મારું કર્તવ્ય બજાવ્યું છે, એવો મને વિશ્વાસ છે. ”

અધીર બાવે માથાના વાળ પર હાથ ફેરવતાં બોલ્યોઃ
“ જો હું એમ કહું કે તે તારું કર્તવ્ય નથી બજાવ્યું, તો એ અન્યાય નહિ ગણાયને સીતા ? ”

સીતાએ ધીરજથી કહ્યુંઃ “ આપ મારી તુટી ક્યાં જોઈ શક્યા હો ? ”

“ મૂળમાં જ તેં જૂલ કરી છે ! તેં દાદાને કહ્યું હતું—જો તમારો ધર્મત્યાગી પૌત્ર પાછો ફરે તો એની સંપત્તિ એને આપી દઈશ. પણ દાદાનો ધર્મ ત્યાગી પૌત્ર પાછો ફર્યો છે કે નહિ, એ જાણ્યા વગર તું કેવી રીતે બધું ઓડીને ચાલી ગઈ ? ”

સીતા એની વાત સમજી શકી નહિ—ફારી આંખે એના સામે જોઈ રહી.

બોલોતિમંથે સ્થિર સ્વરે કહ્યુંઃ “ તું—એમ જ કહીશ કે હું પાછો ફર્યો છું. પણ હું ક્યાં પાછો ફર્યો છું સીતા ? ધર્મત્યાગી પૌત્ર જો પાછો ફરે, અર્થાત જો મારી સ્વધર્મનિષ્ઠા પાછી ફરે, જો હું શ્રીધરની પૂજા કરવાને યોગ્ય બનું, તો જ મારું પ્રત્યાવર્તન થયું ગણાય. હું પાછો ક્યાં ફર્યો છું ? હું સ્વધર્મત્યાગી છું. પૂજા કરવાની વાત તો દૂર રહી મંદિરમાં પ્રવેશ કરવાનો પણ મને અધિકાર નથી. હું પાછો ફર્યો કેવી રીતે સીતા ? મંદિરના દ્વાર પાસે ઉભા રહેવાનો અધિકાર મને છે... પણ અંદર જવાનો અધિકાર ક્યાં મળ્યો છે સીતા ? ”

તેને સ્વર કંપતો હતો, પોતાની નિર્મળતા ન જણાવવા ખાતર તેણે મોઢું ફેરવ્યું.

સીતાએ કહ્યું: “પણ આપ...”

“ના, આજ તું મૌન રહે, મને મારી વાત પહેલાં કરવા દે. મનની સઘળી વાત આજ તારી પાસે ખૂલી કરીને હું ચાલ્યો જઈશ. ત્યાર પછી તું તારું કર્તવ્ય નક્કો કરી લેજે. હું પોતે બરાબર સમજી શક્યો છું, ‘મારું શું હતું’ અને મેં કેટલું ગુમાવ્યું. પણ એ વાત કહીને—એ વેદના જણાવીને હું તારા દિલમાં ફરજી ઉભરાવવા નથી ઇચ્છતો; કારણ કે એ માટે હું ચાલ્યો નથી. હું જાણું છું, ‘મારું’ એવું વેરવિખેરે બની ગયું છે કે જીવનની માળા મારાથી ગૂંથી શકાય એમ નથી અને બધું દુઃખ થાય છે... ભગવાને મને સઘળું આપ્યું હતું... મેં સ્વેચ્છાએ બધું ગુમાવી દીધું. લોકો અને જોઈને માને છે કે મારે કશી વાતનો તોરો નથી, મારી પાસે બધું છે; પણ તું વિશ્વાસ રાખજે સીતા, ‘મારું’ કશું નથી, ‘મારું’ કાંઈ નથી,—હું ખરેખર અભાગી છું. જગત મારા દ્વારા પોતાની વાસના પૂર્ણ કરવા માગે છે,—અને એટલા જ માટે મારે હસવું પડે છે, મજૂરી કરવી પડે છે, જીવવું પડે છે—પણ મારા સામે કાંઈ જોતું નથી.”

કપાળ પર બંને હાથ મૂકીને તે કંઈક વિચારમગ્ન નેત્રે અન્ય દિશા તરફ જોઈ રહ્યો.

આજ સવાર સુધી સીતા માનતી હતી, જ્યોતિર્મય છુપી છે; આ પછે તે સમજી—ના, તે ખરેખર ખુબ દુઃખી છે, સીતા કરતાં પણ વધારે વ્યથા ભોગવે છે. સીતાને ક્યારેક પણ કંઈક હતું, તે જોની પાસે જતી, ત્યાંથી તેને મળતા તો મળતી જ હતી. પરંતુ જ્યોતિર્મય આગી-યાની ચમક પાછળ જ દોડી રહેલા છે. તુષાતુર નીનેતે અમૃતમળ

પાછળ દોડ્યો હતો.—તૃષા છીપાણી નહિ, તૃષા વધારે તીવ્ર બની.

આજ આ અભાગીના દુઃખની કદપના કરીને સીતાનું સમસ્ત ચિન્તા બ્યથાથી ઝિસરાઈ ગયું, તે પોતાની વાત બૂલી ગયું. પરંતુ હવે શું જવાબ આપવો તે સીતા વિચારી શકી નહિ.

જ્યોતિર્મયે સીતા સામે જોયું. આ વખતે સીતાએ નીચી નજર ન કરી, કરુણાવાળે જ્યોતિ પ્રત્યે જોઈ રહી.

જ્યોતિર્મયે કહ્યું: “મારું ગમે તે થાય—હું ખાસ તો એ કહેવા આવ્યો છું—તારે રામનગર જવું પડશે તું નહિ જ એ કોઈ રીતે નહિ આવે—તારું કામ ખીજથી થઈ શકશે નહિ. મેં ઈલાની તપાસ કરી હતી પણ તે આપણી વચ્ચે નથી રહી, અનંત વેદના અને સંતાપ સહીને પૃથ્વી વચ્ચેથી ચાલી ગઈ છે...મારી અભાગિની બહેન.....”

આંસુએ એની વાતને અહીં જ રોકી રાખી. જ્યોતિર્મયે રમાલ વડે મોઢું ઢાંકી આંસુ વહાવ્યાં.

ઇલા નથી રહી...સીતા સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. એની આંખ સામે ઈલાની સુંદર-સરલ મૂર્તિ ખડી થઈ; એની વાતો જ્ઞાનમાં યુજવા માંડી...આહ...જુદના કુલ જોવી ઈલાનું છેવટે આવું પરિણામ આવ્યું?

ઇલાનો લાંબો પત્ર સીતાને યાદ આવ્યો. ઈલાના આ અકલ-મૃત્યુ માટે કાણ જવાબદાર? શું એની જનેતા નહિ? એક ચરિત્ર-હીન શરાપીના હાથમાં તેણે કન્યાનું જ્ઞાન કયું. કન્યા સામે ન જોયું...જોયું પૈસા સામે, મર્યાદા સામે,...તેથી જ એનું કંઠાર પરિણામ આવવાને હિતું રહ્યું.

જ્યોતિર્મયે સ્વસ્થ થઈને સીતા સામે જોયું. સીતા ઈલાના

વિચારમાં પોતાની જાતને બૂલી ગઈ હતી. જ્યોતિર્મયે જ્ઞાત સ્વરે કહ્યું: “ મને ખચર છે, તું ઇલાને ખૂબ ચાહતી હતી, એ વાત મને ઇલાએ કહી હતી. તેણે ખૂબ જ દુઃખ મોગવ્યું છે. હું પણ એની મુક્તિ માટે મૃત્યુની જ પ્રાર્થના કરતો હતો; કારણ કે મૃત્યુ સિવાય એને કોઈ છૂટકારો આપી શકે તેમ નહોતું. એ ‘બચી’ ગઈ છે સીતા, એની સમગ્ર આગ અને વેદના જ્ઞાત થઈ ગઈ છે. મરીને એ બચી ગઈ છે. કાકી છે, રણુ એ જીવતાં મરેલાં જેવાં થઈ ગયાં છે. અત્યારે એમની જે દશા છે, તે જોતાં એમના માટે મૃત્યુ જ સારું.”

સીતાએ હેઠા વતી આંસુ લૂછી નાખ્યાં. બહાર રસ્તા પર ઉભેલા ગાડીવાને જૂમ મારી: “ આણુ ચાલો, પછી સાંજની ગાડી મળી શકશે નહિ. ”

જ્યોતિર્મય ઉભો થઈ ગયો. બોલ્યો: “ તો પછી તારે હવે મે દિવસમાં રામનગર જવાનું. હું ગમે ત્યાં હઈશ...એ સમાચાર મને મળી જશે. અને એ તું ત્યાં રહેવા ન માગતી હો, તો તારી સંપત્તિની તારે જે વ્યવસ્થા કરવી હોય, તે કરજે, મારા પર કશો આધાર રાખીશ નહિ. તારે એટલું માદ રાખવું, હું છું જ નહિ. સંપત્તિ તારી છે...અને તું ગમે તે રીતે ફેંકી શકે છે, એની વચ્ચે આવવાનો મને કોઈ અધિકાર નથી, ”

“હું...”

વચ્ચે જ જ્યોતિર્મય બોલ્યો: “ના હું તારી કોઈ વાત નહિ સાંભળું સીતા, તારે માની લેવું કે તારાની આરા છે. જો એ પણ ન માનતી હો, તો એમ માનજે હું તને આરા આપું છું. ”

“આપ...આપ આરા આપો છો ? ” સીતા ફાટી આંખે જ્યોતિર્મય સામે જોઈ રહી.

જ્યોતિર્મય આગળ આગ્યો, ખરાબર સીતાની સામે ડંભો રહ્યો, સ્થિર સ્વરે બોલ્યો : “ હા, હું આગ્રા કરે છું સીતા તું જાણે છે... દાદા એ તને મારા હાથમાં સોંપી હતી...લોકિક દષ્ટિએ નહિ પણ ધર્મ દષ્ટિએ તું મારી સ્ત્રી છે. કાષ્ઠ દિવસ ન માનવા છતાં આજ હું એ સ્વામિત્વના અધિકારથી કહું છું...”

તેણે સીતાના મૂળતા બંને હાથ પકડી લીધા. કહ્યું : “ તું મારી પત્ની છે, જરૂર તારે મારી આગ્રા સ્વીકારવી પડશે. સીતા એક વાર મારા સામે જો...દાદાના આશીર્વાદ,...માંગ...”
સીતા તેના ચરણમાં ઢળી પડી, માટી પર મોઢું રાખીને આવેગ ભર્યા સ્વરે બોલી : “ હું જમક, હું ત્યાં જમક. ”

થોડીવાર પછી તેણે જ્યારે મોઢું ઉઘાડ્યું કરીને જોયું, ત્યારે જ્યોતિર્મય આલ્સો ગયો હતો.

ગામડાના રસ્તા પર એક ગાડું જતું દેખાયું.

સીતા સ્થિર નજરે એ તરફ જોઈ રહી. તેના ગાલ આંસુથી ચળકી રહ્યા હતા.

સીતા બ્યારે રામનગર પાછી આવી, ત્યારે નાનાં મોટાં સહુ ખૂબ આનંદિત થયાં. એક દાસીએ સીતાના પગની ચરખુરખ લેતાં કહ્યું: “જુવો બહેન, સોનાનો સંસાર કેવો વેરવિખેર થઈ ગયો છે ! આ તો બહુ જૂનાનું ધર થઈ ગયું છે...સૌ પોતપોતાની મરજીમાં આવે તે રીતે કરે છે...કાઈ નથી કહેનાર કે કાઈ નથી દેખરખ રાખનાર. ધરમાં બધા છે. છતાં બહુ કાઈ નથી. જરા જુઓ તો ખરા, ધરની કેવી દશા થઈ છે,”

સીતાએ કહ્યું: “હું હોત તોયે શું કરત ! જેનો જે સ્વભાવ હોય, તે સહજમાં જાય ખરા ?”

દાસીએ કહ્યું: “એજ આપનો દોષ છે, બેનયા, તમે પોતે ધણીયાણી હોવા છતાં ચોર માફક રહો એટલે બધા આસમાને ચડી જાય. આપ સમજો ભાર હાથમાં લ્યો જોડે, પછી કોની મગદૂર છે કે મન ફાવતું કરે ! હું ઘણા વર્ગેથી આ ધરમાં છું, જયોતિબાઈને તો મેં ખેંગારમાં રમીડીને મોટા કર્યા હતા, એક દિવસે આ સંસાર કેવો હતો તેં જોયું છે, આજ કેવો ગયો છે તે પણ જોઈ છે.”

બહેન, જે શ્રીધર માટે દાદા પોતાનો પ્રાણ પાથરતા, તે શ્રીધરની આજ કેવી દશા છે તે એકવાર જુઓ, પછી બીજી વાત કહે:ને. ભટ્ટાચાર્ય મહાશય જમણા હાથે પૂજા કરે છે અને ડાબા હાથે આંસુ લૂછે છે. આપ આવ્યા છો તે: કાકેરજીનો બાર તમારા જ હાથમાં લો.”

શ્રીધરની પૂજાની આવી વ્યવસ્થા? સીતાના મનમાં ચ્યું, આ શ્રીધર એતો દાદાનું જીવન હતો. દાદાએ સંવર્ણનો ત્યાગ કરીને કેવળ આ શ્રીધરનો જ આશ્રય લીધો હતો. સીતાના બંને નયનો પણ માટે દીપ્ત બની ગયાં.

વૃદ્ધ રસોયજી સીતાના માથા પર હાથ મૂકીને આશીર્વાદ દેવા જતાં રહી પડી. આ રીતે જે જે માણસો આવ્યા તે રહી પડ્યા.

સહુ આવ્યા—પણ જ્યંતી ન આવી. તે પોતાના ખંડમાં શય્યા પર પડી પડી આંસુ વહાવી રહી હતી.

સીતાને અહીં આવતાં જ સમાચાર મળી ગયા હતા, જ્યંતી અહીં આવી છે.

સીતા ઉપર ગર્ભ. એ વખતે જ્યંતી શય્યા પર પડી પડી રહતી હતી. તેના સમસ્ત દેહ રૂદનના આવેગથી ધ્રુજતો હતો. સીતાએ અટકાવેલું બારણું ખોલી અંદર પ્રવેશ કર્યો; જ્યંતીની શય્યા પાસે તે ઉભી રહી, જ્યંતી કશું જાણી શકી નહીં.

આ શોકમગ્ન જ્યંતીની વ્યથા સીતા સમજતી હતી, કારણ કે ઈલા પ્રત્યે જ્યંતીનો પ્રેમ ઓછો નહોતો. બડીવાર ઉભી રહ્યા પછી તે ખેંસી મઠ.

આ વખતે જ્યંતી તેનું આગમન જાણી શકી, છતાં તેણે કંઈયું ન જોયું, તેનું રૂદન વધી પડ્યું.

સીતા પણ રહી નહીં હતી. આંખો લૂછીને તે ખોલી: “મા,

હોઠો, ખેઠાં થાઓ, જુઓ હું આવી છું.”

“મને મા કહીને ન ખોસાવીશ, સીતા! મને કાઈ મા કહે તે હવે સહી શકાયું નથી.”

જ્યંતી વેગથી રડી પડી. સીતાએ તેને ખેડી કરી. તેના આંસુ લૂછતા લૂછતાં તે ખોલી: “આપની એક દિકરી ચાલી ગઈ છે, અને બીજી દિકરી આવી છે, મા. આપ મા શબ્દ સહી શકો નાંહ” એ કેમ ચાલે? આપ મા બનશે ત્યારે જ આપના હૃદયનું ક્ષત રૂઝશે.”

સીતાને ગળે વળગી પડતાં જ્યંતી ખોલી: “હું મારા મનને શાંતિ નથી આપી શકતી, સીતા! મા થઈને મેં ઇલાને મૃત્યુના મોહમાં હસેલી મૂકી! મેં જાતે એના મોઢે વિષનું પાત્ર ધણું, તેણે મને પહેલેથી ચેતવી હતી, પણ મેં એની વાત કાન પર ન લીધી. મેં એને પરાણે કુવામાં ફેંકી દીધી સીતા, સંતાન વગરની અનેક માતાઓ હશે, બધી માતાઓનાં બાળકો રોગથી મરી ગયાં હશે, પણ મારી ઈશુએ અસભ્ય વેદના ટાળવા ખાતર આત્મ-હત્યા કરી. મને શાંતિ મળે એવું કશું ન રહ્યું સીતા!”

સીતાના આંસુ જ્યંતીના આંસુ સાથે એક બન્યાં. જ્યંતી જાણતી હતી, ઇલા પર સીતાની મમતા ફટલી હતી; ઇલાના મૃત્યુથી સીતાનો પ્રાણુ ધવાયો છે. આટલા દિવસ સુધી તે છૂટા મોઢે રડી નહોતી... પણ આવ સીતાને જોઈને તેવું રૂદન ઉછળી પડ્યું હતું.

ઇલાના મૃત્યુની વિગત જ્યંતી પાસેથી સીતાએ જાણી.

‘હંમેશનો માર, હંમેશનો કકળાટ, અભાગિની ઇલા સહી શકી નહિ. એની માએ તો અંધારું જોયું હતું, વંશગૌરવ પણ જોયું હતું, પરંતુ કન્યાના સુખ દુઃખ સામે જોયું નહોતું. બચા અસભ્ય જણાતાં

તે બે દિવસ માટે મા પાસે જવા છૂટછતી હતી. પણ મા તેને લાઇ જઈ શકી નહિ. ઇમાને એના વરની સંમતિ મળી નહિ. ઇમા આ ત્રાસ સહી શકી નહિ, એની યંત્રણા અપાર બની ગઇ હતી, એમાંથી કૂટવા માટે તેણે આપઘાત કરી નાખ્યો. જીવતાં તે શાંતિ ન મેળવી શકી, મરીને શાંતિ મેળવવા તે આલી ગઇ.

સીતાએ આદેશાવે કહ્યું: “મને તમારી ટિકરી માનો મા, આપની સામે હજુ નથી, મારે પણ કાઇ નથી. દુનિયામાં પણ હું એકલી અટ્ટી પડી ગઇ છું. વ્યર્થ જીવન લઇને દુનિયામાં આવી છું, ચારેકાર ફરી રહી છું; દુનિયાએ મારી પાસેથી બધું લીધું, મને કશું ન આપ્યું. એક ક્ષણ માટે શાંતિ મળે એવું કશું મારી પાસે નથી :હું. મારા જૂતકાળ સામે જેઠું છું તો બધું શૂન્ય છે.....કશું નથી; ભવિષ્ય પણ એવું જ અંધકારમય છે. છતાં હું જીવી રહી છું, કર્તવ્ય પાલન કરી રહી છું, અને કરતી રહીશ. પણ દરેકને એકાદ આશ્રય જોઇએ છીએ.....માણસ થાકીને કાઠના ખોળામાં માથું મૂકી વિશ્રામ લઇ શકે એવો આશ્રય સહુને જોઇએ છીએ. મારે પણ એવા આશ્રયની જરૂર છે મા.”

જયંતીએ ભાવ ભર્યા સ્વરે કહ્યું: “મારો હૈયા પર આવ સીતા. આજ મને યાદ આવે છે એની એ તું છે...એની એ હું છું. તને હું આજ સુધી ઓળખી શકી નહિ, તને મેં ધણું યે ન કહેવાનું કહ્યું છે.....આ બધું વિચારતાં હું તને મારું મોહું પણ ગતાવી શકતી નથી. ઇમા તને ઓળખી ગઇ હતી, મને કહેતી હતી,—મા, તમે સીતામહેનને ઓળખી શક્યા નહિ, પણ એક દિવસ જરૂર ઓળખી શકશો. આજ તને ઓળખી શકી છું સીતા, પણ આજ ઇમા ન રહી.....”

ફરીવાર જયંતી રહી પડી.

“ ધીરે ધીરે આવ...હજી આસ્તે આવ;—આટલી બધી જિતાવળ શા માટે કરે છે ?...બસ અત્યારે જ જમ્યા ? ના, હું આ-મ તરત નહિ જવા દઉં સીતા ! શું ? તું કોણ છે ? શું બેઠાએ છીએ ?...તું સીતાને કાઢી મૂકવા આવી છે...એને ગારી પાસે નહિ રહેવાદે !—ઓહ.....કોણ તું રાક્ષસી ? ...તારી આંખો કેટલી ભયંકર છે ! નરકની આગ વરસી રહી છે ! તને ઝોળખુ છું...ઝોળખુ છું...તું ...તું...દેવયાની ! તું મારી સીતાને દૂર ધકેલી દેવા માગે છે ?...”

જ્યોતિર્મય તરફડી રહ્યો હતો, આજ આર દિવસથી તેને પ્રબળ જ્વર આવ્યો હતો, અને તે જરાય ઉતર્યો નહોતો. જ્વરના વેગમાં તે બગી રહ્યો હતો, કોઈ વાર ઉઠીને બેઠો થઈ જતો હતો, તેના ગૌર વદન પર રતાશ ફુટી હતી, બંને આંખો વધારે પડતી લાલ થઈ ગઈ હતી,

હેલા સાતેક મહીના થી દેવયાની ઠાઠાઈ હતી. સ્વામીને મનોબાવ સમજીને તેણે સ્વામીને થોડા દિવસ માટે પોતાના વિયોગને

અનુભવ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. પરંતુ એનાં દુર્ભાગ્યે જ્યોતિર્મયને એ વિયોગની કશી અસર ન થઈ.

મર્મવેદનાથી અસ્થિર બનીને દેવમાની વગર તેઢાવી પાછી આવી. પાછી તો આવી પણ આ વખતે સંપતિ માટે પોતાનો નિર્જીવ કરતી આવી.

દસ બાર દિવસ પહેલાં આ સંપતિ સંબંધી ચર્ચામાં સ્વામી સ્ત્રી વચ્ચે બીપણ્ય વિવાદ થઈ ગયો હતો. વિવાદ પછી દેવમાની— એ સ્વામી સાથે બોલવું બંધ કર્યું, —જ્યોતિર્મય પણ એનાથી દૂર રહેવા લાગ્યો. માધવી જમાઈના અવારથી બારે ખીજણી હતી— તેણે પણ જમાઈ સાથે બોલવું બંધ કર્યું હતું. એક સુરેશ્ચાણુ સિવાય જ્યોતિર્મયનો સહાયકર આ ઘરમાં કાઈ નહોતું.

સ્ત્રી કન્યાના વહેવારથી સુરેશ્ચાણુ બારે દુઃખી થયા હતા. તેઓ સામાન્ય રીતે ઓછું બોલનારા હતા... આ બધા વ્યવહારથી તેમણે બોલવાનું સાવ બંધ કરી દીધું આ ઘરમાં રહેવું અસહ્ય જણાવાથી જ્યોતિર્મયે ખીજુ એક મકાન નક્કી કર્યું, ત્યાં રહેવા જવાની તૈયારી વખતે જ તે જવરમાં પટકાયો.

કાપાયમાન થયેલી દેવમાની કે માધવી કાઈ જ્યોતિ પાસે ન આવ્યું; સુરેશ્ચાણુ દાકતારને બોલાવી લાવ્યા. તે દિવસે જવરનો ત્રીજો દિવસ હતો, જવરની ગતિ જરાય મોળો પડી નહોતી; રાત્રી અસહ્ય ચાતનામાં તરફ હતો હતો, ખડતો હતો.

દાકતરે બરાબર તપાસીને જણાવ્યું રાત્રીની આ હાલત સારી નથી, માતા નીકળવાનો પુરો સંભવ છે.

બીપણ આપ્યા વગર તે ચાલ્યો ગયો.

સુરેશ્ચાણુ જ્યોતિર્મયના માથા પર હાથ રાખીને બેસી ગયા.

આ સ્થિતિમાં શું કરવું એ તેઓ નક્કી કરી શક્યા નહિં.

પોતાના ખંડમાં દેવયાની બેઠી બેઠી એક ચોપડીનાં પાનાં ઉથલાવી રહી હતી. એ વખતે હેમ દાસી આવી અને ધ્રુવતા સ્વરે બોલી: “બહેનયા હવે શું યશો, દાકતર તો કહી ગયો કે જમાઈ-બાબુને વસંત નીકળશે, તેથી જ તેઓ આટલા તરફડી રહ્યા છે, જવર પશુ યોછો થતો નથી. મા રે! એ રોગનું નામ સાંભળતાં જ મારા તો પત્ર મારા જેવા થઈ ગયા! અમારા ગામમાં આ રોગ જ્યાં થયો હોય, તે રસ્તે કાપ જાય પશુ નહિં; આવો રોગ તરમાં આવ્યો! હવે શું યશો બેનયા!”

દેવયાની ફાટી આંખે દાસી સામે જોઈ રહી, તેના મોઢામાં એક અબ્દ સરખોયે ન ફેટ્યો.

તેના ચહેરાનો ભાવ જોયા વગર હેમ બોલી: “તો પછી તમે બધા શું કરશો? આ રોગની દવા હોય નહિ, તેમ કાઈ સેવા કરવા જઈ શકે નહિં. મેં સાંભળ્યું છે કે અહીં હોસ્પિટલ છે...જો ત્યાં મોકલી દો તો.....”

“હેમ...!”

દેવયાનીની અને આંખે પ્રજ્વળી હતી. પુરસ્કી પર હતીને તે તીવ્ર સ્વરે બોલી: “તું શું એમ માને છે કે અમે તેને હોસ્પિટલમાં મોકલો દેશું? એમનું જીવન સાચાં નાનું અને અમારું જીવન બહુ મોટું છે! તું આવું કહી શકે છે...પશુ એમાં તારો ય શું વાંકે? અમે એમની સાથે જો રીતનો વ્યવહાર રાખ્યો છે, તે જોઈને તું શું આપું જગત એમ જ કહેશે...એમને હોસ્પિટલમાં મોકલો આપો...આથી વધારે આજ્ઞા અમારી પાસેથી કોણ રાખી શકે!”

ખુરશી પર ખેસીને તેણે બંને હાથે મોઢું ઢાંકી દીધું. તેની આંખમાંથી દડ દડ આંસુ વહેવા માંડ્યા. આ જોઈને હેમ સરકી ગઈ.

માધવીએ જ્યારે સાંભળ્યું, જમાઈ ને માતા નીકળશે, ત્યારે તેને ફિટ આવવા જેવું થઈ ગયું, પણ માંડ માંડ તેણે પોતાની બાજુ સંભાળી લીધી. તેણે પણ જણાવ્યું, જયોતિર્માયને હોસ્પીટલમાં મોકલી દો.

દેવયાનીએ મા સામે સળગતી નજરે જોઈ ધીર સ્વરે કહ્યું:
“ આ દરદમાં હોસ્પીટલમાં જોમની સેવા કોણ કરશે મા ? ”

માધવીએ કહ્યું: “ ધરમાં ય જોમની સેવા કોણ કરશે ? આ કંઈ જે તે રોગ નથી, કે સેવા કરવા કોઈ આવી શકે ! એ દષ્ટિએ હોસ્પીટલમાં લઈ જવા એ વધારે યોગ્ય છે. ધરમાં કોણ સંભાળ રાખશે ? ”

હૃદ સ્વરે દેવયાની બોલો: “ હું સંભાળ રાખીશ, હું સેવા કરીશ.”

“ તું ! આ શું કહે છે દેવયાની ? ” કંપીને માધવીએ દેવયાની સામે જોયું. આ જાહેદો દેવયાનીના મોઢામાંથી નીકળ્યા છે, જોયો તેને વિશ્વાસ નહોતો વસતો. તે બળજબી હતી, દેવયાની જયોતિર્માયને કદી ચાહી શકી નથી. આ લગ્ન કેવળ આંખના આકર્ષણથી બની ગયાં છે, જે પરિણિત જીવનમાં પરસ્પરનો પ્રેમ ન હોય, તે આ રીતે બાકુળ બની શકે એવું માધવી માનતી જ નહોતી. જે દેવયાનીના દિલમાં જયોતિ પ્રત્યે મમતા, સહસાવ કે પ્રેમ નહોતો, તે દેવયાની પૂર્વજ પુર્વક જયોતિર્માયની સેવા કરવા તૈયાર થાય છે...તેમાંવ આના

ભાગ્યંકર હરદની સામે...એ બારે આશ્ચર્યની વાત છે.

દેવયાનીએ હરદવરે કહ્યું: “હા, મા, હું જ એમની સેવા કરીશ. મા, એ જેટલા દિવસ સારા હતા, તેટલા દિવસ હું એમની સાથે કપડી છું, રાપ રાખીને ચાલી છું, તું એમ માનતી કે હું એમને જોઈ શકતી નથી, ચાહી શકતી નથી. પણ આજ મારા મનમાં થાય છે, એ અત્યારે કેટલા નિઃસહાય છે, દુનિયાના બધા સગાસંબંધીઓના હૈયા પરથી મેં એમને છીનવી લીધા છે. તું વિચાર કરી જો મા, મારા ખાતર જોણે સગી જનેતાનો ત્યાગ કર્યો છે, દાદાનો ત્યાગ કર્યો છે, અતુલ-સંપત્તિનો ત્યાગ કર્યો છે તે છે કોણ? એના પ્રત્યે તો અપુર્વ શ્રદ્ધા રાખવી જોઈએ. તમે કોઈ દિવસ એમના ત્યાગ તરફ નજર કરી છે મા? એક તુચ્છ નારી ખાતર એમણે કેટલું છોડ્યું છે એ જરા વિચારો તો ખરા! આ વિચાર મને નહોતો આવ્યો, તેથી જ હું એમને રાત દિવસ આધાત આપતી હતી. કેટલીય વાર તેઓ છૂપા છૂપા રહ્યા છે, એ આંસુમાં શું ઓછી વ્યથા હશે મા? આજ હું એમની સ્ત્રી, એમની ધર્મ-પત્ની...એમની સેવા ન કરું અને એમને દવાખાનામાં ધકેલી દઉં? મારી જીંદગીનો ભય એમની જીંદગી કરતાં મોટો છે? શું આમ બની શકે? પશ્ચિમના શિક્ષણ વડે તમે મને રંગી છે, પોતાના પર સંબંધી તમે મને કશું સમજાવ્યું નથી, છતાં મારા ગ્રાણ્યમાં જે સહ જગૃત થયું છે, તે સત્યને પશ્ચિમનું શિક્ષણ ઢાંકી શકશે નહિ. હું બહુ છું, હું ગમે તે હોઉં, ગમે તેટલું બળી હોઉં, છતાં હું નારી છું, ભારતમાં મારો જન્મ થયો છે, ભારતીય માટી વડે મારા હાડ પોષાયાં છે. ભારતીય નારીના આદર્શને રૂંધી શકું નહિ, મા, આ તો માફ સ્વતઃ સિદ્ધ જ્ઞાન છે. મારા હૈયા વચ્ચે વિવેક નામનું તત્વ પોકારે છે—નારીનું લક્ષ્ય પતિના ચરણ, નારીની સાધના પતિની સેવા, નારીનું લક્ષણ એકનિષ્ઠ પ્રેમ—આ બધું

દેશની સ્ત્રીઓનાં જીવનમાં પાયા રૂપ છે. મને નારીનું કર્તવ્ય પાલન કરતાં ન રોકો,—મને ઇત્સાહ આપો, મને માનવ પનવા દો. મારા જીવનને સાર્થકતાથી ભરી દો.”

અને હાથ વડે તેણે મોઢું ઢાંકી દીધું. માધરીનો ચહેરો લાલ થઈ ગયો. લજ્જા અને ધુલ્લાથી તે કન્યા સામે જોઈ રહી ચક્રી નહિ.

સુરેશ્વરજી આ આકૃતથી ભારે મુંઝામાં હતા. કોના હાથમાં જમાઈનો ભાર અપાઈ કરવો તે આવત ખૂબ વિચારીને છેવટે તેમણે સીતાને ટેલીગ્રામ કર્યો હતો. તે જાણતા હતા, સીતા જ્યોતિર્મય પ્રત્યે કેટલો પ્રેમ રાખે છે.—જ્યોતિર્મયની તબીયતના સમાચાર

જાણીને સીતા વળતી ગાડીએ ચાલી આવશે એવો સુરેશ્વરજીને વિશ્વાસ હતો.

જ્યોતિર્મય જ્યારે રોગની વેદનામાં તન્કડતો હતો, ત્યારે દેવયાનો આવીને તેની પાસે બેઠો. સુરેશ્વરજી આશ્ચર્યથી ધ્રોણર કન્યા સામે જોઈ રહ્યા. તેમના અંતરની કઠિનતા ધીરે ધીરે દામળ બનવા લાગી. દેવયાનોના ચહેરાનો ભાવ જોઈને તેમનું હૃદય શ્રદ્ધાથી ભરાઈ ગયું.

દયાયેક્ષા સ્વરે સુરેશ્વરજીએ કહ્યું: “ દેવયાની, આ શું મા ? ”

તરસ્યા સ્વામીના મોઢામાં ચમચી વડે પાણી રેડો, મોઢું લૂછીને તે બોલી: “ મારું કામ કરવા આવી છું બાપુ. ખરી રીતે હું મારા સ્વામીની સુખદુઃખની સાથી છું. સુખ વખતે મેં એમની સાથે ગ્રહણ કર્યું છે, એમને ખુબ દુઃખ દીધું છે. પરંતુ આજ એ સુખમાં છે...એ સમયે હું એમની સો છું મારા ખાતર જે સર્વ-સ્વનો ત્યાગ કરીને આવ્યા છે, એની જો હું આટલી પણ સેવા ન

કરી શકું તો જાણુ, મારામાં માણસાર્થ જેવું કશું છે જ નહિ, મારા સંસ્કારને શિક્ષણ બધું મિથ્યા છે.”

સુરેશ્વખાણુની આખમાં ઝળઝળાયાં આવી ગયાં. પુત્રથી જે અધિક જ્યોતિર્ભયને ધરનાં ડાઘ ઓળખી શક્યાં નહોતાં, એ જાણીને એમની વેદનાનો પાર નહોતો. ચોડોવાર પહેલાં જ તેઓ જ્યોતિર્ભયના માથા પર હાથ ફેંવતા ફેરવતાં વિચારતા હતા,—સંસારમાં ડાઘ વરતુ સત્ય નથી, નારીનું સતીત્વ પણ સાવ મિથ્યા છે;—‘સતીત્વ’ શબ્દ જ સંપૂર્ણ અમૂલક છે. જીવનમાં પહેલો જ વાર તેમણે અનુભવ્યું હતું—ઓ પ્રેમ કરી જાણતી નથી...પ્રેમનો અભિનય કરી જાણે છે.

પણ, ના, ભગવાન નિર્દય નથી. નારીને બહારથી કઠોક બનાવી હોય તો પણ તેના હૈયામાં એની એ કામળ સ્તિગ્ધતા બરી હોય છે. અંતરના સ્નેહનું ઝરણુ નારીમાંથી કદી સૂકાતું નથી. ગમે તેવું પાશ્વર્ય શિક્ષણ લોધું હોય, છતાં આદેશની નારીનો પ્રાણ આદેશના જોવો જ રહેશે. એનો સાચો પરિચય આવી વિપતિ વખતે મળી રહે છે.

એક નિશ્વાસ નાખીને કેટલાય દિવસથી અહીં બેસી રહેલા સુરેશ્વખાણુ ઉઠીને નિશ્ચિંત મને બહાર ગયા.

સીતાને તાર કયો હતો, એ વાત ધરનાં કોઇ માણસે જાણ્યું નહોતું, કારણ કે સુરેશ્વરજીએ આ વાત કોઇને કહી નહોતી.

દેવયાની ખૂબ જ પ્રેમ અને ખાતરી જ્યોતિર્મયની સેવા કરતી હતી, ભૂતકાળમાં સ્વામી પ્રત્યે કરેલા વર્તનની ચિતાથી. વર્તમાનની આ વિષમ પરિસ્થિતિથી અને અવિશ્રામ પરિશ્રમના લીધે તે સાવ સૂકાઇ ગઇ હતી. સુરેશ્વરજી જ્યારે ખૂબ જ આગ્રહ કરતા ત્યારે તે રનાના-હાર માટે અડધો કલાક રોગીની શય્યા છોડતી. આ બધું જ્યોતિર્મય નહોતો જાણતો કારણ કે તે અમાન અવસ્થામાં હતો. જ્યારે એના શરીરમાં થીતળાના દાણા બહાર નીકળ્યા ત્યારે તે કંઇક જાનમાં આવવા લાગ્યો,

સૌથી પ્રથમ તેની નજર બાજુમાં બેઠેલી દેવયાની પર પડી, ત્યારે તે વિશ્વાસ પણ ન કરી શક્યો કે આ રીતે દેવયાની સેવા કરવા બેસી શકે છે.

પડખું ફરવા જતાં આખા અંગમાં એક પ્રકારની તીવ્ર વેદના જણાવા લાગી. તેનાથી હળવો સીસકારો નીકળી ગયો. દેવયાનીએ

બધા બધાં સ્વરે કહ્યું: “પડખું ફરશો નહિ, બધારે પડખું ફરવું હોય ત્યારે મને કહેજો, હું પાખું ફેરવાવીશ.”

ક્ષીણ સ્વરે જયોતિર્માયે પુછ્યું: “મને શું થયું છે ?”

“શીતળા...”

“શીતળા ?” કપીને જયોતિર્માયે આંખો બંધ કરી. દેવયાનીએ તેના માથા પર રનેહપુરક હાથ પસારતાં કહ્યું: “એમાં બમ શો છે ? એ ચાર દિવસમાં સારું થઈ જશે.”

જયોતિર્માયના દુઃખતા ઓઠમાંથી માત્ર એક જ શબ્દ બહાર નીકળ્યો: “મા...!” સાચો સાચ તેની આંખમાંથી દઢ દઢ આંસુ નીકળી પડ્યાં.

દેવયાનીએ સાંજીની સ્વામીના આંસુ લૂછતાં લૂછતાં ગળગળા સ્વરે કહ્યું: “માતા નીકળ્યાં છે એ સાંજીની તમે આટલા બધા ગભરાવ છો શા માટે ? મારી પ્રતિજ્ઞા છે—હું તમને બચાવીશ. તમે એક દિવસ કહ્યું હતું, ‘સતી સ્ત્રીમાં એવું બળ છે કે તે પોતાના સ્વામીને મૃત્યુના હાથમાંથી પણ છોડાવી શકે.’ હું પણ તમારી એવી સ્ત્રી છું. હું મારો પ્રાણ આપીને પણ તમને બચાવીશ, તમને જરા મ ક્ષતિ થવા નહિ દઉં.”

“આ શું એ જ દેવયાની છે ? થોડા સમય પહેલાં સ્વામીની સાથે વિવાહ કરીને સ્વામીનું મોહું પણ ન જોવાનું નક્કી કરી દુર ચાલી ગઈ હતી, શું આ એ જ છે ? જયોતિર્માય પણ ભર ફાટી આંખે તેના સામે જોઈ રહ્યો. ત્યાર પછી આંખો બંધ કરી ધીર સ્વરે ઘોષ્યો: “મારી આ રોગ શરૂઆત પાસે બેસીને આવો કપટ ભર્યો અભિનય કરવાની કોઈ જરૂર નથી દેવયાની; મને...”

“કપટ.....! નાના...હું સત્ય કહું છું.....ભગવાનના નામ પર કહું છું...”

દેવયાનીએ જ્યોતિર્મયની કથા પર માથું મૂકી આંસુ ભર્યા સ્વરે કહ્યું: “મેં અનેક અપરાધ કર્યા છે, મને માફ કરો. તમે મારા સ્વંસ્વ છો, તમે જ મારા આધાર છો એ તત્ત્વ હું સાચુ જુઝી ગઈ હતી; કેવળ અર્થ અને સંપત્તિ ખાતર તમારી સામે ફેટલું ય ખોલી હતી!...તમારા હૈયામાં કાણુ જાણે ફેટલીય વ્યથા મેં આપી છે! આજ મારા સબળા દોષોને માફ કરો, ફક્ત તમારી જી તરીકે તમારી પાસે રહેવાનો અધિકાર આપો, તમારી સેવા કરવાનો અધિકાર આપો.”

“દેવયાની...” જ્યોતિર્મય વધુ કંઈ ખોલી શક્યો નહિ. તેણે પોતાના નિર્મળ હાથ વડે દેવયાનીનું મસ્તક ઢિયું કપું આંસુ વડે દેવયાનીનો સબળો મેલ ધોવાઈ ગયો હતો, તે પવિત્ર અને સુંદર મની ગઈ હતી. આજે પતિ પત્નીનું પ્રકૃત મિલન આટલા દિવસે શક્ય બન્યું હતું.

બરાબર આ સમયે દરવાજાનો લીલો પહો ખેંચીને સીતા આવી. અચાનક તેની નજર રોગીની કથા પર જતાં જ તે પાછી ફરી ગઈ. પાછળ આવી રહેલા સુશ્રીઆણુએ કહ્યું: “અંદર જા મા, આ ચોરડો જ જ્યોતિર્મય છે.”

ટેલીગ્રામ મળતાં જ સીતા પ્રશાંતને સાથે લઈને આવી પહોંચી હતી. તે એક પળ માટે પથુ રોકાઈ શકી નહોતી.

સીતાનો અહેસાસ પળ માટે પડી ગયો હતો પરંતુ તરત જ તેણે પોતાની જાતને સંભાળી લીધી,—છી..., મનમાં આવો ભાવ શા માટે જાગવો જોઈએ...પોતે તો એક સન્માસિની છે એ એક વ્યક્તિને

આદિને તે જગતને ચાહતાં શીખી છે; સૌનું કલ્યાણ એ જ તેની કામના છે. આ પરમ ભાવનાનું વિરમરણ એક પળ માટે પણ કેમ થવું જોઈએ ?

ધીરે ધીરે તેણે ખંડમાં પ્રવેશ કર્યો; સુરેશનાથ તેની પાછળ પાછળ ફાપસ થયા.

સીતા જ્યારે પહેલીવાર અંદર આવી હતી, ત્યારે જ્યોતિર્માય કે દેવયાની અનેમાંથી કોઈ તેને જોઈ શક્યા નહોતા. ફરીથી તે અંદર આવી ત્યારે જ્યોતિર્માયની નજર પડી. તરત તેના ચહેરા લાલ થઈ ગયા. તેણે અન્ય દિશાએ ચહેરા ફેરવ્યો. આશ્ચર્યમાં પડેલો દેવયાની આ સાક્ષાત સૌંદર્યભૂતિ દેવીને સામે જોઈને એકદમ શૂન્ય પડી નીચે ઉતરી થઈ ગઈ.

સુરેશનાથએ કહ્યું : “ દેવયાની, જે સીતાનું નામ તે વારંવાર જાંબળ્યું છે, જેને તું કદીપણ નજરે જોઈ શકી નથી, આ તે જ સીતા. ” સીતા તરફ જોઈને તેમણે કહ્યું : “ આ, આ મારી દિકરી, તારી બહેન દેવયાની, — જ્યોતિની સી. ”

સીતા જામે જોઈને દેવયાનીનું હૈયું શ્રદ્ધાથી અને ભક્તિથી હલકી ઉઠ્યું. તેના મનમાં થયું, આવું રૂપ કદાચ કોઈ સ્ત્રીમાં હોય, પરંતુ આ રૂપ ઉપર જે પ્રકાશ તરવરે છે તે કોઈ કાળે સુખદુઃખ બધા માનવ લોકમાં ફાટીને પણ મળે નહિ. આ રૂપ નથી... સૌંદર્ય નથી પરંતુ સૌંદર્યનું સત્ત્વ છે... પ્રાણની કવિત્રતાનું તેજ છે સીતાના વસ્ત્રો સાવ સાદા હતાં, સ્વચ્છ સાદી સાડી પહેરી હતી, હાથમાં માત્ર એ જ એ ચુલીઓ હતી, માથાના દેશ પણ રૂક્ષ હતા; જાણે આ તારીને કોઈપણ પ્રકારના ભોગ વિલાસની ઈચ્છા જ નથી ! એના નયને વદને નિર્મળ ઉત્કંઠા ધ્રીલી હતી.

દેવયાની સાથે સામાન્ય બે એક વાતો કરીને સીતા જ્યોતિર્માય પાસે જઈને બેઠી આ વખતે દેવયાનીના મનમાં થયું, મૃત્યુ સાથે સંગ્રામ કરીને જ્યોતિર્માયને અમાવરાની તાકાત બે કાષ્ઠમાં હોય તો તે કેવળ એક સીતામાં જ છે.

દેવયાનીના શુષ્ક વદન સામે જોઈને સીતાએ કહ્યું: "મેં સાંભળ્યું છે કે આજ દેટલાય દિવસથી તું આ જગ્યાએથી ખસી નથી. આ બીજું કારણ છે. આજ હું ગાવી છું, તારે હવે બે રીતે એકલા બેસી રહેવું નહિ. આપણે બંને બહેનો રાગીની સેવા કરશું "

દેવયાનીના શુષ્ક ચહેરા પર આશાનું હાસ્ય ખીલી ઉઠ્યું.

રોગની સામે સંગ્રામ ખેલીને દેવયાની થાકી ગઈ; પણ, સીતા જરાય થાકી નહિ. તેનું કાર્ય, વૈદ્ય અને હૃદયનું મહત્વ દેવયાનીને ખૂબ જ આકર્ષી રહ્યું. દેવયાનીએ સીતા સમક્ષ પોતાને ખૂબ જ નીચી માની.

સીતાની અખંડ સેવા-સાધનાના બળે ન્યોતિર્મય ધીરે ધીરે આરોગ્ય તરફ આગળ વધવા માંડ્યો. તેણે જે દિવસે પથ્ય મહત્ત્વ ક્યું, તેને બીજે દિવસે સીતાએ દેશમાં જવાની વાત કહી.

દેવયાનીએ તેના બંને હાથ પોતાના હાથમાં પકડી લઈને કાવ કાર્યો સ્વરે કહ્યું: “હજી બે ચાર દિવસ રોકાઈ જાઓ બહેન, તમને થોડા દિવસ અહીં રોકવાની મારી ખૂબ જ મુશ્કેલી છે...તમારા હૈયા પર માથું મૂકીને રહેવામાં અને અપુર્વ શાંતિ મળે છે.”

સીતાએ દેવયાનીનું મોઢું હૈયા સરસું ખેંચી, તેના વાળ પર હાથ ફેરવતા ફેરવતા જરા હસીને કહ્યું: “અહીં આવ્યા થયા દિવસ થઈ ગયા બહેન, હવે રોકાઈ સકાય તેમ નથી. ત્યાં થું થું હશે

તેની ખબર નથી. હું ન હોઉં તો કાંઈ કશું કરતાં જ નથી, બધા એ પરવા બની જાય છે. ખાજ કરીને હું શ્રીધરનો બંદીખસ્ટ કરતી આવી નથી, માત્ર સુશીલભાઈને કહેતી આવી છું...શું થતું હશે એ કેમ જાણી શકાય.”

દેવયાનીએ કહ્યું: “તમારી વાત સાચી છે બહેન, તમે ન હોતો કશું ન બને. તમને હું પરાણે રાખવા નથી ઇચ્છતી, કારણ કે શ્રીધરની સેવામાં જરૂર સ્ખલન થતું હશે. તમે એમ ન માનશો, હું ત્યાંના સમાચાર નથી જાણતી. જો કે હું ત્યાં કદી આવી નથી, છતાં મારા મનમાં ત્યાંનું ચિત્ર અરાખર અંકિત થઈ ગયું છે. તમે પૂછો તો શું કયા છે, તે હું જરૂર કહી શકું.”

ધડીબર મૌન રહીને તે ફરી બોલી: “સાચે બહેન, ત્યાં એક-વાર આવવાનું ધણું મન થાય છે. મેં એમને ગઈ કાલે કહ્યું હતું, પણ સાંભળીને તે મોઢું ફેરવી ગયા હતા. એન, શું ત્યાં આવવાનો અમને અધિકાર નથી? કેમ બહેન, ત્યાં દેવતા છે માટે અમે ત્યાં ન આવી શકતાં હોઈએ, તો પછી જે દેવતાએ આ સકલ સૃષ્ટિ કરી છે, તે દેવતાએ અમને આ માટે એમની સૃષ્ટિમાં મોકલ્યાં હશે? જો એ દેવતા આટલા સંકુચિત અને સોમાખદ હોય તો મારે કહેવું પડશે.....”

સીતાએ મૃદુ હાસ્ય સરવચ્ચે કહ્યું: “ખોટું સમજે છે બહેન! દેવતા કાંઈ દિવસ સોમાખદ સ્થાનમાં મોકાયેલા છે જ નહિ, એ નક્કર સત્ય છે. પરંતુ તું ત્યાં ન આવી શકે અથવા તને આવવાનો ત્યાં અધિકાર નથી એવું કાણુ કહે છે બહેન? દાદા કહી ગયા છે— ‘જો એ પાછા આવવા તૈયાર થાય તો આવી શકે છે.’ જો સત્ય જ્ઞાન અને સત્ય આકર્ષણ હોય, તો કેમ ન આવી શકાય બહેન?”

દેવયાનીનો ચહેરો હિજવલ બની ગયો. તે બોલી: “તો તમે

આજા આપો, એમને ઈંછક સકિત આવે એટલે હું એમની સાથે ત્યાં આશું.”

સીતાએ જરા હસીને કહ્યું: “એમાં આજા શેની બહેન! બ્યારે ઇચ્છા થાય ત્યારે તું આવી શકે છે. તારા ઘરમાં તારે આવવાનું હોય એમાં આજા કેની? હું તારી સંપત્તિ સાચવી રહું છું.....ઘર સંભાળી રહી છું.”

દેવયાનીએ સીતાના મોઢા આડો હાથ ધરી દેતાં કહ્યું: “ના, ના,-આ વાત બે કહેશો, તો હું કદી નહિં આશું. બે આ વાત એ સંભાળશે તો, ત્યાં કોઈ કાળે નહિં આવે.”

સીતાએ કહ્યું: “હવે હું એમ નહિં કહું, તમારી બ્યારે ઇચ્છા થાય ત્યારે મારે ઘેર આવજો.”

દેવયાની સીતાના ઉદાર ચહેરા સામે ધડીમર બેઠી રહી. ત્યાર પછી તે બોલો: “બેન, તમારા માટે મેં ઘણી હલકી ધારણા બાંધી હતી. એ અધું યાદ આવતાં મારે હું શરમાઈ ગય છે.....મેં ધાધું દવું.....”

સીતાએ વચ્ચે જ કહ્યું: “એમાંનું હું કેટલુંક બાણું છું. તારે હવે એ જૂની વાતો કરવાની કશી જરૂર નથી. ને જૂતકાળ દટાઈ ગયો છે...તેને દટામેલો જ રહેવા દે બેન, એને બોદીને બહાર કાઢવાની કોઈ જરૂર નથી.”

દેવયાનીએ આવેશથી કહ્યું: “બહેન, ખરેખર તમે દેવી છો...”

સીતા હસી: “ના, હું સામાન્ય માનવી છું, દેવી ધવાનો મોખતા હજી સુધી મેળવી શકી નથી; એ મેળવવાની માત્ર સાધના મને છે.”

વિદાય વખતે સીતાએ જ્યોતિર્મયના ખંડમાં જઈને જોયું, જ્યોતિર્મય એક સોફા પર માનભાવે બેઠો હતો. કાષ્ટ એકાદ અનુભવી વ્યથા તેના સમગ્ર હૃદયને આવરી રહી હતી. આજ સીતા ચાલી જાય છે; તેની આજ્ઞા, તેના આતંદ, - સંબળું જાણે સીતા સાથે ચાલ્યું જાય છે.

મળા ફરતો સાદીનો છેડો વીંટાળીને જ્યોતિર્મયના પગ પાસે સીતાએ નમસ્કાર કર્યા, એ જોઈને જ્યોતિર્મય ચમક્યો, સીતા સામે જોઈ રહ્યો.

ચરણ રજ મસ્તક પર ચઢાવીને સીતા સંવત સ્વરે બોલીઃ
“હું અત્યારે જઈ છું, આપ દેવયાનીને લઈને એક દિવસ આવજો.”

“જાય છે, સીતા !”

તેનો બારે સોડ જોઈને સીતાએ તેના સામે જોયું. જ્યોતિર્મયની વ્યથા અને બાકુળ દષ્ટિ સાથે તેની દષ્ટિ મળતાં જ તેણે નજર ફેરવી લીધી અને જ્ઞાત સ્વરે કહ્યું: “હા, જઈ છું.”

“સીતા !” ઉર ભાવને રોકવામાં અસમર્થ અનેલા જ્યોતિર્મયે સીતાનો એક હાથ પકડી પોતાના કપાળ સાથે દબાવ્યો: “અસ્વસ્થ અવસ્થામાં આ કપાળ પર તેં હાથ મૂક્યો હતો સીતા, આજ સ્વસ્થ અવસ્થામાં છેલ્લી વાર હાથ મૂકતી જા.”

સીતાનો ચહેરો કંઈક ઝંખવાણો પડ્યો ગયો. તે હાથ ખેંચવા ગયું—ખેંચી શકી નહિં.

જ્યોતિર્મયે હાથ છોડી દીધો. કહ્યું: “મારી જૂલ થઈ ગઈ સીતા, ના, તું જા; હું તારી વિદાયમાં અવરોધ નહિં કરું સીતા તું ફરી છે, મારા જેવા માનવીને તું શા માટે તારી પાસે બોલાવે છે, સીતા ! તું કેટલી ઉચ્ચ ગઈ છે, તને પકડવાની મારામાં યોગ્યતા રહી

નથી; કદાચ મારા વાસનાપુર્ણ આકર્ષણ થી તારે નીચે ઢળી પડ્યું પડ્યો. મને માફકર સોતા. હું તારે ત્યાં આવીશ નહિ, હું રોતાન છું...મને દુરજ રાખ. ”

તેણે બંને હાથ વડે મોઢું ઢાંકી દીધું

સીતાએ જ્યોતિર્મયના ખભા પર હાથ મૂકી સ્નિગ્ધ સ્વરે કહ્યું : “ તમે મને મારા ધ્યાન પરથી નીચે નહિ લાવી શકો, એ શક્તિ મારામાં છે; હું તમને હિંચે લઈ જઈશ, એ સાદસ મારામાં છે. એકજ દિવડો પ્રગટ નો ધણા અધિકારને દુર કરી શકે છે’ મને એવો દિવડો મળ્યો છે, હું એ દિવડા વડે તમને માર્ગ બતાવીશ. તમે તમોને તેવા મોટા ક્ષત્રતાન માનતા હો છતાં મહારા મનમાં તેવું કાંઈજ નથી...મગજુકે તમે મારા સ્વામી છો. સી જે પોતાના સ્વામીને મરણના મેઢ માંથી બેઠી શકતી હોય, તો પાપ પથેથી શા માટે ન વાળી શકે ! તમે ચમકી ગયા ? તે દિવસે સ્વામિત્વના અધિકારથી જે આદેશ આપી ગયા હતા’ તે પહેલાં ધણા સમયથી માફ હૃદય તમારાથી જ બરાયેલું હતું. જન્મ જન્મોતરથી હું તમારી સી છું... તમે મારા સ્વામી છો. કેટલાય જન્મથી આપણે આરીતે કરીએ હોએ; કદાચ મયા જન્મમાં મારો કાંઈ દોષ થયો હશે, તેથી આજે તમારી પડખે રહી શકી નથી. પણ એ વાતનું મને બરાયે કંઈ નથી ! સંસારે જ્યારે પોતાનો રંગીન પ્રકાશ મારી સામે ફેંકે છે, ત્યારે ધણી અથ ભોગવી હતી, કારણ, હંચા સામે મેં જોયું જ નહોતું. મેં જોયું હતું સંસારના જીવો ઉપભોગ કરે છે તે. [મારી આ બૂલ લાગી ગઈ છે, આ બધું આપણું આપણું હું જે કાંઈ મેળવી શકી છું, તે કાંઈ ન મેળવી શકે, દેવતાની પણ ન પામી શકે તેવું છે. આજે મને વિચાર આવે છે—તમને સ્વામી રૂપે પામી હોત, તો મને શો લાભ મળત ...કશું ન મળત ! મેં જે મેળવ્યું છે તે અપૂર્વ છે કદાચ, તમને નથી મેળવી શકી...માટે જ જન્મતને

મેળવી જકી છું. તમને ચહાતાં ચહાતાં સમગ્ર વિશ્વને ચહાતાં શીખી જકી છું. મને આશીર્વાદ આપો, આ પથે સૌને ચહાતાં ચહાતાં હું આગળ ચાલી જકું, મારે લક્ષ સદાય તમારા ઉપર જ રહે. ”

ફરી વાર નમીને તેણે સ્વામીની ચરજુરજ લીધી.
“ સીતા સોતા...” જ્યોતિર્મયે હાથ લાંબા કર્યા. સીતા દૂર ખસી ગઇ અને જ્ઞાત સ્વારે બોલી : “મને તમારી આબુમાં મેળવવાની ઇચ્છા ન રાખશો, આ જન્મે તમે દેવતાનીના સ્વામી છો. અી પ્રત્યે સ્વામીના કર્તવ્યનું પાલન કરો. ”

એક નિશ્વાસ નાખીને જ્યોતિર્મય બોલ્યો : “એમ જ કરીશ સીતા. તું પશુ તારા પતિત સ્વામી ખાતર જમવાન પાસે પ્રાર્થના કરજો. તારી પ્રાર્થના મને રસ્તો સુઝાડશે... પ્રકાશ આપશે. ”

“તો પછી દેવતાનીને લઈને ત્યાં આવશોને ? ”

“ તું જ્યારે કહોશ ત્યારે આવીશ. ”

સીતાએ કહ્યું : “ સારું, હું પણ લખીશ. ”
ધીરે ધીરે તે ચાલી ગઇ. કપાળ પર બંને હાથ પહોંચીને જ્યોતિર્મય લાને ત્યાં બેસી રહ્યો.

સમાપ્ત

